

Наталя Яковенко

Дзеркала ідентичності

Дослідження з історії уявлень та ідей
в Україні XVI – початку XVIII століття

Серія «Золоті ворота»

Серія «Золоті ворота»
Заснована 2012 року

Випуск другий

Natalya Yakovenko

Mirrors of Identity

Studies in the History
of Concepts and Ideas in Ukraine
(16th through the Early 18th Century)

Kyiv
Laurus
MMXII

Наталя Яковенко

Дзеркала ідентичності

Дослідження з історії
уявлень та ідей в Україні
XVI – початку XVIII століття

Київ
Laurus
MMXII

Яковенко, Наталя.

Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. — К.: Laugus, 2012. — 472 с.: іл. (Серія «Золоті ворота»; вип. 2)

До нової книжки чільного українського історика, професора Києво-Могилянської академії Наталі Яковенко ввійшли вибрані статті про формування ідентичностей, особливості світосприйняття, концепції «правильної» влади і шляхетського обов'язку в ранньомодерній Україні.

Редактор *Світлана Гайдук*

В оформленні обкладинки і титульних сторінок використано малюнок «Дев'ять муз» із панегірика на пошану викладача Чернігівського колегіуму Тимофія Максимовича (1730).
Редакція вдячна Людмилі Посоховій за надану ілюстрацію

На шмуктитулах — ілюстрації з «Іконології» Чезаре Ріпі
(бл. 1560 — бл. 1622)

Усі права застережено.

Не відтворювати жодну частину цього видання в жодній формі
і в жоден спосіб без письмової згоди правовласників

ISBN 978-966-2449-40-2 (серія)
ISBN 978-966-2449-20-4 (вип. 2)

© Видавництво «Laugus», 2012
© Наталя Яковенко, 2012

Зміст

I. Життєпростір *versus* ідентичність

1. Вибір імені *versus* вибір шляху: назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII століття 9
2. «Портрет» і «автопортрет» пограниччя: культурно-географічний образ «України» у XVI — на початку XVII століття 44
3. Життєпростір *versus* ідентичність руського шляхтича XVII століття (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича)..... 63
4. «Погреб тілу моему вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів 105
5. «Освоєний простір», або Де заповідали ховати себе волинські шляхтичі..... 146
6. Внесок геральдики у творення «території з історією»: геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI — середини XVII століття 165
7. «Європа» в українському сприйнятті: між географією та оцінковою амбівалентністю 204

II. Територія віри

8. Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності) 227
9. Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів (спроба «колективного портрета»)..... 249

III. Professor dixit

10. Київ під шатром Свентольдичів:
могилянський панегірик 1646 року «*Tentoria venienti*» .. 293
11. Кого топчуть коні звитяжного Корибута:
до загадки киево-могилянського панегірика
1648 року «*Maiores Wiszniewiecciorum*» 315
12. Київські професори за лаштунками Гадяцької
угоди: до історії спроби перетворення
Могилянської колегії на університет..... 342

IV. «Господарі вітчизни»

13. «*In libertate nati sumus*»: життєві стратегії
української шляхти і православних ієрархів
напередодні та в перше десятиліття
козацьких воєн (1638–1658)..... 371
14. «Господарі вітчизни»: уявлення козацької
та церковної еліти Гетьманату про природу,
репрезентацію і обов'язки влади (до початку
XVIII століття) 397

Бібліографія статей 427

Показчик імен 433

Показчик географічних назв 461

Життєпростір versus ідентичність

**Вибір імені versus вибір шляху:
назви української території
між кінцем XVI — кінцем XVII століття**

Проводячи реальну чи уявну межу «нашої землі», люди вже тим самим, як відомо, створюють дві географічно-культурні сутності — «землю Інших» та «свій» простір. Далеко не останню роль у навантаженні смислами «свого» життєпростору відіграє усталення його назви. Адже, канонізуючись, вона за неписаною конвенцією мешканців перетворюється на священне ім'я батьківщини — успадкованої від предків землі, на якій об'єктивно існуюча даність (територія) наповнюється низкою уявних вартостей, що на цю територію проєктуються, — про спільність «крові», інтересів, історії, культурної традиції тощо. В українському випадку остаточне «погодження конвенції» припадає на кінець XIX — початок XX століття, коли пальму першості було віддано назві «Україна». Проте конкурс позицій розпочався трьома століттями раніше, що сигналізувало про зародження «національної заклопотаності» в спільноті, якій доти для позначення себе вистачало розмитого поняття *Русь* — водночас і етноніма й назви території проживання русинів у польсько-литовській державі. Власне про перший тур цього «конкурсу» — між кінцем XVI та кінцем XVII століття — і піде мова. Разом з тим нам доведеться заглянути в передісторію, бо частину конкуруючих версій було вперше озвучено набагато раніше, і то на різних культурних полюсах Європи — «грецькому» та «латинському». Відтак, зіставлення перемог/поразок тої чи тої з версій, реанімованих русинами, опосередковано покаже нам пріоритети користувачів, що

вибирали — достоту як теперішні українці — між «Сходом» та «Заходом». На завершення буде розглянуто флуктуації гіпотетично питомого утвору — поняття «Україна», якому з плином часу судилося виграти головний приз.

Стисло окреслити матеріал, що послужив підставою для моїх спостережень, важко. Адже на репліки відповідного змісту можна натрапити практично у всіх тогочасних текстах — від офіційних актів до приватних нотаток і від школярських віршів до теологічних трактатів. Тож ішлося не так про пошук, як про селекцію. За головний критерій відбору тут служило руське походження авторів, хоча для виокремлення певних нюансів довелося звертатися й до поглядів збоку — з польської чи «литовської» (а точніше, офіційної віленської) перспективи.

Що ж до інтелектуальної підтримки для цієї статті, то нею послужила передовсім піонерська пропозиція Джованні Броджі Беркофф, яка вважає, що конституюючою рисою українського культурного простору XVI–XVII століть був його «поліморфізм», себто багатозаровість, багатомовність, мінливість та піддатливість на асиміляційні впливи ззовні; цю еластичність «культурного коду», на думку Броджі Беркофф, можна пояснити як «іманентною», від киево-руських часів, схильністю до синтезування різнобіжних традицій, так і функціонально — як відповідь на загрозу дезінтеграції не вповні сформованої культурної спільноти¹. У більш часткових питаннях мої міркування перегукуватимуться з працями Франка Сисина та Сергія Плохія, які присвячені дещо пізнішим, кінця XVII — початку XVIII століття, змінам іменування українського простору².

¹ Brogi Bercoff G. *Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym* // *Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti* / Ed. Alberto Alberti et al. Pisa, 2003. P. 325–387.

² Sysyn F. E. *Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture* // *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società* / A cura di Giovanna Siedina. Alessandria, 2004. P. 39–53; Ploky S. *The Two Russias of Teofan Prokopovyc* // *Ibidem*. P. 333–366.

Rosia/Russia/Русь, Ruthenia, Roxolania

Візантіїці випередили події, давши назву території, яка сама собі ще не вміла дати сукупної назви: вперше поняття *Rosia* [*Ρωσία*] на позначення «землі росів» було вжите в творі «Про церемонії» візантійського імператора Константина VII Порфирогенета (908–959)³. Утім, про «народ росів» (*Ρῶς*) тут знали набагато раніше, і власне таку форму іменування, причому як самоназву, фіксують під 839 роком «Бертинські аннали», де оповідається, що з Константинополя до двору Людовика Благочестивого прибули люди, які «сказали, що вони, себто їхній народ, зветься рос» [se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant]⁴. Ще один латинський варіант іменування «росів» (*rusii*), похідний від грецького *ρουσιοι*, вживає у середині X століття єпископ Кремони Луїдпранд: згідно з його твором «*Antapodosis*», до візантійського найманого війська входить «якийсь народ... що його греки за міцність тіла називають... русії» [gens quaedam ... quam a qualitate corporis Graeci vocant ... Rusios]⁵.

У давньоруській писемності за «землею росів», як відомо, закріпилася самоназва *Руская земля*, або *Русь*, а за її мешканцями — політоніми *русь* (як збірне поняття) та *русин* (як поняття одиничне). Такий слововжиток зберігся й після розпаду Київської держави: вже в одному з перших документів XIV століття, які на підставі мовних ознак науковці кваліфікують як староукраїнські, натрапляємо на слово *русин*⁶. Аж до середини XVI століття *Русь*, *Руська земля* та поняття *русин* (уже не як політонім, а як етніонім) і в Польському королівстві, й у Великому князівстві Литовському не знають конкуренції, звично окреслюючи колишню давньоруську територію

³ Мельникова Е. А. [Комментарий з к главе 9] // Константин Багрянородный. *Об управлении империей. Текст, перевод, комментарии* / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосильцева. Москва, 1991. С. 308.

⁴ Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. [Комментарий 1 к главе 9] // Там само. С. 292.

⁵ Там само. С. 295.

⁶ Присяжний лист 1352 року литовсько-руських князів на вірність польському королю Казимирові III: *Грамоти XIV ст.* / Упор. М. М. Пешак. К., 974. С. 31.

та її населення. Що ж до актуалізації називання Русі «Росією» (від грецького *Ρωσία*), помітної у писемності південних слов'ян з останньої чверті XIV, а в Московії з другої половини XV століття⁷, то цей неовізантійський синдром до русинів польсько-литовської держави докотився значно пізніше — у 1580-х роках. Про ініціаторів та обставини цієї новації мова піде далі, а тут лише попередньо відзначимо, що «грецький» акцент назви містив у собі певного роду протест проти «латинізації» руської культури, проявленої, серед іншого, в розповсюдженні «латинських» іменувань Русі.

Номенклатура останніх у європейських хроніках та документах папської канцелярії була спершу доволі строкатою, але починаючи з кінця XI століття бачимо ознаки певної «стандартизації». Найімовірніше, поштовх до цього дала папська канцелярія, в документах якої усталився специфічний понятійний дуалізм: саму країну називали *Russia*, а її мешканців-русинів *Rutheni*. Слова *Ruthenus* та *русин* перегукуються фонетично, а це ідеально відповідало орієнтації середньовічної географії на античну традицію, з якої обиралися схожі за звучанням назви країн та народів і прикладалися до нових реалій. Кельтське ж плем'я «рутенив» [Rut(h)eni] в античності знали добре — від Плінія Старшого та Цезаря до компіляторів I століття н. е. Адаптовані в такий спосіб «рутенив»-русини міцно оселилися в країні *Russia*, фіксуючись у хроніках та папських буллах, а з XIII століття — і в листах, документах (зокрема, привілеях угорських королів та мазовецьких князів⁸), ба навіть у подорожніх нотатках, як, наприклад, в описі Рюйсбрюком своєї подорожі 1253 року до Криму, де згадується, що серед місцевих християн є «величезна кількість русинів» [Ruthenos... maxima multitudo]⁹. Врешті, з XIV століття дружна пара *Russia/Rutheni* закріпилася у польських документах та

⁷ Соловьев А. В. *Византийское имя России // Византийский временник*. Москва, 1957. Т. XII. С. 134–146.

⁸ Цитування угорських та мазовецьких документів першої половини XIII століття зі словами, похідними від *Ruthenus*, див. зокрема: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 2. К., 1992. С. 369, 501; Т. 3. К., 1993. С. 33, 515, 516.

⁹ Там само. Т. 2. С. 515.

хроніках, а дещо пізніше — і в латинських актах канцелярії великих князів литовських.

Беззастережно її прийняли й канцелярії судово-адміністративних осередків Галицької Русі, де після входження цих теренів до складу Польського королівства офіційною мовою діловодства стала латина. Упродовж XV століття латинська мова, щойно засвоєвана тутешніми канцеляристами, ще являла собою яскравий випадок білінгвізму — парадоксальної за «неправильністю» імітації по-латині українського мовлення¹⁰.

Відтак, немає сумніву, що, пишучи *Russia*, канцеляристи подумки «промовляли» *Русь*, а вживані ними поняття, похідні від *Ruthenus* (як *ius Ruthenicum, lingua Ruthenica, consuetudo Ruthenicalis, ecclesia Ruthenicalis, Ruthenica fides, ritus Ruthenicus, Ruthenicale telum* і т. д.), являли собою кальку з відповідних понять руського публічного обігу: руське право, руська мова, руський звичай, Руська Церква тощо.

Саме ця обставина, як можна припускати, надавала «латинізації» іменувань безконфліктного характеру, адже питомі та латинські назви були, по суті, взаємозамінними й рівнозначними. Натомість у середині наступного, XVI, століття цей паритет похитнувся, оскільки в обіг почало входити окреслення Русі, яке вже не знаходило відповідника в руському мовленні.

Строго кажучи, таких назв було дві — *Ruthenia* та *Roxolania*. Перша з них епізодично фіксується й раніше як похідна від слова *Ruthenus* для позначення «землі рутенів» — наприклад, у привілеях угорських королів 1261 та 1342 років¹¹, на мапі-портолані П'єтро Вісконті 1311 року¹², значно пізніше — в репліці папської канцеля-

¹⁰ Лінгвістичний аналіз див.: Миронова В. М. *Граматичні особливості латинської актової мови XV–XVI ст. в Україні (на матеріалі гродських і земських судових актів Галицької, Сяноцької, Перемишльської і Львівської адміністративних округ Галицької Русі)*. Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К.: Київський університет ім. Тараса Шевченка, 1999.

¹¹ Цит. за: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 2. С. 459; Т. 3. С. 517.

¹² Bagrov L. A. *History of the Cartography of Russia up to 1600* / Ed. by H. W. Castnew. Wolfe Island: Ontario, 1975. P. 22, 27.

рії 1635 року¹³, яка вказує, що таке слово, з огляду на консервативність цієї інституції, могло вживатися здавна. *Ruthenia*, проте, не зробила кар'єри, зіткнувшись із набагато міцнішим конкурентом — «Роксоланією».

Roxolania являла собою продукт не так мовний, як соціокультурний — побічний ефект триумфального утвердження впродовж XVI століття шляхетських вольностей у Польському королівстві. Це, своєю чергою, підштовхнуло до появи надетнічної та надконфесійної ідеології «народу-шляхти». Одним з її опорних пунктів служила переконаність у тому, що шляхту й простолюду розділяє неподоланна прірва «інакшої крові». Не забракло й «історичних доказів»: більш-менш у середині XVI століття оформляється так звана «сарматська» етногенетична легенда¹⁴, за якою біблійний родовід шляхти та плебеїв виводився від різних синів прабатька Ноя: простолюдинів — від Хама, а шляхтичів — від Яфета. По довгих мандрівках одні з нащадків Яфета, «войовничі сармати», буцімто осіли в підкорених ними землях Польщі та Русі, започаткувавши «шляхетський народ».

Для нас найсуттєвішою деталлю у цій легенді є те, що «сармати» тлумачилися як «народ» двох колін — польського та руського. Шляхтичі-русини ідентифікували себе з «сарматським племенем роксоланів», братів «польських сарматів», отже, законних спадкоємців «сарматської спадщини». Авторитетна кодифікація саме такого «поділу спадщини» належить одному з найвідоміших польських публіцистів XVI століття Станіславу Ожеховському (1513–1566) — шляхтичеві мішаного русько-польського походження, вихованцю університетів Кракова, Відня, Віттенберга, Падуї і Болоньї, а що важливо — палкому пропагандистові «золотих вольно-

¹³ Інструкція нунцію Маріо Філонарді: *Acta Nuntiaturae Poloniae*. Т. XXV: *Marius Filonardi (1635–1643)*. Vol. I (12 II 1635 – 29 X 1636) / Ed. Theresia Chynczewska-Hennel. Cracoviae, 2003. P. 3.

¹⁴ Про сарматизм як етногенетичну легенду та ідеологію див.: Ulewicz T. *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI wieku*. Kraków, 1950; Cynarski S. *Sarmatyzm — ideologia i styl życia, u: Polska XVII wieku. Państwo — społeczeństwo — kultura* / Pod red. Janusza Tazbira. Warszawa, 1969. S. 220–243; Grzybowski S. *Sarmatyzm*. Warszawa, 1996; Лескинен М. В. *Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой*. Москва, 2002.

стей» шляхти¹⁵. Відштовхуючись, як і його попередники (зокрема, Мацей Меховський, автор знаменитого «Трактату про дві Сарматії», що між 1517–1582 роками перевидавався у Польщі та за кордоном аж 10 разів¹⁶), від етногеографічної номенклатури античних авторів, Ожеховський послідовно ототожнює своїх земляків-русинів з сарматами-роксоланами, самого себе називає то Русином (*Ruthenus*), то Роксоланом (*Roxolanus*), а Русь — Роксоланією¹⁷. На те, що ототожнення понять *Ruthenus* та *Roxolanus* аж до його «кодіфікації» Ожеховським ще не сприймали як аксіому, вказує, серед іншого, парна формула у трактаті Михалона Литвина 1550 року: описуючи підкорення «нащадками римлян» (литовцями) навколишніх народів, Литвин згадує і «роксоланів, або русинів» [*Roxolanos seu Ruthenos*]¹⁸.

Препарована в такий спосіб «історична спадщина» опинилася у потрібний час на потрібному місці. Адже на останню чверть XVI століття припадає перше близьке знайомство колишніх «литовських» русинів Волині та Київщини зі своїми «польськими» однокровниками з Галицької Русі та Поділля: у 1569 році, згідно з актом Люблінської унії, обидва руські регіони опинилися в складі однієї держави — Польського королівства. Вже невдовзі інтелектуали обох теренів, поєднавши зусилля, оголосять свою територію прямим продовженням Київської Русі, а себе — «старожитним руським народом Володимирового* кореня». Тут не місце обговорювати в деталях шляхи та засоби привласнення «руської історії», до-

¹⁵ Найновішою працею про Ожеховського є: Вирський Д. *Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель*. К., 2001. На жаль, ролі Ожеховського у творенні «Роксоланії» автор не зауважив.

¹⁶ Перше видання: Miechovita M. *Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana, et de contentis in eis*. Cracoviae, 1517.

¹⁷ Поп.: Orzechowski S. *Opera inedita et epistulae. 1543–1566*. Vol. 1 / Ed. Dr. Joseph Korzeniowski. Cracoviae, 1891. S. 440, 512–587, 613–617.

¹⁸ Michalonis Litvani. *De moribus Tartarorum, Litvanorum et Moschorum* (Basileae, 1615). Цит. за перевиданням: *Архив историко-юридических сведений, относящихся до России*. Москва, 1854. С. 44. Про дату написання трактату та його авторство див. передмову до: Михалон Литвин. *О нравах татар, литовцев и москвитян*. Москва, 1994. С. 6–56.

* Йдеться про апеляцію до князя Володимира — «першохрестителя» Русі.

силь сказати, що в найзагальнішому вимірі поштовх до цього дала актуалізована після Люблінської унії 1569 року конкуренція двох культурних систем — руської та польської. Адже хвиля «освітньої революції» та спровокована Реформацією «ментальність реформ», докотившись у другій половині XVI століття до Польщі, мала потрійний ефект. З одного боку, в протидії протестантським «новинам» було започатковано конфесійну (а отже, й культурну) уніфікацію польського суспільства, а з другого — у відповідь на цей виклик набули нового дихання «руські» аспірації в Галицькій («польській») Русі й паралельно гальванізувалася доти сонна еліта колишньої «литовської» Русі. Останнє, поза сумнівом, стало наслідком розширення географії культурної активності польських та галицьких інтелектуалів. Перемищуючись на схід, за денонсований Люблінською унією кордон, і догоджаючи смакам нових, казково багатих панів, ці люди сприяли «розгерметизації» доти закритого для стороннього ока світу русинів. Водночас цей світ, ретранслюючись, зазнавав модифікації, бо розповідали про нього за вже усталеними в польському письменстві риторичними стандартами «описування історії» та «описування народу».

За один з особливо виразних прикладів такого «взаємовигідного співробітництва» може послужити творення генеалогічної програми найпотужніших магнатів колишньої «литовської» Русі — князів Острозьких¹⁹. Перша з відомих генеалогічних реплік, 1574 року, ще розпливчата: Острозьких просто названо нащадками «старих київських князів». Кількома роками пізніше родовід «конкретизується» до безперервної генеалогічної лінії — від київського князя Володимира «першохрестителя» до галицько-волинського «короля» Данила Галицького, ще пізніше «короля Данила» оголосять предком Острозьких рівно у восьмому коліні. Але й ця версія видалася недостатньо престижною, і на видноколі з'явився герой із країв далеких і туманних — «першопредок Рус». Цей персонаж був відомий ученим людям здавна: ще польські хроніки кінця XIV —

¹⁹ Детально про це див.: Яковенко Н. *Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (Біля витоків української ідентичності) // Ї ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 231–269 (там же — представлення відповідних джерел).*

початку XV століття згадують трьох міфічних героїв — Чеха, Леха та Руса, які шукали й знайшли обіцяну Богом землю, поділили її й «збудували», відповідно, «три королівства», назвавши їх власними іменами *Czechia*, *Lechia* (тобто Польща) та *Russia*. Власне постать Руса і стала ключовою в кінцевому варіанті генеалогічної легенди Острозьких, що у виконанні панегіристів набуло форми безхитрисного силогізму: а) Рус створив державу, давши їй власне ім'я і залишивши у спадок нащадкам; б) нащадки «старих руських князів» — це Острозькі, отже в) Острозькі є законними спадкоємцями Руса. Описуючи конкретніше «землю», що її «збудував» і «передав у спадок» киево-руським князям Рус, панегіристи не переймаються історичною точністю. «Земля Руса» постає у їхніх описах як тотожна реаліям кінця XVI — початку XVII століття, себто обіймає руські терени, що входили до складу Польського королівства — Галицьку Русь, Волинь, Київщину, Поділля. Завдяки такому «щепленню» міфу до історії, а того й другого — до тогочасної політико-географічної номенклатури, можна реконструювати сприйняття русинами свого життєпростору як самодостатньої одиниці, що географічно збігається з колишніми південними та західними князівствами Київської Русі, в аспекті «історичної гідності» нічим не поступається «землі Леха» — Польщі, а в політичному сенсі являє собою єдиний і суцільний простір влади — від Києва по Львів. Віртуальність цієї «влади» не мала значення, адже йшлося не про політичні амбіції, а про «політичну легітимність» руської спільноти. З одного боку, у неї з'являвся сакралізований першопочаток («шукування своєї землі» та її «збудування» прабатьком Русом), а з другого — існування князів Острозьких, спадкоємців Руса, служило наочним доказом її безперервної тяглості. Розбудована в такий спосіб генеалогічна програма Острозьких створювала, поза сумнівом, підстави для руської ідентичності як рівновартісної польській, а водночас стягувала доти роз'єднані руські терени в спільний простір «історичних спогадів». Це, своєю чергою, ставало трампліном для виокремлення нового політичного суб'єкта — «старожитного народу руського», що справіку живе на своїй території («Руській землі»), яку «знайшов» і «збудував» «прабатько Рус», просвітив хрещенням його нащадок, святий Володимир, і донині патронують кровні спадкоємці Руса й Володимира — князі Острозькі.

* * *

Повертаючись до Роксоланії, можемо зауважити, що місце цієї назви в окресленій вище руській ідентичності дещо проблематичне. Вона зручно маркувала статус Русі як рівноправної одиниці Польського королівства, але після освоєння киево-руської спадщини слово таки ставало «чужим», бо, згідно з ним, роль «кореня і початку» відводилася сарматам-роксоланам, а не «народові святого Володимира». Відтак, дилема вибору назв, по суті, являла собою дилему двох версій «руськості»²⁰. Ясно, що обидві версії були цілком лояльними стосовно політичної батьківщини — Речі Посполитої, але, дещо спрощуючи, «роксоланську» версію можна ототожнити з толерантним ставленням до всього польського, а її оминання — з нехиттю до «Польщі».

Ця розбіжність семантики особливо виразно простежується наприкінці XVI століття, коли словом «Роксоланія» послуговуються переважно не православні русини, а їхні симпатики-поляки чи русини-католики. Показово, проте, що і в їхньому сприйнятті територіальний обшир Роксоланії тотожний Русі «Володимирового кореня», тобто його не поширюють на білоруські терени — для них зарезервовано окреслення «Литва» чи «Біла Русь». Для прикладу, уродженець Великої Польщі, згодом люблінський війт Себастьян Кльонович у 1584 році присвятив «найяснішому сенатові міста Львова» розлогу поему «Роксоланія»²¹, де географія описуваного ним ідилічного простору маркується містами Київщини, Галичини, Волині та Поділля — це Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець, Перемишль тощо. Пік популярності назви «Роксоланія» припадає на 1620–1640 роки, коли православні русини-галичани, опанував-

²⁰ Про інші варіанти «національної» ідентичності тогочасних русинів див. детальніше: Plokhly S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. New York, 2001. P. 153–165. Пор. також зіставлення різних версій тогочасної «руськості»: Sysyn F. E. *Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690* // Harvard Ukrainian Studies. 1986. Vol. X, no 3–4. P. 393–423; Frick D. A. «Foolish Rus'»: *On Polish Civilization, Ruthenian Self-Hatred, and Kasian Sakovyč* // Ibidem. 1994. Vol. XVIII, no 3–4. P. 210–248.

²¹ Sebastiani Sulmircensis Acerni *Roxolania*. Cracoviae, 1584. Передрук оригінального тексту разом з перекладом: Klonowic S. F. *Roxolania — Roksolania czyli Ziemie Czerwonej Rusi* / Wydał i przełożył Mieczysław Mejer. Warszawa, 1996.

ши вищі церковні пости в Києві, стали законодавцями моди і прищепили православному літературному етикетові власні смаки, густо замішані на «сарматському» дискурсі. На вислови «Роксоланія», «роксоланський народ», «роксоланські границі», «наші роксолани», ба навіть «Роксоланська Церква» натрапляємо в більшості тогочасних «учених» та шкільних текстів, створених у Києві. Це й не дивно, адже власне в цьому середовищі, особливо за часів митрополитства Петра Могили (1632–1647), була інтенсивно культивована модель «руської шляхетської нації» як братньої польській в колі «народу-шляхти» Речі Посполитої.

Однак така «миролюбність» у сприйнятті Польщі, як щойно зазначалося, була притаманна не всім русинам. Відтак, паралельно з розповсюдженням «роксоланської» версії руської ідентичності набуває обертів контрпропозиція — з виразним «антилатинським» (отже, й антипольським) підтекстом. Її маніфестом стає наголошування «грецьких» витоків Русі, а прапором — повернення Русі її «справжньої» назви *Росія*, утвореної як калька з грецького *Ρωσία*. «Неовізантинізм» такого роду вже мав прецеденти в південнослов'янській та московській писемностях, про що згадувалося вище, проте роль поштоуху, схоже, відіграло не це. Адже не викликає сумніву, що новонароджена «Росія» мала львівський, і то не шляхетський, а міщанський родовід, і що тлом для її появи стали, з одного боку, перші за всю історію Руської Церкви візити східних патріархів до Львова у 1580-х роках²², які надали живого дихання відчуттю конфесійної спорідненості з «материнською Церквою», а з другого — «грецький акцент» у спалахові освітньої активності новозаснованого львівськими міщанами православного братства. (Існує й інакше пояснення реанімації назви «Росія» — як прояв усвідомлення «нероздільної і спільної спадщини» Київської Русі²³; на мою думку, це пояснення грішить анахронізмом, бо перший текст, що його можна умовно кваліфікувати як «усвідомлен-

²² Вони детально розглянуті в монографії: Gudziak B. A. *Crisis and Reform. The Kievan Metropolitane, the Patriarchate of Constantinople and the Genesis of the Union of Brest*. Cambridge (Mass.), 1998.

²³ Толочко П. *Русь — Мала Русь — руський народ у другій половині XIII–XVII ст.* // Київська старовина. 1993, № 3. С. 3–14.

ня спільної спадщини», та й то в династичному ракурсі, з'явився століттям пізніше — це анонімний «Синопис», виданий друкарнею Києво-Печерського монастиря у 1674 році й удруге, в доповненому варіанті, у 1681 році²⁴). Щодо Львівського братства, то воно, отримавши в 1586 році від одного з високих гостей, антиохійського патріарха Йоакима I, потвердну грамоту, створює власну школу «грецького та слов'янського письма», і власне в Статуті цієї школи вперше натрапляємо на окреслення русинів поняттям «російський народ»²⁵. «Грецький» ухил школи підсилювало й те, що її першим ректором (1586–1588) був грек — архієпископ еласонський Арсеній, а вже 1591 року братська друкарня видала власну граматику грецької мови, укладену, як сказано в передмові, вчителями та учнями. Пожвавлення інтересу до грецької матриці руської культури перекинулося й на інші шкільні осередки. Так, у 1594 році в Острозькій школі (сучасники називали її «тримовним», себто греко-латино-слов'янським, «лицеєм»), як припускає дехто з дослідників, навчав майбутній константинопольський патріарх Кирило Лукаріс, а в 1595 році — грек Емануїл Ахілеос²⁶; греку викладали й у створених 1615 року Київській та 1619 року Луцькій братських школах²⁷.

²⁴ Огляд наукової літератури про «Синопис» див. у передмові Ганса Роте до факсимільного видання тексту: *Synopsis, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung / Einleitung von Hans Rothe*. Cologne, 1983. Про концептуальну спрямованість твору див: Sysyn F. E. *The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing: 1620–1690* // *Europa Orientalis*. 1986. Vol. V. P. 306–309; Kohut Z. E. *The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter. 1600–1945* / Ed. by Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, Mark von Hagen. Edmonton–Toronto, 2003. P. 57–86.

²⁵ Йдеться про так званий «Порядок шкільний» 1586 року; цит. за його останньою публікацією: *Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст. Тексти і дослідження* / Ред. В. І. Шинкарук, В. М. Нічик, А. Д. Сухов. К., 1988. С. 38.

²⁶ Огляд свідчень: Мицько І. З. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)*. К., 1990. С. 82, 98.

²⁷ Огляд свідчень: Дзюба Е. Н. *Просвещение на Украине. Вторая половина XVI — первая половина XVII в. К.*, 1987. С. 34–35, 49–50.

Як бачимо, освітній фундамент для засвоєння «антилатинської» назви *Рωσία/Росія* був цілком достатній. Паралельно добрячу в'язанку хмизу в «антилатинські» настрої підклала згода кількох православних ієрархів на унію з Римо-Католицькою Церквою, проголошена 1596 року у Бересті. Власне після Берестейської унії, як уже не раз відзначалося, почала стрімко зростати конфесійна нетерпимість. За висловом одного з авторитетних сучасних дослідників цієї проблеми Михайла Дмитрієва:

«Свідомі» православні відтепер дуже боялися перетворитися на католиків (уніатів), католики й уніати — заразитися «схизмою», ті й другі стали ретельно берегтися від впливів протестантизму²⁸.

У такий спосіб поле для «грецького» іменування Русі було розчищене, і слово *Росія* триумфально увірвалося у вжиток «свідомої» православної еліти²⁹. З-поміж ранніх прикладів його підкреслено сумлінного вживання варто згадати привітальні вірші 1591 року учнів Львівської братської школи на честь її відвідин київським митрополитом Михайлом Рогозою. Школярська муза тут вочевидь перестаралася — у короткому тексті *Росія* та *російський народ* згадано аж сім разів, а митрополита названо «єдиним оком Росії»³⁰. Зі спалахом у 1620-х роках активності вченого осередку при Києво-Печерському монастирі, а з 1632 року — при новоствореному Києво-Могилянському колегіумі *Росія* взагалі перетворилася на бренд православного інтелектуала. Байдуже, по-руськи, по-польськи чи по-латині він писав, і байдуже, якою була міра його терпимості до всього польського, — над цим горує мода на «справжнє», «питомо православне» іменування Русі. Відтак, на сторінках київських текстів у цілком мирному сусідстві уживаються «латинська» Роксоланія з «антилатинською» Росією — ідеологія ідеологією, а бренд

²⁸ Дмитрієв М. А. *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг.* Москва, 2003. С. 285.

²⁹ Пор. спостереження: Sysyn F. E. *The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries // Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter.* Р. 117–118. Див. також: Plokhly S. *The Two Russias of Teofan Prokopovych.* Р. 343–344.

³⁰ Цит. за передруком: *Пам'ятки братських шкіл на Україні.* С. 170–178.

брендом. Ось лише декілька прикладів такої «непослідовності позицій»: у одного з найвищих авторитетів київської ученості, Захарії Копистенського, «правовірну Росію» населяють то «народ роксоланський», то «народ російський», причому останній «живе в любові й згоді з народом польським та литовським» (1621 рік)³¹; у жалобній поемі 1622 року ректора Київської братської школи Касіяна Саковича на смерть козацького гетьмана Петра Сагайдачного «Росія» вшановує героя, що вірно служив королю³²; у трактаті 1638 року про чудотворення в Києво-Печерському монастирі Афанасій Кальнофойський поміщає віршований надгробок (ясно, власного авторства) герою київського прикордоння Семенові Лику, якого «сплодила Роксоланська та Польська земля» [Roxolańska z Polską ziemią, z której spłodzon]³³; у шкільній декламації 1646 року на честь одного з опікунів Києво-Могилянської колегії, Адама Киселя, саму колегію названо «лицеєм Роксоланської Палади» [Roxolanae Palladis Lycaeum], а публічну значущість мецената підкреслено тим, що його «Росія називає батьком і Польща батьком» [Rossia te patrem canit atque Polonia patrem]³⁴, etc., etc.

У другій половині XVII століття київський літературний етикет (нагадаю, місто після 1654 року перейшло під протекторат московської держави, а Православна Церква перетворилася з *Ecclesia militans* на панівну) не відмовився від перемішування «Росії» з «Роксоланією» — байдуже, що в новій державі, з новими героями та новими ідейними пріоритетами. Колишня «латинська» Роксоланія, втративши свій пропольський підтекст, перетворилась на освячену

³¹ Трактат «Палінодія», опубл.: *Памятники полемической литературы в Западной Руси*. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1878 (*Русская историческая библиотека*. Т. 4). Цит. стб. 319, 606, 1134, 1146.

³² *Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Коначевича Сагайдачно-го* (Київ, 1622). Цит. за републікацією: *Українська література XVII ст.* / Ред. О. В. Мишанич. К., 1987. С. 221, 234.

³³ *Тератопурґиа lubo cуда ... Ојца Athanasiusa Kalnofojskiego...* (Київ, 1638). Цит. за републікацією: *Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery // Harvard Library of Early Ukrainian Literature*. Texts, Vol. IV. Cambridge, Mass., 1987. P. 160.

³⁴ Fr. Baiewski Theodosius. *Tentoria venienti ... Adamo de Brusilow Kisiel...* (Київ, 1646).

традицією прикмету «високого стилю». Це добре видно, зокрема, з назв курсів філософії та риторики Києво-Могилянської академії другої половини XVII століття, що їх адресовано то «роксоланському», то «російському» слухачеві — *Roxolanae iuventuti, auditore Roxolano, Rossiaco oratoribus* і т. д.³⁵. Паралельно, проте, дедалі міцнішими ставали позиції «Росії». Саме ця назва за частотністю є науживанішою у київських текстах другої половини XVII століття, де раз по раз натрапляємо на поняття *Rossia/Pocія* та похідні від нього — «росіяни» [*Rossiaci*], «російський народ» [*gens Rossiaca*], «російська вітчизна» [*patria Rossiaca*] тощо. За спостереженням Сергія Плохія, тогочасна «могилянська традиція вживання слова *Pocія* в абсолютній більшості, коли не виключно, позначає землі Київської митрополії»³⁶. Я б уточнила це спостереження: ішлося не про митрополію в цілому, розтягнуту по Великому князівству Литовському й Польському королівству, а тільки про її «польську» (українську) частину — без врахування білоруських теренів. Іншими словами, «Росія» київських інтелектуалів другої половини XVII століття зберігала той самий зміст, що й у момент свого народження наприкінці XVI століття, бо окреслювала, як і її партнер/опонент «Роксоланія», землю «народу Володимирового кореня». Інша річ, що у XVIII столітті цій назві судилося пережити чергові мутації, але вони вже виходять за рамки даної статті³⁷.

Однак таку імпазантну кар'єру «Росія» зробила тільки на тій території, котра після 1654 року перейшла під протекторат московського царя. Натомість із текстів, написаних русинами Речі Посполитої, це поняття щезає так само стрімко, як і з'явилося — очевидно, як марковане асоціацією з ворожою російською державою. Скажімо, члени Львівського православного братства, вкотре переарховуючи свої кривди у заяві 1649 року, розміщають «наш народ»

³⁵ Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. *Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии*. К., 1982. С. 30, 39, 168, 175, 181 та ін.

³⁶ Plochy S. *The Two Russias of Teofan Prokopovyc*. P. 344.

³⁷ Це питання, зокрема, заторкнуте у згаданій статті Сергія Плохія, а також у статті Франка Сисина: Sysyn F. E. *Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture* // *Mazepa e il suo tempo*. P. 39–53.

уже не в «Росії», а «на всьому обширі Русі» [in toto ambitu Russiae]³⁸, хоч саму Церкву в урочистих випадках ще подеколи називають «російською»³⁹. Свого роду «резервацією» для слова *Росія* певний час залишалася титулатура митрополитів, що й зрозуміло: кожен з них не полишав надії очолити всю Київську митрополію, включно з теренами, що перейшли під московську юрисдикцію. Втім, і тут можна помітити характерну двозначність. У документах руською мовою митрополити здебільшого титулюють себе формулою *усієї Росії*, але в польських «Росію» замінює звичне *wszystkiej Rusi*, хоч, як показують окремі винятки, мовний узус допускав нарівно і *всієї Русі*, і *wszystkiej Rossiej*⁴⁰. Доказом того, що «селекція назв» була свідомою, може послужити, серед іншого, лист 1689 року львівського єпископа Йосифа Шумлянського до царівни Софії. Прохаючи в московської правительки фінансової підтримки, Шумлянський обирає «коректніший» для московського вуха термін: турки спустошили, пише він, «край нашої Росії»⁴¹.

Врешті, слово «Росія» цілком відсутнє у дискурсі русинів-католиків. За найкращий приклад тут може послужити грандіозний за обсягом (понад 750 сторінок друкованого тексту) щоденник вченого русина з Замостя, професора Замойської академії, спершу православного, далі католика Василя Рудомича⁴². Провадячи поденні записи з 1656 по 1672 рік, «русський патріот» і палкий прибічник примирення православних русинів з русинами-уніатами та русинами-католика-

³⁸ Львів, 10 I 1649 р.: *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов* [далі — *Архив ЮЗР*]. Ч. I, т. 10. Киев, 1904. С. 191.

³⁹ Лист про обрання нового митрополита (Львів, 3 X 1663): Там само. С. 629.

⁴⁰ Див. пастирські послання й листи Діонісія Балабана 1657–1659 років (*Архив ЮЗР*. Ч. I, т. 12), Антонія Вінницького 1667 року та Йосифа Нелюбовича-Тукальського 1669 року (*Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов* [далі — *Памятники*]. Т. 2, 4. Киев, 1859–1898) та ін.

⁴¹ Львів, 25 V 1689 р.: *Архив ЮЗР*. Ч. I, т. 10. С. 757.

⁴² Щоденник писано по-латині; виданий у перекладі польською мовою: Rudomicz B. *Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672* / Przekład Władysław Froch, opracowanie Marian Lech Klementowski, Władysław Froch. Cz. 1 (1656–1664), cz. 2 (1665–1672). Lublin, 2002.

ми, Рудомич жодного разу не вжив слова «Росія», хоч дружньо листувався з архимандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем, був кумом козацького гетьмана Павла Тетері, приятелем львівського православного єпископа Афанасія Желіборського, частим гостем Креховецького православного монастиря та ін.

Мала Росія

Народження наприкінці XVI століття «Росії» покликала до життя ще один грецизм — *Мала Росія*. Поштовхом до його появи, як і у випадку з «Росією», став неовізантійський синдром — курс на відновлення «справжнього» православ'я, а прецедентом — уже згадані візити до Львова східних патріархів упродовж 1580-х років. У ході актуалізації інтересу до візантійських витоків Руської Церкви було реанімовано й грецьке окреслення Київської митрополії — *Μικρὰ Ρωσία* [Мала Росія]. Один із ранніх випадків уживання цього поняття, як вважають, фіксується у буллі імператора Йоана VI Кантакузина 1347 року про ліквідацію Галицької митрополії та в її підтвердженні цього ж року Патріаршим синодом⁴³. На те, що термін був цілком «зрозумілий» мешканцям митрополії, вказує ще давніше, 1339 року, використання його латинської версії в титулі галицько-волинського князя Болеслава Юрія: «З Божої ласки природжений князь усієї Малої Русі» [Dei gratia natus dux totius Russie Mynoris]⁴⁴.

Згідно з доволі туманними уявленнями греків про Русь, *Μικρὰ Ρωσία* охоплювала спершу тільки волинські й галицькі єпархії, але вже 1354 року патріарх згадує Київ як «перше архієрейське сідалище», розташоване в *Μικρὰ Ρωσία*⁴⁵. Після розпаду в середині XV століття Київської митрополії на московську та польсько-литовську

⁴³ Шевченко І. *Політика візантійського патріархату у Східній Європі в XIV ст.* // Його ж. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст.* / Переклад Марії Габлевич. Львів, 2001. С. 84 (переклад праці: Ševčenko I. *Ukraine between East and West. Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century.* Edmonton, 1996).

⁴⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. 3. С. 137.

⁴⁵ Шевченко І. *Політика візантійського патріархату.* С. 86.

половини патріарші сакри починають титулувати київського ієрарха «митрополитом київським і всієї Росії»; ще пізніше, з першої третини XVI століття, до титулу додається занепада галицька церковна одиниця: «митрополит київський, галицький і всієї Росії»⁴⁶. Однак визнання за київськими митрополитами формули «всієї Росії» не означало смерті «Малої Росії». Адже за візантійськими просторовими уявленнями це поняття передбачало парну опозицію: «Малій Росії» як центру мала відповідати окраїнна територія — «Велика Росія» (зокрема, на думку Анни Хорошкевич, саме завдяки патріаршому посланню 1561 року окреслення «Велика Росія» проникло в самоназву Московії⁴⁷). Після того як у 1589 році Константинопольський патріархат визнав Московську Церкву у «Великій Росії», логічно було реанімовано й другий член забутої пари — «Малу Росію». Скажімо, в листі 1594 року александрійського патріарха Мелетія Пігаса до князя Костянтина Острозького благословення посилається православним «усієї Малої Росії», а не «усієї Росії», як годилося б за формулою титулатури київського митрополита; так само анонімний грек-учасник Берестейського собору 1596 року, що залишив опис цієї події, зазначає, що сталася вона «за ініціативою єпископів у Малій Росії»⁴⁸.

На «грецький слід» вказує і перший нині відомий випадок використання русинами виразу «Мала Росія». У листі 1592 року членів Львівського братства до царя Федора Івановича з проханням матеріальної підтримки натрапляємо на формулу «Велика і Мала Росія»⁴⁹, тобто вжито грецьку просторову опозицію, яка доти в

⁴⁶ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 4. С. 408, 415.

⁴⁷ Хорошкевич А. Л. *Герб // Герб и флаг России X–XX веков* / Ред. Г. В. Вилинбахов. Москва, 1977. С. 195.

⁴⁸ *Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600)* / Collegit P. Athanasius G. Welykyj OSBM. Romae, 1970. P. 28, 344. Польський переклад другого з документів вживає вислову «w Małej Rusi», однак немає сумніву, що в грецькому оригіналі було «Росії».

⁴⁹ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (далі — *Акты ЮЗР*). Т. 4 (1588–1632). Санкт-Петербург, 1851. С. 48. Коментар до цього листа зі згадкою про попередню літературу див.: Plokhly S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. P. 283–284.

руському обігу не фігурувала. Цей лист, слід думати, був написаний «під диктовку» котрогось із грецьких візитерів, бо наступного року патріарх Мелетій Пігас теж просив царя про підтримку Львівського братства, що вказує на «скоординований» характер акції. Що ж до запровадження грецизму «Мала Росія» в питоמו руський дискурс, то тут ініціатива, схоже, належала Йоану Вишенському — ченцю одного з монастирів на Афоні, вихідцю з-під Перемишля, палкому пропагандисту «чистого», себто грецького православ'я. Близько 1599–1600 років Вишенський адресує своїм землякам-русинам послання із закликом остерігатися «латинських принад». Багаторазово вживаючи вислів «Мала Росія», афоніт, проте, редукує це поняття: в його посланні ним позначено не всю Київську митрополію, простягнуту по Великому князівству Литовському й Польському королівству, а лише її «польську» (українську) частину. Як він пише, йому стало відомо «від Лядської землі, себто Малої Росії», що на її мешканців «напали злі ересі»⁵⁰.

Аж до появи на руському горизонті чергового східного ієрарха, ерусалимського патріарха Теофана, поняття «Мала Росія», судячи з нині відомих текстів, забулося. У 1620 році, переїжджаючи через Київ, Теофан посвятив митрополита й кількох єпископів. У відповідному патріаршому посланні було оголошено про поставлення даних осіб на «престоли Малої Росії»; тоді ж патріарх видав два пастирські благословення Київському братству «в Малій Росії»⁵¹. Наступні поодинокі випадки вживання цього поняття аж до середини XVII століття фіксуються виключно в київському церковному середовищі. Зокрема, в ході проаналізованого Сергієм Плохієм зародження тут ідеї загальноруської (російсько-українсько-білоруської) спорідненості знову виринають формули «Велика і Мала Росія»⁵², а в листах київських митрополитів, адресованих до Москви, їхня титулатура оздоблюється «політично коректною» формулою «усієї Малої Росії»⁵³. На суто «експортний» характер цієї формули вказує

⁵⁰ Вишенський, Іван. *Вибрані твори* / Упор. В. Л. Микитась. К., 1972. С. 57.

⁵¹ *Архив ЮЗР*. Ч. I, т. 5. С. 4; *Памятники*. Т. 2. С. 395, 400.

⁵² Plokhyy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. P. 287–291.

⁵³ Пор. такі листи митрополита Ісайї Копинського 1622 та 1626 років (*Вос-соединение Украины с Россией. Документы и материалы*. Т. 1. Москва, 1954.

те, що у внутрішньому вжитку слово «Мала» завжди опускалося, і титул митрополитів звучав по-старому — «милістю Божою всієї Росії» чи «всієї Русі».

З початком козацького повстання 1648 року поняття «Мала Росія» набуло потужного нового дихання. Основний поштовх цьому дало підключення до вимог повстанців гасел захисту «грецької віри»: як переконливо довів Сергій Плохій, релігійний слоган, що ним доповнювалися козацькі соціальні вимоги, робив можливим виправдання виступу проти законного володаря і тим самим надавав легітимності козацькій війні в очах некозацького населення⁵⁴. Ці гасла, серед іншого, стали оздоблюватися в інтенсивних зносинах з «одновірною» православною Московією «політично коректною» назвою козацького Гетьманату — «Мала Росія». Не виключено також, що на появу в козацькій лексиці цього окреслення вплинули східні ієрархи — чи не головні інспіратори ідеї об'єднання «Великої Росії» з «Малою»: наприклад, саме єрусалимський патріарх Паїсій улітку 1648 року виступав першим «лобістом» Богдана Хмельницького на царському дворі⁵⁵. З прийняттям у 1654 році протекторату московського царя, внаслідок чого його титулатура доповнилася формулою «Великої, Білої і Малої Русі», окреслення Гетьманату як «Малої Росії» тотально опановує московський офіційний дискурс, а створений у 1662 році спеціальний орган для зносин з Гетьманатом отримує назву Малоросійського приказу.

У цю традицію іменування поступово втягується і козацька старшина, хоч спершу поняття «Мала Росія» носить у їхньому виконанні ще виразно «експортний» характер — для зносин з Москвою, тоді як у внутрішньому вжитку територію Гетьманату називали «Україною», а її мешканців — «руським народом» (наприклад, в універсалах Богдана Хмельницького вислів «Мала Росія» не вжито жодного разу, а «Україна» — аж десять разів⁵⁶). Виразним свідченням того,

С. 27–28; *Архив ЮЗР*. Ч. I, т. 6. С. 577) та Петра Могили 1640 року (*Памятники*. Т. 2. С. 427).

⁵⁴ Ploky S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. P. 179–190.

⁵⁵ Там само. С. 308–309.

⁵⁶ *Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657* / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. К., 1998.

що новонароджена «Мала Росія» в очах козацької старшини вже втратила свою церковну, довоєнну семантику, себто стала позначати не Київську митрополію, а територію козацького Гетьманату, є запис переговорів Івана Виговського з московським дипломатом Василем Кікіним у серпні–вересні 1658 року. За свідченням Кікіна, Виговський нарікав, що не отримав подяки від царя за вірну службу і за те, що «привів Малу Росію в підданство під високу руку його царської величності», а тому відтепер, як він нібито казав, «нехай буде Велика Росія Великою Росією, а Мала Росія Малою Росією, бо ж і в Малій Росії є непереможне військо»⁵⁷.

З другого боку, криваві змагання кінця 1650–1670-х років за всі руські території Речі Посполитої («доки сягає руська мова й віра») подеколи отримують ідеологічне обґрунтування в апеляціях до спадщини «руського народу Володимирового кореня», і тоді цей простір урочисто іменується «Малою Росією». Наприклад, в інструкції 1665 року гетьмана Івана Брюховецького козацьким послам до Малоросійського приказу натрапляємо на розгорнутий перелік підстав, через які «Мала Росія» не може належати «ляхам»: вони оволоділи нею підступно, хоч насправді вона колись мала свого «дідичного монарха» і просвітилася святим хрещенням не від польського короля, а від «рівноапостольного царя Володимира»⁵⁸. Ще однією характерною реплікою ототожнення «Малої Росії» з давнім киево-руським князівством є титулатура «турецького» гетьмана Юрія Хмельницького — «князь Малоруської України і вождь Війська Запорозького»⁵⁹. Архімандрит Києво-Печерської Лаври Інокентій Гізель у листі 1677 року до гетьмана Івана Самойловича, коментуючи появу на політичному горизонті Юрія Хмельницького, пише, що той «прийняв на себе малоросійське князівство» і навіть використовує у своїх листах «печатку стародавніх руських князів»⁶⁰.

Ностальгія за ширшим, ніж Гетьманат, простором «Малої Росії» помітна і в текстах людей церковного кола. Водночас із них ясно ба-

⁵⁷ *Акты ЮЗР*. Т. 4 (1657–1659). Санкт-Петербург, 1863. С. 145.

⁵⁸ Там само. Т. 5 (1659–1665). С. 237–238.

⁵⁹ Лист до короля Яна Собеського (Табір під Бендерами, 5 V 1678); опубл. Юрієм Мициком: *Записки НТШ*. Т. 233. Львів, 1997. С. 375.

⁶⁰ Київ, 20 III 1677 року: *Акты ЮЗР*. Т. 12 (1675–1678). С. 101.

чимо, що «Малою Росією» вони також вважали не всю Київську митрополію, розтягнуту по Великому князівству Литовському і Польському королівству, а тільки її «польську» (українську) частину. Скажімо, ретельно фіксуючи назви місцевостей, де сталися чуда богородичних ікон, архімандрит Чернігівського монастиря Йоаникій Галятівський усі населені пункти Поділля й Галицької Русі, нарівні з містами козацького Гетьманату, де він сам мешкав, називає «Малою Росією», натомість для аналогічних випадків на території Білорусі послідовно використано означник «білоруське місто» чи «місто в Литовському князівстві»⁶¹. Більш того, звужена іпостась «Малої Росії» — як території козацького Гетьманату — проникає навіть у консервативний словник східних ієрархів: у своєму пастирському посланні 1678 року єрусалимський патріарх Досифей звертається до православних «у Малій Росії, Полонії і Литванії»⁶². Як бачимо, колишня «Мала Росія» (Київська митрополія) в очах східних ієрархів уже розділена навпіл — на козацьку «Малу Росію» (в складі Росії) та на її польсько-литовську частину (в складі Речі Посполитої).

Паралельно в текстах «високого стилю», що походять з території Гетьманату другої половини XVII століття, «Мала Росія» поступово витісняє — очевидно, як надто побутове — слово «Україна». Перипетії громадянської війни додають козацькій «Малій Росії» статусу «нашої оплаканої матері-вітчизни»⁶³, і власне звідси починає розкручуватися тривалий феномен так званого «малоросійського патріотизму» та «малоросійської ідентичності», що вже невдовзі, у XVIII столітті, набуде і завершеної форми, й ідеологічних мотивацій⁶⁴.

⁶¹ Трактати Йоаникія Галятівського «*Небо новое*» (Львів, 1665) та «*Скарбниця потребная*» (Новгород-Сіверський, 1676). Обидві праці цит. за передруком: Галятівський, Йоаникій. *Ключ розуміння* / Підг. І. П. Чепіга. К., 1985. С. 294, 297, 306, 311 і далі.

⁶² *Архив ЮЗР*. Ч. I, т. 5. С. 12.

⁶³ Це світоглядне зрушення детальніше простежено в розділі «Народження «козацько-руської вітчизни» моєї книжки «*Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*» (К., 2005. С. 430–432).

⁶⁴ Про формування та прояви малоросійської ідентичності див.: Kohut Z. E. *The Development of the Little Russian Identity and Ukrainian*

Україна

Етимологія слова «Україна», уперше вжитого давньоруським літописцем під 1187 роком, не зовсім ясна. Поруч із його позірно прозорим ототоженням з поняттям «окраїна» є й інші припущення, за якими це слово могло бути похідним від праслов'янського *kraǰь чи *ukraj, тобто «відділена частина території», «країна». Докази саме такої семантики свого часу навів Сергій Шелухін, зіставивши переклад Євангелія, зробленого 1561 року на Волині, з євангельським текстом грецькою, латинською та чеською мовами. Відповідниками поняття «Україна», що його багаторазово вжив перекладач, тут виступають грецьке *χώρα* [країна, земля], латинське *regio* [країна, регіон], чеське *krajina* [земля, країна]⁶⁵ (сюди ж можна додати не залучене Шелухіним церковнослов'янське *страна*). Брак відповідних пам'яток не дозволяє підтвердити чи спростувати таку розширену семантику слова «Україна» в поточному мовленні, натомість його зміст в офіційній політико-географічній номенклатурі XVI–XVII століть справді збігається з поняттям «окраїна», що й зрозуміло: з погляду литовської чи польської столиць терени майбутньої України сприймалися не інакше як далекі, пограничні. Строго простуючи за «мовою джерел», стара історіографія вживала це слово для позначення самої тільки прикордонної зі Степом Наддніпрянщини (як ми далі побачимо, не зовсім слушно). Михайло Грушев-

Nationbuilding // Harvard Ukrainian Studies. 1986. Vol. X, no 3–4. P. 559–579; Plokhy S. *The Symbol of Little Russia: The Pokrova Icon and Early Modern Ukrainian Political Ideology* // Journal of Ukrainian Studies. 1992. Vol. XVII, no 1–2 (Summer–Winter). P. 171–188; Eiusdem. *Cossacks and Religion*. P. 278–291; Eiusdem. *The Two Russias of Teofan Prokopovyc*. P. 351–366; Sysyn F. E. *Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture*. P. 39–53.

⁶⁵ Шелухин С. *Україна — назва нашої землі з найдавніших часів*. Прага, 1936. С. 117–119. Інакше тлумачення цих паралелей див.: Рудницький Я.-Б. *Слово й назва «Україна»*. Вінніпег, 1951. С. 55–57. Утім, погляду Рудницького не підтримав такий авторитетний лінгвіст, як Юрій Шевельов: у своїй рецензії на книгу Рудницького він, по суті, приєднується до гіпотези Шелухіна. Див.: Shevelov G. Y. *The Name Krajina 'Ukraine'* // Eiusdem. *Teasers and Appeasers. Essays and Studies on Themes of Slavic Philology*. München, 1971. P. 200 (рецензію було написано в 1951 році).

ський, надаючи в 1898 році у своїй «*Історії України-Руси*» поняттю «Україна» новітнього, розширеного значення, вважав за потрібне прокоментувати цю новацію:

Стара ся назва, уживана в староруських часах в загальнім значінню погранича, а в XVI в. спеціалізована в приложенню до середнього Подніпров'я,... набирає особливого значіння з XVII в., коли та східня Україна стає центром і представницею нового українського життя..., скупляє в собі бажання, мрії і надії сучасної України. [...] Літературне відродження XIX в. прийняло се ім'я для означення свого національного життя. В міру того, як зростала свідомість тягlosti і безперервности етнографічно-національного українського життя, се українське ім'я розширилося на всю історію українського народу⁶⁶.

У першій третині ХХ століття освячене авторитетом Грушевського вживання назви «Україна» в новітньому етнеографічному значенні поступово утверджується, а з плином часу й взагалі витісняє попередні історіографічні терміни, які «дробили» українську територію на «Русь», «Малу Росію» та власне «Україну». Коментуючи у вступі до своїх праць розбіжність між ужитою назвою та «мовою джерел», історики загалом погоджуються з тим, що «Україною» аж до козацьких воєн середини XVII століття називали південно-східне пограниччя Речі Посполитої — Київське та Брацлавське воєводства⁶⁷.

Тим часом із «мовою джерел» не все так просто, бо поняття «Україна» з плином часу не тільки розширювалося, що було вже констатовано дослідниками⁶⁸, а й обростало специфічними «пуль-

⁶⁶ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 1. Львів, 1898 («Вступні замітки», цит. за київським перевиданням 1991 року: с. 2).

⁶⁷ Поп.: Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa: PWN, 1985. P. 35; Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653.* Cambridge, Mass., 1985. P. xiii–xiv; Kappeler A. *Kleine Geschichte der Ukraine.* München, 1994. S. 17–21; Borek P. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja.* Kraków, 2001. S. 9–13; Сас П. М. *Від «Русі» до «України» // Історія української культури.* Т. 2: *Українська культура XIII — першої половини XVII ст.* К., 2002. С. 795–800.

⁶⁸ Див. огляд точок зору станом на середину ХХ століття: Рудницький Я.-Б. *Слово й назва «Україна».* С. 7–31; те саме стосовно пізнішої літе-

суючими» значеннями залежно від того, звідки бачили/сприймали автори тих чи тих текстів «Україну». Що ж до самого слова, то воно, наскільки дозволяють судити збережені пам'ятки, після занепаду Київської Русі повторно виринає у Великому князівстві Литовському. В ранній період свого функціонування, від середини XIV до середини XV століття, ділова («руська») мова канцелярії великих князів литовських, за спостереженням дослідників, зазнавала перехресного впливу як південноруських, так і смоленсько-полоцьких взірців⁶⁹. Не виключений також і вплив псковсько-новгородського літературного мовлення, де в XIII–XIV століттях натрапляємо на позначення погранич словом *украина*⁷⁰.

Так чи інакше, але вже ранні збережені книги канцелярії великих князів литовських називають прикордонні зі Степом околиці «українами», а тутешніх мешканців — «українниками» чи «людьми українними»⁷¹. Водночас поняття «Україна» могло поширюватися й на південь держави в цілому. Так, у листі 1500 року до кримського хана Менглі-Герєя великий князь литовський називає «нашими україннами» Київську, Волинську та Подільську землі⁷², а привілей 1539 року на спорудження замку в Київському Поліссі (тобто доволі далеко від кордону як такого) мотивується корисністю таких замків «на Україні»⁷³. Ще ширший зміст поняття бачимо

ратури: Borek P. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach*. S. 9–13; Хорошкевич А. Л. *Лабиринт политико-этно-географических наименований Восточной Европы середины XVII в.* // *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*. Warszawa, 2004. S. 411–432.

⁶⁹ Останній з відомих мені оглядів літератури див.: Свяжынскі У. *Аб ста-тусае беларускай і украінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага* // *Metričana. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*. Т. 2. Мінск, 2003. С. 132–163.

⁷⁰ Приклади див.: Рудницький Я.-Б. *Слово й назва «Україна»*. С. 49.

⁷¹ Пор. дипломатичне листування 1490-х років: *Lietuvos Metrika (1427–1506)*. *Knyga nr 5* / Par. Egidijus Vanionis. Vilnius, 1993. P. 66, 73, 117, 118, 131 etc.

⁷² Там само. С.164.

⁷³ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 25 (1387–1546)* / Par. Darius Antanavičius ir Algirdas Baliulis. Vilnius, 1998. P. 114.

в документі великокнязівської канцелярії 1567 року, де намісниками «українних замків» названо урядників прикордонної смуги не тільки степового півдня, а й московського сходу — фортець Слущька, Річиці та Рогачова, розташованих уздовж верхньої течії Дніпра⁷⁴.

На відміну від сказаного, у польській державі традиція називати прикордонні терени «Україною» не була розповсюджена аж до Люблінської унії 1569 року, себто до передачі «україн» Велико-го князівства Литовського під юрисдикцію Польського королівства. На це вказує, серед іншого, зіставлення географічної номенклатури меморіалу героя польсько-татарського прикордоння на Поділлі Бернарда Претвича (1550 рік) з номенклатурою перших поунійних часів. Претвич, описуючи свої походи, локалізує їх ще не «на Україні», а «на границі». Останню в його тексті маркують численні «пограничні замочки», річки, татарські шляхи й броди, і лише єдиний раз згадано «українні села», які пустіють від татарських набігів⁷⁵. Один із перших польських картографів, Вацлав Гродецький, видаючи 1558 року в Базелі мапу Польського королівства, показує на ній татарське прикордоння, але, на відміну від пізніших картографів, називає його не «Україною», а «пограничними місцевостями» [finitimarumque locorum]⁷⁶. Так само не знає слова «Україна» якийсь поляк-анонім, який у середині 1560-х років залишив сердиті нотатки на полях мапи «Polonia et Hungaria nuova tavola», доданої до «Географії» Птолемея у венеційському виданні 1562 року. Коментуючи допущені тут помилки, він називає степові простори між річками Буг і Дніпро «литовськими полями», а між Бугом і Дністром — «коронними полями»⁷⁷.

Разючим контрастом до цього є універсал короля Стефана Баторія 1580 року, з якого бачимо, наскільки польське сприйняття за десять поунійних років просунулося в освоєнні «української» геогра-

⁷⁴ Книшин, 28 I 1567 року: *Архив ЮЗР*. Ч. 8I, т. 5. С. 158.

⁷⁵ Цит. за публікацією Анджея Томчака: *Studia i materiały do historii wojskowości*. Т. VI, cz. 2. Warszawa, 1960. S. 343.

⁷⁶ Багров Л. *История картографии*. Москва, 2004. С. 195.

⁷⁷ Дашкевич Я. *Покраїні нотатки про українські степи у «Географії» Птолемея 1562 р. // Боплан і Україна. Збірник наукових праць*. Львів, 1998. С. 83.

фічної номенклатури. Цей документ адресовано «панам і рицарству, що мешкають на руській, київській, волинській, подільській і брацлавській Україні» [panom i gycerstwu na Ukrainie ruskiej, kijowskiej, wołyńskiej, podolskiej i braclawskiej mieszkającym]⁷⁸. Як бачимо, слово «Україна» виступає тут як синонім узагальненої назви всіх руських воєводств — не лише приєднаних до Польського королівства актом Люблінської унії (Київське, Брацлавське й Волинське), а й давніх польських — Подільського та Руського. Причини такої раптової «українізації» пояснити важко, адже назви «своїх» воєводств були для королівської канцелярії звичними і доти не асоціювалися з пограничними «українами». Тож можна припускати, що «литовську» назву принесли з собою канцеляристи створеного у 1569 році руського відділу Коронної канцелярії, який мав обслуговувати потреби новоприєднаних територій, отримавши назву «Руська метрика»⁷⁹. Шефом цієї канцелярії у 1569–1586 роках був брацлавський шляхтич Лаврін Пісочинський, а з-поміж її працівників збереглося ім'я шляхтича з Київського Полісся Миколая Васьковського⁸⁰. Саме на цих людей, передусім Пісочинського, можна обережно «покласти відповідальність» за впровадження нової термінології в офіційний дискурс польських верхів. Мені вдалося натрапити й на дещо пізніше підтвердження того, що розширена семантика слова «Україна» як синонімічного поняттю «Русь» була притаманна власне мешканцям колишньої «литовської» Русі. У 1621 році, коментуючи королівський універсал, де всім «українним воєводствам» було наказано виступати на допомогу коронному війську, волинець Роман Гойський зазначає, що зробити це складно, бо всі «українні» воєводства нині спусто-

⁷⁸ Варшава, січень 1580 року: *Архив ЮЗР*. Ч. 3, т. 1. С. 12.

⁷⁹ Дослідження її роботи див.: Кулаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*. Острог–Львів, 2002. Регести документів, що вийшли з цієї канцелярії за понадстолітній період її чинності, з ґрунтовною передмовою Патріції Грімстед-Кеннеді див.: *Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства), 1569–1673* / Упорядники Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков та ін. К., 2002.

⁸⁰ Кулаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики*. С. 140, 154.

шені татарським набігом: серед останніх він перераховує Київське, Брацлавське, Подільське, Волинське й Руське⁸¹.

Паралельно з таким розширеним сприйняттям «усієї України» остання могла дробитися на низку «Україн», що справді маркували окраїнне розташування територій — Україну «подільську», «придніпровську», «київську», «брацлавську», «задніпровську», «надбужанську» (себто над р. Південний Буг). Подеколи сюди потрапляло й пограниччя Галицької Русі: наприклад, у 1600 році белзький воєвода Станіслав Влодек називає «тутешньою Україною» південні околиці Руського воєводства — Сеняву, Тереховлю й Галич⁸². Схоже, не останню роль у згаданій пульсації поняття «Україна»/«окраїна» відіграло місцепроживання пишучого: чим далі від прикордоння він жив, тим більш неокресленою у його сприйнятті поставала «Україна». Скажімо, для мешканця Малої Польщі навіть сусідні терени Руського воєводства зі столицею у Львові були «Україною». Невтомний викривач «фальшивої шляхти» Валер'ян Неканда-Трепка, краків'янин, у своїх нотатках 1620–1630-х років одного зі своїх антигероїв поміщає «на Україні під Самбором»⁸³, тобто майже під польським кордоном, а не знаючи, де нині живе «фальшивий шляхтич», Неканда просто махає рукою в східний бік: «Запав кудись або на Поділля, або до України»⁸⁴.

Своєю чергою, з перспективи львів'ян «Україна» переміщалася ще далі на схід. Звертаючись восени 1648 року до королевича Кароля Фердинанда з проханням про захист від «козацької ребелії», члени Львівського магістрату весь простір на схід та південь за межами Руського воєводства називають «Україною»: для більшої переконливості в листі перераховано воєводства Київське, Подільське, Брацлавське, Чернігівське й Волинське⁸⁵.

⁸¹ Лист до київського воєводи Томаша Замойського: Яричів, 8 X 1621 року (Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich [далі — AGAD, AZ], gps 725, nr 67).

⁸² Лист до великого коронного гетьмана Яна Замойського: Синява, 7 V 1600 року (AGAD, AZ, gps 703, nr 18).

⁸³ Nekanda Treпка W. *Liber generationis plebeorum («Liber Chamorum» / Opracował Rafał Leszczyński. Wyd. 2-іe. Wrocław etc., 1995. S. 459 (№ 2355).*

⁸⁴ Там само. С. 302 (№ 1477).

⁸⁵ Львів, 15 IX 1648 року: *Памятники*. Т. 1. С. 296.

Такий перелік навряд чи сподобався б мешканцям Волині — ті теж дистанціюють себе від «України», під якою мають на увазі лише пограничні з татарським степом воеводства — Київщину, Брацлавщину й Поділля. Для прикладу, в 1593 році тутешній сеймик ухвалив відкласти судову сесію у зв'язку з козацьким повстанням, про що волинці, як сказано в документі, отримали повідомлення «з України, з воеводств Київського і Брацлавського»⁸⁶. Навіть у спільній справі — боротьбі з церковною унією, де «руський народ» виступає єдиним фронтом, волинці фіксують «Україну» окремо: «на Волині, на Україні, на Поділлі»; «по всій Литві, Русі, Волині й Україні»; «вся Волинь і Україна»⁸⁷ тощо. З іншого боку, «Україна» у сприйнятті волинців постає не просто як погранична, а як смисловантажена територія — пов'язана коли не з татарською загрозою, то вже обов'язково з козацтвом. Обидва загрозові фактори зливаються й актуалізуються на початку війни 1648 року, і це викликає емоційне уподібнення «мирної Волині» з «небезпечною Україною». Волинець Адам Кисіль, змальовуючи початок війни, пише про це так: «спорожнили не тільки волості, але й усі міста, Україною стали [волинські міста. — Н. Я.] Полонна, Заслав, Корець, Гоща»⁸⁸. На схоже порівняння натрапляємо й пізніше, в посольській інструкції волинського сеймику 1667 року: «Україна перетворилася на Крим, а Волинь на Україну»⁸⁹. Врешті, знаковим з погляду рішучої сепарації себе від «України» є те, що православний волинець Данило Братковський у виданій ним 1697 року збірці віршів жодного разу не вживає слова «Україна», а Волинь асоціюється для нього або з Польщею, або з Руссю: «у нас в Польщі», «у нас в Русі»⁹⁰.

⁸⁶ Володимир, 29 I 1593 року: *Архив ЮЗР*. Ч. 3, т. 1. С. 49.

⁸⁷ Цитати взято з творів Мелетія Смотрицького «*Verificatia niewinności*» та «*Obrona verificaciey*» (обидва 1621 року) й «*Elenchus pism uszczypliwych*» (1622 р.). Цит. за републікацією: *Архив ЮЗР*. Ч. I, т. 7. С. 324, 376.

⁸⁸ Гоща, 7 VI 1648 року (цит. за: Szajnocha K. *Dwa lata dziejów naszych. 1646, 1648. Opowiadanie i źródła*. Т. 2: *Polska w r. 1648*. Lwów, 1869. S. 337).

⁸⁹ Луцьк, 7 II 1667 року: *Архив ЮЗР*. Ч. 2, т. 2. С. 211.

⁹⁰ Bratkowski D. *Świat po części przezyrzany*. Kraków, 1697 (цит. за перевиданням: Братковський Д. *Świat po części przezyrzany* / Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. Луцьк, 2004. С. 150, 320, 324).

На відміну від цього, мешканці окраїнних регіонів не цуралися ототожнювати себе з «Україною». Так, для священника Івана Грабини з подільського міста Шаргорода його місто — «вже українне», а земляк священника, уродженець Поділля жовнір Самійло Лойовський, впевнено пише, що походить «з України»⁹¹.

Проте «українська» ідентичність подолян не йшла в порівняння з аналогічною ідентичністю мешканців Київщини. Ті ототожнювали себе з «Україною» за будь-яких ситуацій, причому це поняття для них було послідовно зарезервоване тільки за їхньою власною, наддніпрянською, територією — до «українського клубу» тут не приймали нікого⁹².

Не виключено, що ексклюзивність своєї території в сприйнятті тутешніх жителів ототожнювалася не тільки з пограниччям, але й з «історичною пам'яттю» про Київське князівство. Хоч підтвердженнь цьому надто мало, не варто нехтувати й поодинокими згадками, як ось ця, де дрібний шляхтич Олехно Закусило в 1595 році заявляє волинцям, що походить з «Київського князівства Овруцького замку»⁹³. За доказ живучості сприйняття свого життєпростору як свого роду «продовження» Київського князівства може послужити й пізніша згадка — у скарзі 1621 року київського православно-го митрополита Йова Борецького на ієрархів Унійної Церкви: обґрунтовуючи слушність своїх претензій, Борецький апелює, серед іншого, до прав і свобод православної спільноти, що нібито були затверджені «конституцією унії 1569 року Київського князівства з Короною»⁹⁴. У жалобній поемі 1585 року на смерть київського ка-

⁹¹ Обидва записи зроблені власноручно у «Книзі чуд» Жировицького монастиря: Івана Грабини 5 III 1626 року, Лойовського 6 VIII 1634 року (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів [далі ЛНБ], ф. МВ-393 (Бібліотека оо. василіян у Львові). С. 20, 82–83.

⁹² Ширше про це див.: «Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича)».

⁹³ Центральний державний історичний архів України у Києві [далі ЦДІАУК]. Ф. 25, оп. 1, спр. 46. Арк. 118 зв.

⁹⁴ Текст скарги опубліковано о. Юрієм Мициком: Записки НТШ. 1993. Т. ССХV. С. 325–327. На згадку в скарзі про «Київське князівство» також звернув увагу Сергій Плохій: Plokhly S. *Cossacks and Religion*. P. 158.

штеляна князя Михайла Вишневецького⁹⁵ простір киян названо «Наддніпрянською Україною» [Poddnieprska Ukraina]. Поема виразно підносить «наддніпрянців» над волинцями й подолянами — як їхніх, а zarazом і всієї Речі Посполитої, захисників від татар. Схожу зверхність бачимо й у так званому Київському літописі, що був укладений близько 1616 року, ймовірно, київським міщанином Кирилом Івановичем. Згадуючи про перебування у Києво-Печерському монастирі Дмитрія Самозванця, автор характерно докидає: «А прийшов він з Волині, не знати звідки»⁹⁶.

Утім, ригоризм «української» ідентичності киян пом'якшується після того, як козацькі війни середини — другої половини XVII століття перетворили на злиднених емігрантів не лише київську, а й брацлавську та чернігівську шляхту. Об'єднані спільним лихом, вигнанці з усіх трьох воєводств починають солідарно називати себе «українцями», а свою втрачену батьківщину «Україною». Ось характерні епізоди з сеймових щоденників 1669 й 1670 років:

[...] пан Олізар, київський підсудок, промовляючи читав артикул українських воєводств... [...] а далі всі послы Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств піднялися з місця і вийшли з протестом⁹⁷.

[...] скочили з обуренням брацлав'яни, кияни й чернігівці на пана черського хорунжого... Великий галас зчинився від мазовецьких послів і навзаєм від українців⁹⁸.

⁹⁵ Жалобна поема «*Epiciedion*» вийшла друком у Кракові 1585 року; републікована в додатку до праці: Стороженко А. В. *Стефан Баторий и днепровские казаки*. К., 1904. С. 163–220.

⁹⁶ Опубл.: Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. *Київський літопис першої чверті XVII ст.* // Український історичний журнал. 1989, № 2. С. 107–120; 1989, № 5, с. 103–114. Міркування про авторство й час появи тексту: с. 109–113 (№ 2); цит. с. 109 (№ 3).

⁹⁷ [...] p. Olizar, podsędek kijowski, mówiąc czytał artykuł wo[jewó]ctw ukraińskich... [...] A zaty[m] wszyscy posłowie kijowskiego, czernichowskiego i braclawskiego wo[jewó]ctwa z miejsc ruszyli się i wyszli z protestacją (*Diariusz sejmu koronnego 1669 r.* / Opracowali Kazimierz Przyboś i Marek Ferenc. Kraków, 2004. S. 34).

⁹⁸ [...] porwali się Braclawianie, Kijowianie i Czerniechowianie cum insultu na p. chorążego czerskiego... [...] Hałas wielki od posłów mazowieckich powstał et

Ще точніше передає шляхетську візію простору «трискладової України» анонімний автор другої половини XVII століття:

Україна — це польський край, що складається з трьох воеводств, Київського, Брацлавського та Чернігівського, і лежить зі сходу сонця при московській границі, потім татарській, далі на південь волоській [...]. І тому цей край називається Україною, що має своє розташування біля краю чужих границь⁹⁹.

Паралельно з конкретизацією шляхетського сприйняття «України» як терену трьох східних воеводств Речі Посполитої виокремлюється в самодостатній простір ще одна «Україна» — та, на якій було утверджено козацьку юрисдикцію спершу на Київщині, Чернігівщині й Брацлавщині, а остаточно — лише на лівому березі Дніпра, де козацький Гетьманат зайняв частину Київського й повністю Чернігівське воеводство. Поява в середині XVII століття козацької держави на питомій, «наддніпрянській» Україні автоматично легітимізувала її ім'я в очах мешканців Гетьманату. Разом з тим, козацьку «Україну» ще доволі довго сприймали як органічну частину Русі. Наприклад, панічні чутки, що ходили серед шляхти на початку війни 1648 року, ототожнювали появу козацького Гетьманату зі спробою створити «козацьке», або «руське князівство»¹⁰⁰. Нереалізована ідея Гадяцької угоди 1658 року, яка передбачала повернення Гетьманату до складу Речі Посполитої, теж називає територію цієї автономної одиниці Князівством Руським, що засвідчує

vicissim od Ukrainców (*Diariusz sejmu nadzwyczajnego 1670 roku* / Opracowali Kazimierz Przyboś i Marek Ferenc. Kraków, 2004. S. 49).

⁹⁹ Ukraina jest kraj polski z trzech województw, kijowskiego, braclawskiego i czernihowskiego składający się, od wschodu słońca przy granicy moskiewskiej, potem tatarskiej, dalej ku południowi wołoskiej leżący [...]. I dla tego Ukrainą ten kraj przezywa się, że przy kraju cudzych granic ma swoje położenie (*Opisanie wojny kozackiej, to jest buntów Chmielnickiego*: ЛНБ. Ф. 5 (Оссолінські), од. зб. 2098/II. Арк. 22 зв.). Цит. за: Borek P. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach*. S. 12.

¹⁰⁰ Короткий критичний аналіз цих чуток (на відміну від поширених в останній час спроб тлумачити їх як доказ «державотворчої програми» Хмельницького) подав Михайло Грушевський (*Історія України-Руси*. Т. 8, ч. 3. С. 11–12).

ототожнення — принаймні з погляду козацької верхівки — назви «Україна» з руським простором взагалі. Ще одне виразне свідчення цього залишив сторонній спостерігач, далекий від знання місцевих ономастичних нюансів. Ідеться про донесення шведського посла Готарда Велінга, який у лютому 1657 року провадив переговори з Іваном Виговським (zum Canzler); той, за словами Велінга, вимагав уступки всіх зайнятих шведсько-козацькою армією територій Галицької Русі — «права на всю стародавню Україну або Роксоланію ... аж до Вісли» [jus totius Ukrainae antiquae vel Roxolaniae ... biss an die Weixel]¹⁰¹. Вкраплення латинської фрази в німецькомовний текст донесення є прямим цитуванням слів Виговського, що додає репліці Велінга ще більшої достовірності. Таким чином, вислів «уся Україна», на який часто натрапляємо в козацьких заявах, ситуаційно міг виступати як синонім поняття «вся Русь». Ось як, для прикладу, окреслює свої наміри в 1667 році гетьман не підпорядкованого московському цареві козацтва Петро Дорошенко: опанувати «не тільки цей бік України, де ми нині живемо» (йдеться про правий берег Дніпра), а й усе «Князівство Руське, що мало за межу Перемишль, Ярослав, Галич, Володимир»¹⁰².

Утім, зусилля козацької старшини об'єднати під своєю владою «всю Русь», як відомо, не справилися. Козацький Гетьманат був редукований до території на лівому березі Дніпра, і це позбавило сенсу ототожнення козацької України з «усією Руссю», а успішна кар'єра нового іменування «Мала Росія», як уже згадувалося, поступово й взагалі стерла з колективної пам'яті мешканців Гетьманату спогади про Русь.

У такій подвійній іпостасі — як «Україна» південно-східних воєводств Речі Посполитої, розтягнута на правому березі Дніпра, та як «Україна» козацького Гетьманату під московською протекцією на лівому березі Дніпра — ці терени входять у XVIII століття. Втім, у кожній з «Україн» було ще й запасне ім'я: у Речі Посполитій «Русь», у козацькому Гетьманаті «Мала Росія». Як ми тепер знаємо, обидва ці імені так і залишилися на лаві запасних, бо в кінцевому підсумку змагання виграла «Україна».

¹⁰¹ *Архив ЮЗР*. Ч. 3, т. 6. С. 205.

¹⁰² Чигирин, грудень 1667 року: *Акты ЮЗР*. Т. 6 (1665–1668). С. 241.

* * *

Усвідомлюючи всю умовність пояснень на підставі знання історії задом наперед, все ж наважуся зробити деякі висновки. Перший із них суперечитиме усталеній в українській історіографії думці, що поштовхом до формування ранньомодерної «руської» ідентичності стала Берестейська церковна унія 1596 року та пов'язана з нею міжконфесійна боротьба, яка, шліфуючи докази полемістів, покликала до життя доти не знаний потік рефлексій над «історією» та «народом». Адже насправді «конкурс імен», який засвідчив народження потреби точніше окреслити себе й свій життєпростір, розпочався задовго перед унією, і початок йому дала ініціатива галицьких русинів-католиків, які в своїй політичній батьківщині — Польському королівстві — викроїли місце для власної землі — «Роксоланії». Проте «Роксоланія» була продуктом шляхетської, надто лояльної до польського світу, ідентичності. Вона аж ніяк не імпонувала православним русинам-львів'янам, ремісникам та купцям, кому доводилося відстоювати своє місце під сонцем у далекій від братерства конкуренції з львів'янами-поляками. Відтак, альтернативою «Роксоланії» стає «винайдене» тут (причому теж іще до унії) «справжнє», «питомо православне» ім'я своєї землі — «Росія». Мандруючи з Галицької Русі на схід, обидва «винаходи» перетворювали аморфний простір Русі на «територію з історією», і обидва знаходили як своїх симпатиків, так і опонентів, аж до початку козацької війни 1648 року то конкуруючи, то мирно уживаючись поруч у тих-таки рефлексіях над «історією» та «народом». Війна та започатковане нею майже півстолітнє протистояння Московії і Речі Посполитої поклали край цій ідилії. На території козацького Гетьманату православна релігійна нетерпимість не тільки призвела до повної перемоги імені «Росія», а й посилила його церковним акцентом, трансформувавшись у лояльну щодо московської влади форму «Мала Росія». Натомість русини, що залишилися в складі Речі Посполитої, від слова «Росія» — як маркованого асоціацією з ворожою державою — відмовилися, повернувшись до старого, традиційного іменування своєї території «Руссю».

Яке ж місце поміж цими двома «винаходами» двох версій «руськості» випадало «Україні»? Виринаючи то тут, то там, дроблячись і плаваючи по джерелах достоту немов крапелька ртуті, назва «Укра-

їна» залишається найбільшою загадкою для історика. На жаль, ми ніколи не зможемо спитати в перекладача Євангелія 1561 року, що він мав на увазі, коли перекладав церковнослов'янське *страна*, латинське *regio* чи грецьке *χώρα* словом «україна». Не дасть нам відповіді й Іван Виговський, який через сто років вимагав від шведів уступки «усієї стародавньої України, або Роксоланії». Позірна ж легкість аналогії цього слова зі словом «окраїна», підсилена офіційним дискурсом центрів тих держав, для яких українські території справді були окраїною, — дискурсом, що його тисячі разів продубльовано в мовленні самих мешканців цих-от «окраїн», остаточно заплутує справу. Тож залишається тільки обережно знизати плечима, подумки (бо вголос — немає строгих підстав) промовивши: а може, це слово й справді було питомою назвою України-Русі і власне тому врешті-решт виграло «конкурс імен»?

На завершення повернуся до згаданої на початку цієї статті пропозиції Джованні Броджі Беркофф — розглядати «поліморфізм» руського культурного простору XVI–XVII століть не як ознаку «недорозвитку», а як стрижневий елемент «культурного коду», що оприявнював себе у флуктуаціях зовнішніх впливів та внутрішніх поштовхів, у мовному й конфесійному плюралізмі, у мінливості та багатшаровості концептів. Наведені вище спостереження над конкретним сюжетом, гадаю, виразно підтверджують цю гіпотезу, показуючи, у який спосіб «дилема вибору» ставала «органічною» рисою світосприйняття, а крос-культурні пов'язання — частиною власного культурного ландшафту. Адже в ході «примірки імен», яка перетворила аморфну Русь на «територію з історією», нюанси «історичної пам'яті» перекодовувалися по-різному залежно від індивідуального/групового вибору, проте інтеграційна функція самої «пам'яті» від цього не меншала, бо ж опонентам уперше йшлося про одне й те саме — про «нашу» землю та «наше спільне» минуле.

**«Портрет»
і «автопортрет» пограниччя:
культурно-географічний образ «України»
у XVI — на початку XVII століття**

Слово «Україна», як відомо, завдає чимало клопоту історикам, бо поруч із його позірно прозорим ототоженням із поняттям «окраїна» є й гіпотези, за якими воно могло бути похідним від праслов'янського *kraǰь чи *ukraǰ, тобто «відділена частина території», «країна»¹. Брак відповідних пам'яток не дозволяє підтвердити чи спростувати таку семантику в поточному мовленні, натомість від моменту повторної появи наприкінці XV ст. (після кількох давньоруських згадок) слова «Україна» та похідних від нього в документації Великого князівства Литовського² його значення справді збігається з поняттям «окраїна». Автори цих документів, віленські писарі, називають пристепові околиці держави «українами», а тутешніх мешканців — «українниками» чи «людьми українними». Інколи це поняття поширюється й на південь держави в цілому:

¹ Пор.: Шелухин С. *Україна — назва нашої землі з найдавніших часів*. Прага, 1936. С. 117–119; Рудницький Я.-Б. *Слово й назва «Україна»*. Вінніпег, 1951. С. 55–57; Shevelov G. Y. *The Name Ukrainia 'Ukraine' // Shevelov G. Y. Teasers and Appeasers. Essays and Studies on Themes of Slavic Philology*. München, 1971. P. 200 (текст написано в 1951 році). Ширше про дискусії навколо поняття «Україна» див.: «Вибір імені versus вибір шляху: назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII ст.».

² Див. дипломатичне листування 1490-х років: *Lietuvos Metrika (1427–1506)*. *Knyga nr 5 / Par. Egidijus Banionis*. Vilnius, 1993. P. 66, 73, 117, 118, 131 etc.

наприклад, у листі 1500 року до кримського хана Менглі-Герей великий князь називає «нашими країнами» Київщину, Волинь та Поділля³, а привілей 1539 року на спорудження замку в Київському Поліссі (тобто доволі далеко від степового прикордоння) мотивовано корисністю таких замків «на Україні»⁴.

Паралельно до «технічного терміна» (україна/україни) у Великому князівстві Литовському побувало напівофіційне називання цих самих територій «землями далекими». Така синоніміка добре виопуклює елемент культурного маркування. Адже йдеться не тільки про географічний означник (віддаленість від Вільна), а й про культурно-географічний образ («ментальний простір»), що сформувався на перетині географічних знань та «символічного освоєння» чужого світу⁵. Ключовою проблемою при деконструкції таких образів є співвідношення між гіпотетичним «образом-архетипом», сказати би — «автопортретом» певної території, та образом, що накладався на неї ззовні — як свого роду метаподорож над освоєваними теренами, котра задавала і тропи дискурсу, і репертуар репрезентативних ознак⁶. Дана стаття є спробою лише в загальних рисах окреслити згадане співвідношення, бо його детальний аналіз, зрозуміло, потребував би значно розлогішого дослідження.

Почати варто з того, що культурно-географічний образ української території у сприйнятті самих її мешканців до середини XVI століття за браком відповідних джерел є практично невловним. Адже тогочасні руськомовні пам'ятки ще дотримуються літературного етикету давньоруської доби, себто географію «русського простору» й надалі зазвичай охоплюють сукупним поняттям «Руська земля». Наприклад, укладач Касьянівської редакції Киє-

³ Там само. С. 164.

⁴ *Lietuvos Metrika. knyga nr 25 (1387-1546)* / Par. Darius Antanavičius ir Algirdas Baliulis. Vilnius, 1998. P. 114.

⁵ Про природу так званих «культурно-географічних» образів див. ширше (разом із великою новітньою літературою проблеми): Замятин Д. Н. *Гуманитарная география: пространство и язык географических образов*. Санкт-Петербург, 2003. С. 32–54.

⁶ Там само. С. 67–68. Для порівняння див. також: Саїд Е. В. *Орієнталізм*, переклав Віктор Шовкун. Київ: Основи, 2001. С. 98.

во-Печерського Патерика 1462 року виправляє те, що в давніших списках пам'ятки здалося йому «географічною неточністю» (пише, наприклад, «приїходом в Канев» замість «приїходом из Олешия», як було в давніших списках)⁷, але «не зауважує» цілком очевидно-го на середину XV ст. дроблення «Руської землі» на цілу низку «земель». Утім, політичні зміни таки поволі призводять до утвердження у письменстві оцих-от нових «земель» — Київської, Подільської та ін., однак ці поняття асоціювалися не з географічним образом, а з новим потестарним статусом даних територій⁸. Досі, на жаль, не досліджено, коли саме нові назви увійшли у вжиток. Показово, проте, що в одній із найраніших збережених книг канцелярії Великого князівства Литовського, де на це логічно було б очікувати, ми їх ще не знаходимо. Орієнтовно під 1440 роком тут уміщено розлогий перелік маєтностей, які роздав боярам великий князь; відповідні маєтки на Волині маркуються не через «землю», а через відсилку до укріплених міст («у Луцьку», «у Володимирі», «у Крем'янці», «у Турійську»⁹), тобто апелюють до найуживанішого в цьому переліку поняття «волость» — військово-адміністративна одиниця, з якої мала виконуватися збройна служба.

Як попередньо можна припускати, статусу «землі» в руських текстах найраніше досягло Поділля. На думку дослідників, текст «Повісті про Поділля» («Подільську землю»), що увійшов до складу кількох так званих білорусько-литовських літописів, було укладено десь у 1430-х роках¹⁰. Така стрімка «кар'єра» наштовхує на підозру про

⁷ Абрамович Д. *Києво-Печерський Патерик (Вступ, текст, примітки)*. К., 1991. С.10 (репринт видання 1931 року).

⁸ Пор. слушні міркування про фактор потестарності в усталенні назв земель у XII–XIII ст.: Русина О. *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*. К., 1998. С. 35–36. За приклад суто потестарних означень «землі» у XIV ст. може послужити присяжна грамота 1352 року литовських князів, володарів Володимирської, Луцької, Белзької та Холмської «земель» як «мирних» щодо польського короля: *Грамоти XIV ст.* / Упор. М. М. Пешак. К., 1974. С. 30.

⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 3 (1440–1498)* / Par. Lina Anužytė ir Algirdas Baliulis. Vilnius, 1998. P. 62–65.

¹⁰ Чамярыцкі В. А. *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры*. Мінск, 1969. С. 97–99.

вплив на цей руський текст офіційних документів, де Поділля дуже рано фіксується як окрема потестарна одиниця. Михайло Грушевський вважав, що термін «Подільська земля», замінивши літописне слово «Понизззя», було уперше вжито в привілеї короля Владислава Ягайла 1395 року¹¹. Однак насправді першу згадку слід відсунути глибше: 1377 року король Людвик Угорський у листі до Франческо Каррари, повідомляючи про перехід подільських князів Коріятовичів під свою зверхність, називає їхні володіння «Подільським князівством» [ducatus Podolie]¹². Статус «князівства» опосередковано відображено і в щойно згаданому документі 1395 року — привілеї Спиткові з Мельштина на «Подільську землю» [terra Podolie], котра була надана йому «на повному княжому праві» [pleno iure ducale]¹³.

Слід гадати, саме з цієї ранньої фіксації, яку доповнила створена близько 1386 року єпископська католицька кафедра у Кам'янці-Подільському, бере початок стійка традиція ототожнювати «зрозуміле» для західного вуха «Подільське князівство» з туманними «українами» Великого князівства Литовського — Волиню й Київщиною. Так, інформуючи 1429 року невказану особу про очікувану коронацію великого князя литовського, папський легат пише, що це має відбутися «у місті Луцьку, розташованому на пограниччі між Руссю і Поділлям» [in Luczica civitate, que inter confinia Russie ac Podolie sita est]¹⁴. Поділля виступає ключовим означником і в зображенні цього простору на західних мапах XVI ст., де гасло «Podolia» зазвичай перекиває усю територію між Дністром та Дніпром¹⁵. Трохи конкретніше згаданий

¹¹ Грушевський М. *Барское староство. Исторические очерки (XV-XVIII в.)*. Киев, 1894. С. 22–24; Його ж. *Історія України-Руси*. Т. 4. К., 1993. С. 88–89.

¹² Буда, 29 IX 1377 року. Цит. за перестом: Kurtyka J. *Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r.* // *Rocznik Przemyski*. 2004. Т. XL, з. 4 (Historia). S. 151.

¹³ Грушевський М. *Барское староство*. С. 22.

¹⁴ Рим, 16 VIII 1429 року: *Codex epistolaris Vitoldi, magni duci Lithuaniae, 1376–1430*. Kraków, 1882. S. 856.

¹⁵ Ярослав Дашкевич обраховує число таких мап на понад 200: Дашкевич Я. *Східне Поділля на картах XVI ст.* // *Географічний фактор в історичному процесі* / Ред. Ф. П. Шевченко та ін. К., 1990. С. 155–156. Пор. репродукції мап Марко Беневентано (Рим, 1507), Мартіна Вальдземюллера

простір представлено на мапі польського картографа Вацлава Гродецького «*Poloniae finitimarumque locorum descriptio*»: дата її появи (1558 рік) умовна, оскільки перше видання не збереглося, натомість після 1570 року вона увійшла до ширшого обігу завдяки публікації у першому випуску невдовзі знаменитих атласів Абрагама Ортелія «*Theatrum Orbis Terrarum*» (Антверпен, 1570). На цій мапі гасло «*Podolia*» зсунуте на південь, північ маркується гаслом «*Volhinia*», а Подніпров'ю не надано жодної назви, хоча й показано міста *Kijovia*, *Kanijow* та *Czyrkassy*¹⁶.

Обумовлена мапами символізація географічного простору, де всю малозаселену смугу Дністровсько-Дніпровського межиріччя ототожнювали з «Поділлям», задала параметри й сприйняттю простору реального. Це особливо добре видно з реляцій перших папських нунціїв у польсько-литовській державі. Так, Алоїзо Ліпомано у 1556 році називає терени на лівому березі Дніпра «пограничними з Поділлям» [*confini della Podolia*]¹⁷, а один із його наступників, Джуліо Руджієрі, 1565 року розмістив на Поділлі волинський Остріг [«*in Podolia in una terra detta Ostrogo*»], причому зробив це у спеціальній записці «*Descriptio Regni Poloniae eiusque provinciarum*»¹⁸. У внутрішньому вжитку Польського королівства упродовж XVI століття Волинь виділяють, але все, що поза нею, теж ототожнювали або з «Поділлям», або з Києвом як містом, а не як з теренами окремишньої просторової одиниці. Наприклад, на Люблінському сеймі 1569 року захист пограниччя в уяві польських послів викликав асоціації з обороною Волині та «По-

(Страсбург, 1511 та 1513), Лоренцо Фріза (Відень, 1541), Йогана Гонтера (Базель, 1550), Джакомо Гастальді (Венеція, 1562) та ін. в альбомі: *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*. Т. 2. / Wyd. Tomasz Niewodniczański. Warszawa, 2002. S. 19, 21, 22, 25 etc.

¹⁶ Репродукцію див.: Там само. С. 27, № 7 (1).

¹⁷ Лист до Джованні Карафи, Лович 22 IX 1556 року: *Acta nuntiaturae Poloniae*. Т. III/1: *Aloisius Lippomano (1555-1557)* / Ed. Henricus Damianus Wojtyska CP. Romae, 1993. P. 285.

¹⁸ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550-1850)*. Vol. 1 (1550-1593) / Coll. P. Athanasius G. Welykyj OSBM. Romae, 1959. P. 23.

дільських земель» [«Wolyniowi u Podolskiem zyemiom», «Wolynia i granic podolskich», «krajom podolskim, wołyńieckim»¹⁹], а доводячи потребу прилучення до Польського королівства Київщини, один із них аргументує свою думку так: «Київ — це, по суті, ворота всіх тих володінь, що до нього прилягають — Волині й Поділля» [Kiiovia fere sit porta omnium illarum ditonum, sibi adiacentium — Voliniae et Podoliae]²⁰.

Виразні сліди «картографічного» образу, змодельованого за мапою Гродецького (є Волинь та Поділля, натомість ще немає Наддніпрянщини, хоч тут і розташовано кілька міст), бачимо у книжці Мартіна Кромера, вперше виданій у Кельні 1577 року, тобто вже після переходу Київського воеводства під юрисдикцію Корони. Перераховуючи «обшир» [amplitudo] Речі Посполитої, Кромер згадує Полісся, Волинь і Поділля, а про Київщину обмежується таким: «На Дніпрі розташовано замки та міста Київ, Канів і Черкаси» [Ad Nieprum enim sitae sunt arces et oppida Kiovia, Caniovia et Circassij]²¹.

Впровадження «української» термінології у дискурс польської урядової канцелярії після створення у 1570 році її «руського» відділу (Руської метрики)²² не означало «смерті Поділля». Згадки про нього або оздоблюють новим означником (наприклад, «україни подільські», чи «всі українні замки у Кам'янці, Барі, Хмільнику, Білій Церкві, Києві, Черкасах»²³), або й далі напряду ототожнюють Поділля з Наддніпрянщиною («Україною»). Наприклад, поет-львів'янин Шимон Шимонович у вірші 1607 року журиться з приводу татар-

¹⁹ *Дневник Люблинского сейма 1569 года* / Изд. М. О. Коялович. Санкт-Петербург, 1869. С. 165, 193, 197, 250 та ін.

²⁰ Там само. С. 403.

²¹ Цит. за виданням: Martini Cromeri. *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica Regni Polonici libri duo* / Wyd. Wiktor Czermak. Kraków, 1901. S. 15.

²² Див. про це детальніше у цій книжці: «Вибір імені versus вибір шляху: назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII ст.».

²³ Пор. матеріали сейму 1585 року: *Dyaryusze sejmowe r. 1585* / Wyd. Aleksander Czuczynski. Kraków, 1901. S. 321, 415 (Scriptores rerum Polonicarum, t. 18).

ських нападів так: «Już Podole zniesione, ona Ukraina, / Ona matka żużności, dóbr wszystkich dziedzina, / W popiół poszła»²⁴.

Як бачимо, культурно-географічний образ «Поділля», що завдяки своєму потестарному статусові найраніше з-поміж решти українських теренів виокремився у смисловантажену одиницю, пережив від XV до початку XVII століття кілька модифікацій. При цьому його перша версія — ототожнення з незаним простором поміж двома великими річками (Дністром та Дніпром) — являла собою, поза сумнівом, погляд ззовні, натомість подальші змісти уточнювалися вже зсередини, ближчими сусідами-поляками, шляхом «від'єднання» Волині та, пізніше, поширення на дніпровсько-дністровське межиріччя топосу «українськості».

Яким же змістом наповнювали цей топос сучасники, які самі тут не мешкали? Як уже згадувалося, для віленських канцеляристів кінця XV — середини XVI ст. поняття «україна/україни» було то-тожне південному пограниччю Великого князівства Литовського — «землям далеким».

З погляду Вільна ці місцевості видавалися небезпечними для людини через татарське сусідство: наприклад, звільняючи 1546 року місцеву шляхту від робіт по ремонту Житомирського замку, великий князь мотивує це тим, що вони — як «люди українні» — зазнають постійних майнових утрат від татар²⁵ (на таку мотивацію можемо натрапити в багатьох інших імунітетних привілеях). Окрім реальної загрози татарських набігів, за культурно-географічним образом «небезпечного простору» стояла ще й давня традиція. Адже топос пограниччя зі Сходом як синонім зачної небезпеки був започаткований у європейському дискурсі ще з античних часів, а згодом його потужно інспірувало християнсько-ісламське протистояння²⁶. Прикладно до Подніпров'я на таку рефлексію натрапляємо вже 1320 року — у листі папи Йоана XXII київським домініканцям, де він пов'язує труднощі щойно

²⁴ *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego, 1606–1608*. Т. 1: *Poezya rokoszowa* / Wyd. Jan Czubek. Kraków, 1916. S. 316.

²⁵ *Архив Юго-Западной России, собранный и издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов* [далі — *Архив ЮЗР*]. Киев 1907. Ч. 8, т. 5. С. 41.

²⁶ Пор.: Саїд Е. В. *Орієнталізм*. С. 78–87.

створеної [novissimis temporibus] Київської дієцезії з її місцезонаванням «на пограниччі русинів і татар» [in confinibus Ruthenorum et Tartarogum]²⁷. Сприйняття цієї території як за означенням нараженої на мусульманське вторгнення фіксується у безлічі текстів, що віддзеркалюють погляд ззовні — очима людей, які самі тут не мешкають. Аби не перевантажувати свій текст прикладами, наведу лише один, і то пізній — із публіцистичного твору 1618 року шляхтича з Великої Польщі Криштофа Пальчовського. Обґрунтовуючи «корисність» козаків для Речі Посполитої, Пальчовський писав: «Адже немає сумніву, що якби там [на Подніпров'ї. — Н. Я.] не було козаків, то там би осіли турки, або й заснували свої поселення» [Bo to nieomylna, kiedyby tam Kozaków nie było, żeby się tam Turcy sadowili aboby colonias deducerent]²⁸.

Більш-менш у середині XVI століття культурно-географічний образ небезпечного пограниччя зазнає додаткового, сказати би — «цивілізаційного», уточнення. На західних мапах, зокрема, це знайшло прояв у появі нового гасла «Solitudo vastissima» [Найбезлюдніші порожні місця], яким позначали межиріччя Дніпра й Бугу²⁹ (невдовзі воно триумфально опанує картографію в уточненій редакції — «Campi deserti» [Пустельні поля]). Характерно, що польські картографи, краще обізнані з географічною реальністю, ніж їхні західні колеги, не ототожнювали «Пустельних полів» з Україною. Наприклад, на відомій амстердамській мапі 1613 року Томаша Маковського (так званій «Мапі Криштофа Радзивила») їх показано нижче порогів обабіч Дніпра під гаслами «Campi deserti citra Boristhenem» та «Campi deserti infra Boristhenem», а Наддніпрянщину вище по-

²⁷ Б. м., 15.XII.1320 року: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*. Т. 1: *Ab Honorio PP. III usque ad Gregorium PP. XII (1217–1409)* / *Ab Augusto Theiner*. Romae, 1860. P. 162.

²⁸ Palczowski, Krzysztof. *O Kozakach, jeżeli ich znieść czy nie discours*. Kraków: W drukarnie Macieja Jędrzejowczyka, 1618. S. p.

²⁹ Один з найраніших відомих мені випадків уміщення на мапі гасла «Solitudo vastissima» — це мапа мешканця Малопольщі Анджея Пограбки, видана у Венеції 1570 року. Напис перекриває територію нижче Черкас між річками Дніпро й Буг (Південний Буг). Варіації цієї мапи уміщали до атласів Ортелія після 1571 року.

рогів марковано назвою «Нижня Волинь» [Volynia Ulterior]³⁰. Натомість на тричі виданій у Гданську (1648, 1650 і 1651 роки) мапі Боплана «Пустельні поля» прямо ототожнено з Україною навіть у самій назві мапи: «Генеральне викреслення Пустельних полів, у просторіччі України, разом із прилеглими провінціями» [Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina cum adjacentibus provinciis]³¹.

Хто вперше поставив культурний наголос на «безлюдності/пустельності» південно-східних регіонів польсько-литовської держави, поки що з певністю сказати важко. Попередньо припускаю, що це могло бути пов'язане з пізньоренесансним народженням «Європейської Сарматії». Уявний простір цієї «Сарматії», змодельований за античними географами, німецький гуманіст Гартман Шедель у своїй славетній «Хроніці світу» (Нюрнберг, 1493) ототожнює з державою Ягелонів та називає «нескінченними пустками, що лежать під замерзаючим снігом»; згадує він і Поділля («землю, що знаходиться після Русії»), за його окресленням — «випалене та запустіле місце»³². У творі іншого німецького гуманіста, Конрада Цельтіса, що був написаний 1494 року як доповнення до хроніки Шеделя, наголошено, що «межею» [limes] Сарматії є Дон, себто тягнеться вона «аж до краю Європи» [ad Europae usque fines]³³. Врешті, після 1517 року «Європейська Сарматія» зробить блискучу кар'єру завдяки праці Мацея Меховського «Трактат про дві Сарматії, Азійську та Європейську», яка лише між 1517–1542 роками виходила друком сім разів у Кракові, Аугсбургу, Базелі та Венеції

³⁰ Пор. її репродукцію: *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na tarach*. № 89/1. S. 191.

³¹ Див.: Перналь А. Б., Ессар Д. Ф. *Гійом Ле Вассер де Боплан — військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна*. Збірник наукових праць. Львів, 1998. С. 19–20.

³² Цит. за перекладом фрагмента: Мицик Ю. А., Кулинський М. О. *Історико-географічний опис східнослов'янських земель у хроніці німецького гуманіста Гартмана Шеделя // Проблеми історичної географії України* / Ред. Ф. П. Шевченко та ін. К., 1991. С. 122.

³³ Цит. за: Iwańczak W. *Do granic wyobranzi. Norymberga jako centrum wiedzy geograficznej i kartograficznej w XV i XVI wieku*. Warszawa, 2005. S. 71 (przypis 13).

(її було використано й у двох перших виданнях, 1544 та 1550 років, «Космографії» Себастьяна Мюнстера³⁴).

Образ «краю Європи», закріпившись у свідомості західного освіченого читача, поставав таким собі розлогим, безформним та неокресленим простором десь там коло Дніпра та за ним — на межі обжитого християнського світу. Наприклад, вшановуючи у 1556 році повернення на батькішину польської королеви Бони Сфорца, мешканці м. Остуні (Міланське герцогство) зробили на в'їзній брамі пам'ятний напис, де її колишні володіння названо «королівством Сарматії та імперією скіфів [татар. — Н. Я.] біля Дону й Борисфена» [regnum Sarmatiae et imperium Scythas ad Tanaim et Borysthenem]³⁵. Оскільки ж Дніпро, як уже згадувалося, ототожнювали з татарським пограниччям, то зрозуміло, чому ці терени уявляли як «дикі» — простір, де живе мішанка «пограничної» людності, чия природа химерна та неясна. Саме так, зокрема, кваліфікують запорозьких козаків у своїх реляціях перші папські нунції. Джованні Калігарі називає їх у 1578 році «збірним племенем різних націй — поляків, русинів, угорців, іспанців, італійців і т. д.» [una gente colettiva di diverse nationi, Polacchi, Russi, Ungari, Spagnoli, Italiani etc.]³⁶, а Карло Ґамберіні, секретар нунція Альберто Болоньєті, у 1586 році додає до переліку «націй» ще й німців та французів (Polacchi, Tedeschi, Francesi, Spagnoli et Italiani)³⁷.

За логікою таких уявлень, «мішанина націй» мусила мати строкате конфесійне обличчя. Однак «східний фактор» переважив, тож строкатість зводилася до того, що козаків вважали або суцільно мусульманами (скажімо, як в «Універсальній космографії» Андре Теве [Thevet], виданій у Парижі 1578 року³⁸), або, як пом'якшить це в трактаті «Опис давньої та нової Польщі» (Краків, 1585) європей-

³⁴ Там само. С. 96–97.

³⁵ Напис зафіксував у своєму паломницькому щоденнику Миколай Радзивил «Сирітка»: Radziwiłł «Sierotka» M. K. *Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu, 1582–1584* / Opr. Leszek Kukulski. Warszawa, 1962. S. 232.

³⁶ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes*. P. 105.

³⁷ Там само. С. 25.

³⁸ Наливайко Д. *Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках)*. К., 1992. С. 50.

ськи освічений інтелектуал родом із Холмщини Станіслав Сарніцький, — людьми «здебільшого мусульманської релігії» [religio apud eos magna ex parte Machometana]³⁹. З плином часу, завдяки героїзації козацьких походів на татарські й турецькі володіння Причорномор'я, західне письменство «реабілітує» козаків як християн⁴⁰, але топос «мішаності» виявиться живучішим. Наприклад, у книжці «Універсальна історія воєн з турками» (Париж, 1608) де Бартенон [Bartenon] пропонує своїм читачам такий екзотичний образ козаків — мешканців «околиць Європи»:

Ці люди вирости в труді як скіфи, загартовані всілякими злигоднями як гуни, здатні до війни як готи, засмалені на сонці як індієць й жорстокі як сармати. Леви в переслідуванні ворога, схожі на турків у підступності, подібні до скіфів у люті, вони християни за своєю вірою⁴¹.

У польському літературному дискурсі, як відомо, «Пустельні поля» стануть «Диким полем» [Dzikie Pola], проте вочевидь не західні картографи були його «винахідниками». Як видається, це поняття стало свого роду симбіозом картографічного образу «пустельності» та узвичаєного називання степової частини дніпровсько-дністровського межиріччя «Подем». Саме так цей простір здавна окреслювали у повідомленнях про збройні сутички з татарами. Наприклад, ще не вживаючи слова «Україна», герой подільського прикордоння Берnard Претвич у 1550 році оповідає про варті, котрі він виставляв «на Полі між шляхами» [na Polu między szlaki]⁴². Аналогічним поняттям послуговується поляк-анонім, який у середині 1560-х залишив сердиті нотатки на берегах мапи Джакомо Гастальді «Poloniae et Hungariae nuova tavola», доданої до «Географії» Птолемея венеційського видання 1562 року. Коментуючи допущені тут помилки, він називає степові простори між річками Дніпро та Бог (нині Пів-

³⁹ Цит. за: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 7. С. 389.

⁴⁰ Див. огляд відповідних текстів останньої чверті XVI — початку XVII ст.: Наливайко Д. *Козацька християнська республіка*. С. 63–98.

⁴¹ Там само. С. 98.

⁴² Цит. за публікацією записки Претвича Анджеєм Томчаком: *Studia i materiały do historii wojskowości*. Т. VI, cz. 2. Warszawa, 1960. S. 346.

денний Буг) «литовськими полями», а між Богом і Дністром — «коронними полями»⁴³. Ще не знає про «дикість» Поля й учений литовець Михалон Литвин. У написаній 1550 року праці «*Про звичаї татар, литвинів і московитів*» він представляє «найдальші» [ultimi] терени Великого князівства Литовського так: «землі Волині, Поділля, Києва, Сівер і польові регіони» [terras Voliniae, Podoliae, Kijoviae, Sievvier atque campestris regiones]⁴⁴.

Врешті, із поєднання двох кабінетних топосів («дикості» та «мішаності») формується новий культурно-географічний образ України-пограниччя і в самій Речі Посполитій. Перемістившись зі сторінок учених трактатів у ширший вжиток, він зазнає уточнень та модифікацій за простішою схемою — через наповнення емоційно зрозумілим змістом та прикладами. Найбільшу поживу для цього давало з кінця XVI ст. козацтво, причому характерно, що в репліках про нього можемо зауважити суміщення як реальної інформації, так і допасування до уявлень про «край Європи». Наприклад, реальний етнічний склад козацтва був, поза сумнівом, відомий урядовцям Речі Посполитої — хоч би за одним з перших козацьких реєстрів 1581 року, де 82% займали вихідці з України та Білорусі, а решту в невеликих пропорціях — з Московії, Польщі та Литви⁴⁵. Проте аж до 1620-х років, коли козацьку проблему стали ототожнювати з руським сепаратизмом, офіційні джерела окреслюють козаків як «степовий набрід» та «мішанину націй». Конфесійне обличчя такої «мішанини» мало бути за визначенням строкатим, тож ангажування Війська Запорозького у конфлікт між Православною та Унійною Церквами опоненти коментують щонайменше іронічно. Так, закидаючи православним ієрархам диригування козацтвом, архімандрит Віленського унійного монастиря Св. Трійці, пізніший унійний митрополит Антоній Селява в

⁴³ Дашкевич Я. *Покрайні нотатки про українські степи у «Географії» Птолемея 1562 р.* // *Боплан і Україна*. С. 83.

⁴⁴ Цит. за републікацією оригіналу С. Д. Шестаковим: *Архив историко-юридических сведений, относящихся до России*. Москва, 1854. Кн. 26, отд. 5. С. 44 [виділено мною. — Н. Я.].

⁴⁵ Plokhy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. New York, 2001. P. 22–23 (тут же обговорено й підстави обрахунку).

полемічній брошурі «*Antelenchus*» (Вільно, 1622) пише: козаки, як люди рицарські, гідні похвали всього християнського світу, але дискутувати про віру — не їхня справа, бо ж не випадає «убирати козаків у докторські берети» [ubierać w birety doktorskie]⁴⁶. Ще іронічніше озивається про козацьку побожність їхній співвітчизник, православний русин Адам Кисіль:

Резони, побожність, релігія, вольності, жінки, діти — все це у їхній [козацької голоти. — Н. Я.] голові плаває з ними разом по Дніпру» [ratie, pietas, religio, wolności. żony, dzieci, wszystko to w ich głowie z nimi po Dnieprze pływa]⁴⁷.

Підозріла репутація України як простору свавілля й некерованості оприявнюється не тільки в репліках про козацтво. За характерний приклад може слугувати «картотека хамів» невтомного викривача «фальшивої шляхти», мешканця Кракова Валер'яна Неканди-Трепки, укладена між 1625–1639 роками. Не знаючи, де нині живе викритий ним «фальшивий шляхтич», Неканда просто махає рукою в східний бік: «Запав кудись або на Поділля, або до України»⁴⁸.

Показово, що Неканда зазвичай відправляє «на Україну» негідників, злодіїв, конокрадів та іншу публіку такого роду⁴⁹, себто сприймає ці терени немовби за межею нормативного світу. Такий тип уявлень підтверджує й інша репліка — скарга 1640 року аптекаря м. Броди на брацлавського шляхтича Станіслава Чарноту, який публічно його лаяв. Нечемну поведінку Чарноти аптекар коментує як «звичку щипати поважних людей», привезе-

⁴⁶ *Antelenchus, to jest odpis na skrypt ... Elenchus nazwany*. Цит. за републікацією: *Архів ЮЗР*. Ч. I, т. 8, вып. 1. С. 719.

⁴⁷ Б. м., бл. серпня 1636 року: *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego / Opr. Agnieszka Biedrzycka*. Kraków, 2005. S. 317. Коментарі до цього тексту див.: Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge Mass., 1985. P. 80–81; Plokhly S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. P. 142.

⁴⁸ Nekanda Treпка W. *Liber generationis plebeorum («Liber Chamorum»)* / Opr. Rafał Leszczyński. Wrocław etc., 1995. S. 302 (№ 1477).

⁴⁹ Там само. С. 88 (№ 183), 91 (№ 200), 137 (№ 458), 182 (№ 739), 237 (№ 1090) та ін.

ну з України [on przyzjachawszy z Ukrainy ... tu z zwykłości swojej szczyrać uczciwe ludzi]⁵⁰.

Врешті, варто згадати ще один екзотичний складник дискурсу про Україну тих людей, які самі тут не мешкали. Мова про започатковане в останній третині XV ст. Яном Длугошем представлення погранич як теренів, казково обдарованих природою (дослідники пов'язують цей топос із ренесансними техніками наслідування Вергілія і, відповідно, називають його «міфом Аркадії»)⁵¹. За Длугошем, зокрема, ґрунт на Поділлі такий родючий, що не треба сіяти — збіжжя росте саме собою, а в Дніпрі біля Києва риби так багато, що нею годують худобу⁵². На численні, й то доволі кумедні, варіації погляду на Україну як землю обітовану, що тече молоком і медом, натрапляємо неодноразово — у творах Мацея Меховського (1517 року), Михалона Литвина (1550 року), Алессандро Гваньїні (1578 року) та ін.

* * *

Наскільки представлений вище культурно-географічний образ збігався з «автопортретом», себто з уявленнями про власний життєпростір тих, хто сам себе називав «людьми українними»? Джерела, на жаль, не багаті на таку інформацію, але дещо все-таки є. За найраніший приклад може послужити заява волинської шляхти перед урядовими ревізорами, які 1545 року приїхали до Луцька описувати тутешній замок і службові повинності зі шляхетських маєтків. Розуміючи, що такий перепис нічого доброго не обіцяє, шляхтичі відмовилися надати потрібні дані й мотивували це тим, що їх не можна урівнювати зі шляхтою інших земель Великого князівства Литовського. За аргумент служило нагадування про свій пограничний статус, однак «границю» в заяві волинців представлено не лише як бар'єр із татарами, а й як усе, що поза Волинню: шляхта нарікає, що живе на «границі лядській», що їздить на війни з Московією та що, врешті, «не зсідає з коня» незалежно від того, чи є, чи немає

⁵⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 24, оп. 1, спр. 5. Арк.10 зв.

⁵¹ Пор., серед іншого: Borek P. *Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie*. Kraków, 2002. S. 15–45.

⁵² Там само. С. 20–21.

перемир'я з татарами⁵³. Як бачимо, «автопортрет» змодельовано за принципом «обложеної фортеці», зусібіч оточеної «границями», а внутрішній простір — власна територія — постає як самодостатня одиниця, відмінна від решти теренів держави.

Характерні ознаки такого світосприйняття знаходимо й пізніше. Зокрема, такий зміст, на мою думку, можна відчитати у відомій заяві князя Костянтина Вишневецького на Люблінському унійному сеймі 1569 року. Приєднавшись до Польського королівства, Волинь мусить посісти особливе становище, бо, як мотивує князь, «ми є народом так шановним, що жодному народові на світі нічим не поступаємося» [parzód nic nie damy]⁵⁴. Суголосно з цією заявою звучить і лист рядової волинської шляхти від 29 березня 1569 року, адресований королю: після етикетних реверансів волинці застерігають, аби поляки не силували до унії «нас, людей шановних і в усьому собі рівних вірою і честю»⁵⁵. Пізніша — аж до середини XVII ст. — завзята боротьба за «наше волинське право»⁵⁶ вочевидь підтверджує згадане відчуття власної самодостатності. Показовим видається й те, що волинці, які наприкінці XVI — на початку XVII ст. ще час від часу ситуативно ототожнюють себе з «Україною», навіть у спільній справі — боротьбі з церковною унією, де «руський народ» виступає єдиним фронтом, фіксують себе як окрему одиницю: «на Волині, на Україні, на Поділлі»; «по всій Литві, Русі, Волині й Україні»; «вся Волинь і Україна»⁵⁷ тощо. Врешті, як переконливо показав Франк Сисин, саме Волинь у 1630–1640-х роках стане «батьківщиною»

⁵³ Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підг. Володимир Кравченко. К., 2005. С. 124–129.

⁵⁴ Дневник Люблинского сейма 1569 года. С. 382.

⁵⁵ Mazur K. *Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r.* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 2. К., 2003. С. 56.

⁵⁶ Див.: Кулаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*. Острог-Львів, 2002. С. 54–70.

⁵⁷ Цитати взято з творів Мелетія Смотрицького «*Verificatia niewinności*» та «*Obrona verificaciey*» (обидва 1621 року) й «*Elenchus pism uszczypliwych*» (1622 р.). Цит. за републікацією: *Архив ЮЗР*. Ч. I, т. 7. С. 324, 376.

руського регіоналізму — корпоративної солідарності та супутньої їй ідеології місцевої еліти⁵⁸. Поштовхом до «концептуалізації» шляхтою своєї території як регіону з притаманними лише йому ознаками й інтересами стало створення у 1635 році Чернігівського воеводства, за котрим було визнано той самий правовий статус, що його Люблінська унія 1569 року надала Київському, Волинському та Брацлавському воеводствам. Як слушно констатує Сисин, ці воеводства, окрім правничої та адміністративної специфіки, відрізнялися від решти земель Польського королівства ще й етнічним складом та домінуючою конфесією, що в підсумку сприяло формуванню двох переплетених між собою сентиментів — регіонального («руського») патріотизму та почуття культурно-релігійної спільності, належності до «старожитного народу руського»⁵⁹.

На жаль, про сприйняття свого життєпростору мешканцями Київщини судити важче за браком відповідних джерел. Проте є підстави обережно припускати, що й вони його моделювали як ексклюзивний. На цю думку наштовхує зафіксоване у низці реплік кінця XVI — першої половини XVII ст. резервування наддніпрянцями поняття «Україна» лише для власної території — до «українського клубу» тут не приймали нікого, а все, що поза «Україною», тлумачили або як меншовартісне, або як далеке й туманне⁶⁰. Порівняймо, як характерно кваліфікує автор так званого Київського літопису (укладеного близько 1616 року, ймовірно, київським міщанином Кирилом Івановичем), звідки прибув до Києва Дмитрій Самозванець: «А пришел з Вольни, не знат откул»⁶¹. У жалобній поемі «*Epiciedion*» (1585 року) на смерть київського каштеляна, князя Михайла Вишне-

⁵⁸ Аналіз відмінностей між природою регіоналізму в Західній Європі та Речі Посполитій і, зокрема, Україні див.: Sysyn F. E. *Regionalism and Political Thought i Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641* // Harvard Ukrainian Studies. 1982. Vol. VI, no 2. P. 167–171.

⁵⁹ Там само. С. 172, 174–180.

⁶⁰ Ширше про це див. у цій книжці: «*Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича)*».

⁶¹ Опубл.: Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. *Київський літопис першої чверті XVII ст.* // Український історичний журнал. 1989, № 2. С. 107–120; 1989, № 5. С. 103–114 (цит. № 3, с. 109).

вещького, написаній його слугою Жданом Білицьким, автор називає Київщину «Poddnieprska Ukraina», причому «poddnieprganie» в його тексті виразно піднесені над «волинцями» та «подолянами», бо захищають їх, а разом і все королівство, від татар⁶². Показово, що цей простір має в поемі свій «центр» — події локалізуються й описуються так, що в фокусі уваги незмінно перебуває «славний Дніпро» [«sławny Dniepr»; «sławny Borystenes»]⁶³. На схоже сприйняття Наддніпрянщини як простору з власним «центром» натрапляємо й пізніше — у щоденнику Йоакима Єрлича: коли десь починався ураган, то він у Єрлича простує до Києва; коли на дорогах об'явилися розбійники, то в поле зору автора потрапляють лише ті шляхи, що ведуть до Києва; коли збирається «гультяйська купа», себто козацьке військо, то пунктом відліку знову-таки служить Київ, і т. д.⁶⁴.

Цілком імовірно, що ексклюзивність культурно-географічного «автопортрета» мешканців Київщини могла до певної міри обумовлювати «історична пам'ять» про Київське князівство. Хоч підтверджень цьому надто мало, не варто нехтувати й поодинокими згадками, як ось ця, де дрібний шляхтич Олехно Закусило в 1595 році заявляє волинцям, що походить з «Київського князівства Овруцького замку»⁶⁵. За доказ живучості сприйняття свого життєпростору як свого роду «продовження» Київського князівства може слугувати й пізніша згадка — у скарзі 1621 року київського православного митрополита Йова Борецького на ієрархів Унійної Церкви. Обґрунтовуючи свою правоту, Борецький апелює, серед іншого, до прав і

⁶² Поема вийшла друком у Кракові 1585 року; републікована в додатку до праці: Стороженко А. В. *Стефан Баторий и днепровские казаки*. Киев, 1904. С. 163–220. Обґрунтування авторства див.: Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* К., 2002. С. 149.

⁶³ Трофимук М. *Українська польськомовна поема «Епіцеїдон ... Михайлові Вишневецькому...» (Джерелознавча студія) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Львів, 2004. С. 292–293.

⁶⁴ Див.: «Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича)».

⁶⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 25, оп. 1, спр. 46. Арк. 118 зв.

свобод православної спільноти, що нібито були затверджені «конституцією унії 1569 року *Київського князівства з Коронаю*»⁶⁶.

Врешті, очевидно, певну роль мало відіграти й те, що наддніпрянців уже з початку XVII ст. у поточному жовнірському мовленні стали називати «українцями», і це по-своєму «закріплювало» лише за ними символіку небезпечного пограниччя. З-поміж раних прикладів пересічного побутування цього слова можна згадати репліку з жовнірського щоденника уродженця Малої Польщі Миколая Сцібора Мархоцького, зафіксовану під 1607 роком: «ішов з Київської України, виправлений від князя Романа Ружинського з тисячею чоловік українців» [z tysiącem człowieka Ukraińców]⁶⁷. Пізніше згадки про «українців» почастишають, але ще довго їх асоціюватимуть із переліками збройних формувань, що виходили на ті чи ті бойові операції. На жаль, брак відповідних джерел зсередини, від самих «українців», не дає відповіді на питання, чи це слово служило самоназвою, чи було накинуте ззовні.

* * *

Підсумовуючи, можна, як видається, з великою мірою певності констатувати, що «портрет» України-пограниччя у сприйнятті людей, які тут не мешкали, доволі суттєво відрізнявся від «автопортрета», себто уявлень про свій життєпростір «людей українних». Найвиразніше впадає в око те, що культурно-географічний образ «України» для зовнішнього спостерігача корелювався не з певною територією, а з аморфною «окраїною Європи». Маркував її топос культурної межі, за якою лежить зловорожий мусульманський Схід, а конкретні прояви вбачали у строкатості населення та легітимній «невпорядкованості», себто рисах, що за визначенням мають бути притаманні теренам сумнівної репутації. Одним із компонентів цього сприйняття став, поза сумнівом, і «аркадійський міф» неймовірної

⁶⁶ Текст скарги опублікував о. Юрій Мицик: *Записки НТШевченка*. 1993. Т. ССХХV. С. 325–327. На згадку про «Київське князівство» також звернув увагу Сергій Плохій: *Plokhly S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Р. 158.

⁶⁷ Scibor Marchocki, Mikołaj. *Historia wojny moskiewskiej* / Wyd. przez Redakcję «Orędownika». Poznań, 1841. S. 9.

I. ЖИТТЄПРОСТІР VERSUS ІДЕНТИЧНІСТЬ

родючості — адже утопійну «щасливу Аркадію» належало розмістити десь поза межами культурно освоєного простору. Натомість з перспективи людей, що мешкали на «українних землях», їхній життєпростір постає, по-перше, як фрагментований на самодостатні (ба навіть закриті для стороннього) одиниці; по-друге, бар'єр зі Сходом тут сприймали не як демонізовану загрозу, а як буденний супровід життя; врешті, по-третє, образ власної території ніколи не викликав асоціацій ані з «дикістю», ані з «пустельністю», ані, тим більш, зі «щасливою Аркадією».

Життєпростір *versus* ідентичність руського шляхтича XVII століття (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича)

Засвоєння людиною певних індикаторів «членства в групі»¹, як відомо, є надзвичайно плінним. Адже почуття належності до тої чи тої спільноти зазвичай перебивається множинністю персональних ідентичностей, обумовлених зв'язками індивіда з соціальним, фаховим чи локальним середовищем, освітою, походженням, статтю і т. д., причому ієрархія значимості цих складників є такою ж мінливою, як і життєві колізії, що в них потрапляє людина. З огляду на практично не обмежену варіативність переплетень елементів колективної ідентичності з ідентичністю персонального чи групового типу свідомість людини постає як складна, перевантажена нюансами система різних за значенністю та частотою актуалізації компонентів. Історикові тяжко дати раду з миготінням цих мінливостей, оскільки, на відміну від соціолога, він не має змоги запропонувати своїм піддослідним опитувальну анкету. Ми приречені вести діалог лише з текстом джерела, який, окрім зрозумілої неповноти, ще й обтяжений умовностями писемної та освітньої комунікації. Мабуть, найтяжчою у цих випадках є проблема ієрархії згаданих вище компонентів ідентичності, зокрема: 1) котрі з них є сутнісними маркерами «свого-чужого», а котрі — ситуаційною ре-

¹ Ця дефініція належить відомому польському соціологу Здиславу Хлевінському: Chlewiński Z. *Stereotypy: struktura, funkcje, geneza. Analiza interdyscyplinarna*. Warszawa, 1992. S. 22.

плікою, 2) котрі засвідчують особисту вразливість на почуття-Ми, а котрі є даниною мовному етикетові свого часу.

Ці труднощі вповні прикладаються й до мого завдання, котре я б назвала спробою отримати від пересічного шляхтича-русина XVII століття Яна (Йоакима) Єрлича відповідь на питання: «Пане Єрличу, хто ви?» В основу аналізу покладено щоденник самого Єрлича, про який ширше піде мова далі. За «інструментальний» ракурс спостережень служитиме сприйняття Єрличем свого життєпростору, де для автора (як, зрештою, і для кожної людини) зосереджується усе життєво важливе. Відтак, з плину подій він вихоплює й фіксує лише те, що йому або імponує, або категорично не подобається з перспективи користі/шкоди для цього простору. Ракурс самої селекції, розставлені в щоденнику знаки «плюс» чи «мінус», а також засоби маркування «своєї території» перетворюють Єрличів життєпростір на цілісну смисловантажену одиницю, і власне вона «розповідає» про ідентичність автора те, чого він сам не вміє розповісти.

Мій «запитальник» спиратиметься на спробу відтворити «мапу життєпростору» Єрлича, зіставляючи її об'єктивні параметри (географічну просторову сітку) з уявними — візуальним та «історикотопографічним» маркуванням території; особливостями її уписання в ширший, понадлокальний, простір; акцентуванням її інтересів та способом позначення «своїх», себто людей, що, з погляду Єрлича, мають до цієї території причетність. Оскільки Єрлича не надто зачепила освіта, «сторонні шуми» тогочасного мовного етикету у щоденнику незначні, себто автор не підганяє свої рефлексії під літературну конвенцію, над ним практично не нависає річпосполитський політичний дискурс, а про барокові естетичні канони він навряд чи й чув. У підсумку варіативність контексту суттєво звужується, і це полегшує «угадання значень» вжитих Єрличем мовних формул, а подеколи авторські рефлексії прочитуються взагалі замалім не буквально.

До Єрличевих «відповідей» на запропоновану «анкету» ми звернемося далі, а спершу коротко зупинимося на біографії нашого героя та на долі його щоденника.

Непорозуміння з біографією та пригоди тексту

Щоденник Єрлича, виданий друком у 1853 році², здавна привертав увагу польських та українських істориків завдяки безцінним деталям перебігу козацьких воєн середини — другої половини XVII століття. Цим текстом, зокрема, користувався Микола Костомаров; занотовані Єрличем вірші публікували Володимир Антонович та Михайло Драгоманов і аналізував Іван Франко; неодноразово апелював до інформацій Єрлича Михайло Грушевський³. Як канонізоване цими авторитетами джерело, Єрличів щоденник донині залишається неодмінним елементом студій над козацькими війнами, а згадані вірші («Пісня про Потоцького», «Торжество Війська Дніпрового» та ін.) — такою ж неодмінною позицією у хрестоматіях староукраїнської поезії. Є й інша причина Єрличевої популярності: це єдиний збережений до нашого часу великий наратив православно-го шляхтича, пов'язаного родовим корінням та місцем проживання з Волинню і Наддніпрянщиною⁴.

З легкої руки першого видавця, Кароля Вуйціцького, який опублікував щоденник за несправною копією XVIII століття, в біографію Єрлича вкралося безліч недоладностей — їх ось уже півтора століття традиційно повторюють усі, хто заторкує його життєпис⁵. Відсилаючи читача до детальної аргументації Ігоря Тесленка, якому

² Jerlicz J. *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów* / Wyd. K. W. Wójcicki. Petersburg, 1853.

³ Костомаров Н. И. *Богдан Хмельницький*. Т. 2. СПб., 1859; *Исторические песни малорусского народа с объяснениями* Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Т. 2. К., 1875; Франко Ів. *Студії над українськими народними піснями*. Львів, 1913; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 8–9. К., 1995–1996 (перше видання 8-го тому — 1913 і 1916 років, 9-го — 1928 і 1936 років).

⁴ Принагідно відзначу непоцінованість аналогічного джерела — щоденника католика-русина з Київщини Яна Дробиша-Тушинського: *Dwa pamiętniki z XVII wieku Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego* / Wyd. Adam Przyboś. Wrocław–Kraków, 1954.

⁵ Поп. останній у часі біографічний шкід: Borek P. *Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie*. Kraków, 2002. S. 67–70.

вдалося виправити згадані помилки⁶, перекажу тільки уточнену дослідником канву життя Єрлича. Отже, Ян⁷ Єрлич народився 19 травня 1598 року в с. Колимлях [нині Колим'є] під Острогом (про обставини зміни імені мова піде далі). Його батьком був потомствений уже в кількох поколіннях слуга князів Острозьких Олізар Васильович Єрлич, власник Колимлів «з руки» кн. Василя-Костянтина Острозького, а матір'ю — Катерина Григорівна Шашкевичівна Сосницька, що походила з тієї-таки шляхти «Острозького Дому», поєднаної тісними родинно-свояцькими зв'язками. Після поділу у 1603 році володіння кн. Василя-Костянтина поміж його синами, а особливо після смерті старого князя († 1608) звичний мікросвіт служебної шляхти Острозьких зазнав переконфігурації.

Зокрема, за підрахунками Ігоря Тесленка, в одній лиш Острозькій волості між 1603–1620 роками склад шляхти-зем'ян оновився на 79 %⁸. До числа людей, які з невідомих причин були позбавлені княжої опіки, належав і Олізар Єрлич. З 1606 року до смерті († 18 V 1621) він згадується у джерелах уже не як власник Колимлів, а як тимчасовий «державця» (під грошову заставу) певних селищ на Київщині — у володіннях своїх київських свояків Бутовичів, у маєтках київського земського судді Яна Аксака та ін. У такий спосіб майбутній мемуарист перетворився з «волинця» на «киянина»: напередодні війни 1648 року і сам Йоаким Єрлич, і більшість його численних братів та сестер мешкали по різних селах Київського воєводства.

Проте спокійному сільському життю передувало чимало пригод. Як оповідає сам Єрлич, близько 17 років («*pod lat 17*»), орієнтовно у 1615 році, батько віддав його в «рицарську школу», себто відправив до кварцяного війська, де хлопець мав перебувати під опікою діда з материнського боку Тихона Шашкевича. «Рицарській школі» передувала звичайна. Єрлич побіжно докидає, що опинився у війську, «вийшовши зі школи й звільнившись від неї», а в іншому місці згадує, що «вмів читати й писати по-руськи».

⁶ Тесленко І. *Родинний клан Єрличів* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 4. К., 2004. С. 135–188; біографія Йоакима Єрлича: с. 160–176.

⁷ Уточнення імені див. там само, с. 175–176.

⁸ Там само. С. 156.

На теренах його вірогідної домівки наприкінці XVI — на початку XVII століття фіксується декілька «руських» шкіл: на Волині — Острозька й монастирська Дерманська⁹, у Києві — якась школа при Михайлівському Золотоверхому монастирі¹⁰; школа «разных диалектов», гіпотетично заснована 1595 року при Києво-Печерському монастирі й зреформована 1632 року Петром Могилою у Лаврський колегіум¹¹; врешті, школа при Київській міській канцелярії (про своє навчання у ній згадує під 1608 роком київський шляхтич Ян Бінвільський: «На тот час училимьсе в школе у Києве у Василя, писара меского»¹²).

Ігор Тесленко вважає за найвірогідніше місце Єрличевого навчання Острозьку школу¹³. Мені натомість здається більш узагальненим варіант київської канцелярської школи, який знаходить підтвердження у пізнішій канцелярській службі та адвокатській практиці мемуариста, про що буде згадано далі. Адже саме в таких школах, під опікою писарів та регентів, хлопці з незаможних родин опановували «пристойную науку для понятия стылюм канцелярии руское»¹⁴, тобто навчалися власне того, що згодом забезпечувало

⁹ Її згадано під 1602 роком як школу «писма словенского, грецкого и латинского»: *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов* [далі — *Памятники*]. К., 1859. Т. 4. С. 38.

¹⁰ Згадана під 1563 роком: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. СПб, 1862. Т. 1 (1361–1598). С. 153.

¹¹ Думку про її існування підтримували Ігнацій Лукашевич та Степан Голубев (Łukaszewicz I. *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów do roku 1794*. — Poznań, 1846. Т. 1. С. 350; Голубев С. *История Киевской Духовной академии*. Вып. 1: *Период домогилянский*. К., 1886. С. 146–147), натомість Костянтин Харлампович категорично заперечував: Харлампович К. *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века*. Казань, 1898. С. 347–348.

¹² Літопис опубл.: о. Мицик Ю. *Літопис Яна Бінвільського* // Наукові записки НАУКМА. Т. 20: *Історичні науки*. К., 2002. С. 73 (обґрунтування дати: с. 61).

¹³ Тесленко І. *Родинний клан Єрличів*. С. 165.

¹⁴ Це вислів зі скарги 1643 року житомирського регента Діонісія Черкаса Висоцького на одного зі своїх недбалих учнів: Центральний державний історичний архів у м. Києві [далі — ЦДАУК]. Ф. 11, оп. 1, спр. 10. Арк. 294–295 зв.

їм хліб «канцеляристи» та «юристи», а то й кар'єрні перспективи¹⁵. На «професійний ухил» Єрличевої освіти опосередковано вказує, зокрема, й згадане ним уміння «писати по-руськи». В тогочасних поняттях «уміти писати» означало спеціальну — під керівництвом фахівця — каліграфічну виучку, натомість загал людей, що такої виучки не пройшов, послуговувався так званим «елементарним» письмом, себто спрощеним накресленням літер, засвоєним з книжок у процесі навчання читання¹⁶ (саме так пише більшість людей — від кн. Василя-Костянтина Острозького до жінок-шляхтянок, котрих, за рідкісними винятками, не вчили «писати»). Прикметно й те, що Єрлич не знає латини, отже — не пройшов «граматичних класів» звичайної тодішньої школи: у його щоденнику, на відміну від решти аналогічних пам'яток, латинські вислови-вставки практично відсутні, або коли й трапляються — то з помилками.

Жовнірського хліба Єрлич скуштував двічі: спершу, як щойно згадувалося, при своєму дідові Тихоні Шашкевичу, так і не понюхавши по-справжньому пороху (в щоденнику цей епізод обмежений короткою нотаткою). Близько 1618 року на юнака, що вмів «читати й писати по-руськи», звернув увагу королівський секретар, волинець Лаврін Древинський, який порекомендував Єрлича коронному підканцлеру Анджеєві Ліпському — «шефові» Руської метрики¹⁷. Тож

¹⁵ Про кар'єрні перспективи людей цього середовища див.: Старченко Н. Умоцovanі — прокуратори — приятелі: хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 1. К., 2002. С. 111–144; див. також мою розвідку: *Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянищини та Східного Поділля (остання третина XVI — середина XVII ст.)* // *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. 1. Львів, 2004. С. 320–357.

¹⁶ Ширше про це див.: Jakovenko N. *Zur Frage der Wechselwirkung zwischen Lateinischer und Kyrilischer Schrift in der Ukraine (Ende des 16. — I Hälfte des 17. Jahrhundert)* // *Scrittura è civiltà*. Roma, 1984. Vol. 8. P. 161–184; Її ж. *Просвещеніє и школа на Україні в XIV–XVII вв.* // *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в.* Москва, 1989. С. 277.

¹⁷ Про структуру та діяльність канцелярії Руської метрики див. ґрунтовне дослідження: Кеннеді Грімстед П. *Передмова. Руська серія Коронної метрики*

між 1618–1620 роками наш мемуарист працював, найімовірніше, підписком руського відділу Коронної канцелярії у Варшаві¹⁸. Друге бойове хрещення Єрлич пройшов у Хотинській війні 1621 року, покинувши канцелярську службу й записавшись до корогви одного з київських ротмістрів, Теодора Воронича. Ця пригода не обійшлася так легко, як перша: «od janczaryna z janczarki» Єрлича було поранено в ногу, внаслідок чого він став кульгати.

Далі розпочинається детективна смуга життя нашого героя, котру він сам, судячи зі щоденника, волів не афішувати. За його словами, він після Хотинської війни залишався «кільканадцять років» у війську, «служачи під різними ротмістрами». Однак коли це й було, то «кільканадцять» треба зредукувати до двох-трьох, бо насправді, як встановив Ігор Тесленко, в середині 1620-х Ян Єрлич прийняв постриг у Київському Пустинно-Микільському монастирі, і власне тоді отримав чернече ім'я Йоаким, від якого вже до кінця життя не відмовився. Досвід «канцеляристи» знадобився й тут: у другій половині 1620 — на початку 1630-х *отець* Йоаким Єрлич вів кілька судових процесів Києво-Печерського та Пустинно-Микільського монастирів¹⁹. Триумфальне для Руської Церкви утвердження на митрополитстві Петра Могили не принесло радості пустинно-микільським ченцям: у 1633 році обитель було передано Могилі, а братію, що підтримувала Могилиного опонента, ігумена Серапіона Більського, «способом воєнним» розігнано. Утім, Єрличеве чернече послушання тривало ще деякий час у Києво-Печерському монастирі, але й цю обитель він з невідомих причин покинув: у 1642 році один із його супротивників по земельному судовому процесу називає Єрлича «dawnyum mnichem Pieczarskiej Ławry, różnie zbiegłem i apostatq [підкреслено мною. — Н. Я.]»²⁰.

// Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. К., 2002. С. 32–139. Див. також: Кулаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*. Острог–Львів, 2002.

¹⁸ Кулаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики*. С. 182.

¹⁹ Огляд джерел див.: Тесленко І. *Родинний клан Єрличів*. С. 167–169.

²⁰ Там само. С. 169.

Так було перегорнуто ще одну сторінку життя, про яку Єрлич жодним словом не обмовився у своєму щоденнику. Натомість подальша доля котилася второваним шляхом: у 1635 році оженився на Мар'яні Рогуській, дочці поручника загону кн. Самійла Корецького; до 1648 року народив з нею дев'ятеро дітей (до повноліття дожило п'ятеро); мешкав з родиною у с. Бикові Ходорківської волості, що належало Єрличевому швагрові Яремі Тиші-Биковському. Перед самою війною доброзичливець Єрличів помер, і вигнана його сином з Бикова родина оселилася неподалік, у с. Болячеві, де жила Йоакимова сестра Тетяна, вдова Яреми Тиші. Власне звідси Мар'яна Рогуська з дітьми та рештою родичів утікала від воєнної бурі на Волинь. Самого мемуариста на цей момент удома не було: у червні 1648 року він виїжджав до Луцька на похорон однієї з сестер, а повертаючись, майже біля домівки, у с. Кочерові, зненацька натрапив на козацький загін, утік від нього й пішки лісами примандрував 16 серпня до Києво-Печерського монастиря. Чому саме сюди — зрозуміло: Єрлич був тут свого часу ченцем, а теперішнього архімандрита Йосифа Тризну знав особисто, бо 1647 року брав участь у соборі, де того обирали; ігуменею жіночого Печерського монастиря була його своячка, черницею — рідна сестра, а як втічка від козацької революції тут уже мешкала двоюрідна сестра. Втім, Єрлич не сидів у Києві як жебрак на монастирському хлібі: під 1649 роком він згадує, що їздив за дорученням архімандрита «з листами» на сеймик, тобто знову виконував послуги «юристи».

Перебувши у монастирі «aż do zmiłowania Bożego» (схоже, до середини 1652 року²¹), наш герой виїхав на Волинь до родини — у с. Привередів поблизу Дубна. Саме тут, у маєтку Єрличевого свояка кн. Юрія Пузини, знайшли притулок його дружина й діти; пізніше, у 1660–1670-х роках, Єрличі мешкали «з ласки» Пузин у їхньому сусідньому селі Страклові. Вірогідно, в Страклові, між 3 липня й 3 листопада 1674 року²², Ян/Йоаким Єрлич помер; місце його поховання

²¹ Ігор Тесленко датує виїзд із Києва 1650 роком (Там само, с. 174), але цьому суперечить насичений візуальними деталями Єрличів опис в'їзду в Київ Януша Радзивила 1651 року, згадки про поховання родичів 1651–1652 року, а також опис сеймику Київського воеводства 1652 року.

²² Там само. С. 175.

невідоме. Твердження давніших біографів, нібито Єрлич 1660 року знову пішов до війська «захищати батьківщину», є, як переконливо показав Ігор Тесленко, непорозумінням²³. Від себе додаю, що в цей період життя йому, схоже, траплялося їздити до Любліна на сесії трибуналу.

Про те, що Єрлич продовжував заробляти на хліб адвокатською практикою, опосередковано свідчать згадки 1653, 1655 та 1662 років про відкладення трибунальських сесій, особливий акцент у переказі умов Гадяцького пакту на запровадженні «своїх» судів і трибуналу, а також підвищена увага Єрлича до сеймової ухвали 1670 року «*Ordynacyia trybunału koronnego lubelskiego*»: її текст скопійовано в щоденнику повністю й ретельно, без спрощень та перекручень, на які натрапляємо в інших документальних вставках Єрличевого тексту.

* * *

До сьогодні, найімовірніше, не збереглося жодного списку Єрличевого щоденника. Кароль Вуйціцький, як уже згадувалося, використав для своєї публікації копію XVIII століття з колекції Альбертранді; ця копія загинула під час Першої світової війни у Ростові-на-Дону разом з рештою рукописів Бібліотеки Варшавського університету, що були туди евакуйовані²⁴.

Примірник, який Михайло Возняк вважав за автограф Єрлича і з якого опублікував віршовані вставки²⁵, належав свого часу відомому збирачеві рукописів Костянтину Свідзинському, а напередодні Першої світової війни зберігався у Бібліотеці Ординації Красінських²⁶, що згоріла під час бомбардування Варшави 1944 року. Оригіналом його називає і Ян Ваксман, далекий нащадок Єрлича, який у 1839 році уклав родовідну записку «*Wiadomość o familii z matki*,

²³ Там само. С. 163–164.

²⁴ Kozerska H. *Straty w zbiorze rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w czasie I i II wojny światowej*. Warszawa, 1960. S. 113.

²⁵ Возняк М. *Українські пісні й польські вірші з «Літописця» Єрлича // Записки НТШ*. Т. СЛІ. Львів, 1931. С. 135.

²⁶ Детально описаний у праці: Pułaski F. *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ord. Krasinśkich*. Warszawa, 1915. S. 406–408.

dzieciom moim zostawiona»²⁷. У преамбулі до неї він згадує, що отримав текст щоденника від Мартіна Єрлича, останнього представника роду Йоакима по чоловічій лінії, а далі продав Владиславу Свідзинському під обіцянку надрукувати 20 примірників «dla rozdania rodziny». Для себе Ваксман виготовив копію²⁸, і власне вона, перейшовши за невідомих обставин до митрополита Євгенія Болховітінова, лягла в основу видання, підготовленого Орестом Левицьким для серії Київської археографічної комісії «Южнорусские летописи» (невеликі різночитання між нею та гаданим автографом нині можна встановити, порівнюючи з опублікованою Возняком версією віршів). Праця Левицького не побачила світу, хоча її версткою, надрукованою у 1916 році, користувався Михайло Грушевський, готуючи перевидання 8-го тому «Історії України-Руси»²⁹, а в листі тодішнього голови Комісії В. С. Іконнікова до ВУАН від 18 I 1922 року вона згадується серед робіт, які «по отпечатании оглавлений могли бы быть выпущены в свет»³⁰. На сьогодні зберігся, за твердженням дослідника спадщини Київської археографічної комісії Олега Журби, єдиний примірник згаданої верстки, який належить бібліотеці Інституту історії України в Києві³¹ (власне ним я користувалася³²).

Щодо жанрового характеру пам'ятки, яку сам Єрлич назвав «Latoписiec або kroyniczka», то слушне визначення їй нещодавно дав Пьотр Борек. На його думку, Єрличів текст належить до текстів

²⁷ Записку Ваксмана Ігор Тесленко опублікував у додатках до своєї статті: Тесленко І. *Родинний клан Єрличів*. С. 187–188.

²⁸ Там само. С. 187.

²⁹ Пор. примітку до видання 1922 року: «Нове видання було приготовлене пок. Орестом Левицьким [† 9 V 1922. — Н. Я.] в збірці літературних матеріалів XVI–XVIII століть, розпочатій Київською археографічною комісією. Друковані аркуші були прислані мені покійним до Москви в 1916 році. Випущеним сього тому я не бачив» (*Історія України-Руси*. Т. 8, ч. 2. С. 200).

³⁰ Цит. за: Журба О. І. *Київська археографічна комісія, 1843–1921. Нарис історії і діяльності*. К., 1993. С. 171.

³¹ Там само. С. 117.

³² Це стосується й цитат: я подаватиму їх за орфографією цього видання, де текст не зазнав уживаної у сучасній польській археографії модернізації, себто залишатиму *snieg* замість *śnieg*, *ktory* замість *który* та ін.

гібридної структури типу *silva rerum*: мемуарні записи, характерні для «мемуарів-історій», у ньому суміщаються з безпосередніми нотатками щоденникового типу, а те й друге доповнюється сторонніми вставками — документами, віршами, листами, промовами тощо³³.

Єрлич, як свідчить вступний запис, розпочав писати свій щоденник 26 серпня 1620 року, однак запалу йому вистачило тільки до жовтня — щоденниковий блок закінчується описом жовтневого сейму, а далі йде перша вставка — копія жовнірського діаріуша Хотинської війни 1621 року (с. 41–60): автором цього діаріуша, як слушно зауважив свого часу Віктор Чермак, був не Єрлич³⁴. Наступний блок розпочинається як мемуарний («*Co się też za wieku tego działo, pod który czas i rok*», с. 60–62), але й тут авторське нахнення швидко вигасло. Згадавши про власну участь у «стоянні на Буші» 1617 року й битву під Цецорою 1620 року, Єрлич «пірнає в історію»: цей фрагмент озаголовлено «*Od stworzenia swiata wypisane od latopiscow greckich i łacińskich kroynik*» (с. 62–97). Насправді ж нотатки «з літописців» через кілька сторінок витісняються репліками про різноманітні події 1620–1640-х років, не виключено — почасти щоденниковими. Далі, схоже, йдуть щоденникові записи 16 VIII 1648 — 18 II 1649 року, зроблені у Києво-Печерському монастирі (їх озаголовлено: «*Nieszczęsny początek rozboju kozackiego*», с. 97–107). Відразу після цього вміщено доволі несподівану вставку — канцелярську пародію з брацлавських земських книг під датою 28 I 1648 року (с. 107–108); після неї йде розлога родовідна оповідь «*Wypisanie przodkow moich*» (с. 108–123), яку сам Єрлич датує 3 VIII 1648, тобто часом своєї пішої мандрівки з Кочерова до Києва, хоча насправді інформації сягають аж 1659 року³⁵.

Не буду переобтяжувати статті подальшим перерахунком блоків, які в аналогічний спосіб чергуються аж до кінця пам'ятки, де поміж щоденниковими записами раз по раз вкраплено тексти угод і присяг, універсали, вірші, жовнірські діаріуші (зокрема, Чуднівської битви, с. 245–247), сеймові ухвали та сеймикові інструкції,

³³ Borek P. *Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie*. Kraków, 2002. S. 86–87.

³⁴ Czermak W. *Kilka słów o pamiętnikach polskich XVII wieku* // Eiusdem. *Studia historyczne*. Kraków, 1901. S. 257.

³⁵ Тесленко І. *Родинний клан Єрличів*. С. 173, прим. № 245.

промови й листи державних діячів. Врешті, сюди ж належить і низка вставок, запозичених, найімовірніше, з різноманітних «листів-новин», які кружляли поміж шляхтою (як-от: опис шведського походу на Варшаву, с. 190–209; антимагнатський пасквіль «List stryjowski do synowca», с. 349–353; опис взяття Кам'янця й турецького походу під Львів, с. 362–368; документи Голембійовської конфедерації, с. 368–369, тощо).

Як бачимо, власне авторських записів у тексті не так багато, але це не зменшує його вартості, коли йдеться про світовідчуття автора. Адже його персональні пріоритети можна подвійно верифікувати: і на підставі щоденника, і на підставі того, що саме привертало Єрличеву увагу, фіксуючись як гідне пам'яті.

Волинець чи киянин?

«Малих батьківщин» у Єрлича теоретично дві: Волинь (де він народився й провів другу половину життя) та Київщина (де він виріс, вдягнув і скинув чернечу сутану, оженився, народив купу дітей, пережив шок початку війни й страх смерті). Спільним маркером для обох є «географія поховань» (добра частина щоденникових записів — це фіксація смертей/поховань родичів і свояків), а також опис локальних подій — переміщень війська, пошестей, неврожаїв, надзвичайних кліматичних і природних явищ, дивовижних випадків тощо. Проте ця позірна схожість розсиплеться, коли від змісту записів, себто від свідомої авторської інтенції, ми перейдемо до акцентів, які він ставив мимохіть, неусвідомлено.

Розпочати варто з простої частотності згадок. Формально «київська смуга» Єрличевого життя займає у щоденнику майже вповнину менше місця, ніж «волинська» (123 сторінки проти 225)³⁶, натомість Київ та Київщина згадуються по всьому тексту 102 рази, а Волинь — усього 58. «Парадокс пропорцій» доповнюється тим, що жодну зі згаданих у щоденнику київських місцевостей автор не су-

³⁶ «Київську смугу» рахую починаючи від діаріуша Хотинської війни, вочевидь скопійованого вже після осідання Єрлича чи то в монастирі, чи в Бикові, а «волинську» — від першого запису 1653 року.

проводжує поясненням, що це — Київщина, натомість у волинському випадку таких коментарів чимало: Олена Бутовичівна «umarła na Wołyniu, w majątności Jarosławiczach pod Łuckiem» (с. 84); весілля Стефана Стрибиля відбулося «na Wołyniu pod Krzemieńcem» (с. 140); Миколай Воронич помер «w Grodku na Wołyniu pod Równym» (с. 176); кварцяне військо безчинствовало «w krajach wołyńskich około Kowla, Ołyki, Rathna» (с. 236). Аналогічними «поясненнями», що й зрозуміло, доповнюються згадки про «чужі» Єрличу терени — Поділля та Руське воеводство: військо рушило «na Podole ku Płoskirowu» (с. 177) чи «na Podole ku Trembowlu» (с. 338); після козацько-татарського походу 1648 року «mało co się zostało krajów ruskich około Lwowa, Halicza, Zamościa» (с. 73); король виїхав «w ruskie kraje ku Lwowu» (с. 272). Такий паралелізм промовистий: Волинь до кінця життя залишалася для Єрлича «не освоєною», відчуженою від свідомості територією, а більший обсяг «волинської» частини тексту став простим наслідком збільшення числа сторонніх вставок, до яких автор мав на Волині ширший доступ, ніж у покинутому шляхтою Києві.

Київська домінанта «ментальної географії» Єрлича оприявнюється і в репліках, за посередництвом яких він «візуалізує» довколишній простір, наповнюючи його топографічними деталями. Якби ми зафіксували ці репліки на мапі³⁷, то вона виглядала б як майже порожня по краях, густіша на Волині й щільно заповнена в Київщині. Так, польські терени в Єрличевій свідомості асоціюються лише з рубіжною лінією — Віслою («do Polskiej za Wisłę», с. 102; «ro wszystkiej Polsce poza Wisłą», с. 254) і трьома містами — Любліню як місцем проведення трибунальських судів та двома столицями, Варшавою і Краковом. Те саме — стосовно литовсько-білоруського простору: тут своєрідним маркером служить р. Німан («w Litwie nad Niemnem», с. 71), а також кілька міст («na Białoruś ku Smoleńsku», с. 187; «do kraju litewskiego ... ku Mohylowu», с. 274). Аналогічну візу-

³⁷ Наводячи приклади, я спиратимуся на записи щоденникового й мемуарного характеру, що належать самому Єрличу, бо географія уписаних ним до тексту вставок, зрозуміло, ширша, особливо коли ці вставки стосуються віддалених від України подій — наприклад, шведського просування у Польщу під час Потопу, військових дій у рокоші Єжи Любомирського, Голембійовської конфедерації тощо.

альну сітку накладено на «руські краї» (Галичину) й Поділля: їхнім наскрізним означником виступає р. Дністер, опорними пунктами — міста Кам'янець, Бар, Жванець, Ямпіль, Проскурів і Тербовля на Поділлі, а «в Русі» Львів, Галич, Перемишль, Ярослав, Жовква і Замостя. Волинський простір Ерличевої мапи заштриховано щільніше. На ньому значно більше міст (окрім найчастіше фіксованого Дубна, біля якого Ерлич жив, це Луцьк, Остріг, Заслав, Корець, Кременець, Вишневець, Володимир, Ковель, Збараж та ін.), густіше течуть річки (Стир, Горинь, Случ, Пляшова), завдяки «цвинтарній географії» згадується чимало сіл, де помирали й були поховані Ерличеві родичі, ба навіть окреслюються «кордони» волинського простору: «Tegoż roku [1663] na Wołyniu neurodzaj wielki poczowszy od Wisły aż do linii ukraińskiej i wojewodztwa kijowskiego ku Słuczy rzece» (с. 266).

Маркування київських теренів містить усю номенклатуру, чинну для волинського випадку, хіба що населених пунктів та річок на «київській мапі» більше. Поза тим, на відміну від Волині, цей простір ще й візуально конкретизований «точками пам'яті» — мікротопонімами; його перетинає сітка шляхів, модельованих «із центру»; врешті, в ньому є «столиця» і периферія.

Так, фіксуючи похорони родичів на Волині, Ерлич подає тільки назву населеного пункту³⁸, натомість у київському випадку місце поховання максимально уточнюється, або й доповнюється коментарем «родинного єднання»: «na Starym miescie w cerkwi chodorkowskiej Świętej Przczystej pogrzebion w sklepie panow Tyszow murowanym» (с. 81); «w Kijowie ... w cerkwi murowanej, Dziesięcinnej przewanej, na górze przed zamkiem pochowano» (с. 97); «w miescie Brusilowie ... w cerkwi z bracią jest pochowany» (с. 78); «w Chodorkowie w jednym sklepie z bratem pochowano w cerkwi Przczystej Świętej» (с. 82); «pochowana w cerkwi brusilowskiej, w zamku Starego miasta, z rodzicami wespoł» (с. 95) і т. ін.

Сповнений «точками пам'яті» й міський простір самого Києва: у цій ролі виступає замкова гора, монастирі, окремі храми, пе-

³⁸ З цього типу записів є лише два винятки — згадки про «почесні» поховання 1642 й 1648 років у Луцьку: «w cerkwi bratskiej murowanej» (с. 84); «w cerkwi w monasteru bratskim» (с. 101).

редмістя, ринкова площа, ба навіть міські садиби. Так, описуючи страту в 1638 році козацького сотника Кизима, Єрлич додає, що це сталося «w Kijowie przed zymkiem na gorze» (с. 81); Адам Кисіль, повертаючись 1649 року з Переяславської комісії, «минаć musiał Kijow mimo Łybedź rzeczka i mimo Sofiją» (с. 125); козаки втікачів-шляхту «około Sofij na gorze zwtacali» (там само); в оповіді про загибель Данила Голуба уточнено, що це сталося на воротях його дому «około kosciola bernardyńskiego» (с. 137); в'їхавши до Києва 1649 року як воевода, Адам Кисіль мешкав «na zamku kijowskim w pustkach» (с. 138); передовий загін Януша Радзивила, що 1651 року підійшов під Київ, став табором «na Błoniu» (с. 150). В описі серпневої пожежі 1651 року Єрлич також не скупиться на топографічні деталі:

Dnia 17. Kijow zapalili dla łupieżstwa swywołnicy; zgorzało domow więcej dwoch tysięcy i cerkwi kilka, mianowicie w rynku Świętej Preczystej, w której księgi grodzkie i ziemskie w zachowaniu były, wszystkie przepadły. Monaster panienski świętego Chroła, cerkiew Dobrego Mikoły, klasztor bernardynski i dzwony przepadli (с. 151).

Топографія Києва викликає в автора «історичні» асоціації двічі. У виписках «із літописців» він занотовує охрещення та поховання княгині Ольги «w cerkwi Dziesięcinnej Przczystej świętej», додаючи: «która cerkiew była bardzo bogata we wszystko, a teraz jedno miejsce te zostaje» (с. 68), а в репліці 5 серпня 1651 року про розташування у місці війська Януша Радзивила зазначає, що той наказав «oboz zatacząć koło Sofii, w staroswieckich wałach» (с. 151). Як бачимо, Єрличів варіант «топографізації» історичної пам'яті³⁹ носить дуже селективний характер, а найбільше дивує те, що колишній чернець обійшов цілковитою мовчанкою «історичні» святощі Києво-Печерського монастиря — осередку, на звеличення якого упродовж 1620–1640-х працю-

³⁹ Це — термін Олексія Толочка, який пов'язує «видимість» стародавніх споруд та руїн Києва, а отже — й «оживлення» киево-руської історії у сприйнятті сучасників, із реставраційно-відбудовчими роботами Петра Могили та виходом у світ «Тератургеми» Афанасія Кальнофойського, до якої було додано плани міста із зображенням давніх святинь: Толочко О. П. *Киево-руська спадщина в історичній думці України початку ХІХ ст.* // Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. *Україна і Росія в історичній перспективі*. Т. 1: *Українські проекти в Російській імперії*. К., 2004. С. 312–313.

вала вся інтелектуальна дружина тогочасного Києва⁴⁰. З одного боку, це можна пояснити прохолодним ставленням ченця-«апостата» до Лаври, з якої йому довелося за таємничих обставин утікати. З другого боку, є й простіше пояснення: реанімація історії, здійснена лаврськими інтелектуалами, не зачепила Ерлича, бо він навряд чи переобтяжував себе читанням книжок. Про це виразно свідчать виписки «з літописців», якими розпочинається щоденник. Тут використано всього три праці: біблійну хронологію узято з якогось «Methodiusza doktora» (с. 62)⁴¹, а події епізоди та інформації про стихійні лиха й чуда — з хроніки Бельських⁴² (причому Ерлич називає Йоахима Бельського «Яном», а прізвище автора використаної тут знаменитої «Хроніки світу» Гартмана Шеделя передає як «Szleydar») та хроніки Мартіна Кромера⁴³ — на неї є аж вісім посилань, і саме звідси, очевидно, потрапили до виписок деякі інформації з «Церковних анналів» Чезаре Бароніо («w Baroniuszu oświadcz», с. 65). Спираючись у своєму знанні про минуле Києва на хроніки Бельських і Кромера, Ерлич засвоїв власне ту «історичну топографію», на якій там акцентується увага, себто на пов'язаній з охрещенням Русі Десятинній церкві та на «старосвітських валах» поблизу Св. Софії.

Утім, слабке знання історії з надлишком компенсується тим почесним місцем, яке в «ментальній географії» Ерлича відведено Києву як «столиці» навколишнього простору. Якщо десь тра-

⁴⁰ Ширше про це див.: Яковенко Н. *Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки) // Її ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 296–330.*

⁴¹ Можливо, йдеться про одного з Отців Церкви, священномученика Мефодія († 311), автора екзегетичних праць, які входили до перекладних слов'янських збірників. За цей коментар дякую Сергієві Головащенко.

⁴² *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana.* Краків, 1597. На те, що використано саме це видання, в якому опис подій доведено до 1586 року, вказує хронологія нотаток Ерлича, завершених 1580-ми.

⁴³ Зважаючи на відзначене вище незнання Ерличем латини, мав бути використаний польський переклад праці Кромера, здійснений Мартіном Блажевським: *Kromer M. O sprawach, dziejach i wszystkich innych potocznościach koronnych polskich.* Kraków, 1611 (про перекладача див.: Nowy Korbut. *Piśmiennictwo staropolskie.* Т. 2. Warszawa, 1964. С. 36–37).

пився ураган, то він проектується з київської перспективи: «Pod rokiem 1612. Burza wiatrowa niesłyszana ... poczowszy od Styru aż do samego Dniepru, ku Kijowu szła» (с. 72). Якщо на дорогах об'явилися розбійники, то в поле зору потрапляють лише ті шляхи, що ведуть до Києва: «o kilkaset zawsze człowieka przy nim [Самуїлі Лашу] chodziło przy boku jego, ktore do Kijowa już byli goscince zatracili, i nie jeździli już dla rozbojow a szarpaniny po drogach» (с. 87). Якщо збирається «гультьайська купа», себто козацьке військо, то пунктом відліку служить Київ: за Єрlichem, Михайло Кричевський⁴⁴ пішов у 1649 році «ku Litwie ... zebrawszy hultajstwa z różnych miejsc od Kijowa poczowszy» (с. 129). Врешті, якщо розпочинається чергова антикозацька кампанія, то вістрям її спрямування служить Київ. Скажімо, у 1663 році «ku Kijowu» прямує сам король, хоча насправді маршрут війська, як його в щоденнику тут-таки деталізовано, пролягав обминаючи Київ: «od Baru ku Miedzyborzu..., tamże do Białej Cerkwi..., stamtąd do innych miast nad Dnieprem będących, gdzie się przewoził albo przeprowował przez Dniepr w Rżyszczowie» (с. 267).

Ще один нюанс: коли волинський простір у тексті Єрлича позбавлений внутрішнього членування, то Київщина постає як територія з центром (ясно, Києвом) і двома периферіями. З півночі периферійний обшир конкретний і навіть «культурно» маркований — це «kraje głuche poleskie kijowskie», ототожнювані з Овручем і Туровом (с. 297). Натомість на сході, за Дніпром, та на півдні, в епіцентрі козащини, уявна межа розмита. З одного боку, ці терени автор неначе відсторонює від Києва — як «дальшу Україну» («niemal wszystka Ukraina dalsza miasteczkami i wsiami pozasiadywała», с. 76), як Задніпря («na Ukrainie za Dnieprem s tamtej strony», с. 100) чи як козацьку територію («na Ukrainie między Korsuniem i Czerkasami», с. 97). Але з другого боку, сам Київ раз по раз ототожнено з «Україною»: «W roku 1638 na Ukrainie wszędzie żyto było po miastach i miasteczkach, na targach około Kijowa i za Dnieprem miarka po złotych 40 i dalej» (с. 81); 1660 року військо «na Ukrainę ku Kijowu obróciło się przeciwko

⁴⁴ Єрлич, як і багато інших тогочасних свідків, називає його Закшевським, себто ототожнює з реєстровим полковником Яном Закшевським, попередником Кричевського на чигиринському полковництві.

Kozakom i Moskwię» (с. 243); 1661 року Стефан Чарнецький рушив з Білорусі «па Украінеґ ку Кіјову» (с. 251) і т. д.

«Пульсуюче» наповнення поняття «Україна» географічним змістом ми розглянемо в наступному розділі, а тут підсумуємо, що відповідь на поставлене в заголовку питання — волинець чи киянин? — однозначна: поза сумнівом, Єрлич до кінця життя почував себе «киянином».

Єрличева «Україна» на тлі поняттєвих координат XVII століття

Поняття «Україна» прикладно до політико-географічної номенклатури XVI–XVII століть створює чимало клопоту історикам. У давнішій історіографії його вживали, узгоджуючи з «мовою джерел», для позначення самої тільки Наддніпрянщини⁴⁵ (як ми далі побачимо, не зовсім слушно). Михайло Грушевський, надаючи в своїй «Історії України-Руси» слову «Україна» новітнього, розширеного значення, вважав за потрібне прокоментувати цю новацію:

Стара ся назва, уживана в староруських часах в загальнім значінню погранича, а в XVI в. спеціалізована в приложенню до середнього Подніпров'я, ... набирає особливого значіння з XVII в., коли та східня Україна стає центром і представницею нового українського життя ..., скупляє в собі бажання, мрії і надії сучасної України. [...] Літературне відродження XIX в. прийняло се ім'я для означення свого національного життя. В міру того, як зростала свідомість тяглости і безперервности етнографічно-національного українського життя, се українське ім'я розширилося на всю історію українського народу⁴⁶.

У першій третині XX століття традиція розширеного вживання назви «Україна» поступово утверджується, супроводжуючись з

⁴⁵ Пор. помітніші узагальнювальні праці початку XX століття: Ефименко А. *История украинского народа*. СПб., 1906 (сторінки вказано за перевиданням: К., 1990. С. 165–171, 222–223 та ін.); Jabłonowski A. *Ukraina // Eiusdem. Pisma*. Т. 3. Warszawa, 1910. S. 1–3.

⁴⁶ Грушевський М. *История України-Руси*. Т. 1. Львів, 1898 («Вступні замітки», цит. за перевиданням: К., 1991. С. 2).

українського боку пояснювальними коментарями⁴⁷ або й публіцистичними працями⁴⁸, а з польського боку — не менш гострими запереченнями⁴⁹. Після Другої світової війни спори вщухли, і слово «Україна» в його сучасному політико-географічному наповненні стало пересічно уживаним як в українській, так і в польській історіографії⁵⁰. Щоправда, у першому випадку воно зазвичай не супроводжується коментарем і використовується як самоочевидне (серед винятків можна згадати хіба розвідку Петра Саса⁵¹), натомість польські та зарубіжні історики зазвичай коментують розбіжність між ужитою у праці назвою та «мовою джерел»⁵².

Тим часом із джерелами не все так просто, бо поняття «Україна» впродовж XVI–XVII століть не тільки розширювалося, що було вже констатовано дослідниками⁵³, а й обростало специфіч-

⁴⁷ Див., зокрема, розлогий коментар Вячеслава Липинського: Липинський В. *Україна на переломі, 1657–1659* // Його ж. *Твори. Історична секція*. Т. 3 / Ред. Л. Р. Білас і Я. Пеленський. Філадельфія, 1991. С. 237–238 (републікація з віденського видання 1920 року).

⁴⁸ Найпомітніша серед них: Шелухин С. *Україна — назва нашої землі з найдавніших часів*. Прага, 1936.

⁴⁹ Пор., наприклад: Rawita-Gawroński F. *Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny*. Warszawa–Lublin, 1922. S. 11–12.

⁵⁰ З-поміж польських істориків тут «першопрохідцем» став Владислав Серчик: Serczyk W. *Historia Ukrainy*. Wrocław etc. 1979 (2-е вид. 1990 року); Його ж. *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*. Kraków, 1984 (2-е вид. 1986 року); Його ж. *Na płonącej Ukrainie*. Kraków, 1998.

⁵¹ Сас П. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.)*. К., 1998. С. 98–105.

⁵² Пор. для прикладу: Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1985. S. 35; Wójcik Z. *Wojny kozackie w dawnej Polsce*. Kraków, 1989. S. 1–2; Borek P. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*. Kraków, 2001. S. 9–13; Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge, Mass., 1985. P. xiii–xiv; Kappeler A. *Kleine Geschichte der Ukraine*. München, 1994. S. 17–21.

⁵³ Про розширення цього поняття див.: Сас П. *Політична культура*. С. 98–105; Borek P. *Ukraina w staropolskich diariuszach*. S. 9–13; Хорошкевич А. Л. *Ла-*

ними «пульсуючими» значеннями залежно від того, звідки бачили/сприймали автори тих чи тих текстів «Україну». Щодо самого слова, то воно розпочало свою «кар'єру» у Великому князівстві Литовському, вживаючись на позначення не лише Середньої Наддніпрянщини та південних околиць держави, як звично вважають, а й усієї смуги східного та південного прикордоння. Наприклад, в універсалі Зигмунта Августа 1567 року старостами й державцями «українних замків» названо не тільки наддніпрянсько-брацлавських намісників, а й урядників Слущька, Річиці, Рогачова, ба навіть Кременця⁵⁴. Натомість у Короні Польській традиція називати пограничні терени «Україною» розповсюджується, схоже, аж після Люблінської унії 1569 року, себто після переходу під коронну юрисдикцію наддніпрянсько-брацлавських «україн» Великого князівства. На це вказує, серед іншого, зіставлення географічної номенклатури меморіалу героя подільського прикордоння Бернарда Претвича (1550 рік) з номенклатурою перших поунійних часів. Претвич, описуючи свої походи, локалізує їх ще не «на Україні», а «на границі». Останню маркують численні «пограничні замочки», річки, татарські шляхи й броди, і лише єдиний раз згадано «wsí ukrajne», які «pustoszeją» від ногайських набігів⁵⁵. Натомість універсал Стефана Баторія 1580 року вже впевнено зараховує не тільки Поділля, а й решту руських теренів до «України», адресуючись «panom i rycerstwu na Ukrainie ruskiej, kijowskiej, wołyńskiej, podolskiej i braclawskiej mieszkającym»⁵⁶.

Аж до другої половини XVII століття в «українську» номенклатуру ситуаційно включають, поруч із Київщиною та Брацлавщи-

биринт политико-этно-географических наименований Восточной Европы середины XVII в. // Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin. Warszawa, 2004. S. 411–432.

⁵⁴ Книшин, 28 I 1567 року (*Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов* [далі — *Архив ЮЗР*]. К., 1907. Ч. 8, т. 5. С. 158).

⁵⁵ Цит. за публікацією Анджея Томчака в: *Studia i materiały do historii wojskowości*. — Warszawa, 1960. Т. VI, cz. 2. S. 343.

⁵⁶ Варшава, січень 1580 року (*Архив ЮЗР*. К., 1863. Ч. 3, т. 1. С. 12).

ною, Волинь, Поділля й південно-східні околиці Руського воєводства. Наприклад, на сеймі 1585 року обмірковується оборона від татар «Ukrainy Podolskiej»⁵⁷ (аналогічний вислів ужито в декреті Зигмунта III 1613 року⁵⁸); у 1600 році белзький воєвода Станіслав Влодек називає «тутешньою Україною» околиці Сеняви, Теревовлі й Галича⁵⁹.

Для шаргородського священника Івана Грабини його місто — «вже українне» («które leży w podolskim województwie, już ukrainnie»), а уродженець Летичівського повіту, жовнір Самійло Лойовський, визначає своє походження так: «z Ukrainy powiatu latyczowskiego»⁶⁰. Коментуючи королівський універсал 1621 року, «którego ta jest essentia, żeby województwa ukrainnie wojsku naszemu ... szli na ratunek», київський підкоморій Роман Гойський зазначає, що зробити це буде складно, бо всі «українні» воєводства нині спустошені татарським набігом: серед останніх він перераховує Київське, Брацлавське, Подільське, Волинське й Руське⁶¹.

Паралельно з таким розширеним сприйняттям «усієї України» остання може дробитися на низку «Україн» — подільську (як у щойно наведених прикладах), «подніпрську» («в пилной опатрности потреба се міти всей Украины Подніпрской»⁶²), київську («z Ukrainy Kijowskiej szedł do niego od księcia Romana Rużyńskiego wyprawiony

⁵⁷ *Diaryusze sejmowe r. 1585* / Wyd. Aleksander Czuczynski // *Scriptores Rerum Polonicarum*. T. XVIII. Kraków, 1901. S. 321.

⁵⁸ Декрет у спорі овруцьких зем'ян зі старостою: Варшава, 19 IV 1613 року (*Архив ЮЗР*. К., 1907. Ч. 8, т. 5. С. 394).

⁵⁹ Лист до великого коронного гетьмана Яна Замойського: Сенява, 7 V 1600 року (*Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich* [далі — AGAD, AZ], gps 703, nr 18).

⁶⁰ Обидва записи зроблені власноручно у «Книзі чуд» Жировицького монастиря: Івана Грабини 5 III 1626 року, Лойовського 6 VIII 1634 року (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, відділ рукописів [далі — ЛНБ], ф. МВ-393 (Бібліотека оо. василіян у Львові). С. 20, 82–83).

⁶¹ Лист до київського воєводи Томаша Замойського: Яричів, 8 X 1621 року (AGAD, AZ, gps 725, nr 67).

⁶² Універсал гетьмана Війська Запорозького Григорія Ізаповича: грудень 1606 року (*Архив ЮЗР*. К., 1868. Ч. 3, т. 1. С. 152).

z tysiącem człowieka Ukraińców»⁶³; те саме — в універсалі польного гетьмана Станіслава Жулкевського 1614 року «wszystkiemu gycerstwu wojska JKM quarcianego, które na ten czas jest w Ukrainie Kijowskiej»⁶⁴), брацлавську й «задніпрську» («Owo zgoła wszytka Ukraina zadnieprska, kijowska i braclawska powstała»⁶⁵), побужську («z Ukrainy Bohowej idzie z posiłkami»⁶⁶).

Схоже, не останню роль у «пульсації» поняття «Україна» відіграло місце проживання пишучого, себто чим далі від прикордоння він жив, тим більш неокресленою у його сприйнятті поставала «Україна». Наприклад, звертаючись восени 1648 року до королеви-ча Кароля Фердинанда з проханням про захист, члени Львівського магістрату весь простір на схід та південь за межами Руського воєводства називають «Україною»: «Już rebelia ruska i zprzysięgła z pogany colluvies chłopska opanowawszy wszytkę Ukrainę — kijowskie, podolskie, braclawskie, czernihowskie województwa i część wołyńskiego...»⁶⁷. Натомість для мешканця Малої Польщі вже й саме Руське воєводство могло сприйматися як «Україна». Так, невтомний викривач «фальшивої шляхти» Валер'ян Неканда-Трепка, краків'янин, у своїх нотатках 1620–1630-х років одного зі своїх героїв поміщає «na Ukrainie pod Samborem»⁶⁸. Відтак не дивно, що й Поділля асоціюється для нього з «Україною» («na Ukrainie pod Międzybożem»)⁶⁹, а не знаючи, де нині живе «фальшивий шляхтич»,

⁶³ Scibor-Marchocki M. *Historia wojny moskiewskiej* / Wyd. przez Redakcją Orędownika. Poznań, 1841. S. 9 (запис 1607 року).

⁶⁴ Жовква, 20 XI 1614 року (*Архив ЮЗР. К.*, 1863. Ч. 3, т. 1. С. 196).

⁶⁵ Реляція о. Петронія Ласка Адамові Киселю: Б. м., після 27 VI 1648 року (Szajnocha K. *Dwa lata dziejów naszych. 1646, 1648. Opowiadanie i źródła. T. 2: Polska w r. 1648.* Lwów, 1869. S. 363).

⁶⁶ Діаріуш Білоцерківської кампанії 1651 року Анджея Мяковсько-го (*Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogień i mieczem» (1648–1651)* / Opracował Mirosław Nagielski. Warszawa, 1999. S. 272).

⁶⁷ Львів, 15 IX 1648 року (*Памятники. К.*, 1898. Т. 1 (2-е вид.). С. 296).

⁶⁸ Nekanda Treпка W. *Liber generationis plebeanorum («Liber Chamorum»)* / Opr. Rafał Leszczyński. Wyd. 2-іе. Warszawa, 1995. S. 459 (№ 2355).

⁶⁹ Там само. С. 460 (№ 2370).

Неканда просто махає рукою в східний бік: «Zapadł gdzieś albo na Podolu, albo ku Ukrainie»⁷⁰.

На відміну від сказаного, мешканці Київщини ніколи не називають Поділля, Волинь чи околиці Руського воєводства «Україною» — це поняття для них завжди й послідовно зарезервоване тільки за їхньою власною, наддніпрянською, територією. Не виключено, що Київщина в сприйнятті тутешніх жителів ототожнювалася не тільки з пограниччям, але й з «історичною пам'яттю» про Київське князівство. Хоча підтвержень цьому надто мало, не варто нехтувати й поодинокими згадками, як ось ця, де овручанин Олехно Закусило в 1595 році окреслює себе перед волинцями так: «Земенин господарский Князства Киевского замку Овруцкого»⁷¹. У жалобній поемі 1585 року на смерть київського каштеляна кн. Михайла Вишневецького цей простір названо «Podnieprska Ukraina» — за автором, він простягається від Києва до Черкас, причому «podnieprzanie» виразно відмежовані від «волинців» та «подолян»⁷², бо захищають їх від татар.

Схожу відстороненість бачимо й у так званому Київському літописі, що був укладений близько 1616 року, ймовірно, київським міщанином Кирилом Івановичем. Згадуючи про перебування у Києво-Печерському монастирі Дмитрія Самозванця, автор характерно докидає: «А пришол з Волини, не знат откул»⁷³. Майже через сто років, в інструкції київського сеймику 1671 року, знову натрапляємо на окреслення «Ukraina Przydnieprska»⁷⁴, щоправда, з неї, як показує наступна інструкція 1676 року, вже вилучено

⁷⁰ Там само. С. 302 (№ 1477).

⁷¹ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 46. Арк. 118 зв. (Скаргу Закусила було подано до Луцького гродського суду).

⁷² Жалобна поема «*Epicedion*» вийшла друком у Кракові 1585 року; републікована в додатку до праці: Стороженко А. В. *Стефан Баторий и днепровские казаки*. К., 1904. С. 163–220; цит. с. 176, 200.

⁷³ Опубл.: Ульяновський І. І., Яковенко Н. М. *Київський літопис першої чверті XVII ст.* // Український історичний журнал. 1989, № 2. С. 107–120; 1989, № 5. С. 103–114. Міркування про авторство й час появи тексту: с. 109–113 (№ 2); цит. с. 109 (№ 3).

⁷⁴ Володимир, 15 XII 1671 року (*Архив ЮЗР*. К., 1888. Ч. 2, т. 2. С. 308).

південну, козацьку складову: «w Ukrainie na pasie od Dniepru w Polisiu»⁷⁵.

Згадана «ексклюзивність» сприйняття киянами свого життєпростору зазнає пом'якшення у війнах середини — другої половини XVII століття, які перетворили на злидених емігрантів не лише київську, а й брацлавську та чернігівську шляхту. Об'єднані спільним лихом, вигнанці з усіх трьох воеводств починають солідарно називати себе «українцями», а свою втрачену батьківщину «Україною». Ось характерні епізоди з сеймових щоденників 1669 й 1670 років:

[...] p. Olizar, podsędek kijowski, mówiąc czytał artykuł wojjewó]ctw ukraińskich... [...] A zatym wszyscy posłowie kijowskiego, czernichowskiego i braclawskiego wojjewó]ctwa z miejsc ruszyli się i wyszli z protestacją.⁷⁶

[...] porwali się Braclawianie, Kijowianie i Czerniechowianie cum insultu na p. chorążego czerskiego, między którymi gdy p. starosta braclawski [Стефан Пісочинський] rzekł p. chorążemu: «Porachujmy się kto z nas snotliwszy syn ojczyzny», a wtem i szablą trzasnął. Hałas wielki od posłów mazowieckich powstał et vicissim od Ukraińców⁷⁷.

Спричинена козацькими війнами модифікація поняття «Україна» розвивається у двох напрямках. З одного боку, поступово виокремлюється в самодостатній простір «Україна» козацька — південна Київщина, Чернігівщина й Брацлавщина (в дефініції інформаторів-шляхтичів — «głębsza Ukraina»⁷⁸). Панічні чутки

⁷⁵ Володимир, 14 I 1676 року (Там само. С. 366).

⁷⁶ *Diariusz sejmu koronnego 1669 r.* / Opracowali Kazimierz Przyboś i Marek Ferenc. Kraków, 2004. S. 34.

⁷⁷ *Diariusz sejmu nadzwyczajnego 1670 roku* / Opracowali Kazimierz Przyboś i Marek Ferenc. Kraków, 2004. S. 49.

⁷⁸ На таке окреслення натрапляємо часто: пор., для прикладу, лист галицького стольника Анджєя Мясковського з табору під Біличками 1 VIII 1651 року (*Памятники. К.*, 1898. Т. 2 (2-е вид.). С. 592); реляцію Александра Веловейського з-під Жванця 29 XI 1653 року (Michałowski J. *Księga pamiętnicza* / Wyd. Antoni Zygmunt Helcel [далі — *Księga pamiętnicza*]. Kraków, 1864. S. 692); лист коронного обозного Анджєя Потоцького з табору під Котельнею 25 X 1659 року (*Памятники. К.*, 1898. Т. 3 (2-е вид.). С. 382) та ін.

вже з 1648 року ототожнюють її зі спробою створити «козацьке князівство»⁷⁹, а в очах тверезих політиків це явище свідчить про потребу політичного виокремлення козацтва («potrzebują, aby z nich seorsiva gens [окреми́й народ] była»⁸⁰). З другого боку, як уже згадувалося, в очах шляхти-вигнанців набуває ширших територіальних обрисів колишня «Україна» киян, що віднині охоплює три воєводства — Київське, Чернігівське та Брацлавське. Анонімний автор другої половини XVII століття переносить цю візію просто ру й на довоєнний час:

Ukraina jest kraj polski z trzech województw, kijowskiego, braclawskiego i czernihowskiego składający się, od wschodu słońca przy granicy moskiewskiej, potym tatarskiej, dalej ku południowi wołoskiej leżący [...] I dla tego Ukrainą ten kraj przezywa się, że przy kraju cudzych granic ma swoje położenie⁸¹.

Як бачимо з наведених прикладів, ні довоєнні, ні післявоєнні «українці» не приймають до свого клубу мешканців Волині. Втім, ті й самі дистанціюють себе від «України», під якою мають на увазі пограничні з татарським степом терени — Київщину, Брацлавщину, Поділля. Для прикладу, шляхта Володимирського повіту в 1593 році ухвалює відкласти судову сесію у зв'язку з повстанням Криштофа Косинського, про що отримано «ведомость певную от ... многих брати нашей з Украины, з воєводства Киевского и Браславского»⁸². Анонім-острожанин, автор так званого «Острозького літопису», називає «Україною» брацлавсько-подільське пограниччя («татаре

⁷⁹ Короткий критичний аналіз цих чуток (на відміну від теперішніх спроб тлумачити їх як доказ державотворчої «програми» Хмельницького вже на початку війни) подав Михайло Грушевський (*Історія України-Руси*. Т. 8, ч. 3. С. 11–12).

⁸⁰ Це вислів із меморіалу на сейм 1658 року познанського воєводи Яна Лещинського: Берлін, 2 VIII 1658 року (Гарасимчук В. *Матеріали до історії козащини XVII віку*. Львів, 1994. С. 77).

⁸¹ Opisanie woyny kozackiej, to jest buntów Chmielnickiego (ЛНБ, ф. 5 (Осколінські), од. зб. 2098/II. Арк. 22 зв.). Цит. за: Borek P. *Ukraina w staropolskich dziariuszach i pamiętnikach*. S. 12.

⁸² Володимир, 29 I 1593 року (*Архив ЮЗР*. К., 1863. Ч. 3, т. 1. С. 49).

Україну коло Вінниці, Гайсина і Шаргорода пустошили»⁸³), а волинець Лукаш Гулевич ототожнює «Україну» з подільським Баром, описуючи переміщення війська «w Ukrainę ku Barowi»⁸⁴. Навіть у спільній справі — боротьбі з церковною унією, де «руський народ» виступає єдиним фронтом, волинці фіксують «Україну» окремо: «na Wołyniu, na Ukrainie, na Podolu i na Podgórzu»; «po wszystkiej Litwie, Rusi, Wołyniu i Ukrainie»; «wszytek Wołyń i Ukrainę»⁸⁵ і т. д.

З другого боку, «Україна» в сприйнятті волинців постає не просто як інша, а як смисловантажена територія — пов'язана коли не з татарською загрозою, то вже обов'язково з козацтвом. Так, скаржачись у 1586 році на даму легкої поведінки, що обплутала його батька, Олександр Ворона Боратинський заявляє:

[...] тая невеста, збытечная пьяница, от мужа своего венчалного Зорки, пропивши всю маетност его, и ходила [з Турова. — Н. Я.] на козацтво до Києва, до Канева, до Черкас, до Белое Церкви, и бывши там колконадцат лет, на Волын пришедчи...⁸⁶

Обидва загрозові фактори вперше зливаються й актуалізуються на початку війни 1648 року, і це викликає емоційне уподібнення «мирної Волині» з «небезпечною Україною». Адам Кисіль, змалюючи початок війни, пише про це так:

[...] wszystka Ukraina, kijowskie i braclawskie województwa, przed takowym gwałtem i potęgą nieprzyjacielską rzucając domy... zbiegły, a nieprzyjaciel wszedłszy in viscera zagony puścił; zostały tedy nie tylko włości, ale i wszystkie miasta puste, Połonna, Zasław, Korzec, Huszcza Ukrainą zostały...⁸⁷

⁸³ Опубл.: Бевзо О. А. *Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження*. 2-е вид. К., 1971. С. 131 (запис від 1607 року).

⁸⁴ Лист з табору «pod Baliną», 5 XI 1653 р. (*Księga pamiętnicza*. S. 678).

⁸⁵ Цитати взято з атрибутованих Мелетію Смотрицькому творів «*Verificatio niewinności*» та «*Obrona verificaciey*» (обидва 1621 року) й «*Elenchus pism uszczypliwych*» (1622 р.). Цит. за републікацією: *Архив ЮЗР*. К., 1887. Ч. 1, т. 7. С. 324, 376.

⁸⁶ Луцьк, 1 IV 1586 року (*Архив ЮЗР*. К., 1909. Ч. 8, т. 3. С. 633).

⁸⁷ Лист до примаса: Гоща, 7 VI 1648 року (цит. за: Szajnocha K. *Dwa lata dziejów naszych*. S. 337).

На схоже емоційне порівняння натрапляємо й пізніше, в посольській інструкції волинського сеймику 1667 року: «Ukraina w Krym się obróciła, a Wołyń w Ukrainę»⁸⁸.

Утім, спустошливі воєнні кампанії, що не минули й Волині, загибель у боях родичів, співчуття до шляхти-втікачів, які масово наповнили Волинське воеводство, на короткий час пробудили «українську» ідентичність і серед волинців. В інструкції волинського сеймику 1653 року волинські терени ототожнено з «Україною» ще досить розпливчато: «abychmy przykładem inszych wojewódstw ukraiennych kijowskiego, brasławskiego, czernihowskiego od dalszych ciężarów ... uwolnieni byli»⁸⁹. Натомість інструкція 1669 року вже прямо зараховує Волинь до «українних воеводств», і від імені цих воеводств вимагає, щоб «acta województw ukraińskich ruskich ... aby swego mieli metrykanta» і щоб «statut, którym się województwa nasze ukraiinne sądzą, corrigendus et tipodandus* bez wszelakiej odwłoki»⁹⁰. Цей спалах солідарності не тривав довго: схоже, «українська» ідентичність волинців вигасла відразу, як тільки війна відступила від їхніх порогів. Так, згадуючи 1683 року свої детективні пригоди у посольствах, пов'язаних із підготовкою Гадяцької угоди, лучанин Криштоф Перетяткевич уже чітко ототожнює Україну виключно з козацькими теренами: «Na wiosnę zaś in duas partes [на дві частини] rozerwała się Ukraina: jedna część, Zadnieprska, z Puzkarenkiem adhaesit partibus [перейшла на бік] Moskala, druga po tej stronie Wyhowskiemu in partem Reipublicae [на бік Речі Посполитої]»⁹¹. Врешті, знаковим є те, що православний волинець Данило Братковський у виданій ним 1697 році збірці віршів взагалі не вживає слова «Україна», а Волинь асоціюється для нього або з «Польщею», або з «Руссю»: «u nas w Polsce», «u nas w Rusi»⁹².

⁸⁸ Луцьк, 7 II 1667 року (*Архив ЮЗР. К.*, 1888. Ч. 2, т. 2. С. 211).

⁸⁹ Луцьк, 8 III 1653 року (Там само. Ч. 2, т. 1. С. 446).

* Скоригований і виданий друком (лат.).

⁹⁰ Луцьк, 20 VIII 1669 року (Там само. Ч. 2, т. 2. С. 277, 279).

⁹¹ Меморіал Перетяткевича подано до запису в луцьких гродських книгах 23 XI 1683 року (*Памятники. К.*, 1898. Т. 1 (2-е вид.). С. 345).

⁹² Bratkowski D. *Świat po części przezyrzany*. Kraków, 1697 (цит. за перевиданням: Братковський Д. *Świat po części przezyrzany. Świt, no partiach roz-*

* * *

Такими постають з тогочасних джерел перипетії «пульсування» поняття «Україна». Що ж обирає Єрлич із номенклатури, котрою по-слуговувались його сучасники? Слово «Україна» фіксується у його щоденнику 70 разів — рідше, ніж Київ та Київщина, але частіше, ніж Волинь. Судячи зі змісту записів, Єрличева «Україна» збігається з її сприйняттям «киянами», тобто це тільки Наддніпрянщина й нічого більше, як ось тут: «na Ukrainie ... około Kijowa i za Dnieprem» (с. 81); «na Ukrainie między Korsuniem i Czerkasami» (с. 97); «na Ukrainę ku Dnieprowi» (с. 217); «na Ukrainę ku Kijowu» (с. 243, 251, 268) і т. ін. Київська «ексклюзивність» засвідчена й тим, що поняття «Україна» Єрлич, за єдиним винятком⁹³, не прикладає ні до Брацлавщини, ні до Поділля. Обидва ці обшири у його свідомості зливаються (пор. вислів «koło Braclawia na Podolu», с. 86) й позначаються як «пограничні», а їхнім головним візуальним маркером служить р. Дністер. У тексті Дністер згадується найчастіше порівняно з іншими гідронімами (аж 33 рази), бо саме цю річку Єрлич кладе в основу локалізації описаних у щоденнику битв на території, котру його сучасники називали «Україною»: «o czwierć mili od Dniestra» (с. 61); «ponad Dniestrem ... aż do Dniestru ... za Dniestr» (с. 167) і т. д. Більше того, в гостро небезпечній ситуації Єрлич прямо протиставляє «свою Україну» брацлавсько-подільській «Україні», позначаючи цю другу розмитим поняттям «руські повіти»: «Tegoż miesiąca dnia 11 [березня 1663 року] na onego [Виговського] zdrada pokazała, iż ... do cesarza tureckiego posyłał poddając Ukrainę i wszystkie ruskie powiaty i wojewodztwa pod moc onego» (с. 272).

Врешті, Єрлича не заторкнуло й згадане вище поширення «української» солідарності на мешканців Брацлавщини та Чернігівщини. Так, фіксуючи зрив сейму 1669 року послами шляхти-ви-

глянутий. Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. Луцьк, 2004. С. 150, 320, 324).

⁹³ Це вислів із запису 1667 року про переміщення татар «na Ukrainie około Humańia, Braclawia i Winnicy» (с. 298). Важко сказати, чи йдеться про формулювання самого Єрлича, чи цю фразу запозичено з «листів-новин». На користь другого свідчить те, що в інших випадках Єрлич ніде не називає Брацлавщину «Україною».

гнанців, яка безуспішно добивалася компенсації маєткових втрат, Єрлич, на відміну від автора цитованого вище сеймового діаріуша, обмежується висловом «наші воеводства», не називаючи їх «українськими»: «nie dosyć staje naszym wojewodztwom kijowskiemu, bracławskiemu, czernichowskiemu» (с. 322).

Отже, як бачимо, Єрлич до кінця життя залишався «українцем» у київському сенсі, тобто ототожнював «Україну» виключно з Наддніпрянщиною, хоча прожив добру половину життя на Волині, серед людей, які вкладали значно ширший зміст у поняття «Україна».

Єрличева «руськість»

Єрлич не вживає слова «Русь» у понадлокальному географічному значенні. Простір, що його займали «руські» воеводства Речі Посполитої, у тексті щоденника завжди членований на окремі територіальні одиниці, причому означником «руські» супроводжується тільки згадка про терени Руського воеводства: «Mało co się zostało krajów ruskich około Lwowa, Halicza, Zamościa» (с. 73); «nigdy w pokoju Ukraina ani Wołyń, Podole i Ruska Ziemia ... nie zostawali» (с. 76); «w ruskie kraje ku Lwowu zjeżdża» (с. 254) та ін.

Словник Єрлича в цьому випадку разуче відрізняється від розповсюдженого на той час словництва. Адже для більшості сучасників нашого автора — як русинів, так і поляків — поняття «Русь» мало географічне навантаження і вживалося або як заміник назви будь-якого «руського» воеводства, або як узагальнена назва їх усіх. Прикладів з офіційного, публіцистичного та літературного мовлення можна навести безліч, тому обмежуся лише кількома побутовими випадками, які підтверджують пересічність такого слововжитку. Скаржачись у 1602 році на свого чоловіка кн. Юрія Чорторийського, Ядвіга Фальчевська пише, що той умисне завів її до Любліна, аби вбити на зворотній дорозі «ворочаючисе з нею до Руси»⁹⁴, себто на Волинь. У вже згадуваних нотатках 1620–1630-х років краків'янина Валер'яна Неканди Трепки, що не призначалися до друку, поняттям

⁹⁴ Скарга до Володимирського гроду 31 XII 1602 року (*Архив ЮЗР. К.*, 1909. Ч. 8, т. 1. С. 489).

«Русь» охоплено Галичину, Волинь, Поділля, Брацлавщину й Київщину: «Burkacki nazwał się Jan z Rusi, z Beresteczka [...]. Potem trzymał Mstyszyn pod Łuckiem w Rusi»; «Czerwiejo[w]ski zowie się chłopski syn z Ostroga w Rusi»; «Dubiecki ... był z Dubna z Rusi»; «starosta kamieniecki [Кам'янця-Подільського] w Rusi»; «sołtysi synkowie z Rusi, z braclawskiego udawał się być»; «chłopa syn od Białej Cerkwi z Rusi»; «za Winnicą w Rusi»⁹⁵ і т. д. Такий самий розширений зміст вкладає у слово «Русь» козак полку Максима Кривоноса Григорій з Вільшаної, узятий 1648 року в полон під Прилукою. На допиті він каже, що повстанці готові «choćby głowę na głowę łożyć, tedy wszystko siłą, która prawie już po wszystkiej Rusi gotową mają, iść na wojska Rzeczypospolitej»⁹⁶.

У Єрлича такий розширений зміст поняття «Русь» фіксується єдиний раз, причому в специфічному контексті й, схоже, з чужих слів. Серед нотаток мемуарного характеру, що передують щоденникові, уміщено запис про Віленський собор, датований автормом 25 квітня 1647 року, де нібито «przez konsilium» дійшло «do zgody jeneralnej» поміж ієрархами Римо-Католицької та Православної Церков. Єрлич плутано викладає засади цієї «згоди», причому неясно, чи його виклад дійсно спирається на перемовини синоду у Вільні⁹⁷, чи повторює «пункти», сформульовані напередодні попереднього («розірваного») об'єднавчого синоду 1629 року у Львові, що були, поза сумнівом, відомі зацікавленій православної шляхті. На більшу вірогідність другого вказує те, що Єрлич «перемістив» Віленський собор на рік раніше, бо насправді той відбувся навесні 1648 року⁹⁸, а крім того, в його записі є текстуальні збіги з «пунк-

⁹⁵ Nekanda Trepka W. *Liber generationis plebeanorum*. S. 94 (№ 219), 111 (№ 314), 126 (№ 395), 191 (№ 790), 211 (№ 914), 346 (№ 1734), 463 (№ 2381).

⁹⁶ Табір під Прилукою, 29 VI 1648 року (*Księga pamiętnicza*. S. 95).

⁹⁷ Про підготовку до нього після невдалої спроби об'єднавчого Львівсько-го синоду 1629 року ширше див.: Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge, Mass., 1985. P. 117–128; Плюхий С. Н. *Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.* К., 1989. С. 148–156.

⁹⁸ Зіставлення свідчень див.: Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. P. 306 (прим. 71).

тами» Володимирського унійного синоду, який передував невдалій спробі 1629 року примирити церкви⁹⁹.

Власне тут, переказуючи умови нібито досягнутої «згоди», Єрлич єдиний раз вживає слово «Русь» у географічному значенні: «Wszyscy greckiego nabożeństwa w Rusi wierzyć mają o trzecim miejscu, w którym dusze albo dla dosyć uczynienia, albo dla rozwiązania zatrzymują się, i w tym będąc miejscu, modlitw wiernych potrzebują. Żaden z nabożeństwa greckiego w Rusi nie powinien wierzyć, że w tem trzeciem miejscu ogień, ale wolno będzie rozumieć ogień nie ogniem» (с. 91).

Як бачимо, використане в цьому пасажі слово «Русь» може бути нарівно прикладене як до руських воєводств Корони Польської, так і до білоруських теренів, за якими в поточному мовленні на той час уже міцно закріпилася назва «Біла Русь». Єрлич їх не розрізняє, бо для нього «Русь» — це не політико-географічна одиниця, а територія «greckiego nabożeństwa», себто простір «нашої віри». Саме цим висловом завершується його переказ умов «згоди», котра нібито передбачала непорушність «starożytnego cerkwi wschodniej zwyczaju, bez żadnych nowych wymysłów» (с. 92).

Разом з тим Єрлич, поза сумнівом, «знає», де кінчається територія руських воєводств Корони Польської, а де починається власне Польща. Як і для більшості сучасників, символом кордону для нього служить річка Вісла¹⁰⁰. Шляхта-вигнанці тікають від козацької бурі «na Wołyn i do Polskiej za Wisłę» (с. 102); пошесть лютує «po wszystkim Polsce poza Wisłą» (с. 254); великий неврожай трапився «w Polsce ... około Wisły poczowszy» (с. 256) і т. ін. Увага до пограничного рубежу наштовхує на думку, що якийсь понадлокальний простір у «ментальній географії» Єрлича таки існував, хоча й не був пов'язаний з географією як такою. З чим саме — піде мова далі.

⁹⁹ Див. виклад володимирських «пунктів» у додатках до праці: Голубев С. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования)*. К., 1883. Т. 1. С. 379–380.

¹⁰⁰ Апеляцій до Вісли як рубежу між Руссю й Польщею у джерелах XVII століття безліч. Не виключено, що в руському середовищі цей топос міг оформитися як дзеркальне відображення символічного статусу Вісли в польській писемності тих часів.

Єрличів «регіоналізм»

«Регіоналізм», себто корпоративна солідарність та супутня їй ідеологія еліти певних територій, поєднаних спільною правничою системою, інституціями, привілеями тощо, сформувався у ранньо-модерний час як опозиція до централістичних тенденцій «нових монархій»¹⁰¹. За спостереженнями Франка Сисина, котрий уперше проаналізував це явище на українському матеріалі, поштоvhом до «концептуалізації» шляхтою своєї території як регіону з притаманними лише йому ознаками й інтересами стало створення у 1635 році Чернігівського воєводства, за котрим визнавався той самий правовий статус, що його Люблінська унія 1569 року надала Київському, Волинському та Брацлавському воєводствам¹⁰² (нагадаю, ішлося про вживання Литовського Статуту й руської мови в адміністрації і судочинстві та про фіксацію публічних актів не в Коронній, а в Руській метриці). Окрім правничої та адміністративної специфіки, як слушно констатує Сисин, терени чотирьох воєводств відрізнялися від решти земель Корони Польської ще й етнічним складом населення та домінуючою конфесією. У підсумку це сприяло формуванню двох переплетених між собою сентиментів — регіонального («руського») патріотизму й почуття культурно-релігійної спільності, належності до «старожитнього народу руського»¹⁰³. Варто додати, що те й друге в освіченому середовищі було явищем буденним і фіксувалося у багатьох проявах — публіцистиці, сеймикових інструкціях та сеймових промовах, панегіриках тощо.

Єрлич, про що згадувалося вище, навряд чи переобтяжував себе читанням книжок, більше того — як людина «без осілости», не був причетний до сеймикового життя, де міг би засвоїти відповідний дискурс (він кілька разів згадує про сеймики, але сам їздив, і то лиш відвозячи «листи» киево-печерського архімандрита, тільки

¹⁰¹ Аналіз відмінностей між природою регіоналізму в Західній Європі та Речі Посполитій і, зокрема, в Україні див.: Sysyn F. E. *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1982, vol. VI, no 2. P. 167–171.

¹⁰² Там само. С. 172.

¹⁰³ Там само. С. 172, 174–180.

на один, що мав відбутися, але не відбувся 11 листопада 1649 року в Житомирі, с. 137). Тож не дивно, що Єрлич не знає слів тієї пісні про «старожитній руський народ», яка оформилася у високих умах упродовж 1620–1640-х років, апелюючи до прав, шляхетських вольностей та «руської віри». Разом з тим Єрличу не чуже сприйняття Київщини, Волині й Брацлавщини як цілісного простору. Однак цей віртуальний простір творять не мотивації ідеологічного порядку, а зв'язки крові й свояцтва та спільний життєвий інтерес родинно-свояцької «групи солідарності».

Саме ці пріоритети фіксуються у тексті щоденника настільки опукло, що їх можна було би представити у вигляді трьох концентричних кіл. Внутрішнє, ядроутворююче коло — це ретельна фіксація усіх кровних родичів, середнє коло займають близькі й далекі свояки та «свояки свояків», а зовнішнє — особи, які сприяють/шкодять благу родинно-свояцької спільноти. Стосовно кровних родичів і близьких свояків, перерахованих автором у розлозі переліку «Wypisanie przodkow moich» (с. 108–123), то, як переконливо показав у своєму дослідженні Ігор Тесленко, більшість із них, у тому числі й згаданий Єрличем фіктивний «прадід», нібито уродженець Жмуді Jwon Tymofiejewicz Pliszcz Jurłow, були так чи інакше пов'язані з «імперією Острозьких»¹⁰⁴ — або зберігаючи на час створення щоденника зв'язок із княжим домом, або вже втративши його й мешкаючи на Волині, Київщині та Брацлавщині. Відтак, свояками та «свояками свояків» ставала, по суті, чи не більшість шляхти усіх трьох воєводств, і власне занотовуючи смерть, поховання та одруження членів цієї «спільноти своїх», Єрлич фіксує її номенклатуру. Вирахувати останню з певністю важко, бо ми не завжди можемо встановити нитки свояцьких пов'язань, але приблизне число «членів клубу» досить представницьке: понад 25 родин на Київщині, близько 30 на Волині, не менше 10 (причому таких впливових, як Жабокрицькі, Микулинські, Красносельські, Кропивницькі, Кунівські, Шашкевичі) на Брацлавщині. Характерно, що коли до «клубу» потрапляють сторонні — не уродженці трьох згаданих воєводств, їхнє походження оговорюється: «wydana była za pana Wojciecha Biechowskiego

¹⁰⁴ Тесленко І. *Родинний клан Єрличів*. С. 137–160; про «Івана Юрлова» (найімовірніше, рівненського боярина Острозьких на ім'я Єрля): с. 146–149.

Prusaka» (с. 120); «wydano za pana Stanisława Gurskiego z domu Firlijew» (там само); «wydano w małżeństwo za p. Andrzeja Ważyńskiego Prusaka» (с. 121).

У спільноті «своїх» Єрлич не вирізняє іновірців, з однаковою незворушністю занотовуючи смерті/одруження православних, католиків та протестантів. Їхнього віровизнання автор не коментує, ми бачимо його з обов'язкової вказівки на місце поховання — церква або цвинтар біля неї для православних, католицький монастир чи храм для католиків, без зазначення місця — для протестантів: «ktorego ciało w ojczystej jego majątności, w mieście Chodorkowie pochowano» (с. 80); we Rżyszczowie, majątności swojej umarł i bieg żywota dokonał godzin dwie na dzień» (с. 82); «w dzień czwartkowy o południowej godzinie w Korosteszowie umarł» (с. 86) і т. д. Саме так, не на церковному кладовищі і не в храмі, а «za dworem i gumnem ... na korcu i kurhanie pewnym»¹⁰⁵ ховали своїх братів по вірі анти-тринітарії («польські брати», лайливо «аріани») — послідовники радикальної протестантської течії, що в першій половині — середині XVII століття набула чималого розповсюдження на Волині й Київщині. Коли пригадати, що аріан як найбільших еретиків з однаковим запалом таврували і Римо-Католицька, і Православна та Унійна Церкви, то незворушність Єрлича, колишнього ченця, набуває знакового характеру. Більше того, до імен «чужих» протестантів він додає звичну інвективу «єретик» (як у нотатці про смерть коронного регіментаря Анджея Фірлея, «który był heretykiem, głową luterską», с. 130), натомість у згадках про «своїх» аріан «не помічає» їхнього віровизнання.

Для прикладу, скандальне здобуття в 1641 році уряду київського підкоморія «своїм» аріанином Юрієм Немиричем (який на закиди, що не може скласти присяги на підкоморництво, бо не вірить у Святу Трійцю¹⁰⁶, глузливо кинув: «Не тылко в трыйку, але бы и в чвурку,

¹⁰⁵ Це вислів із заповіту 24 IX 1641 року одного з київських аріан, Криштофа Макаревича-Івашенцевича; його фрагмент опубл.: Rulikowski E. *Opis powiatu kijowskiego* / Wyd. M. Dubiecki. Kijów-Warszawa, 1913. S. 160.

¹⁰⁶ Формула присяги розпочиналася словами: «Я [N] присегаю Пану Богу в Троицы единому». Антитринітарії відкидали догмат про триєдину сутність Бога.

былем своего допаял, присегл был»¹⁰⁷), під пером Єрлича перетворюється на невинний епізод, де «чужий» Тишкевич марно пробує зашкодити «нашим»:

Tegoż roku [1641] m[iesią]ca novembris 15 dnia jego mśc pan Jerzy Niemirydz na podkomorstwo kijowskie przysięgał na roczkach przed wielo szlachty, czemu pan wojewoda Janusz Tyszkiewicz w głowach nieprzyjacielem był (с. 83).

У модель Єрличевого «регіоналізму» цілком уписується і ставлення до церковної унії. Ми не зауважимо з його боку ні конфесійної нетерпимості, властивій духовенству, ні шляхетських апеляцій до порушених прав і вольностей «старожитнього народу руського». Унію Єрлич, вірний син «Cerkwi Wschodniej Matki swej», сприймає передусім як зламання давньої злагоди, а провину за це складає на «поганого короля» Зигмунта III, «który przysięgł na państwo wstępując nikomu na wiarę nie następować ani nowych rzeczy nie wnosić, za którego dwojaka Ruś stanęła przez mus» (с. 310–311). На ворожнечі, яку приносить із собою корекція чиеїсь віри, Єрлич акцентує увагу й у своїх виписках «із літописців», нотуючи під 1582 роком зміну календаря й лаконічно зауважуючи, що звідси започаткувалося «wielkie zamieszanie między narody chrześcijańskie ... i nienawiść wieczna» (с. 71). Відповідно, уніатсько-православний конфлікт привертає Єрличеву увагу лише тоді, коли йдеться про відновлення порушеної злагоди (пор. згадане вище реферування домовленостей синоду 1648 року), а належність когось із родичів до Унійної Церкви він узагалі не помічає, цілком нейтрально фіксує поховання в уніатських храмах: наприклад, безперечно уніатською мала бути церква в с. Глинську Острозької волості¹⁰⁸, де 1655 року було похо-

¹⁰⁷ *Архив ЮЗР. К., 1883. Ч. 1, т. 6. С. 772.*

¹⁰⁸ Глинськ належав кн. Владиславу Домініку Заславському, який проголосив обов'язковою унію у своїх волинських маєтках ще універсалом від 16 II 1630 року: Довбищенко М. В. *Уніатська Церква на Волині кінця XVI — першої половини XVII ст. (регіональний, соціальний та духовний аспект)* // *Архів Української Церкви. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст.* / Упор. М. В. Довбищенко. К., 2001. С. 32.

вано одну з близьких родичок Єрлича (с. 189). Утім, Єрличів «екуменізм» нарівно поширюється на християн усіх конфесій. В одному з останніх щоденникових записів 1673 року він, апелюючи до «доброї старовини», пише: «Natenczas zarówno święta się odprawowały greckie i rzymskie, co daj Panie Boże zawsze aby się tak odprawowały, jako bywało przedtym» (с. 359).

* * *

За рамки віртуального мікросвіту «своїх» — родичів та близьких і далеких свояків, розсіяних по Київщині, Волині й Східному Поділлю, винесено Інших — вони цікавлять Єрлича головно з погляду користі/шкоди для цього мікросвіту. Вищу сходинку в розряді «корисних» відведено руським князям: їхні смерті уважно нотуються або й коментуються (пор. опис загибелі кн. Михайла Вишневецького та Самійла Корецького, с. 61–62), подвиги та чесноти наголошуються, а сучасні Єрличу воєнні невдачі й соціальні катаклізми пояснюються тим, що нині «не стало» князів. Характерно, що, пишучи про це, зазвичай прозаїчний Єрлич переходить на високий пророчий стиль:

Nie stało onych książąt, które bywali wojewodami, senatorami, strożami Korony Polskiej, nie cierpieli nikomu, złęgo karali [...] O, książęta Ostrożscy, Zbarażcy, Zasławscy, Wiszniowieccy, Koreccy, Sanguszkowie i inni książęta..., których już jedno pamiątka zostawa! Nie stało już tych obrońców, filarów Korony Polskiej! Gdzie też podzieli się i książęta Słuckie? Ustąpili, niemasz ich, nie stało, jedno pamiątka tych wożów kochanych ojczyzny pozostała. Podobno was ziemia, jako matka wszystkiego stworzenia, pobrała do siebie, zaczym niemasz ani potomków po was nie zostaje. Teraz nam zle się dzieje po waszych głowach, i Pan Bóg wie, co się jeszcze dalej z nami będzie działo. Sprawiedliwości ani prawdy nie pytaj, oslepła na obie oczy, szalbiertwo sześciami końmi na górę ciągnie, zacinaj dalej gdzie równo, na co Ty sam Panie z nieba, do czasu folgując każdemu, czekasz! (с. 256–257).

Поза сумнівом, ця апологетика впливала з соціальної ідентичності як самого Єрлича, так і решти людей його мікросвіту — шляхти малого й середнього формату, яка в той чи той спосіб була ще недавно пов'язана з потужними княжими родами. В цьому мікросвіті комфортно жилося під захистом («крилами протекції») силь-

ного, дбайливого, справедливого, щедрого патрона. На середину XVII століття, після вигасання Острозьких, Збараських та Корецьких, шанси знайти такого патрона серед «наших княжат» різко зменшилися або й звелися до нуля, що оберталось загостреним у перипетіях тривожних часів відчуттям «сирітства», беззахисності.

Окрім князів, у щоденнику виділено й похвалено (отже, пороховано серед «корисних») всього трьох осіб. Першим з-поміж них згадується гетьман Петро Сагайдачний, якому в спогадах про Хотинську війну Єрлич відводить місце її головного керманіча:

[...] nad któremi [козаками] był przełożonym człowiek w dziele rycerskim mąż wycwiczony i sprawca wielki dobry, Piotr Konaszewicz Sahajdaczny hetmanem, na którym wiele polegało głów radzie, który nie był prostego urodzenia, ale szlachcic od Samboru, który te wszystkie ciężare wojenne na sobie trzymał i radził około tego, a jako radził, na tym ich mosci przestali pp. hetmani i krolewicz imć (с. 40).

Другим персонажем, для якого Єрлич не шкодує похвал, є брацлавський хорунжий Стефан Хмелецький, герой українського прикордоння 1620-х (у 1630 році отримав привілей на уряд Київського воєводи, але раптово помер, так і не обійнявши його). Перерахувавши в посмертному елогії, розтягнутому на півтори сторінки, подвиги Хмелецького, Єрлич патетично підсумовує:

[...] nigdy nieprzyjacieli pociechy nie odnosił i zawsze plony i zdobycze, nie telo co oni zdobywali, ale i swoje poganie utracac musieli i głowami nakładali, a jako bydło rozgromione po polach zbierając gnali i do niewoli brali; ktorego to wodza a rycerskiego człowieka dawno takowego Korona Polska miała, o czym nie może się twierdzić do końca, jeżeli kiedy i był (с. 75–76).

Врешті, на аналогічні похвали натрапляємо в посмертному елогії Стефану Чарнецькому, київському каштелянові (1655–1657), від 1664 року київському воєводі, від 1665 року польному гетьманові († 1665)¹⁰⁹. Передусім у щоденнику фіксуються ті бойові операції, що їх Чарнецький провадив на території України.

¹⁰⁹ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas i W. Kłaczewski. Kórnik, 2002. S. 261.*

Виопуклюючи «українську» лінію, Єрлич вбачає в Чарнецькому рятівника шляхти від «хлопської сваволі» — ідеального вождя, який «o domie, ani o żonie, ani o dzieciach, ani o zbiorach nie dbał..., zawsze dzień i noc na koniu, nie dbając ani o namioty, ani o karetach..., napoj — woda, posciel — wołok a siodło we głowie, takie spanie onego było» (с. 278–279).

Як бачимо, всі троє героїв Єрлича — це люди, чії заслуги полягають в обороні України, причому двоє з-поміж них самі є «українцями», а Стефан Хмелецький взагалі належить до групи «своїх» (його син Лукаш був одружений із Єрличевою племінницею).

На князях та трьох згаданих героях «корисне» довкілля Єрличевого простору вичерпується, і ми разом з ним вступаємо на зловорожі терени. Почати варто з того, що найбільш «свій» зі щойно згаданих героїв, Хмелецький, помирає, за Єрличем, підозрілою смертю: його нібито отруїв цирульник «коронного гетьмана» Станіслава Конецпольського¹¹⁰, бо його вояцькому щастю заздрили «wodzowie starsi wojenni, w głowach panowie hetmani» (с. 76). В щоденнику марно шукати доброго слова для будь-кого з цих «старших вождів». Так, нищівно оцінюється гетьманування Станіслава Жулкевського й Станіслава Конецпольського¹¹¹ (нагадаю, обоє для шляхти середини XVII століття були вже культовими постатями):

Jakoż po wszystkie czasy i roki za reimentowania hetmana Żółkiewskiego i polnego Koniecpolskiego nigdy w pokoju Ukraina, ani Wołyń, Podole i Ruska Ziemia, Lwow, Halicz, aż do Przemysla ku Krakowu nie zostawały; poganstwo bezpiecznie sobie, mało jak nie w domu, lecie i zimie przechadzali się po kilka niedziel mieszkając, ktore naszych jeszcze bojali, ale taborami hetmani za nimi chodzili, aby ich nie pluchał nieprzyjaciel i okupu aby za siebie nie dawali — w to potrafili dobre rejmentarze! (с. 76).

¹¹⁰ Насправді С. Конецпольський на час смерті Хмелецького ще був польним гетьманом, а уряд великого гетьмана вакував; привілей на велику гетьманську булаву Конецпольський отримав 5 IV 1632 року (*Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy* / Opr. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska. Kórnik, 1992. S. 43).

¹¹¹ Жулкевський був польним гетьманом у 1588–1618, коронним у 1618–1620 роках, а Конецпольський, відповідно, у 1618–1632 та 1632–1646 роках (Там само. С. 42–43, 46).

Не менш уїдливо Єрлич характеризує наступну пару «вождів» — щойно згаданого Конецпольського та польного гетьмана 1636–1646 років Миколая Потоцького¹¹², які в 1640 році випустили татар без бою, за що ті «odpusciwszy portki, gołym zadkiem na uroczyisku Merły podziękowali» гетьманам (с. 82). Провину за початок козацької війни Єрлич кладе на Миколая Потоцького, тоді вже великого коронного гетьмана¹¹³, бо той «więcej radził o kieliszkach, o szklankach, aniżeli o dobrem Rzeczypospolitej» і не слухав мудрих порад, «aby dał pokoj a s Kozakami i chłopami nie zawodził się» (с. 99). Власне Потоцькому, як антигерою, присвячено й ті два відомі вірші, які Єрлич записав до щоденника: «Pieśń o panu Mikołaju Potockim» та «Odpowiedź pana Potockiego na te żołnierskie słowa» (с. 139–141).

У схожий спосіб охарактеризовано «несправність» наступних воєначальників — Мартіна Калиновського (с. 161), Станіслава Потоцького «Ревери» (с. 239, 241), Яна Собеського. Зокрема, гетьманування Собеського¹¹⁴ промовисто вплетене в опис нищівного татарського набігу 1667 року на Покуття й Волинь, під час якого «hetman nasz miły we Lwowie straż odprawował i wojsko szykuje po stole kieliszkami» (с. 297).

Жалюгідними нікчемами, нездарами, пияками й продажниками та пихатими боягузами постають зі сторінок щоденника не лише воєначальники, а й інші особи високих сенаторських рангів. Оскільки ж Єрлич час від часу ностальгійно апелює до «старих добрих панів» (а за винятком кількох риторично згадуваних героїв прикордоння, як Струсь чи Претвич, — це «княжата»), то вибудовується прозора логіка іншування, за якою до розряду «поганих» потрапляють усі «чужі», польські магнати. Ба навіть коли автор щоденника не оприявнює своїх «претензій», ми безпомилково вгадуємо, хто «свій», а хто «чужий». Для прикладу, фіксуємо в 1649 році підряд, одним блоком записів, смерть п'яти осіб, Єрлич для кожного з них резервує інакші формулювання (с. 130).

¹¹² Там само. С. 46.

¹¹³ Миколай Потоцький був великим коронним гетьманом з 19 X 1646 до листопада 1651 року (Там само. С. 43).

¹¹⁴ Ян Собеський був польним гетьманом з 30 IV 1666 року, а привілей на велику булаву отримав 5 II 1668 року (Там само. С. 43, 46).

Стосовно «чужих» вони або відсторонено нейтральні (київський воевода Януш Тишкевич «dokonał życia swego», краківський воевода Станіслав Любомірський «bieg żywota swego dokończył», надвірний маршалок Адам Казановський «s tego świata zszedł»), або злостиві (Самуїл Лащ, ворог киян, «żywota swego dokonał biegu aboli zdechł»). Натомість про «свого», канівського реєстрового полковника Єжи Голуба, сказано: «mąż doświadczony i waleczny bieg żywota swego dokonał». Цей, схоже — неусвідомлюваний, вододіл надає текстові щоденника вельми специфічної напруги, в якій соціальна ідентичність автора переплутана в одному клубку з почуттям локальної солідарності, а водночас — з етнічною упередженістю до «чужих».

Власне таке взаємонакладання локального (родинно-свояцького), соціального та етнічного компонентів ідентичності дозволяє, на мою думку, окреслити цей тип свідомості як стихійний «Єрличів регіоналізм».

* * *

Не буду зупинятися на проявах станової (шляхетської) свідомості Єрлича, бо вони цілком стандартні й уписуються, з одного боку, в притаманну шляхті впевненість у вродженій вищості шляхтича над простолюдином¹¹⁵, а з другого — в солідарний сплеск обурення «злочинними» діями «свинопасів», які наважилися 1648 року піднести руку на власних панів. У цьому сенсі Єрличеві інвективи в бік повстанців (як ось ця: «niecnotliwi psy, jako nie może pod słońcem być gorszego stworzenia nad one», с. 106) теж цілком стандартні, бо такими або схожими пасажами наповнене ледь не все тогочасне письменство¹¹⁶. Таким же пересічним є усталене від кінця XVI століття вживання поняття «Річ Посполита» на позначення сейму або

¹¹⁵ Анджей Зайончковський кваліфікує цей тип свідомості, піднесений до рангу ідеологічної доктрини, як «своєрідний расизм»: Zajączkowski A. *Szlachta polska. Kultura i struktura*. Warszawa, 1993. S. 50–51.

¹¹⁶ Його й досі єдиний аналіз під цим кутом зору див.: Франко І. *Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах* // Записки НТШ. 1898. Т. 2–3, кн. 3–4. С. 1–114 (ця розвідка передрукована у повному зібранні творів Франка зі значними скороченнями: Т. 31. С. 188–253).

сукупності шляхти взагалі¹¹⁷; у Ерлича козаки розпочинають війну «przeciw Królowi jego Mści i Rzeczypospolitej», посольство до хана висилають «Król Jego Mśc i Rzeczypospolita» і т. д. Особисте політичне самоусвідомлення Ерлича далі цього словесного шаблону, схоже, не заходить. Утім, занесені ним до щоденника вставки часто оперують фразеологією шляхетських вольностей, тож не виключено, що Ерлич з нею солідаризується, хоча сам не вмів послуговуватися. Так чи інакше, але на тлі опуклих свідчень його «київської», «української» та локальної (родинно-свояцької) ідентичності політично-шляхетський компонент разуче програє у виразності — ба навіть виглядає маргінальним.

Підсумовуючи, нескладно відповісти на питання, ким Ерлич себе почував: його щоденник підказує аж п'ять варіантів відповіді, і кожна буде слушною — «киянин», «українець», член локальної «спільноти своїх», православний русин, шляхтич Речі Посполитої. Складніше визначити ієрархію цих ситуаційних ідентичностей. Як на мене, провідним виглядає відчуття належності до «спільноти своїх», оскільки лише воно оприявлене на емоційному рівні — в щедрих похвалах «своім» та в іншуванні «чужих». Ба власне завдяки такому розподілові довкілля набуває підкресленої значущості життєпростір «своих» з епіцентром у Київщині («Україні») та периферіями на Волині й, меншою мірою, Брацлавщині. Натомість шляхетське самоусвідомлення обмежується вірою у вроджену вищість шляхтича над простолюдином, майже не заторкуючи тодішніх доктрин шляхетського народовладдя, а православна ідентичність є взагалі маргінальною.

Чи така «картина світу» була унікальною, чи, навпаки, маємо справу з чимось пересічно розповсюдженим серед шляхти? Це питання виходить далеко за інтерес до особи Ерлича. Адже відповіді на нього означає констатувати чи заперечити існування українського суспільства як певної понадлокальної цілості зі спільними вартостями (бо тільки шляхетське середовище могло таку цілість сформувати — за означенням, цього не могли зробити ані поділені на окремі «республіки міського права» городяни, ані селяни, ані

¹¹⁷ Див. про це детально: Opaliski E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1597–1652*. Warszawa, 1995. S. 29 passim.

відокремлене від тих і других вояцьке братство козаків). Відтак, чи різні версії «руського народу», сконструйовані тогочасними інтелектуалами й підхоплені сеймовими красномовцями¹¹⁸, мали відношення до реальності, чи були всього лиш грою розуму на потреби довколаунійної полеміки?

У «ментальній географії» малого шляхтича Яна/Йоакіма Єрлича місця для якоїсь ідеологічної цілості («суспільства», «руського народу») не знайшлося. Це, проте, не виключає, що ідентичність більш освічених та більш заангажованих у публічне життя шляхтичів була інакшою, а принаймні — могла, серед іншого, включати в себе й почуття спільної «руськості». Один із варіантів такої колективної свідомості, що спиралася на «історичні докази» континuitету княжої влади «від Руса» до князів Острозьких/Заславських, охоплюючи весь простір тодішньої Русі-України, був мною розглянутий на матеріалі панегіричного письменства¹¹⁹. Разючі відмінності поміж Єрличевою та «княжою» (княжих слуг і клієнтів) картиною світу показують, наскільки мозаїчним було моделювання себе й «своєї» групи в «донаціональну» добу. І наскільки обережно має ставитися історик до гучних декларацій інтелектуалів та полемістів XVII століття.

¹¹⁸ Пор. зіставлення версій «руського народу» Мелетія Смотрицького та Касіяна Саковича: Frick D. A. «Foolish Rus'»: *On Polish Civilization, Ruthenian Self-Hatred, and Kasian Sakovyč* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1994, vol. XVIII, no 3/4. P. 210–248. Детальніше про поняття «народ» у Смотрицького: Frick D. A. *Meletij Smotryč'kyj*. Cambridge, Mass., 1995. P. 227–245. Про «руський народ» у розумінні Адама Киселя: Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. P. 104–114. Більш загальні огляди концепцій «народу» в тогочасному руському письменстві див.: Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa kozaczyzny i szlachty ukraińskiej*. S. 36–146; Sysyn F. E. *Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1986, vol. X, nr 3/4. P. 393–423; Сас П. М. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.)*. К., 1998. С. 57–60; Plokhly S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Oxford–New York, 2001. P. 145–162.

¹¹⁹ Яковенко Н. *Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності)* // *Ї ж. Паралельний світ*. С. 231–269.

**«Погреб тілу моєму вибираю с предки моєми»:
місця поховань волинських князів**

Спроби історика доторкнутися до сприйняття сакрального у свідомості людини наражаються на неабиякі труднощі — передусім через специфіку відповідних джерел, що оповідають про це установленіми кліше з арсеналу церковної традиції, себто повідомляють хіба те, що конкретна особа була з нею обізнана, тоді як особистісний аспект переживання/проживання сакрального залишається непевним. Відтак, особливого значення набувають соціорелігійні практики: вони по-своєму перекладають з «мови церкви» на «мову поведінки» уявлення про вищий, понадчасовий смисл буття, слугуючи свого роду «посередниками» між духовним і матеріальним.

Серед таких практик, поза сумнівом, роль «наймасовішого свідка» належить похоронам. Як відображення стійкого страху перед непідвладною людському розумові вічністю, похоронний ритуал, за спостереженням етнологів, являє собою один з найповільніше змінюваних елементів культури. Існує без перебільшення неозора наукова література, присвячена есхатологічним уявленням про потойбічні мандри душі та відплату за вчинені в земному житті гріхи, натомість коли йдеться про місце спочинку конкретного «грішного тіла», то, як видається, дослідники вважають це за річ самоочевидну. Тим часом вибір місця поховання у «доконфесіоналізовані» часи, коли ще не існувало регулярних кладовищ, а церква не домінувала над сферою приватного, може розповісти історикові чимало такого, про що тогочасні писемні джерела роз-

повідати «не вміють». З одного боку, цей вибір є доволі виразним маркером так званого «освоєного» (*espace vécu*)¹, або соціально й культурно «обжитого» простору певної локальної спільноти, що я намагалася показати у статті про поховання волинської шляхти². З другого боку, семантика місця останнього спочинку тісно пов'язана із сакральним, адже чим ближче до святощів ховали «грішне тіло», тим більшою була надія на їхнє заступництво та спасіння душі в день Страшного Суду. Тож сам вибір місця поховання, особливо коли його засвідчено у тестаменті, надає матеріал для спостережень, по-перше, над уписуванням себе в певний «освоєний» простір, а по-друге — над градацією «сильніших» та «слабших» святощів у свідомості індивіда.

У цій статті я спробую заторкнути обидва щойно згаданих аспекти — і соціокультурний, і пов'язаний з релігійною свідомістю. За матеріал для моїх спостережень слугуватимуть місця поховань членів волинських княжих родів. На жаль, зафіксовані вони нерівномірно. Для XV — першої половини XVI століття це лише декілька надійно підтверджених джерелами випадків; пізніше, завдяки розповсюдженню писаного тестаменту, місця останнього спочинку «грішного тіла» фіксуються відносно краще, але й тут є велика прогалина у збереженості (чи практикуванні?) жіночих заповітів. Врешті, у випадку здрібнілих княжих родів остання воля могла просто не оформлюватися на письмі, бо в цьому не було потреби: невелику спадщину ділили полюбовно, а покійників, подібно до більшості шляхти, родина традиційно ховала «вдома» — у церкві чи на храмовому цвинтарі власного маєтку.

¹ Концепцію «освоєного/обжитого/пережитого» простору (*espace vécu, lived space*) вперше сформулював Анрі Лефевр (*Lefebvre, Henri. The Production of Space. Oxford, 1991*; перше французьке видання: 1974 року), а спопуляризував американський соціолог Едвард Соджа (*Soja, Edward. Postmodern Geographies: the Reassertion of Space in Critical Social Theory. London, 1989*). Детальніший аналіз поглядів обох учених та спроб їх реалізації у пізніших наукових дослідженнях див.: Котенко А. *Повернення простору // Український гуманітарний огляд. Вип. 15. К., 2010. С. 45–60.*

² Див. у цій книжці: «Освоєний простір»: місця поховань волинської шляхти (середина XVI — середина XVII ст.).

4. «ПОГРЕБ ТІЛУ МОЄМУ ВИБИРАЮ С ПРЕДКИ МОЄМИ»...

Загальне число виявлених мною випадків — і підтверджених, і прямо не засвідчених, але достатньо вірогідних — наводиться у додатку до цієї статті. Аби зробити їх подальше обговорення предметнішим, тут подам лише зведені кількісні параметри, які допоможуть більш опукло показати пріоритети у виборі тих святощів, з якими людина асоціювала себе, готуючись переступити межу вічності (до підрахунку не включено 21 похорон жінок у маєтках їхніх чоловіків, бо жіночі пріоритети такого роду потребують окремого дослідження, адже чимало жінок волило по смерті «повернутися» до родинного гнізда). Отож зведені дані по 191 похованнях дають таку картину:

Поховання «удома»: у храмі власного замку чи маєтку або у патронованому родинною монастирі (109 випадків, або 57 %)	Східний обряд	67 (35 %)
	Латинський обряд	27 (14 %)
	Протестанти	15 (8 %)
Поховання у престижному «святому місці» (46 випадків, або 24 %)	Києво-Печерський монастир	38 (20 %)
	Віленський кафедр. собор, Вавель, Ченстохова	8 (4 %)
Поховання у шанованому монастирі/храмі поза власними володіннями (36 випадків, або 19 %)	Східний обряд	19 (10 %)
	Латинський обряд	17 (9 %)

Як бачимо, більше половини (57%) поховань було здійснено «вдома», тобто в рамках родинного культу предків, де церкву з часом могли витіснити костел, протестантський збір або й похорон «під грушкою» в неосвяченій землі, проте в одному й тому самому родовому гнізді, яке символізувало своєрідну «солідарність крові» понад віросповідними різницями. Для другорядних княжих родин, що навряд чи могли претендувати на похорон у престижних «святих місцях» (як, приміром, Буремльські, Сокольські, Ружинські та ін.), це видається цілком умотивованим та збігається з аналогічним вибором місця останнього спочинку нетитулованою шляхтою. Натомість у випадку т. зв. «княжат головних» справа виглядає складнішою: найдавніші з-поміж відомих у цій групі поховань відбувалися зазвичай не «вдома», а в Києво-Печерському монастирі, а

Гольшанських-Дубровицьких аж до вигасання роду взагалі ховали тільки тут. Не випадає пояснювати зміну ритуалу лише прогресуючим відходом волинської аристократії від православ'я, адже переакцентування пріоритетів з Києва на поховання «удома» фіксується більш-менш від середини XVI століття, тобто ще до перших конверсій на кальвінізм, з чого найчастіше починалася віросповідна переорієнтація, чи трохи пізніше на католицтво.

Це явище виступає опукліше на прикладі розгалужених родів, де кількість зафіксованих поховань надається на зіставлення. Для прикладу, серед Сангушків останній похорон «с предки моїми» в Києво-Печерському монастирі відбувся за заповітом 1547 р. маршалка Волинської землі Федора Андрійовича, натомість четверо його дітей, серед них і польний гетьман Великого князівства Литовського Роман Федорович († 1571), побажали знайти вічний спочинок в «отчизному» Милецькому монастирі на Волині. Практично у цей самий час луцький староста Андрій Михайлович († 1560) та його син Олександр († 1565) з іншої гілки Сангушків, Кошерської (обидва за родинною традицією залишалися й надалі добродійцями Київської обителі³), були поховані у Володимирському Успенському соборі — престижній місцевій святині, де лежали останки волинських князів Василька Романовича († 1269) та Володимира Васильковича († 1288)⁴. Схожу тенденцію до переміщення на Волинь бачимо й у доволі розгалуженому роді Збараських/Вишневецьких. Тут безперервна традиція поховання у Києво-Печерському монастирі обривається на братах Федорі, Івані й Олександрі Михайловичах Вишневецьких (померли, відповідно, у 1533, 1542 і 1555 рр.). Олександрових синів Олександра й Михайла ще поховано поруч із батьком у Київській обителі (1577 і 1584 рр.), натомість похорони їхніх двоюрідних братів, Іванових синів-кальвіністів Костянтина

³ Про це згадує Кальнофойський: *Тераторуруца lubo cuda ...* Ојса Athanasiusa Kalnofojskiego... Київ: Лаврська друкарня, 1638. Використано за републ.: *Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery* // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. IV. Cambridge, Mass., 1987. P. 168 [далі — Кальнофойський].

⁴ *Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар* / За ред. М. Ф. Котляра. К., 2002. С. 131, 153.

(† 1572) й Андрія († 1584), уже відбулися в родовому гнізді — у Вишневці «перед замком в зборе». Утім, пізніше і той, і другий вибори знову роздвоюються: син Олександра Олександровича Адам ще був похований 1621 р. у Києві, а тіло Михайла († 1616), сина Михайла Олександровича, привезене з Молдови, де князь помер, знайшло вічний спочинок у замковій церкві у Вишневці. Врешті, Михайлів син Ярема Вишневецький († 1651) теж мав бути похований у збудованому ним же Вишневецькому костелі (війна перешкодила виконанню цього заповіту). У тих-таки 1570-х переорієнтовуються з Києва на Збараж і Збаразькі — приміром, уписаний до пом'яника Києво-Печерського монастиря як доброчинець кременецький староста Миколай Андрійович († 1574)⁵, найвірогідніше кальвініст. Показово, що статус Збаража як гнізда роду Збаразьких/Вишневецьких «пригадує» у 1636 р. Януш Вишневецький, старший онук кальвініста Костянтина Івановича: князь Януш заповідає поховати себе саме тут, хоча його батько та двоє братів уже асоціювали себе з новою «столицею» родових володінь — Залозцями, де й були поховані.

У деяких випадках поштовх до згаданої переорієнтації видається доволі прозорим, як, приміром, для Олельковичів Слуцьких. Михайло Олелькович, брат київського князя Семена Олельковича, після втрати Києва засновує у новому гнізді роду, Слуцьку, власний «отчизний» монастир, і далі його нащадків ховають тут аж до «пригадування» у 1570–1580-х рр. особливого статусу Олельковичів, акцентованого київськими похованнями Юрія II Юрійовича та Юрія III Юрійовича, що, поза сумнівом, збігалось з прагненням верхівки Великого князівства Литовського утвердити престиж своєї політії після Люблінської унії. Для декого вибір місця поховання «удома», а не в Києві можна пов'язати із здібнінням роду: скажімо, брацлавський каштелян Андрій Тимофійович Капуста († 1572) навіть «змуровати дал» у крипті Успенського собору Києво-Печерського монастиря гробницю для себе й нащадків, але його дочка Олександра, на якій рід Капуст вигас, уже заповідала 1599 р. поховати себе залежно від того, звідки буде ближче перевозити тіло, — або в Києві біля батьків, або при церкві родинного маєтку Войськ, «де тіла братії і сестри» — трьох осіб, що померли раніше.

⁵ Кальнофойський, с. 169.

Утім, випадки, де переорієнтацію з Києво-Печерського монастиря на поховання «удома» можна пояснити раціонально, є радше поодинокими, бо здебільшого не йшлося ані про переміщення «родинних столиць», ані про пониження родового статусу. Для прикладу, Костянтин Іванович Острозький ще навіть переніс прах свого «неправильно похованого» діда Василя Федоровича Красного († 1468) із замкової Богоявленської церкви в Острозі до Успенського собору Києво-Печерського монастиря⁶ (очевидно, під час її перебудови 1521 р.); у Києві невдовзі буде поховано і його самого († 1530) та його сина Іллю († 1539). Натомість кількома десятиліттями пізніше, у 1579 р., гетьманова онука Галшка Ілівна вже просить про похорон «ув Острозе в церкви замкової албо в костеле римском». Тут же, в Острозі, поховують ще двох онуків Костянтина Івановича: Костянтин-молодший Васильович, католик-конвертит, знайшов вічний спочинок 1588 р. в Острозькому домініканському костелі, а Олександр Васильович, православний, — у замковому Богоявленському храмі († 1603, похований 1604 р.). Цей та інші схожі випадки дозволяють припускати, що впродовж середини — останньої третини XVI століття сталася якась невловна за прямими джерелами, але дуже присутня зміна уявлень про «добре поховання».

За взірць попередньої («київської») моделі вочевидь слугувала давня традиція княжих поховань, виразним утіленням чого став похорон волинського воєводи Богуша Федоровича Корецького († 1576). Перед смертю князь прийняв чернечий постриг під іменем Євфимія, що виразно перегукується з киево-руською (і давнішою візантійською) традицією, де передсмертне постриження володаря та його похорон за чернечим ритуалом символізували акт смирення й очищення від гріхів влади та надію «сподобитися покою с праведниками»⁷. В Успенському соборі Києво-Печерського монас-

⁶ Ульяновський В. *Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького // Острозька давнина. Дослідження і матеріали*. Т. 1. Львів, 1995. С. 28.

⁷ Саме так, зокрема, помер 1194 року київський князь Святослав Всеволодович («веля ся постричи в чернъци»), а інший київський князь, Ростислав Мстиславич († 1167), вірив, що чернечий сан прокладає пряму дорогу до царства небесного («всходяща съ ангелы къ престолу Господню бес приста-

тиря лежав прах Богушевого батька Федора Івановича († 1522) та якихось детальніше не засвідчених предків, чию родову усипальницю згадує Кальнофойський⁸, а князь Богуш у заповіті просить поховати себе «при телесах прародителей моих». На цьому ж наголошують у своїх тестаментх Ілля Острозький та Федір Сангушко (поховати «с предки моими»), а дещо раніший заповіт Юрія Івановича Гольшанського-Дубровицького (1528/29 р.) навіть привідкриває деталі процедури почесного похорону. Як читаємо тут, князь попередньо писав «господину отцу и пастырю нашему» митрополитові Макарію, аби той «тело мое грешное перенял на дорози на Припети и провадил до Києва».

«Київська Пречиста», себто храмова ікона Успенського собору Києво-Печерського монастиря, під чию опіку передавали себе по смерті тестатори, стала персоніфікуватися як молитовна заступниця волинських княжих родів, слід гадати, десь від середини XIV століття, на що вказують перші згадувані у Печерському пом'янику передсмертні пострижини нових патронів монастиря — членів династичних родів Великого князівства Литовського. Однак прагнення знайти вічний спочинок саме тут, під опікою «Пречистої», було зумовлене, схоже, не тільки ексклюзивною славою монастиря. Адже, скажімо, Сендюшко/Сангушко, засновник роду Сангушків, прийняв перед смертю († 1454) постриг під іменем Йоакима у себе «вдома» — у Милецькому монастирі на Волині⁹, де й був, найімовірніше, похований; родинній святині віддав перевагу в 1468 р. й уже згаданий Василь Федорович Красний Острозький: «положон в

ва). Див.: *Полное собрание русских летописей*. Т. 2: *Ипатьевская летопись*. 2-е изд. Москва, 2001. Стб. 531, 680. Пізніші княжі пострижини перед смертю у XIV–XV столітті (Ольгимунта Гольшанського «в иноцех Євфимія», Омелька Володимировича — Алексія, Федора Даниловича Острозького — Феодосія та ін.) див. у вибірці імен з Києво-Печерського пом'яника: Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*. Львів, 2000. С. 42–49.

⁸ Кальнофойський, с. 149.

⁹ Його світське та чернече ім'я внесене до Милецького пом'яника після імен князів Ольгерда Гедиміновича та Федора Любартовича: Викторовский П. Г. *Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и XVII вв.* Вып. 1. Киев, 1912. С. 184 [далі — Викторовский].

церкви соборной Острозкой». Отже, як можна припускати, для тих осіб, що вибирали далеку київську святиню, йшлося про свого роду «матеріалізацію» причетності до певної спільної традиції, яку уособлював «старійший град в землі у всій Київ». І вихідці з династії Гедиміновичів, і волинські Рюриковичі, перейнявши владу над територією старої київської династії, асоціювали себе з уже власною, новою «солідарністю крові», а похорон у Києві служив символічним знаком «освоєння» нового владного простору безвідносно до реальних витоків роду.

До масового переміщення родинних усипальниць з Києва у власні родові гнізда упродовж середини — другої половини XVI століття могло підштовхувати відразу кілька причин. За браком джерел важко судити про ієрархію їх значущості, зокрема цілком неможливо підтвердити (але не варто й відкидати!) засвідчену на західному матеріалі зміну уявлень про «добрий похорон». Коли давніше його сприймали як акт покаяння та смирення, то власне в поренесансному XVI столітті похорон почав обростати ритуалами, що спрямовувалися на виопуклення «слави» покійного — його доблесті та родовитості¹⁰. У такому акті «кров» і сакральний аспект уже виступали як нерозривно поєднані, причому уявних предків заступали предки з ближчого, осяжного минулого. З другого боку, свою роль могла зіграти привнесена Реформацією ідея права людини на вибір «надійніших святощів», і хоча не всі волинські аристократи віддали данину протестантським «новинкам», але сам факт густої розповсюдженості кальвінізму на теренах польсько-литовської держави у середині — другій половині XVII століття міг підштовхнути до зміни старих уявлень про непорушність сакрального.

Утім, перелічені мотиви за браком джерел залишаються суто умоглядними, зате не викликає сумніву таке добре задокументоване явище, як прогресуюче «дроблення» владного простору держави. Саме це можна вважати основною причиною переорієнтації

¹⁰ Пор. спостереження: Самойлова Т. Е. *Власть перед лицом смерти // Королевский двор в политической культуре средневековой Европы. Теория, символика, церемониал* / Ред. Н. А. Хачатурян, М. А. Бойцов и др. Москва, 2004. С. 502–505.

княжих поховань із Києва на родові «столиці». Адже власне на середину — другу половину XVI століття припадає стрімке піднесення майнового та адміністративного престижу волинських «княжат головних»¹¹. Перенесення родових усипальниць у центри власних володінь чи в патронувані родиною «отчизні» монастирі робило нові місця поховань «інституційними» — такими, де сам акт похорону легітимував та укорінював високу позицію роду¹². За добрий приклад тут може послужити Остріг: Василь-Костянтин Острозький після 30-літніх змагань врешті зумів у середині 1570-х повернути з чужих рук своє родове гніздо та знову зробити його «столицею» роду¹³, і практично відразу за цим, уже 1579 р., фіксується перше після довгої перерви поховання тут племінниці князя Василя Галшки Іллівни.

Схожу ситуацію бачимо на прикладі «пригадування» Сангушками статусу своєї давнішої родової усипальниці — Милецького монастиря. Як згадувалося вище, засновник роду князь Сендюшко/Сангушко був похований власне тут у середині XV століття, після чого родина упродовж століття орієнтувалася на «престижніший» київський похорон. Разом з тим не було забуто й «отчизний» монастир: у 1523 р. (ясно, на замовлення Сангушків) для нього написав храмову ікону св. Миколая майстер із Сучави Григорій Босикович¹⁴. «Молдавський слід» у житті роду ще виразніше оприявнюється тим, що десь перед 1535 р. князь Федір Андрійович одружився з онукою сербського деспота Стефана Бранковича Ганною, яка на той час уже

¹¹ Детальніше про це див.: Яковенко Н. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття (Волинь і Центральна Україна)*. Вид. 2-ге. К., 2008. С. 109–127.

¹² Пор. схожу ситуацію на прикладі середньовічних «поховань правителів»: Бойцов М. А. // *Словарь средневековой культуры* / Под ред. А. Я. Гуревича. Москва, 2003. С. 370.

¹³ Див.: Тесленко І. *Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 3. К., 2003. С. 99–120.

¹⁴ Александрович В. *Малярі та мережа малярських осередків Волині XVI століття* // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Мат-ли наук. конференції. Луцьк, 1996. С. 5.

мешкала в Молдові (волинці називали її Деспотівною)¹⁵. У 1542 р. князь Федір (який сам ще побажав бути похованим у Києві), остаточно закріпивши монастир за своєю гілкою роду, «збудовал церкву» у ньому та підтвердив земельні надання ченцям¹⁶. Перші поховання його дітей — сина-ченця й дочки — відбулися тут уже наприкінці 1540-х рр.; далі цю традицію продовжили поховання 1570-х (зокрема, 1575 р. у монастирі було поховано й Ганну Деспотівну, хоча на той момент вона вже була вдовою свого другого чоловіка Миколая Збаразького); врешті, останнім з-поміж Сангушків тут знайшов вічний спочинок онук князя Федора й Деспотівни — Федір/Роман Романович († 1591), на якому ця гілка роду вигасла.

Дещо інакшим шляхом простувала схожа за кінцевим результатом переорієнтація в родині Корецьких. Їхній «отчизний» монастир у Корці був заснований десь у середині XVI століття князем Богушем Федоровичем, однак сам він 1576 р. ще заповідав поховати себе, як уже згадувалося, у Києві. Богушів син Юхим, на відміну від батька, не був людиною помітною. Може, саме тому, не претендуючи на статусне поховання у Києві, він знайшов вічний спочинок 1612 р. «вдома» — але теж не в згаданому монастирі, а в замковій церкві у Корці. Натомість відразу по тому монастир стає (або й раніше був?) «жіночою» усипальницею членів родини: 1618 р. тут ховають невістку Юхима Катерину Могилянку¹⁷, 1626 р. — його дружину Ганну Ходкевичівну, чиє віровизнання неясне¹⁸, а 1633 р. — дочку

¹⁵ Czamańska I. *Wiśniowieccy. Monografia rodu*. Poznań, 2007. S. 42 [далі — Czamańska].

¹⁶ Викторовский, с. 187; Горін С. *Монастирі Західної Волині (друга половина XV — перша половина XVII століття)*. Львів, 2007. С. 197–198 [далі — Горін С. *Монастирі*].

¹⁷ У заповіті Катерини, яка померла від післяпологової гарячки, місце поховання не вказане, але присутність корецького протопопа Лаврентія Зизанія серед осіб, що засвідчили документ, дозволяє припускати похорон саме тут. Див.: ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 112. Арк. 209 зв.

¹⁸ Ганна Ходкевичівна кілька разів міняла віровизнання. На підставі зроблених нею у 1615–1625 роках пожертв на видання православних друкарень традиційно вважають, що вона померла православною, однак її заповіт настановує на деякі сумніви. Княгиня просила поховати своє тіло не в монастирському храмі чи на монастирському цвинтарі, а під вікном келії своєї

Софію (черницю Серафиму), ігуменю цієї-таки обителі. Чоловіків, проте, стали після 1622 р. ховати у храмі Корецького францисканського кляштора, заснованого десь на початку XVII століття Юхимом Богушовичем. Початок цій традиції, найімовірніше, поклало те, що саме францисканці вивезли зі Стамбула тіло страченого тут у 1622 р. Юхимового сина Самійла; його брат Ян-Кароль, на той час уже католик-конвертит, поховав Самійла у францисканському костелі, хоч той, схоже, віросповідання не міняв¹⁹. Пізніше в усипальниці цього самого костелу було поховано Яна-Кароля († 1633), його сина Самуеля-Кароля († 1651) та, можливо, дочку Евфрузину, яка померла 1647 р. від пологів²⁰.

Зосередження в одному місці «інституційних» поховань з часом могло дробитися, коли первісно єдиний рід розпадався на гілки: або територіально віддалені (як Вишневецькі), або ворожі (як Острозькі), або поділені за новими «столицями» (як Чорторийські), або, врешті, неспівмірні за статусом (як Збараські). Приміром, відразу після смерті Василя-Костянтина Острозького († 1608), що був похований у Богоявленському замковому храмі в Острозі, ворогуючі

дочки Серафими — «під грушею», що привертало увагу вже сучасників (пор. наведену Петрушевичем нотатку: «sub hujus cella et sub ruo voluit sepeliri»: Петрушевич А. С. *Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год*. Т. 1. Львов, 1874. С. 455 [далі — Петрушевич]). Чи йшлося про (крипто)кальвінізм, чи про відмову духовенства ховати на освяченому місці тіло колишньої «єретички», встановити за браком інших джерел навряд чи можливо.

¹⁹ Про віровизнання Самійла Корецького див. детальніше: Яковенко Н. *Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // Її ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* К., 2002. С. 18–20. Тут додаю свідчення настоятеля Корецького францисканського монастиря Марка Корони, яке було мені недоступне в попередній праці: у дедикації до своєї праці 1645 року «*Rozmowa theologa katolickiego z rabinem żydowskim*», адресованій племіннику князя Самійла Самуелю Каролу, Корона розлого зупиняється на подвигах, полоні та перевезенні Самійлового тіла зі Стамбула, однак про його конверсію не згадує — навпаки, пише про «*prisca fides*» [стародавню віру] як особливу чесноту героя (Korona, Marek. *Rozmowa theologa katolickiego z rabinem żydowskim*. We Lwowie: W drukarni Colleg. Soc. Iesu, 1646).

²⁰ Radziwiłł A. S. *Pamiętnik o dziejach w Polsce*. Т. 3 (1647–1656) / Przełożyli i opracowali A. Przyboś i R. Żelewski. Warszawa, 1980. S. 53.

між собою нащадки «некоронованого короля Русі» почали асоціювати себе з «позаострозькими» родовими солідарностями, які сформувалися по жіночих лініях. Дітей Олександра, молодшого сина Василя-Костянтина, ховали у родовому гнізді їхньої матері Анни Костчанки в Ярославі, а Януш, старший син, був похований 1620 р., як і його мати, в усипальниці роду Тарновських — у Тарновській колегіаті. Останнім спалахом «острозької солідарності» став заповіт наймолодшої дочки князя Олександра Анни-Алоїзи, що побажала знайти вічний спочинок в Острозі — у костелі патронуваних нею єзуїтів, проте війна перешкодила виконанню цієї волі, і княгиню поховали 1654 р. поруч з матір'ю та братами теж у Ярославі.

Протилежним прикладом дотримання традиції «інституційних» поховань у роздвоєних родових гніздах можуть слугувати похорони Чорторійських. Цей рід, судячи з відомих сьогодні джерел, ніколи не асоціював себе з Києвом (можливо, тому, що «генеалогічна пам'ять» Чорторійських плекала свої «литовські» витоки ще з першої половини XV століття²¹ — на відміну від решти волинських аристократів, де «пригадування» власного коріння розпочалося на добрих сто років пізніше). Перші гадані поховання членів родини можна співвіднести з храмом Клеванського замку: сам замок почав будувати близько 1475 р. Михайло Васильович Чорторійський, а завершив його син, луцький намісник Федір Михайлович († 1542). Після того як двоє Федорових синів у 1547 р. поділили спадщину, Клевань стала «столицею» молодшого з них, Івана Федоровича: саме тут, у замковій церкві, було 1561 р. поховано і самого князя, і його старшого сина Івана/Януша, який загинув 1581 р. під Псковом, однак тіло, згідно з заповітом, було перевезене до Клевані. Своєю чергою, Янушів брат Юрій, перший католик-конвертит серед Чорторійських, уже побажав бути похованим у костелі — але теж у

²¹ Зокрема, 1442 року король Владислав III Варненчик спеціальним привілеєм підтвердив Чорторійським, як своїм «братам», право уживати за герб Литовську Погоню; цей документ, хоч і не безсумнівний щодо автентичності, Чорторійські пред'явили на Люблінському унійному сеймі 1569 року, вимагаючи для себе, всупереч традиції Корони Польської, постійного місця в сенаті. Див.: *Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Велико-го княжества Литовского с Королевством Польским* / [Изд. М. О. Коялович]. СПб, 1869. С. 386.

Клевані, причому навпроти замку († 1604); тут же згодом поховують його дітей — волинського воєводу Миколая-Єжи та дочку Петронеллу. Утім, обидві сестри Івана/Януша та Юрія, Олена й Катерина, відповідно до їхніх заповітів, знайшли вічний спочинок у «материзному» Пересопницькому монастирі: його отримав спадком по матері Марії Немирянці ще їхній дід Федір Михайлович²².

Старшому синові Федора Михайловича Олександрю, згодом волинському воєводі, у щойно згаданому поділі маєтків 1547 р. припало первісне родове гніздо — Чорторийськ. Проте, на відміну від брата, він спрямував свої зусилля не на розбудову «столиці» роду, а на піднесення престижу «отчизного» монастиря Чорторийських у Зимному. Ця найдавніша на Волині обитель, заснована, можливо, ще в XI столітті²³, перейшла до Чорторийських по жіночій лінії наприкінці XV століття Проте її реальну розбудову було здійснено Олександром Федоровичем: саме серединою XVI століття датують спорудження мурованого монастирського храму та оборонної стіни з вежами, а під 1552 р. згадується маляр князя Олександра Антон Дяк, що «оправляв» храм²⁴. Тож не дивно, що Олександр Федорович († 1571) заповідав поховати себе тут, у своєму дітищі (того ж 1571 р. в соборному монастирському храмі знайшла вічний спочинок і його дружина Марія/Магдалина, дочка сербського деспота Стефана Бранковича²⁵).

Проте Олександрів син Михайло († 1582), який, схоже, пережив фазу захоплення кальвінізмом, а згодом повернувся до православ'я, обрав місцем похорону не Зимно, а невеличкий «отчизний» монастирок під Чорторийськом у с. Мала Осниця; саме він, очевидно, подарував цій обителі Богородичну ікону, датовану серединою XVI століття, яку згодом стали вважати чудотворною²⁶. Врешті, продавши 1603 р. Чорторийськ, Михайлів син Юрій заснував у центрі

²² *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, изданные Археологической комиссией*. Т. 1 (1361–1598). СПб., 1862. С. 359 (привілей 1505 року).

²³ Детальніше про історію монастиря див.: Горін С. *Монастирі*. С. 140–158.

²⁴ Там само. С. 143, 183, 185.

²⁵ Її заповіт опубл.: *Архив ЮЗР*. Ч. VII, т. 1. С. 28–31.

²⁶ Рожко В. *Чудотворні ікони Волині і Полісся*. Луцьк, 2002. С. 48.

іншого свого володіння, Сарнах, новий монастир²⁷, де його, найімовірніше, й було поховано як фундатора у 1624 р., однак чи продовжилася ця традиція на епізодично згадуваному під 1644 р. сині князя Юрія Андрієві²⁸, на якому чорторийська гілка роду вигасла, — невідомо.

* * *

Підсумовуючи, гадаю, можна без великого перебільшення констатувати, що волинські аристократи у виборі місця поховання керувалися передусім не турботою про спасіння душі, а родовою солідарністю «людей великих». До середини XVI століття її «матеріалізованим» втіленням був Києво-Печерський монастир: передаючи себе під опіку «Київської Пречистої», князі відчували себе «однією родиною», що успадкувала владний простір старої київської династії. Натомість із піднесенням престижу локальних родових гілок у практику масово увійшли поховання в родинних гніздах. Засвідчуючи високу позицію роду, такі поховання ставали «інституційними», бо місце похорону мало підкреслювати «славу» покійного та його предків — уже не уявних, а поіменно відомих. Не виключено, що саме це підштовхнуло до спалаху «генеалогічної свідомості», адже якраз на останню третину XVI століття припадає поява родоводів волинських князів — зрештою, як відомо, вельми сумнівних.

²⁷ Фундаційний акт 1608 року див.: *Архив ЮЗР*. Ч. I, т. 6. С. 374–377.

²⁸ Довбищенко М. *Розгадані таємниці князів Чорторийських (родинні зв'язки, маєтки та релігійне життя)* // *Історичний журнал*. 2004, № 10–11. С. 13.

**Поховання членів волинських княжих родин
(XV – середина XVII століття)**

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Буремльські (Курцевичі- Буремльські)	Федір Михайлович (після 1464) Олександр Федорович (до 1528)	Буремль, замкова церква	*Заповіт ²⁹ Дмитра Олександровича (див. нижче)
	Дмитро Олександрович (1565)	Буремль, замкова церква («где продкове и діти мои лежать»)	*Заповіт
	Іван Дмитрович (1568) Андрій Олександрович (1592)	Буремль, замкова церква	*Заповіт *Заповіт
	Андрій Андрійович (1610)	Замостя, колегіата (біля матері Марти Лашівни)	Wolff, 16
Велицькі (Кожановичі- Велицькі)	Мартин Васильович (1589)	Бронники («при церкві»)	*Заповіт
Вишневецькі	Михайло Васильович (після 1517)	«Tumulatus in Visnioveciae»	Starowolski, 187

²⁹ Тут і далі ця позначка (*Заповіт) вказує на збірник тестаментів волинських князів і шляхти XV–XVI століть, що його нині завершує готувати до друку Людмила Демченко. Принагідно сердечно дякую упорядниці за дозвіл використати ці матеріали ще до їх публікації.

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Вишневецькі	Федір Михайлович (1533) Іван Михайлович (1542) Олександр Михайлович (1555)	Києво-Печерський монастир	Кальнофойський, 169
	Олександра Іванівна (1573)	Біржанський збір(?) («земли откуль вышло»)	*Заповіт б/м поховання
	Костянтин Іванович (1574)	Вишневець («перед замком в зборе»)	*Заповіт
	Андрій Іванович (1583)	Вишневецький збір(?)	Був організатором похорону тут брата
	Олександр Олександрович (1577) Михайло Олександрович (1584)	Києво-Печерський монастир	Кальнофойський, 157–158
	Ганна Андріївна (після 1594)	Кодня, костел	Заповіт чоловіка зг.: Lulewicz, 430
	Галшка-Євфимія Андріївна (1596)	Несвіж, єзуїтський костел	Заповіт зг.: Czamańska, 99
	Софія Андріївна (1619)	Вільно, кафедральний костел	Wolff, 569
	Адам Олександрович (1621) Михайло Михайлович (1616)	Києво-Печерський монастир Вишневець, церква під замком	Кальнофойський, 168 Заповіт сина Яреми (див. нижче)
	Юрій Михайлович (1618)	Буськ, домініканський кляштор	Заповіт зг.: Czamańska, 130–131
	Мар'яна Костянтинівна (1624)	Золочів, колегіата	Czamańska, 157

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Вишневецькі	Януш Костянтинович (1636)	Збараж, бернардинський костел	Заповіт зг.: Urządnicy, 63
	Олександр Костянтинович (1639) Єжи Костянтинович (1641)	Залозці, бернардинський костел	Czamańska, 244, 248
	Костянтин Костянтинович (1641)	Залозці, бернардинський костел	Czamańska, 154
	Теофіла Костянтинівна (1645)	Краків, костел на Вавелі	Czamańska, 161
	Ярема, син Михайла Михайловича (1651)	Вишневець, «w kościele nowowymurowanym»	Заповіт опубл. (не виконаний) ³⁰
	Христина Адамівна (1654)	Люблін, кафедральний костел	Czamańska, 146
	Гелена Костянтинівна (1660)	Ченстохова, костел на Ясній Горі	Czamańska, 159
Войни- Воронецькі	Томаш Станіславович (1598)	Луцьк, домініканський кляштор («при костеле мурованом»)	*Заповіт
	Лев Войнич (1601)	Татаринівці, церква («через мене змурованая»)	Заповіт опубл.: Пам'ятки, 114
	Олександра Матушівна (1616)	Коростів, церква	Заповіт зг.: Довбищенко, 532

³⁰ Заповіт опубліковано Владиславом Томкевичем: Miesięcznik Heraldyczny. R. 9. Lwów, 1930. S. 67–77. Насправді тіло князя перебувало до 1653 року в Сокальському бернардинському кляшторі, далі було перепоховане в бенедиктинському абатстві на Свентім Кшижу (Czamańska, 213).

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Войни-Воронецькі	Маруша Станіславівна (1619)	Загорів, монастир Різдва Богородиці	Заповіт зг.: Горін. Монастирі, 134
	Стефан Матушович (1625)	Тростянець, церква	Заповіт зг.: Довбищенко, 597
	Олександра Станіславівна (1634)	Сокаль, бернардинський кляштор	Заповіт зг.: Довбищенко, 507
	Гелена (Катерина) Матушівна (1649)	Загорів, монастир Різдва Богородиці («де тіла дочок моїх спочивають»)	Заповіт зг.: Нац.-визв. війна, 68
	Олександра (Стефанівна?) (1651)	Луцьк, домініканський кляштор	Заповіт зг.: Горін. Жидичин, 129
Головні-Острожецькі	Андрій Федорович (1584) († 1585)	Андріїв, церква	* Заповіт
Гольшанські-Дубровицькі	Тетяна Семенівна (1522)	Кієво-Печерський монастир	Кальнофойський, 155
	Юрій Іванович (1528/1529)	Кієво-Печерський монастир	* Заповіт
	Володимир Юрійович (1545)	Кієво-Печерський монастир	Кальнофойський, 167
	Ганна Юріївна (після 1585)	Кієво-Печерський монастир(?)	Stecki, 236

122

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Гольшанські-Дубровицькі	Марія Юріївна (1576, 1577) († 1586)	Кієво-Печерський монастир(?)	Два заповіти 1576 (опубл.) і 1577 (зг.: Горін. Монастирі, 67) передбачають різні місця поховання ³¹
Друцькі-Любецькі	Богущ Дмитрович (1564)	Любче, замкова церква	* Заповіт
Друцькі-Путятичі	Ганна Богданівна (1587)	Луцьк, Успенський монастир	*Заповіт
Заславські	Кузьма Іванович (1556)	Унівський монастир(?)	Зг. у Пом'янику цього монастиря: Петрушевич, 26
	Януш Кузьмович (1562)	Вільно, Троїцька церква	* Заповіт
	Ганна Кузьмівна (1582)	Клевань, замкова церква	*Заповіт
	Єлизавета Янушівна (1618)	Добромільський монастир(?)	Зг. у Пом'янику цього монастиря: Петрушевич, 50
	Кароль (1618), Франциск (1621), Сузанна (1625) Олександровичі	Заслав, бернардинський костел	Заповіт батька (див. нижче)

123

³¹ У заповіті 1576 року (опубл.: *Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни* / Подг. Н. Д. Иванисев. Т. 1. Киев, 1849. С. 72–79) місцем бажаного поховання названо Кієво-Печерський монастир, натомість у заповіті 1577 року – Вербський Троїцький монастир під Ковелем на Волині, що належав тодішньому чоловікові княгині Андріїві Курбському. Після скандального розлучення з ним вона прожила ще десять років, тож де саме її було поховано – неясно.

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Заславські	Януш Янушович (1629)	Заслав, бернардинський костел(?)	Цей костел був ним збудований після навернення з кальвінізму ^{32]}
	Олександр Янушович (1629)	Заслав, бернардинський костел («w grobie moim, gdzie miła małżonka moja i dziatki»)	Заповіт: ЦДІАК, ф. 26, оп. 1, спр. 34, арк. 837
	Єжи Янушович (1636)	Дубно, бернардинський костел	Piotrkowczyk, жалобна проповідь ^{33]}
	Констанція Олександрівна (1630)	Пінчув, костел	Wolff, 603
	Костянтин Олександрович (1642)	Заслав, бернардинський костел	Wolff, 603
	Януш-Ісидор Олександрович, ординат (1649)	Тарнув, колегіата (у гробниці Януша Острозького)	Łącki, жалобний панегірик ^{34]}
	Владислав-Домінік Олександрович, ординат (1656)	Тарнув, колегіата (у гробниці Януша Острозького)	Rzońca, 124

124

³² Акт фундації 1600 року: ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 56. Арк. 299–304 зв. Завершення будівництва датують 1606 роком: Prusiewicz, 3.

³³ Piotrkowczyk, Alexy. *Pociecha z napomnieniem... w kazaniu na zacne klejnoty herbowe... Jerzego z Ostroga Zasławskiego nad jegoż ciałem dana z ambony dubieńskiej w kościele u ojców Bernardynów...* Kraków: W drukarni Franciszka Cezarego, [1636].

³⁴ Łącki, Kasper. *Kwiat zwiędły z Libanu...* Kraków: W drukarni Łukasza Kupisza, 1649.

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Збараські	Солтан (Семен II) Васильович (1472)	Києво-Печерський монастир?	*Заповіт (донації «Пречистой к Печери»)
	Миколай Андрійович (1574)	Збараж (не в храмі, протестант?)	Заповіт б/м поховання, опубл. ^{35]}
	Юрій Андрійович (1579) († 1580)	Збараж, замковий костел	Заповіт опубл. ^{36]}
	Стефан Андрійович (1586) Маруша Юрїївна (1603)	Вільно, кафедральний костел	Dobrowolska, 37 (прим. 2)
	Стефан Владиславович (1605) Петро Владиславович (1612)	Києво-Печерський монастир(?)	Wolff, 611
	Януш Миколайович (1608)	Залужжя під Збаражем, Спаський монастир(?) «В маєтку на Україні», костел(?)	Петрушевич, 527 Dobrowolska, 202 (прим. 4) ^{37]}
	Катерина Владиславівна (після 1618)	Бишів, костел	Słownik Geograficzny, t. I, s. 516

125

³⁵ Заповіт опубл. Людмилою Демченко: *Тестаменти княжого роду Збараських* // Архіви України. 1990, № 4–6. С. 30.

³⁶ Там само. С. 33.

³⁷ Віровизнання брацлавського воєводи Януша Миколайовича залишається спірним. За старими генеалогічними працями, він, звісно, католик; це повторює і Ванда Добровольська. Натомість Генрик Литвин уважає, що воєвода був з 1603 року уніатом: Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę, 1569–1648*. Warszawa, 2000. S. 203; це, своєю чергою, категорично заперечує Збігнев Анусік: Anusik Z. *Szlachta polska na Ukrainie w latach 1569–1688. Kilka uwag na marginesie książki Henryka Litwina* // Przegląd Nauk Historycznych. 2002. R. I, nr 2. S. 248. Заповіту князя Януша на сьогодні не виявлено, але свідчення Петрушевича, що власне він відновив у Залужжі родинний монастир та збудував там муровану

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Збаразькі	Криштоф, син Януша Миколайовича (1627) Єжи (Юрій), син Януша Миколайовича (1631)	Краків, домініканський костел	Dobrowolska, 22
Капусти	Андрій Тимофійович (1572)	Києво-Печерський монастир («в каплиці, которую сам небощик змуровати дал»)	*Заповіт дружини
	Пилип Андрійович (до 1572) Іван Андрійович (до 1572) Марина Андріївна (до 1572)	Войськ, церква	*Заповіт сестри (див. нижче)
	Олександра Андріївна (1599) († 1601)	Києво-Печерський монастир або Войськ, церква («де тіла братії і сестри»)	* Заповіт
Козеки (Козики)	Дмитро Андрійович (1583)	Зимно, Успенський монастир	Заповіт зг.: Горін. Монастирі, 184
	Юрій Дмитрович (1613) Януш Дмитрович (1626)	Володимир, домініканський костел	Заповіти зг.: Довбищенко, 543

церкву, робить, як видається, припущення Литвина вірогідним. Цей монастир був заснований у 1470–1480-х роках, а занепав близько 1525 року (Giżycki J. M. *Spis klasztorów unickich Bazylianów w wojewodztwie wołyńskim*. Kraków, 1905. S. 120–122). Варто взяти до уваги й те, що саме князю Янушу Лев Войнич-Воронецький (див. вище таблицю) у заповіті 1601 року передав коляторство над спорудженою ним церквою у Татаринівцях.

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Козеки (Козики)	Андрій Дмитрович (1628) Петро Андрійович (1628)	Сокаль, бернардинський кляштор(?)	Заповіти б/м поховання (пожертви на цей кляштор); зг.: Довбищенко, 542
	Галшка Юріївна (1635) Анна Юріївна (1651)	Володимир, домініканський костел	Заповіти зг.: Довбищенко, 542–543
Корецькі	Федір Іванович (1522)	Києво-Печерський монастир	Кальнофойський, 149
	Богуш Федорович (1576)	Києво-Печерський монастир («при телесах прародителей моих»)	Заповіт опубл.: Архив ЮЗР, ч. I, т. 1, с. 95–110
	Юрій Богушович (до 1576)	Києво-Печерський монастир	Кальнофойський, 168
	Юхим Богушович (1612)	Корець, замкова церква («Sepultus est ... more Russorum in oratoria in arce Corecensi»)	Okolski, I, 549
	Самійло Юхимович (1622)	Корець, францисканський костел	Заповіт слуги ³⁸

³⁸ Заповіт Яна Покривницького 1637 року, який просив поховати себе в склепі, «де спочиває тіло мого пана і добродія» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 198. Арк. 499 зв.).

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Корецькі	Ян-Кароль Юхимович (1633)	Корець, францисканський костел	Заповіт зг.: Довбищенко, 546
	Софія Юхимівна (черн. Серафима) (1633)	Корець, Успенський монастир	Зг. про похорон: Архів ЮЗР, ч. I, т. 6, с. 672–673
	Анна-Марцибела Юхимівна (1648)	Вільно, кафедральний костел	Wolff, 175
	Ізабела Юхимівна (1669)	Клевань, фарний костел	Wolff, 33
	Анна Самійлівна (1639)	Чорторийськ, костел	Kowalska H. // PSB, t. 17, s. 104
	Евфрузіна, дочка Яна-Кароля Юхимовича (1647)	Корець, францисканський костел(?)	Заповіт б/м поховання, зг.: Довбищенко, 546
	Самуель-Кароль, син Яна-Кароля Юхимовича (1651)	Корець, францисканський костел	Капон, жалобний панегірик ³⁹
Крокотки-Єловицькі	Яцько Васильович (1564)	Єловичі (не в храмі, протестант?)	*Заповіт б/м поховання
Курбські	Андрій Михайлович (1583)	Вербка, Троїцький монастир	Заповіт опубл. ⁴⁰

³⁹ Kanon, Andreas. *Equitis Koreciani mausoleum... Principi Samueli Karolo Korecki duci in Korec*. Kraków: In officina vidua e Fr. Caesarii, [1652].

⁴⁰ *Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни*. С. 228–242.

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Курцевичі	Олександр Михайлович (1585)	Ягідне (не в храмі, протестант?)	*Заповіт б/м поховання
	Костянтин Михайлович (1586)	Туричани («на крґунте туричанским ув отчизне моєй, толко не у церкви ани при церкви»)	*Заповіт
	Федір Михайлович (1608)	Новосілки («під грушками»)	Заповіт зг.: Довбищенко, 553
	Павло Федорович (1636)	Володимир, Успенський собор	Герасименко, 66
	Раїна Федорівна (1641)	Туричани (не в храмі, протестантка?)	Заповіт зг.: Довбищенко, 553
Лико	Семен Іванович (1621)	Києво-Печерський монастир	Кальнофойський, 159
Масальські (лише пов'язані з Волинню)	Юрій Тимошович (після 1558)	Києво-Печерський монастир	Кальнофойський, 164
	Огрефіна Іванівна (1561)	Дорогобуж, Успенський монастир	Заповіт зг.: Горін. Заповіти, 21
	Іван Петрович (1569)	Друя, церква	*Заповіт
	Андрій Петрович (1570) († 1571)	Тучин (не в храмі, протестант?: «тело моє на поховане в землю»)	*Заповіт б/м поховання
	Анна Юріївна (1617)	Рогозин, церква	Заповіт чоловіка, зг.: Довбищенко, 588

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Масальські (продовження)	Кирик Юрійович (1659)	Тростянець, церква	Заповіт зг.: Довбищенко, 561
Оленьковичі- Слуцькі	Оленько (Олександр) Володимирович (1454)	Києво-Печерський монастир	Кальнофойський, 154
	Семен Оленькович (Олександрович) (1470)	Києво-Печерський монастир	Кальнофойський, 152
	Михайло Оленькович (Олександрович) (1481)	Слуцьк, Троїцький монастир(?)	Цей монастир був ним зафундований: Skierjan, 557
	Василь Семенович (1495)	Києво-Печерський монастир	Кальнофойський, 152
	Олександра (Олена) Семенівна (1518)	Києво-Печерський монастир	Кальнофойський, 157
	Семен Михайлович (1505) Юрій Семенович (1542) Олександра Семенівна (п. 1556) Семен II Юрійович (1560)	Слуцьк, Троїцький монастир(?)	Біля батьків(?)
	Юрій II Юрійович (1578)	Києво-Печерський монастир	Кальнофойський, 152
	Юрій III Юрійович (1586)	Києво-Печерський монастир	Кальнофойський, 153
	Олександр Юрійович (1591)	Краків, костел(?)	Wolff, 334
	Юрій-Семен Юрійович (1592)	Люблін, єзуїтський костел	Wysocki, жалобна проповідь ⁴¹

⁴¹ Wysocki, Symon SJ. *Kazanie na pogrzebie... Jana Symeona Olelkowicza..., miane w Lublinie 29 Aprilis 1593*. Wilno: W drukarni Akademiej SJ, 1593.

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Оленьковичі- Слуцькі	Софія, дочка Юрія III Юрійовича (1612)	Слуцьк, Троїцький монастир	Okolski, II, s. 345
Острозькі	Федір Данилович (черн. Феодосій) (між 1441–1446)	Києво-Печерський монастир	Wolff, 344
	Василь Федорович Красний (1468)	Остріг, замкова церква («положен в церкви соборной Острозкой»)	Пом'яник Дерманського монастиря ⁴²
	Іван Васильович (п. 1465) Михайло Іванович (1501) Марія Іванівна (1506)	Києво-Печерський монастир	Кальнофойський, 167–168
	Костянтин Іванович (1530)	Києво-Печерський монастир	Кальнофойський, 154
	Ілля Костянтинович (1539)	Києво-Печерський монастир («с предки моими ... в церкви святоє Пречистое Богоматери»)	Заповіт опубл.: Archiwum Sanguszków, t. 4, s. 206–209

⁴² *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов*. Т. 4. Киев, 1859. С. 108. Був нібито перепохований до Успенського собору Києво-Печерського монастиря Костянтином Івановичем Острозьким (1521 року?).

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Острозькі	Галшка Іллівна (1579)	Остріг («ув Остроже в церкві замкової албо в костеле римском»)	Заповіт опубл. ⁴³
	Катерина Василівна (1579)	Вільно, кафедральний костел	Зг. в заповіті сестри (див. нижче)
	Костянтин Васильович (1588)	Остріг, домініканський костел	Зг. в заповіті Януша- Павла (див. нижче)
	Галшка Василівна (1599)	Вільно, кафедральний костел («podle siostry mej u św. Stanisława w kaplicy»)	*Заповіт (виконаний не був через спротив духовенства; тіло поховане в Слущькому Троїцькому монастирі ⁴⁴)
	Олександр Васильович (1603)	Остріг, замкова церква ⁴⁵	Kardaszewicz, 60
	Василь-Костянтин Костянтинович (1608)	Остріг, замкова церква	Chynczewska-Hennel Т.// PSB, t. 24, s. 495

⁴³ Заповіт опубл. Людмилою Демченко: *Острозька давнина. Дослідження і матеріали*. Т. 1. Львів, 1995. С. 110–111. Попри пізніші свідчення, можливим видається поховання у замковій церкві, бо саме з нею пов'язано пізнішу місцеву легенду про прокляття над церквою, з руїн якої ночами лунають стогони нещасної Галшки: Kardaszewicz, s. 32).

⁴⁴ Lulewicz H. *Radzywiłł Krzysztof zwany Piorunem h. Trąby* // PSB. Т. 30. Wrocław etc., 1987. S. 276.

⁴⁵ Як пише Кальнофойський (с. 168), тіло князя Олександра його дочка Анна Алоїза 1636 року перепоховала в Ярославському костелі. Проте йшлося, вірогідно, лише про якусь частку останків, бо нагробок покійному князеві

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Острозькі	Адам-Костянтин Олександрович (1618)	Ярослав, єзуїтський костел	Зг. в заповіті брата (див. нижче)
	Януш-Павел Олександрович (1619)	Ярослав, єзуїтський костел («w kaplicy u fary, tam gdzie brat mój... najmilszy odpoczywa»)	Заповіт опубл. ⁴⁶
	Елеонора, дочка Януша Васильовича (1618)	Несвіж, єзуїтський костел	Заповіт обговорено: Aleksandrowicz- Szmulikowska, 9 ⁴⁷
	Януш Васильович (1619) († 1620)	Тарнув, колегіата	Chynczewska-Hennel Т.// PSB, t. 24, s. 485
	Софія Олександрівна (1622)	Вишнич, домініканський костел	Piekarski, жалобна проповідь ⁴⁸

(«marmurowy, dobrze z osobą jego spoczywającą wyrobiony») стояв у Богоявленській церкві в Острозі ще й наприкінці XVII ст.: пор. інвентар Острога 1690 року, опублікований Мартою Боянівською: *Острозька давнина. Дослідження і матеріали*. С. 144.

⁴⁶ Kus J. «Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieje...» Adam Konstanty i Janusz Paweł księżęta Ostrogscy, wojewodzie wołyńscy // Muzeum w Jarosławiu. Zeszyty muzealne. Jarosław, 1998. S. 116–117.

⁴⁷ Aleksandrowicz-Szmulikowska M. *Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów. Przyczynek do badań mentalności magnackiej XVI–XVII wieku*. Warszawa, 1995.

⁴⁸ Piekarski, Adam. *Smętny wyjazd z Połonnego... Zofiej z Ostroga Lubomirskiej... z Ukrainy wyjachawszy aż do Wisznicza...* Kraków: W drukarni Andrzeja Piotrkowczyka, 1623.

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Острозькі	Евфрузіна, дочка Януша Васильовича (1628)	Заслав, бернардинський костел	Заповіт чоловіка Олександра Заславського (див. вище)
	Катерина Олександрівна (1642)	Замостя, колегіата	Abrek, жалобна проповідь ⁴⁹
	Анна Алоїза Олександрівна (1651) († 1654)	Остріг, єзуїтський костел	Заповіт зг.: Довбищенко, 572 (заповіт не виконано; тіло поховане в Ярославському єзуїтському костелі ⁵⁰)
Полубенські (лише пов'язані з Волинню)	Лев Васильович (бл. 1544)	Києво-Печерський монастир («przy swoich położony»)	Кальнофойський, 154
	Василь Андрійович (1551)	Києво-Печерський монастир (поруч з тілом сина Лева)	Кальнофойський, 154 (*Заповіт б/м поховання, опубл.: <i>Archiwum Sanguszków</i> , t. 6, s. 105)

134

⁴⁹ Abrek, Andreas. *Mulier sapiens... Catharina Zamoscia, ducissa ab Ostrog, comitissa in Tarnow et Jarosław... Zamosci in exequiis Academicis... Cracoviae: In officina Fr. Caesarii, 1642.*

⁵⁰ Chrościcki J. A. *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej.* Warszawa, 1974. S. 65–66.

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Полубенські (лише пов'язані з Волинню)	Іван Андрійович (1556) († 1558)	Новагрудук, замкова церква	*Заповіт
	Марія Іванівна (1560)	Новагрудук, замкова церква	*Заповіт
	Іван Остафійович (кін. 1570-х)	Києво-Печерський монастир	Wolff, 376
Порицькі	Барбара Олександрівна (п. 1598)	Хупків, парафіяльний костел(?)	Біля чоловіка(?) ⁵¹
	Януш Олександрович (1615)	Оприлівці, парафіяльний костел	Заповіт зг.: Довбищенко, 533
	Стефан Олександрович (1630)	Порицьк(?) (не в храмі, протестант?)	Lipiński, жалобна поема ⁵²
Пронські	Семен (Фридрих) Глібович (1555)	Вільно, бернардинський костел	Wolff, 401 (*Заповіт, б/м поховання)

135

⁵¹ Костел у Хупкові, де жила останні роки княгиня Барбара, був споруджений її чоловіком, конвертитом з православ'я Олександром Богдановичем Семашком (про його конверсію див.: Kamieński A. *Kariera rodu Siemaszków w XV–XVII wieku // Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historyczne.* 1989, t. 3. S. 194). Заповіт Семашка 1597 року з побажанням бути похованим у Хупківському костелі зг.: Довбищенко, 594.

⁵² Lipiński, Paweł. *Zagiel maturis... Lwów, 1630* (унікат відділу стародруків Ягелонської бібліотеки; без титульного аркуша). На користь протестантського віросповідання покійного свідчить те, що згадку про його побожність обмежено єдиною фразою в дедикації («szczerę przeciwko Bogu prase»), натомість у самій поемі, де перераховуються «славні предки» та «геройські діяння» князя Стефана, немає жодної репліки відповідного змісту.

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Пронські	Олександр Семенович (1595) († 1596)	Берестечко («ве зборе во имену моем»)	*Заповіт
	Юліуш Олександрович (1613)	Берестечко («на копці Маруха» ⁵³)	Wolff, 402
	Олександр-Октавіан Олександрович (1638)	Берестечко («у полі»)	Заповіт зг.: Довбищенко, 583
Пузини	Богдан Тимофійович (1571)	Овадовичі (не в храмі, протестант?)	*Заповіт б/м поховання
	Юрій Богданович (після 1602)	Дубно, Спаський монастир(?)	*Заповіт дружини
	Катерина Юріївна (1623) (після 1631)	Буремль, замкова церква	Заповіт зг.: Довбищенко, 608
	Михайло Юрійович (1650)	Мильці, монастир св. Миколая	Заповіт зг.: Горін. Заповіти, 28
	Олександр Юрійович (черн. Атанасій) (1650)	Луцьк, соборний храм Йоана Богослова(?)	Традиційне місце поховання луцько- острозьких владик
	Анастасія (черн. ім'я, світське невідоме) (п. 1642)	Луцьк, Успенський монастир	Була його ігуменею (Довбищенко, 692)

⁵³ Ідеться, очевидно, про поховання у мурованій гробниці під Берестечком поруч із тілом сестри, яку звали Маруха (померла малолітньою).

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Ружинські (Роговицькі)	Михайло Федорович (1575)	Ружин, церква	Заповіт опубл.: Волинські грамоти, 181–184
	Стефан Федорович (1578)	Роговичі (не в храмі, протестант?)	* Заповіт б/м поховання
	Григорій Іванович (1575) († 1577)	Твориничі (не в храмі, протестант?)	Заповіт б/м поховання, опубл.: Волинські грамоти, 197–198
	Кирик Остафійович (1599)	Котельня, церква	Słownik Geograficzny, t. 10, s. 48
	Роман Кирикович (1610)	Паволоч, церква	Starowski, 220 ⁵⁴
	Ядвіга Кириківна (1618) († 1619)	Львів, домініканський кляштор	Wolff, 419
	Федора Михайлівна (1618)	Ружин, церква	Заповіт зг.: Довбищенко, 590
	Миколай Янович Наримунтович (1629)	Костел (на розсуд дружини)	Заповіт б/м поховання, зг.: Довбищенко, 590

⁵⁴ Знаменитого «гетьмана» Лжедмитрія «посмертно конвертував» Шимон Окольський, пишучи про поховання привезеного з Тушинського табору тіла у Київському домініканському кляшторі (Okolski, t. 2, s. 653). Достовірнішим натомість видається свідчення Старовольського: «Ми [привезли] Романа до родинної Паволочі в закритій труні, як і годилося за грецькою релігією» (...nos Romano Pavolociam ad penates in urna asportato, licet Graecanicae religionis fuerit): Starowski, 220.

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Сангушки	Сендюшко/Сангушко Федькович (черн. Йоаким) (п.1454)	Мильці, монастир св. Миколая(?)	Зг. в пом'янику цього монастиря: Викторовский, 184
	Андрій Олександрович (1534/35)	Києво-Печерський монастир	Заповіт сина Федора Андрійовича (див. нижче)
	Федір Андрійович (1547)	Києво-Печерський монастир («у святоє Пречистое у Києві с предки моими»)	Заповіт опубл.: Archiwum Sanguszków, t. 4, s. 562–565
	Ганна II Андріївна (1561)	Лепуни, церква (біля чоловіка)	Wolff, 429
	Федора Андріївна (1565)	Церква б/м (на розсуд дочки)	*Заповіт
	Андрій Федорович (черн. Андріан) (зг. 1547) Марина Федорівна (зг. 1547)	Мильці, монастир св. Миколая	Machynia M. // PSB, t. 34, s. 482
	Дмитро Федорович (1549) († 1554)	Локачі (не в храмі, протестант?)	*Заповіт (не виконаний ⁵⁵)

⁵⁵ Тіло князя Дмитра, убитого під чеським містечком Яромиром переслідувачами, місцеві городяни поховали у ризницькому вівтарі Яромирського храму; їхню реляцію про загибель та поховання князя опубл.: *Archiwum Sanguszków*. T. 6. S. 176–212.

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Сангушки	Роман Федорович (1571)	Мильці, монастир св. Миколая («в манастыри моем отчизном Мелецком»)	Заповіт опубл.: Archiwum Sanguszków, t. 7, s. 396
	Федора Федорівна (до 1575)	Мильці, монастир св. Миколая	Machynia M. // PSB, t. 34, s. 482
	Федір/Роман Романович (1591)	Мильці, монастир св. Миколая	Wolff, 43
	Федора Романівна (1597)	Влодава («w kościele relii rzimskiej»)	*Заповіт
	Олександра Романівна (1602)	Заслав, бернардинський костел	Заповіт зг.: Довбищенко, 592
	Василь Михайлович Ковельський (1558) Григорій Васильович Ковельський (1555)	Смоляни, церква	Machynia M. // PSB, t. 34, s. 514
	Семен-Самуель Андрійович Ковельський (1638)	Білий Ковель, костел	Nagielski M. // PSB, t. 34, s. 511
	Андрій Михайлович Кошерський (1560) Олександр Андрійович Кошерський (1565)	Володимир, Успенський собор	Machynia M. // PSB, t. 34, s. 468, 471
	Лев Олександрович Кошерський (1571)	Мильці, монастир св. Миколая	Заповіт опубл.: Волинські грамоти, 160–165

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Сангушки	Григорій Львович Кошерський (1602)	Горохів, церква	Заповіт зг.: Довбищенко, 592
	Олександра Григорівна Кошерська (черн. Магдалина) (1625)	Львів, бернардинський кляштор	Kaniewska I. // PSB, t. 34, s. 490
	Адам-Олександр Григорович Кошерський (1653)	Пултуськ, колегіата	Заповіт зг.: Довбищенко, 592
Сокольські	Остафій Васильович (1579)	Тростянець, церква	*Заповіт
	Марко Солтанович (1586)	Сокіл («под церковю»)	*Заповіт
	Стефан Маркович, чернець (1614) († 1618)	Вільно, Троїцький монастир	Заповіт зг.: Довбищенко, 597
	Варвара Марківна (1627)	Сокіл, церква	Заповіт зг.: Довбищенко, 597
Четвертенські	Федір Михайлович (п. 1488)	Четвертня, Преображенський монастир(?)	Wolff, 39
	Федір Іванович (1560) († 1561)	Четвертня, Преображенський монастир(?)	Wolff, 39
	Ганна Матвіївна (1581)	Четвертня, Преображенський монастир	Заповіт зг.: Довбищенко, 612
	Остафій Андрійович (1589)	Боровичі (не в храмі, протестант?)	*Заповіт б/м поховання
	Катерина Остафіївна (черниця) (2 чв. XVII ст.)	Четвертня, Преображенський монастир	Була ігуменею цього монастиря

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Четвертенські	Ілля Стефанович (1640)	Тимонівка, церква	Старушич, жалобна проповідь ⁵⁶
	Ганна Яцьківна (1642)	Радовичі, церква	Заповіт зг.: Довбищенко, 613
	Захаріяш Григорович (1649)	Четвертня, Преображенський монастир	Заповіт зг.: Горін. Заповіти, 31
	Григорій Остафійович (1651)	Четвертня, Преображенський монастир	Wolff, 46
	Стефан Яцькович (1655) Федір Яцькович (1664)	Четвертня, Преображенський монастир	Wolff, 41, 43
	Катерина Яківна (бл. 1657)	Четвертня, Преображенський монастир(?)	Заповіт б/м поховання, зг.: Довбищенко, 653
Чорторійські	Михайло Васильович (до 1484)	Клевань, замкова церква(?)	Бл. 1475 р. ним закладено Клеванський замок: Prusiewicz, 8

⁵⁶ Старушич, Ігнатій Оксенович. *Казаньє погребовое над тілом... Іліи Святополка на Четвертні Четвертенского... в Тимоновце*. Київ: Лаврська друкарня, 1641 (републ. Володимиром Кречотнем: *Українське літературне барокко*. Збірник наук. праць. К., 1987. С. 250–271). Варто додати, що це суперечить твердженню Владислава Томкевича про поховання князя Іллі у Люблінській православної церкви (PSB. Т. 4. С. 361): князь справді помер у Любліні під час сесії трибуналу, але його тіло було перевезене до маєтку на Брацлавщину.

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Чорторийські	Федір Михайлович (1542)	Клевань, замкова церква(?)	Завершив спорудження Клеванського замку: Prusiewicz, 8
	Іван Федорович (1561)	Клевань, замкова церква	Заповіт сина Івана (див. нижче)
	Олександр Федорович (1569) († 1571)	Зимно, Успенський монастир	Заповіт опубл.: Архів ЮЗР, ч. VII, т. 1, с. 17–20
	Іван (Януш) Іванович (1581)	Клевань, замкова церква («где и тіло отца моего поховано»)	*Заповіт
	Михайло Олександрович (1582)	Мала Осниця під Чорторийськом, Троїцький монастир	Заповіт опубл.: Архів ЮЗР, ч. VII, т. 1, с. 32–35
	Юрій Іванович (1603) († 1604)	Клевань, фарний костел	Заповіт зг.: Довбищенко, 611
	Катерина Іванівна (1601) Олена Іванівна (1602)	Пересопниця, монастир Різдва Богородиці	Заповіти зг.: Довбищенко, 610–611
	Софія Михайлівна (1618)	Корець, Успенський монастир	Лаврентій Зизаній, жалобна проповідь ⁵⁷

⁵⁷ Лаврентій Зизаній. Поученіє при погребі Софіеи княгини Чарторьской // Крыловский А. С. Львовское ставропигиальное братство. Опыт церковно-исторического исследования. Киев, 1904. Приложение, № 28.

Родина	Роки поховань членів родини	Місця поховань	Джерело
Чорторийські	Юрій Михайлович (1624)	Сарни, Троїцький монастир(?)	Був засновником цього монастиря
	Петронелла, дочка Юрія Івановича (1634)	Клевань, фарний костел	Wolff, 33
	Миколай-Єжи, син Юрія Івановича (1662)	Клевань, крипта фарного костелу	Latacz E. // PSB, t. 4. s. 295

**Ужиті в таблиці скорочення
(окрім згадуваних у примітках до основного тексту)**

Архів ЮЗР — *Архів Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов*. Ч. I, т. 1; ч. I, т. 6; ч. VII, т. 1. Киев, 1859, 1883, 1886.

Волинські грамоти — *Волинські грамоти XVI ст.* / Упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. К., 1995.

Герасименко — Герасименко В. *Родовід князів Курцевичів* // Генеалогічні записки Українського Геральдичного товариства. Біла Церква, 2000. С. 63–70.

Горін. Жидичин — Горін С. *Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя)*. К., 2009.

Горін. Заповіти — Горін С. *Заповіти як джерело дослідження історії монастирів Волині XVI — першої половини XVII ст.* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 19. К., 2009. С. 19–35.

Довбищенко — Довбищенко М. В. *Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст.* К., 2008.

Нац.-визв. війна — *Національно-визвольна війна в Україні, 1648–1651*. Збірник за документами актових книг / Упор. Л. А. Сухих, В. В. Страшко. К., 2008.

Пам'ятки — *Пам'ятки. Архів Української Церкви. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст.* / Упор. М. В. Довбищенко. К., 2001.

Archiwum Sanguszków — *Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie* / Wyd. przez Bronisława Gorczaka. Т. 4 (1535–1547); т. 6 (1549–1577); т. 7 (1554–1572). Lwów, 1890, 1910.

Dobrowolska — Dobrowolska W. *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (Z wstępem o rodzie Zbaraskich i życiorysem Janusza Zbaraskiego, wojewody bractawskiego)*. Przemyśl, 1926.

Kardaszewicz — Kardaszewicz S. *Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia*. Warszawa–Kraków, 1913.

Lulewicz — Lulewicz H. *Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Wazów* // *Przegląd Historyczny*. 1977, т. LXVIII, з. 3. S. 425–443.

Okolski — Okolski, Simon. *Orbis Polonus ... in quo antiqua Sarmatarum gentilitia ... specificantur et relucet*. Т. 1–3. Cracoviae: In officina Fr. Caesarii, 1641–1645.

Prusiewicz — Prusiewicz F. *Zamki i fortece na Wołyniu*. Łuck, 1922.

PSB — *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 4 (Kraków, 1938); 17, 24, 34 (Wrocław etc., 1972, 1979, 1993).

4. «ПОГРЕБ ТІЛУ МОЄМУ ВИБИРАЮ С ПРЕДКИ МОЄМИ»...

Rzońca — Rzońca J. *Władysław Dominik Ostrogski-Zasławski jako regimentarz, wojewoda krakowski i pierwszy ordynat ostrogski // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Pod red. J. Urwanowicza. Białystok, 2003. S. 105–124.*

Skiepjian — Skiepjian A. *Olelkowicze w XVI wieku w życiu społeczno-kulturalnym Wielkiego Księstwa Litewskiego // Ibidem. S. 553–560.*

Słownik Geograficzny — Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1, 10. Warszawa, 1880, 1896.

Stecki — Stecki T. J. *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki.* Kraków, 1888.

Starowolski — Starovolscius, Simon. *Sarmatiae bellatores. Coloniae Agrippinae: Apud Henricum Crithium, 1631.*

Urzędnicy — *Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. Marian Wolski. Kórnik, 2007.*

Wolff — Wolff J. *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku.* Warszawa, 1895.

**«Освоений простір»,
або Де заповідали ховати себе
волинські шляхтичі**

«Поручаю Пану Богу всемогутньому духа мого, а тіло моє грішне землі» — цей повторюваний у преамбулі ледь не кожного заповіту рефрен відсилає нас до поховального обряду. Відображаючи стійкий страх перед непідвладною людському розумові вічністю, похорони, за спостереженням етнологів, належать до найповільніше змінюваних елементів традиційної культури. Існує без перебільшення неозора наукова література, присвячена аналізу есхатологічних уявлень про взаємини живих і мертвих, про потойбічні мандри душі та відплату за вчинені в земному бутті гріхи. Те саме можна сказати й про число праць, де фіксуються та розшифровуються символічні дійства поховального обряду, часто вже не вповні зрозумілі самим його учасникам. Натомість коли йдеться про вибір місця спочинку «грішного тіла», то, як видається, дослідники вважають це за річ самоочевидну, обмежуючись короткими відсиланнями до релігійних уявлень. Мені принаймні праць, які би спеціально аналізували під цим кутом зору поховання XVI–XVII століття на українському матеріалі, досі не траплялося. Тим часом вибір місця поховання у «доконфесіоналізовані» часи, коли ще не існувало ні регулярних кладовищ, ні контролю Церкви над приватним життям, на мою думку, може розповісти істориків чимало такого, про що тогочасні писемні джерела розповідати «не вміють».

Серед іншого, йдеться про так званий «освоений», або «обжитий» простір (*espace vécu, lived space*) — місце, на якому соціальне

та культурне життя протікає у нерозривному поєднанні матеріальних та ментальних чинників, а «посередниками» між матеріальним і ментальним слугують відповідні соціальні практики, що опосередковано «розповідають» про сприйняття даного простору його мешканцями¹. Свого часу, обговорюючи уявлення про «свій» життєпростір та засоби маркування «свої території» у мемуарах («хроніці») дрібного київського шляхтича XVII століття Йоакима Єрлича, я не без подиву констатувала, що «ментальна географія» Єрлича була цілком сепарована від сконструйованих політико-ідеологічних параметрів на кшталт території воєводства/держави чи належності до «руського народу»: стрижневим маркером «свого» простору виступало місцепроживання та місця поховання «спільноти своїх» — кровних родичів і свояків, що мешкали здебільшого на Київщині². Ментальну географію пересічного волинського шляхтича у такому наскрізному наративі, як записки Єрлича, на жаль, не представлено, а доступний історикові розрізнений матеріал (листи, судові скарги, сеймиківі інструкції тощо) видається для її реконструкції непридатним: по-перше, він спирається на усталені для такого роду документів мовленнєві штампи, себто є підозрілим щодо своєї адекватності світовідчуттю автора, а по-друге, ці тексти завжди ситуаційні, тож їхня проекція на ширший масштаб непевна.

Власне тому за основу моїх спостережень над уявленнями волинської шляхти про свій життєпростір взято дещо незвичне, зате достатньо «масове» та, поза всяким сумнівом, цілком «об'єктивне» свідчення — вибір місця, де має бути поховане тіло згідно з волею шляхтича, висловленою у його тестаменті. Під цим кутом зору мною було розглянуто й «розсортовано» понад 500 відповідних зга-

¹ Концепцію «освоєного/обжитого» простору (*espace vécu*) вперше сформулював Анрі Лефевр (*Lefebvre, Henri. The Production of Space. Oxford, 1991*; перше французьке видання: 1974 року), а спопуляризував американський соціолог Едвард Соджа (*Soja, Edward. Postmodern Geographies: the Reassertion of Space in Critical Social Theory. London, 1989*). Детальніший аналіз поглядів обох учених та спроб їх реалізації у пізніших наукових дослідженнях див.: Котенко А. *Повернення простору* // Український гуманітарний огляд. Вип. 15. К., 2010.

² Див. детальніше у цій книжці: *Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича)*.

док за період від появи наприкінці 1540-х років перших збережених шляхетських заповітів до 1650-х років (тестаменти й місця поховань княжих родин у цій статті до уваги не бралися: цим людям, чий просторові пріоритети спиралися на інакші, ніж у пересічної шляхти, засади, присвячено окрему розвідку³). Шляхетські заповіти, на відміну від княжих, досі практично не публікувалися, тому основну масу спостережень запозичено з реєстрів актового матеріалу, де видавці уміщували потрібну інформацію⁴, меншою мірою — зі згадок у відповідних дослідженнях та з текстів самих заповітів. Зрозуміло, що тестаментів за розглянутий час було написано значно більше, ніж мені вдалося використати, проте й доступне їх число, гадаю, є достатньо репрезентативним та дозволяє зробити бодай попередні висновки.

Окремою проблемою, яку тут лише коротко заторкну, є питання, з якого часу увійшов у вжиток писаний тестамент. Княжі заповіти, складені не як вкладні записи на храми/монастирі, де місце поховання легко вгадати, хоча прямо про це й не сказано⁵, починають фіксуватися за усталеним формуляром та із зазначенням обраного тестатором місця спочинку тіла починаючи від 1530-х років. Серед шляхти такий звичай було започатковано дещо пізніше. Найбільш ранній із відомих мені сьогодні волинських шляхетських заповітів датується 1548 роком — це тестамент Івана Богдановича Загорівського, онука фундатора-оновлювача старовинного Загорівського монастиря Михайла Загорівського: звісно, з проханням поховати

³ Див.: «Погреб тілу моему вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів у XV — середині XVII ст.

⁴ Це передусім праці: Довбищенко М. *Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст.* К., 2008. С. 491–616 (Додаток «Реєстр тестаментів волинської шляхти 1596–1660 рр.»); Горін С. *Заповіти як джерело дослідження історії монастирів Волині XVI — першої половини XVII ст.* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених. Т. 19. К., 2009. С. 19–35; Його ж. *Монастирі Західної Волині (друга половина XV — перша половина XVII ст.* Львів, 2007; *Національно-визвольна війна в Україні, 1648–1657.* Збірник за документами актових книг / Упор. Л. А. Сухих, В. В. Страшко. К., 2008.

⁵ Пор., для прикладу, відомий вкладний запис князя Андрія Володимировича Омельковича 1446 року на Києво-Печерський монастир: *Українські грамати XIV — першої половини XV ст.* / Упор. В. Розов. К., 1928. Т. 1. С. 154–155.

тіло в обителі, патронованій родиною⁶. Наступний зі збережених заповітів датується 1551 роком⁷, і належить він київській зем'янці Духні Дублянській з роду, вперше згадуваного під 1501 роком як власники кількох сіл під Києвом⁸ (місце свого поховання пані Духна залишає на розсуд дітей). У 1552 році зафіксовано черговий заповіт у Кременці, складений особою не місцевого походження — кременецьким бургграфієм Миколаєм Колачковським⁹, якого було введено на уряд 1548 року за розпорядженням тодішньої власниці Кременця королеви Бони¹⁰ (текст пошкоджений, встановити, чи є в ньому розпорядження про місце поховання, неможливо). У 1554 році один з братів Ловейків, мозирських зем'ян Київського повіту¹¹, склав у Вільні, ймовірно — за місцем своєї служби, заповіт, у якому прагне, сказати б, повернутися додому, до Києва: «тело мое абы было положоно у манастиры Светое Пречистое Печерское»¹². Врешті, 1559 роком датовано тестамент волинського хорунжого Федора Сербина Хорохоринського — з проханням поховати тіло в Луцькому Успенському монастирі¹³. Така ж невелика кількість заповітів

⁶ Горін С. *Монастирі Західної Волині*. С. 117, 134.

⁷ Biłous N. *Testamenty mieszkańców Kijowa z XVI — pierwszej połowy XVII wieku* // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2010, nr 2. S. 245–246.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві [далі — ЦДАУК]. Ф. 44, оп. 1, спр. 1. Арк. 511.

⁹ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 4. Арк. 10. Принагідно дякую Ігорю Тесленку, який надав мені інформацію про цей акт.

¹⁰ Boniecki A. *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*. Warszawa, 1887. S. 12.

¹¹ Ім'я тестатора — Михайло Гринькович; під 1570 роком згадується Степан Григорович (Гринькович) як співвласник села на Київському Поліссі (ЦДАУК. Ф. 25, опр. 1, спр. 12. Арк. 88 зв.), а під 1591 роком його ж, на той час уже мозирського суддю, звинувачено у безбожництві (текст звинувачення опубл.: *Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Избранные произведения XVI — начала XVII в.* Минск, 1962. С. 98).

¹² Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. *Кніга запісаў 43 (1523–1560)* / Падрыхтаваў В. С. Мянжынскі. Мінск, 2003. С. 55–56.

¹³ *Архив Юго-Западной России* [далі — *Архив ЮЗР*]. Ч. 8, т. 4. Киев, 1907. С. 99.

походить з 1560-х років: 1561 року Василя Семашка (тіло має бути поховане у Красносельському Преображенському монастирі під Луцьком)¹⁴; 1563 року Марії Томківни Посяговецької — з проханням бути похованою «подле гроба небожчика першого мужа моего пана Маска Хомяка» у Дерманському монастирі¹⁵; 1567 року Василя Балабана Осекрівського і 1568 та 1569 років Оникія Бутятицького та Павла Черневського (без вказівки щодо місця поховання)¹⁶; врешті, 1569 року о. Йони, першого відомого архімандрита Жидичинського монастиря з розпорядженням поховати тіло «водле звичаю на местцу певном» у тому-таки монастирі¹⁷.

Через небереженість київських та ранніх кременецьких актових книг неможливо сказати, чи було до них вписано ще якісь акти останньої волі упродовж 1560-х років, натомість приклад аналогічних у часі володимирських і луцьких книг, де такі записи буквально одиничні (їх згадано вище), переконує, що тестамент став буденним явищем у житті руської спільноти не раніше 1570-х (для прикладу, в кременецькому земстві за це десятиліття занотовано вже 15 заповітів¹⁸, а до книг Руської метрики Коронної канцелярії почали вносити заповіти не лише князів, а й шляхти¹⁹). Зі сказаного випливає два висновки: по-перше, звичай фіксувати останню волю

¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 3. Арк. 197.

¹⁵ Горін С. *Заповіти як джерело дослідження історії монастирів*. С. 20.

¹⁶ *Володимирський городський суд: подокументні описи актових книг*. Вип. 1 (Справи 1–5, 1566–1570) / Склала Г. Сергійчук. К., 2002. С. 37; *Волинські грамоти XVI ст.* / Упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. К., 1995. С. 23–24, 77–78.

¹⁷ Цит. за републікацією в додатках до праці: Горін С. *Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя)*. К., 2009. С. 299.

¹⁸ Пор.: *Кременецький земський суд. Описи актових книг*. Вип. 1: Книги 1–11 (1568–1598 рр.) / Упор. Л. А. Попова, З. С. Хомутецька, В. Д. Чунтулова. К., 1959. С. 29–58.

¹⁹ Це, зокрема, заповіти: луцького підкоморія Михайла Сербина Хорошинського (1576 року), Дмитра Рогозинського (1576 року) і жінки кременецького городничого Прасковії Куневської (1577 року): *Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673* / Упор. Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков та ін. К., 2002. С. 269, 288.

на письмі розповсюджувався, як і решта культурних інновацій, згорі вниз — від князів, що першими переймали «латинські» звичаї, до пересічної шляхти; по-друге, появи «масового» писаного заповіту, очевидно, посприяло входження в обіг Другого Литовського Статуту 1566 року, який уперше запровадив право повного розпорядження маєтком. Окрім того, тут коротку згадку про тестаменти попереднього, Першого Статуту 1529 року, де йшлося лише про юридичну правоздатність заповідача та свідків (розд. V, арт. 14–16)²⁰, було доповнено вимогою публічно оприлюднювати акт останньої волі: «скоро по вчиненню маєт тот тестамент объявлен быти перед нами господарем або перед судом земским на первых роках судовых» (розд. VIII, арт. 3).

З іншого боку, той факт, що писаний за усталеним формуляром заповіт входить у «масовий» вжиток починаючи з 1570-х років, дозволяє обережно пов'язати цю, ще відносно нову для «литовської Русі», практику з Люблінською унією 1569 року, яка відкрила шлях для проникнення на Волинь і Київщину польських культурних практик. Життєва важливість акту останньої волі (і матеріальна — у сенсі впорядкування майнових справ, і духовна — в аспекті спасіння душі) посприяла тому, що уявлення потриденських католиків про «мистецтво доброго умирання» (*ars bene moriendi*) були перейняті православним загалом без перебільшення блискавично.

Стереотипний формуляр тестаменту передбачав, що після молитовної інвокації та аренги, загалом тотожної у заповітах католиків, православних і кальвіністів²¹, диспозиційну частину тексту відкривало побажання щодо місця поховання «грішного тіла». Тут уже натрапляємо на розбіжності, і то не тільки в зрозумілому виборі між православним чи католицьким храмом/монастирем. Аби зро-

²⁰ Появу цього припису дослідники пов'язують із впливом римського права: Bardach J. *Statuta litewskie a prawo rzymskie*. Warszawa, 1999. S. 22, 54.

²¹ Тотожність їх звучання у католицьких та православних заповітах констатовано: Borkowska M., OSB. *Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. Wybór testamentów z XVII–XVIII wieku*. Warszawa, 1984. S. 11. Те саме, за спостереженням Малгожати Александрович-Смулікowsької, властиве заповітам кальвіністів: Aleksandrowicz-Smulikowska M. *Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów. Przyczynek do badań mentalności magnackiej XVI–XVII wieku*. Warszawa, 1995. S. 7.

бити подальші міркування предметнішими, ризикну навести умовне співвідношення вказівок на те, де слід ховати тіло. Його цифри, виведені на підставі близько 500 заповітів, звісно, є дуже приблизними, бо число самих заповітів було незрівнянно більшим, та й у взятих до уваги текстах віровизнання тестатора далеко не завжди ясне. Гадаю, проте, що на роль навігатора в подорожі по лабіринту волевиявлень мої умовні підрахунки надаються. Отже, приймаючи число розглянутих заповітів за 100%, отримуємо у його загальному розподілі, а всередині кожного з варіантів – із врахуванням різниць між конфесіями такі дані:

	Православні	Католики	Протестанти
При храмах монастирів (всього 68 %)	53 %	47 %	
«Удома»: в храмі свого замку/маєтку чи на території свого маєтку (всього 27 %)	78 %	8 %	14 %
На волю виконавців заповіту (всього 5 %)	42 %	55 %	3 %

З наведених підрахунків випливає, що і православні, і католики вважали «найнадійнішим» місцем поховання монастир – як сповнений *sacrum* осередок, де в день Страшного Суду душа може сподіватися на заступництво святих патронів саме цього монастиря. Такі уявлення, що набули розповсюдження серед християн ще в добу високого Середньовіччя²², були потужно підштовхнуті Католицькою реформою, в ході утвердження якої зросло пошанування локальних святих, а також відбулася своєрідна «регіоналізація» марійного культу²³. Виразніший доказ побутування таких уявлень дають поховання католиків: майже половина тестаторів (близько 80 заповітів за 1596–1657 роки) побажала бути похованими при храмах Луцького та Володимирського домініканських монастирів, де, згідно з давнім привілеєм Папи Ордену св. Домініка, здійсню-

²² Пор.: *Історія європейської ментальності* / За ред. П. Дінцельбахера. Переклад з німецької В. Кам'янець. К., 2004. С. 294.

²³ Litak S. *W dobie reform i polemik religijnych // Chryścijaństwo w Polsce. Zarys przemian, 966–1979* / Pod red. Jerzego Kłoczowskiego. Lublin, 1992. S. 247.

вана біля спеціального вітваря відправа могла звільнити душу покійного від Чистилища²⁴. Обидва монастирі належали до найшанованіших у Руській домініканській провінції як через свою давність (заснування Луцького датують 1370-ми роками, а Володимирського — початком XV століття²⁵), так і завдяки чудотворному образу Матері Божої Сніжної — копії кінця XVI століття, виконаної з ікони римської базиліки *Sancta Maria Maggiore* (сучасники, втім, вважали Луцьку Богородицю за написану пензлем св. Луки, а перші свідчення про чудеса, видряпані на стінах костелу, датуються 1614 роком²⁶).

Можна припускати, що вже на початку XVII століття, зі збільшенням серед волинської шляхти числа католиків, усталюється практика поховань у родинних усипальницях Володимирського та Луцького домініканських храмів. Наприклад, Анджей Заленський у заповіті 1653 року просить поховати його поруч із тілами діда й батька²⁷: дідом тестатора був мазовецький шляхтич Анджей Шлюбич (ze Słubic) Заленський герба Прус, який «з млодости літ» служив князю Романові Сангушку, вислуживши від нього с. Тулин у Володимирському повіті²⁸, а по смерті Романа перейшов на службу до князя Василя-Костянтина Острозького²⁹. Це вийшло мазовшанину на добре, бо від 1588 року до смерті († 1616) він обіймав пост володимирського земського судді³⁰; володимирським земським суддею став з 1618 року і його син Ян († 1637)³¹. Заповіти інших членів цієї родини, що перемістилася на Волинь (як епізодично згаданий під 1582 роком Александр чи володимирський гродський

²⁴ Сінкевич Н. *Laudare, benedicere, praedicare. Домініканський Орден на Волині в кінці XVI — на початку XIX ст.* К., 2009. С. 78 (у цій праці див. також велику попередню літературу з історії Руської домініканської провінції).

²⁵ Там само. С. 54–55.

²⁶ Там само. С. 132–135.

²⁷ Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 531.

²⁸ ЦДДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 20. Арк. 237.

²⁹ Пор.: Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 4. Арк. 155 зв.

³⁰ *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy* / Opr. M. Wolski. Kórnik, 2007. S. 116 (тут неправильно зреконструйовано ім'я Анджеєвого батька: суддю названо «Васильович», треба — «Валентович»).

³¹ Там само. С. 117.

суддя 1613–1620 років Криштоф, слуга Януша Острозького³²), не збереглися, однак можна припускати, що їхнім місцем останнього спочинку теж мала би служити родова усипальниця Заленських у костелі володимирських домініканців.

Серед інших католицьких монастирів Волині чимало поховань (понад 20 за 1623–1661 роки) припадає на Затурецький монастир оо. августиніан, зафундований 1620 року волинським каштеляном Яном Лагодовським³³. Чим приваблював цей осередок — сказати з певністю важко, бо надто строкатим є склад осіб, які побажали знайти тут спочинок для свого тіла. Можливо, вирішальну роль відіграло те, що аж до 1637 року (коли виник домініканський кляштор у розташованому за далекими болотами Камені-Каширському) це був єдиний поза Володимиром католицький монастир на весь розлогий повіт: на «поховальне призначення» по-своєму «натякає» й сам фундаційний акт, де, серед іншого, передбачалося «*smintarz porządnie ogrodzić*»³⁴.

Близько десятка тестаторів обрало місцем спочинку тіла заснований наприкінці XVI століття за королівським привілеєм монастир оо. бернардинів у Сокалі³⁵, чому, найвірогідніше, мала посприяти слава тутешньої чудотворної Богородичної ікони. Врешті, десять осіб побажало бути похованими в костелі Товариства єзуїтів у Луцьку і троє — в аналогічному костелі в Острозі³⁶. Ці поховання виглядають цілком умотивованими: половина з-поміж луцьких поховань — це доброчинці тутешнього єзуїтського колегіуму (Ян Харленський, Філон Гулевич, Войцех Станішевський і його дружина,

³² Його введення на уряд див.: ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 45. Арк. 10.

³³ Горін С. *Монастирі Західної Волині*. С. 274, 279; Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 493 *passim*.

³⁴ Цит. за: Горін С. *Монастирі Західної Волині*. С. 274.

³⁵ Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 500 *passim*.

³⁶ Там само. С. 502 *passim*. До зафіксованих тут луцьких поховань треба додати поховання луцького підкоморія Яна Харленського 1618 року (Rulikowski E. *Opis powiatu kijowskiego* / Wyd. M. Dubiecki. Kijów–Warszawa, 1913. S. 162), а до острозьких — поховання 1618 року брацлавського каштеляна Миколая Семашка (Kamieński A. *Kariera rodu Siemaszków w XV–XVI wieku* // *Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historyczne*. 1989. T. 3. S.200).

Ян Вилежинський), а в Острозі до таких належав Ян Гжибовський³⁷; у храмі луцьких єзуїтів заповідав себе поховати 1640 року й Станіслав Млодзяновський³⁸, батько знаменитого проповідника і теолога Томаша Млодзяновського, вихованця тутешніх єзуїтів.

Засадничо інакшу мотивацію, як видається, мали прохання бути похованими у ще трьох католицьких монастирях: Корецькому францисканському (понад 20 осіб), Дубенському бернардинському (до 20 осіб) і Межиріцькому францисканському (півтора десятка осіб). Патронами першого з них були князі Корецькі, а двох інших — їхній фундатор Януш Острозький.

Зазвичай монастирі такого типу служили місцем поховання слуг Княжого дому. Це зі зворушливою виразністю підтверджує заповіт Яна Покривницького 1635 року: тестатор просить поховати себе не просто в костелі оо. францисканців у Корці, а якомога ближче до свого «пана і добродія» Самійла Корецького — у склепі, де спочиває його тіло³⁹, а якби на це не дала згоди дочка покійного Анна, то в склепі пана Вишневського там-таки⁴⁰. Характерно, що коли всередині родини конфесія «слуг Дому» мінялася, то міг змінитися монастир/храм, але це не порушувало практик поховання у патронуваному князями сакральному осередку.

Наведу один з багатьох можливих прикладів зміни конфесії, але не відданості патронам. У 1598 році побажала знайти вічний спочинок у Дерманському (православному) монастирі «при костях матки

³⁷ Див. перелік добродійців колегій Товариства Ісуса: Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI — середини XVII ст.* Львів, 2005. С. 279, 282, 292, 295.

³⁸ Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 564.

³⁹ Перевезення до Корця тіла страченого 1622 року в Стамбулі Самійла Корецького детальніше фіксує Ерлич: «którego ciało przez staranie matki onego i brata jego xięcia Karola okupiono, do oyczyzny wyprowadzono u w Korcu pochowane» (Jerlicz J. *Latopisiec abo Kroyniczka* // Южнорусские летописи / Подг. О. Левицкий. Киев, 1916. С. 38).

⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 198. Арк. 499–502. «Пан Вишневський» — це, найімовірніше, Самійло Вишневський, згадуваний під 1629 роком як державця невеличкого сільця Мала Солпа у Корецькій волості з руки Кароля Корецького: Баранович Ол. *Залюднення України перед Хмельниччиною*. Ч. 1: *Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.* К., 1930. С. 43.

моєє» Олександра Одинцевичівна⁴¹ з роду здібнілих князів Одинцевичів Соколовських, що оберталися в колі Острозьких від початку XVI століття⁴² (і, додам, дружина клієнта Острозьких Остафія Єло-Малинського). У 1616 році тут же «подле матки моєє» заповідає поховати себе Костянтин Одинцевич Соколовський⁴³, одружений з Катериною Лонцькою з родини давніх слуг Княжого дому (Олександра Одинцевичівна не була його матір'ю, тож згадка про гріб матері засвідчує, що в Дермані мали бути поховані й інші Одинцевичі). Врешті, під 1651 роком ще один Одинцевич Соколовський, Ян (уже католик), служачи й надалі Острозьким, прагне бути похованим у їхньому Межирицькому францисканському монастирі⁴⁴.

У цілому понад 180 католицьких поховань сконцентровано у дев'яти кляшторах, причому мотивація вибору осередку для спочинку тіла виглядає достатньо прозорою — або через сакральну славу місця, або через клієнтарно-патрональні пріоритети, або й просто через територіальну близькість (як у випадку Затурського кляштору). Складніше «розсортувати» понад 160 поховань у монастирях східного обряду, бо число вибраних тестаторами обителів є незрівнянно більшим (25 монастирів), хоча в деяких фіксується лише по одному-два поховання (як, наприклад, у Володимирському Святого Спаса, Дубенському Преображенському, Красносельському, Перекальському, Перемільському, Підгаєцькому та ін.).

Серед цих монастирів виразнішу «популярність» мали ті, де зберігалися оточені легендарною аурою чудотворні ікони: старовинні Зимненська і Загорівська обителі (появу обох передання пов'язувало з києворуськими часами, а Богородичну ікону в Зимному вважали за написану св. Лукою⁴⁵), а також Милецький монастир

⁴¹ Цит. за: *Архів Української Церкви*. Вип. 1: *Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст.* / Упор. М. В. Довбищенко. К., 2001. С. 101.

⁴² Пор.: Wolff J. *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa, 1895. S. 282–283.

⁴³ Горін С. *Заповіти як джерело дослідження історії монастирів*. С. 20.

⁴⁴ Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 570.

⁴⁵ З-поміж сучасної літератури про легенду Зимненського монастиря, у тому числі його ікони та мощей св. Варлаама, які тут зберігаються, див.:

(образ св. Миколая). У кожному з перших двох число призначених тестаторами поховань сягає близько двох десятків, а в другому зафіксовано десять побажань знайти спочинок саме тут⁴⁶ (насправді поховань мало бути більше, бо в багатьох заповідях натрапляємо на прохання покласти тіло біля праху родичів). Дещо менше, ніж по десятку поховань, фіксується і в решті монастирів, яким належали шановані ікони (пов'язані з ними випадки чудотворення почали документувати пізніше — в уже «дисциплінованій» Унійній Церкві кінця XVII–XVIII століття). Серед таких обителів варто згадати: Жидичинський монастир (образ св. Миколая); Дерманський монастир (перший випадок чуда, що сталося за поміччю тутешньої Богородичної ікони, занотовано 1636 року⁴⁷, себто невдовзі після того, як монастир став унійним); Дорогобузький монастир (збережений до сьогодні образ т. зв. Дорогобузької Богородиці датують останньою третинною XIII — початком XIV століття⁴⁸); врешті, номінальний Володимирський монастир Пресвятої Богородиці, який служив осідком володимиро-берестейських єпископів⁴⁹, а в його соборному Успенському храмі знаходилася чудотворна Богородична ікона (її написання датують XV століттям⁵⁰). Відомі на сьогодні тестаменти з проханням поховати тіло саме тут стосуються лише того періоду, відколи володимирський єпископський осідок став унійним. Зокрема, у тестаменті владики Йоакима Мораховського 1631 року

Крощенко Л. *Історично-архівні дослідження Зимненського монастиря на Волині (реконструкція підвалин)* // Записки НТШ. Т. 241. Львів, 2001. С. 495–519.

⁴⁶ Горін С. *Монастирі Західної Волині*. С. 134–135; Його ж. *Заповіти як джерело дослідження історії монастирів*. С. 28–29; Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 504 *passim*.

⁴⁷ Це запис у пом'янику проти імені монаха Авраама: «Се аз приидох сліпим до Дерманя и прозріх у Святой Пречистой образу року 1636, июня первого» (цит. за: Рожко В. *Чудотворні ікони Волині і Полісся*. Луцьк, 2002. С. 25).

⁴⁸ Про цю ікону див. детальніше: Александрович В. *Українське малярство XIII–XV ст.* Львів, 1995. С. 7–76.

⁴⁹ Горін С. *Монастирі Західної Волині*. С. 114.

⁵⁰ Луцьк В. *Матеріали до історії музейних збірок волинського іконопису* // *Волинська ікона: Питання історії вивчення, дослідження та атрибуції*. Луцьк, 1998. С. 22.

вже виділено певну суму на оздоблення ікони⁵¹, а в усіх наступних тестаментх апеляція до «obrazu cudownego na tamtym mieyscu będącego» стає звичним рефреном⁵², хоча в давніших актах останньої волі, приміром у заповіті Михайла Витонізького 1628 року, згадки про «cudowny obraz» ще немає⁵³.

У цілому ж, коли ми порівнюємо число заповітів із побажанням спочинку тіла в тих монастирях, де зберігалися ікони, чиє чудотворення буде пізніше задокументоване (а це, крім згаданих, Білостоцький, Вербський, Гошанський, Дубенський, Корецький і Почаївський⁵⁴), то кількість православних/уніатів, які шукали спасіння душі під опікою оточених аурою чуда святощів, більш-менш дорівнюватиме аналогічному числу католиків. Це означає, що бажання перебувати в день Страшного Суду «ближче» до *sacrum* виступало спільним мотивом для людей обох ортодоксальних обрядів — східного і латинського. Натомість в інших випадках поховань при монастирях чи монастирських храмах мотивація розбігається. Коли для католиків тут провідним виступав клієнтарно-патрональний зв'язок, то для православних — групова солідарність. На це промовисто вказує «рекордне» число обумовлених заповітами поховань у храмі чи на цвинтарі Луцького Братського (Хрестовоздвиженського) монастиря. Луцьке православне братство, що виникло близько 1617 року⁵⁵, первісно не охоплювало так багато членів⁵⁶, як ми бачимо з переліку людей, котрі висловили бажання знайти тут спочинок своєму тілові — не менше 40 осіб упродовж 1621–1657 ро-

⁵¹ Заповіт опубліковано: *Архів ЮЗР*. Ч. I, т. 6. С. 623–630.

⁵² Пор. в опублікованих тестаментх: Катерини Хмелевської Потієвої 1637 року, Марії Линевської 1639 року і Маруші Обухівни Дубницької 1643 року (*Архів Української Церкви*. Вип. 1. С. 234, 260, 273).

⁵³ Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 504.

⁵⁴ Про тутешні ікони, хоч і з наївною довірою до легенд їхнього «прадавнього» походження, див.: Рожко В. *Чудотворні ікони Волині і Полісся*. С. 28, 39, 63, 81, 95, 103.

⁵⁵ Isaievych Ia. *Voluntary Brotherhood. Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine*. Edmonton, 2006. P. 31.

⁵⁶ Див. «упис» братства 1619 року: *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов*. Т. 1. Киев, 1846. С. 9–12.

ків. Число це, звісно, побільшують жінки, які в строгому сенсі слова «братчиками» не були, хоча й походили з родин «братчиків», однак на те, що далеко не всі поховання зафіксовано заповітами, вказують застереження на кшталт покласти тіло «поряд з братом», «у гробі, де лежить...»⁵⁷ тощо.

На ще виразніші різниці у похованнях людей східного та латинського обрядів натрапляємо, коли в заповіті висловлювалося бажання бути похованим «удома» — в храмі чи на храмовому цвинтарі власного маєтку, тобто у безпосередньому зв'язку з локальним родинним культом та понадчасовою «спільнотою своїх»⁵⁸. Згадки, що цей храм спорудив сам тестатор-шляхтич (князівські фундації тут не враховано), одиничні: єдиний православний випадок (заповіт 1613 року Івана Княгининського⁵⁹) і три католицькі: Єжи Пясецького 1615 року (ідеться про щойно розпочате будівництво костелу у Тайкурах)⁶⁰ та двох католиків-конвертитів Миколая Мишки-Варковського (1613 року)⁶¹ і Миколая Ело-Малинського (1629 року)⁶². Натомість понад сто поховань фіксується у вже існуючих храмах, однак охоплюють вони тільки шляхту східного обряду. При цьому в одному місці знаходили вічний спочинок — байдуже, чи у православному, чи в уніатському храмі — кілька поколінь родини: наприклад, 14 Гуляницьких у родовій усипальниці церкви с. Гуляники (1607–1638 роки), восьмеро Костюшковичів-Хоболтовських у с. Хоболтів (1610–1645 роки), п'ятеро Порванецьких у с. Порванче (1631–1652 роки), п'ятеро Русиновичів-Берестецьких у Берестечку

⁵⁷ Горін С. *Заповіти як джерело дослідження історії монастирів*. С. 25, 28.

⁵⁸ Пор. аналогічну прив'язаність до локальних культів у похованнях польських міщанок: Karpiński A. *Zapisy «pobożne» i postawy religijne mieszczanek polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI i XVII w.* // *Triumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.* / Pod red. M. Boguckiej. Warszawa, 1989. S. 232.

⁵⁹ Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 541.

⁶⁰ Там само. С. 585.

⁶¹ Там само. С. 563.

⁶² Бірюліна О., Довбищенко М. *Забуті імена української історії: шляхетська родина Ело-Малинських* // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 9. Дрогобич, 2005. С. 496.

(1611–1639 роки)⁶³ і т. д. На те, що таких поховань насправді мало бути більше, вказують, як і в уже згаданих вище випадках, висловлені в заповітах побажання знайти вічний спочинок там, «gdzie rodzycze i dziatki moje leżą»; «podle rodzica mego» тощо⁶⁴.

Тестаментів, які б засвідчили поховання шляхтича-католика у родинному храмі його маєтку, за винятком трьох згаданих вище, наразі не виявлено. У тих небагатих заповітах, де не йшлося про поховання при монастирі, тестатори визначали місце спочинку тіла або в якомусь «столичному» костелі Луцька, або за «місцем служби» (як такий собі Костянтин Ближинський, що 1649 року просив поховати його тіло в костелі м-ка Рівне, де лежать «милі родичі»⁶⁵), або й просто у якомусь найближчому костелі (як заповідав 1621 року Станіслав Гурський, побоюючись, аби його тіло часом не поклали «w kościele schismatyków, to jest ruskim, choć unitowie, gdysz są tylko powierzchowni krześcianie»⁶⁶). Ще одним виходом із ситуації було передати вибір місця поховання на розсуд виконавців заповіту — із застереженням, що це має бути конче костел (як, приміром, у заповіті 1653 року Олександра Болестрашицького⁶⁷). Сказане переконливо підтверджує вже висловлену дослідниками думку, що католицьких парафіяльних костелів на Волині й Київщині було в цей час ще дуже мало, а їхня парафіяльна юрисдикція могла охоплювати десятки чи й більше кілометрів⁶⁸.

Залишається додати, що пріоритет поховання «вдома» був при-
таманний і протестантам: з-поміж близько двох десятків збереже-
них протестантських заповітів за 1599–1655 роки більшість фіксу-
ють бажання тестатора знайти вічний спочинок у власному маєтку.

⁶³ Див. реєстр заповітів у додатку до праці: Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 491–616.

⁶⁴ Цит. заповіти Анни Овлочимської 1626 року (поховання у церкві с. Овлочим) та Андрія Подгороденського 1636 року (поховання у церкві с. Підгороденці): *Архів Української Церкви*. Вип. 1. С. 177, 231.

⁶⁵ *Національно-визвольна війна в Україні, 1648–1657*. С. 51.

⁶⁶ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 124. Арк. 839. За інформацію про цей «категоричний» заповіт дякую Ігорю Тесленкові.

⁶⁷ Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 497–498.

⁶⁸ Пор.: Litak S. *W dobie reform i polemik religijnych*. S. 229.

За виразніший приклад можуть послужити тестаменти: Андрія Черневського 1599 року (тіло належало поховати «за звичаєм християнським євангелицьким» у маєтку заповідача в с. Бутятичі неподалік церкви під грушкою)⁶⁹; володимирського городничого Станіслава Кандиби 1612 року (у маєтку на горі під гаєм); Вацлава Вільгорського 1618 року (у маєтку, спорудивши над тілом башту); Яна Перекладовського 1638 року (у лісі біля с. Перекладовичі поруч із могилою батька)⁷⁰; волинського мечника Яна Кашовського 1655 року (в маєтку с. Подриж «на горі в дубняку напроти церкви», звівши над тілом колону)⁷¹. Разом з тим частина тестаторів наголошує на бажанні знайти вічний спочинок біля праху рідних. Приміром, дружина Збігнева Любенецького Анна з Зорева 1652 року просила поховати її в «мурованому гробі» батьків у Киселині⁷², а Олександр Єнич у заповіті 1625 року обумовив два варіанти поховання: або в с. Мако-терти поруч з тілом дружини, дочки Станіслава Кандиби, або в Лешні — у храмовому склепі, де поховано двох його молодших братів⁷³.

Насамкінець коротко зупинюся на такому строкатому в «доконфесіоналізовану» добу явищі, як поховання членів конфесійно мішаних родин. Проаналізовані мною випадки дозволяють визначити дві стратегії поведінки у таких ситуаціях: або поховання у храмі «чужого» обряду, однак поруч із рідними, або поховання нарізно — кожного з членів родини у «своєму» храмі/монастирі. За виразний приклад домінування родових пріоритетів над конфесійними можуть послужити декларації останньої волі у заповітах таких помітних аристократів, як волинський хорунжий Вацлав (Василь) Гостський (1628 рік) і київський каштелян Роман Гостський (1635 рік): обидва побажали знайти вічний спочинок біля предків — у родовій усыпальниці в церкві м-ка Гоща⁷⁴, належного родині щонайменше з

⁶⁹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 32. Арк. 636–637 зв. За інформацію про цей заповіт і про згаданий далі заповіт Єнича дякую Ігорю Тесленкові.

⁷⁰ Усі три приклади: Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 503, 537, 576.

⁷¹ *Національно-визвольна війна в Україні, 1648–1657*. С. 351.

⁷² *Національно-визвольна війна в Україні, 1648–1657*. С. 256.

⁷³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 210. Арк. 594–601 зв.

⁷⁴ Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 511 (тут імена заповідачів переплутано). Про віровизнання і шлюбні зв'язки членів родини див.: Соб-

XV століття. Ще один представник давнього та заможного роду, аріанин Криштоф Чаплич, заповідає 1654 року поховати себе у дідичній маєтності Милостів «при гробах предків»⁷⁵, але серед Чапличів та їхніх найближчих свояків православ'я і протестантизм перепліталися так щільно, що визначити, у якому «товаристві» лежатиме тіло, нереально, та й тестатора, слід гадати, це не турбувало. Чіткіше висловлює свою останню волю 1651 року Матвій Лісовський: підкреслюючи, що сам він уже «добре навчений у святій католицькій вірі», тестатор все ж просить поховати своє тіло у церкві містечка Хабне, поруч із дружиною Раїною Трипольською⁷⁶. Так само Войцех Файславський у заповіті від 20 грудня 1663 року просить дружину й дочку, аби тіло його було поховане при церкві в Яровиці, «gdyż lubom jest wiary świętey katolickiey rzymskiey, mogłoby przy kościele leżeć, ale z tegom te miejsce moje upodobał, że córka moja ... na tym miejscu leży»⁷⁷. Врешті, можна було передати колізію на розсуд виконавців заповіту: Анна Свідерська, схоже католичка, 1599 року вирішує цю дилему власне так, прохаючи про поховання або в костелі у Дорогостаях, або в церкві с. Букойма біля праху першого чоловіка Адама Єло-Букоємського⁷⁸.

Певна частина тестаторів, однак, уже пильніше дбала про спасіння душі, і тоді членів родини ховали нарізно. Характерний приклад хиткості та мінливості конфесійного вибору містить заповіт 1645 року Катерини Смиковської: сама тестаторка просить бути похованою у Луцькому Братському монастирі, натомість пожертви адресує православному Пречистенському монастирю під Луцьком, де поховано одного брата, і костелові св. Якуба в Луцьку, де лежить тіло другого брата⁷⁹. У Загорівському монастирі заповіла 1608 року поховати себе Анна Линевська, дружина згадуваного вище кальвініста (аріанина?)

чук В. *Волинський шляхетський рід Гостських (XV–XVII ст.)* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 5. К., 2005. С. 143–164.

⁷⁵ Національно-визвольна війна в Україні, 1648–1657. С. 302.

⁷⁶ Там само. С. 237.

⁷⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 307. Арк. 141 зв. Дякую за інформацію про цей заповіт Ігореві Тесленку.

⁷⁸ Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 592.

⁷⁹ Там само. С. 596.

Андрія Черневського⁸⁰; в один і той самий 1639 рік, згідно із заповітами, було поховано у луцьких домініканців Якуба Обремського, а його дружину — в Луцькому Братському монастирі⁸¹; те саме під 1651 роком: тіло Миколи Киселя знайшло вічний спочинок у Низкиницькому монастирі (тут невдовзі поховують і його брата Адама Киселя), а дружину Миколи Гелену Заленську — у володимирських домініканців⁸² (найімовірніше, в згаданій вище усипальниці Шлюбичів-Заленських); у 1653 році Марина Янішовська прохає, аби її поховали «звичаєм костелу євангельського» у Берестечку⁸³, тимчасом як її чоловік, Миколай Ощовський, знайшов спочинок ще 1640 року у родинній православній церкві с. Ошів поруч з іншими Ощовськими⁸⁴. Особливо показовими видаються заповіді такого змісту, коли їх написано в один і той самий день, як, приміром, Яна Марцишевського та його дружини Олени Черниківни під датою 10 травня 1651 року: Ян, виїжджаючи на посполите рушення, просить у разі загибелі поховати його тіло в Межиріцькому францисканському кляшторі, а Олена — у себе в маєтку чи деінде (адже йде війна), однак при «церкві святій» та священниками «послушенства східного»⁸⁵.

* * *

Як впливає із наведених спостережень, уявлення волинських шляхтичів про ту частину буття, що асоціювалася з вічністю, не були цілісними. Проте, всупереч історіографічним стереотипам, найпомітнішим акцентом у сприйнятті/переживанні посмертної долі душі виступала не різниця конфесій, а пошанування загальновизнаних «святих місць» — кляшторів та монастирів, де заповідало поховати себе найбільше осіб, причому у майже рівній пропорції між людьми латинського та східного обрядів. Натомість коли йдеться про розсіяні по всій Волині приватні родові культу, де небіжчиків ховали поруч

⁸⁰ Там само. С. 556.

⁸¹ Горін С. *Заповіді як джерело дослідження історії монастирів*. С. 27–28.

⁸² Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 540, 595.

⁸³ *Національно-визвольна війна в Україні, 1648–1657*. С. 314.

⁸⁴ Довбищенко М. *Волинська шляхта*. С. 574.

⁸⁵ *Національно-визвольна війна в Україні, 1648–1657*. С. 213–214.

із прахом предків, то католики опинялися в гіршій ситуації, ніж православні/уніати. Адже храм східного обряду діяв у кожному маєтку, тоді як костелів по селах і містечках, що належали шляхті, а не магнатам-католикам, за поодинокими винятками ще не було. Відтак, сегмент приватної «культової пам'яті» фактично повністю належав шляхтичам східного обряду, і в цьому сенсі вони мали підстави вважати себе «справжнішими» господарями терену, ніж шляхта-католики. На різних засадах групувалися у поховальних практиках і менші «спільноти своїх». Серед католиків об'єднавчу роль відігравали клієнтарно-патрональні мережі, що й зрозуміло, бо «освоєний простір» прибульців-католиків, людей без місцевого коріння, збігався з простором влади/впливу патрона, реалізуючись через поховання у кляшторі, яким опікувався патрон. Натомість серед православних таке групування мотивувалося «ідеологічно», на що вказують численні заповіді з проханням поховати тіло у монастирі/храмі Луцького православного братства — місці, де почуття солідарності з групою-Ми горувало над пієтетом перед локальними культами предків.

Утім, фрагментованість поховальних практик не перешкождала солідарному обстоюванню спільних, «волинських» інтересів, тож дедалі виразнішої форми набувало те явище, що його Франк Сисин окреслив як регіоналізм — «концептуалізацію» своєї території як регіону з властивими лише йому прикметами та, серед іншого, почуттям належності до «старожитного руського народу»⁸⁶. Показово, проте, що на Волині «руський народ» не був «руським» в етнічному сенсі поняття. Для прикладу, *laudum* волинського сеймику перед елекцією 1632 року категорично вимагає «nas wszytkich, pańóó Rusky... totaliter» відновити у правах, застережених унійним привілеєм⁸⁷, однак маршалком сеймику, що апробував цю вимогу «руського народу», був поляк-протестант Анджей Фірлей. Це означає, що на суспільній площині, на відміну від площини приватної, інтереси волинців-нерусинів та волинців-русинів збігалися, а отже, їхній «освоєний простір» помалу ставав спільним.

⁸⁶ Sysyn F. E. *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641* // Harvard Ukrainian Studies. 1982. Vol. 6, no 2. P. 167–180.

⁸⁷ Архив ЮЗР. Ч. 2, т. 1. С. 203.

**Внесок геральдики у творення «території
з історією»: геральдичні легенди волинської,
київської і брацлавської шляхти
кінця XVI — середини XVII століття**

Люди XVI–XVII століть не мали сумніву, що геральдичні знаки вживалися від віку. Бартош Папроцький у вступі до свого гербівника 1584 року, про який детальніше піде мова далі, впевнено твердив, що герби з'явилися «відразу ж після потопу»¹, а вихованець Києво-Могилянської академії й поет Іван Величковський близько 1696 року нотував для пам'яті: «Древнійших віков люде рыцарськіє розмаитих заживали знаков: Агамемнон носил лва на тарчи, Улисес — делфина, Тифон — гипподемона, з уст з пащек пламен випущаючого...»². Насправді ж, як відомо, рицарські гербові знаки (спершу у вигляді власницьких клейм — так звані *armales*, далі як герби — *arma*) набули розповсюдження щойно з другої чверті XII століття, у ході оформлення канону рицарського бою-поєдинку; на чеських теренах початок уживання гербів датують другою половиною XIII століття, а в Польському королівстві серединою — другою половиною XIV століття³. На цей же

¹ Paprocki B. *Herby rycerstwa polskiego, zebrane i wydane r. p. 1584* / Wyd. K. J. Turowski. Kraków, 1858. S. 10.

² Величковський І. *Твори* / Підготовка тексту В. П. Колосової та В. І. Крекотня. К., 1972. С. 141 (Зшиток 2).

³ Hlavaček I., Kašpar J., Nový R. *Vademecum pomocných věd historických*. Praha, 1988. S. 342, 352; Szymański J. *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*. Warszawa, 1993. S. 14–20.

час припадає і перша фіксація гербових знаків руських (перемиських) бояр⁴.

Ще довшою виявилася дорога від використання таких знаків у повсякденні, передусім на бойовому обладунку та печатках-сигнетах, до надання гербовому знакові певного прихованого, алегоричного й символічного, навантаження. Ця новація, окреслена на теренах польсько-литовської держави щойно з останньої третини XVI століття, передбачала пояснення гербової фігури якимось героїським учинком предка-засновника роду, що нібито вперше почав даним гербом користуватися. Це невпізнанно міняло функцію герба: узятий в героїську раму, він з утилітарної речі, яка засвідчувала особу власника, ставав наочною демонстрацією тяглості роду й тривання його «рицарської слави».

Спалах інтересу до гербів Юзеф Шиманський упевнено датує виходом у світ віршованої збірки Миколая Рея «*Zwierzyniec*» (Краків, 1562⁵; друге розширене видання: Краків, 1574): обидві книжки було оздоблено дереворитами із зображенням 72 гербів, які вкупі з віршами-похвалами на честь сучасників поета творили, за висловом Шиманського, «розбудовану геральдичну галерею» — певний «цикл, для якого герб виступав позивним сигналом»⁶.

Не менш показово й те, що буквально слідом за другим виданням книжечки Рея, вже 1575 року, у Кракові побачила світ перша з геральдичних праць Бартоша Папроцького «*Panosza, to jest wystawienie panów i paniąk ziem ruskich i podolskich*», яка за формою повторювала твір Рея та, серед іншого, містила зображення 25 гербів. Врешті, 1578 року Папроцький видав поетично-прозову працю «*Gniazdo cnoty skąd herby... początek swój mają*», яка містила геральдичні й генеалогічні екскурси із зображенням 188 гербів,

⁴ Однороженко О. *Родова геральдика Руського королівства та руських земель Корони Польської XIV–XVI ст.* Харків, 2009. С. 24–31 (у цій же праці див. огляд попередньої літератури та гербівників XIV–XV століть з міркуваннями про гадані зображення в них руських гербових знаків: с. 3–20).

⁵ Передрукована: Rej M. *Zwierzyniec, 1562* / Wyd. W. Bruchnalski. Kraków, 1895 (зображення гербів, яке в оригіналі супроводжує вірші-похвали тим чи тим особам та їхньому «домові», у цьому виданні не відтворено).

⁶ Szymański J. *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku.* Warszawa, 2001. S. IX–X.

а 1584 року доповнив попередні студії у відомій книжці «*Herby rycerstwa polskiego*»⁷: тут уже вміщено дереворити 201 герба з відповідними генеалогічними довідками⁸.

Такий сконцентрований «гербознавчий бум», поза сумнівом, засвідчував раптове загострення попиту на «гербознавство». Джерела не дають прямої відповіді на питання, що до цього підштовхнуло, натомість комплекс опосередкованих причин видається доволі прозорим. Адже власне на середину 1560-х — початок 1570-х років припадає остання хвиля езекуційного руху, що завершила формування ідеології шляхетських вольностей та, серед іншого, політичної концепції, згідно з якою державу сприймали як спільний набуток (*respublica libera*), де суверенна влада належить не королю, а шляхетській спільноті⁹.

Шляхетська демократія, на тлі дедалі більшої популярності сарматського етногенетичного міфу походження шляхти¹⁰, тлумачилася як її споконвічна прерогатива, отримана в спадок «від славних предків», а відтак потребували актуалізації й оті-от «славні предки». Проте, щойно заводячи мову про спадок предків, ми вступаємо на територію історичної свідомості — територію, де царює вічне питання «звідки ми?», а відповідь на нього так само одвічно показує, чого шукають у минулому ті, хто таке питання задає.

Ренесансне світобачення, перейняте прагненням пізнати й ошляхетнити власне минуле, породило в Польщі XVI століття потужний історіографічний струмінь, проте книжки Мацея Мехов-

⁷ Передрукована: Paprocki B. *Herby rycerstwa polskiego, zebrane i wydane r. p. 1584* / Wyd. K. J. Turowski. Kraków, 1858.

⁸ Szymański J. *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*. S. XI–XII.

⁹ Litwin H. *W poszukiwaniu rodowodu demokracji szlacheckiej. Polska myśl polityczna w piśmiennictwie XV — początków XVI wieku // Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XVI–XVIII wieku* / Red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn. Warszawa, 1994. S. 17–31; Opaliński E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa, 1995. S. 30–31; Augustyniak U. *Wazowie i «królowie rodacy». Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*. Warszawa, 1999. S. 46–49.

¹⁰ Див., серед іншого: Лескинен М. *Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой*. Москва, 2002. С. 39–68.

ського, Йодока Деція, Мартіна Кромера, Мартіна Бельського та дещо пізніших, не менш популярних, Алессандро Іваньїні й Мацея Стрийковського зосереджувалися на діяннях володарів і «великих людей», описуючи минуле з перспективи держави та династії. Тим часом політична й світоглядна емансипація шляхетської маси ви-магала власного місця в історії і для пересічної шляхти — людей, які упродовж XV — середини XVI століття закріпили за собою не тільки права та вольності, а й усталені родові прізвища та генеалогічну свідомість, що легітимувала соціальний статус, консолідуючи родинні (у випадку Галицької Русі почасти й етнічні — «*de Ruthenicali genologia*») групи¹¹.

Беручи до уваги сказане, можемо констатувати, що геральдично-генеалогічні праці Бартоша Папроцького, де вперше, за спостереженням дослідників, походження гербів було пов'язано з початками польської держави¹², запропонували, по суті, альтернативну візію минулого, допасовану, за влучним висловом Маріуша Казанчука, «до кута зору окремих родів»¹³. Адже й справді, геральдичні легенди оповідали густо «персоналізовану» історію — багатоголосу й барвисту, де кожен шляхтич міг знайти для свого роду славетну сторінку на власний смак, а вбрана у генеалогічні шати ідентичність була, як дотепно зауважила Джованна Броджі Беркофф, «на-

¹¹ Поп.: Koczarska M. *Świadomość genealogiczna możnowładztwa polskiego w XV wieku. Podstawy i środki wyrazu* // Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Warszawa, 1982. Т. 2. S. 305; Зазуляк Ю. *Veri et perpetui terrarum Russiae heredes: легітимації прав на земельну власність серед руської шляхти в середині XV ст.* // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1999. Вип. 34. С. 107; Його ж. *До історії генеалогічної свідомості перемишльського руського можновладства у XV–XVI століттях* // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 125–133. Спостереження над становленням упродовж XVI століття прізвищ руської (української) шляхти див.: Яковенко Н. Н., Боряк Г. В. *Родовая антропонимия Правобережной Украины как отражение социальной структуры общества (по актам конца XIV–XVI веков)* // Вспомогательные исторические дисциплины. Ленинград, 1987. Вып. 19. С. 22–38.

¹² Malicki J. *Mity pochodzeniowe. Lechiada*. Katowice, 1982. S. 100.

¹³ Kazańczuk M. *Staropolskie legendy herbowe*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. S. 6.

стільки неокресленою, що могла шукати першопредка одночасно і в Біблії, і в Геродоті»¹⁴. Не менш суттєво це впливало й на зміцнення групової солідарності шляхти, оскільки, за всього розмаїття сюжетів, тлумачення гербів спиралося на спільний репертуар топосів вояцької доблесті.

Сказане нарівно стосується як коронної, так і руської чи литовської шляхти Великого князівства Литовського, хоча його мешканці ступили на шлях освоєння власної геральдики з деяким запізненням. Ідеться, звісно, не про вживання протогербових власницьких знаків, а про їх геральдизацію, себто перетворення на загальновизнані герби, що датують другою половиною XVI століття¹⁵. Спостереження над генеалогічною свідомістю литовсько-руських верхів теж підтверджує згадане запізнення.

Якщо в Короні Польській відчуття родової спільності вже у XV столітті підсилювалося належністю до т. зв. геральдичного роду (*de uno avo et una progenie*)¹⁶, то у Великому князівстві, де такого інституту не існувало, генеалогічна свідомість зазвичай не сягала глибше діда, а перші спроби освоїти давнішу родову традицію дослідники пов'язують щойно з постаттю канцлера Ольбрихта Гаштольда († 1539)¹⁷.

Те саме можна сказати й про руську (українську) еліту, чия глибина родової пам'яті обмежувалася іменем діда¹⁸: за найвиразні-

¹⁴ Brogi Bercoff G. *Humanistyczne dziejopisarstwo w Dalmacji i Chorwacji: wzory włoskie i mity narodowe* // *Eiusdem. Królestwo Słowian. Historiografia Renesansu i Baroku w krajach słowiańskich* / Тіум. Е. J. Глѣбicka, W. Jekiel, A. Zakrzewski. Izabelin, 1998. S. 33.

¹⁵ Szymański J. *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*. S. V.

¹⁶ Koczarska M. *Świadomość genealogiczna możnowładztwa polskiego w XV wieku*. S. 266–322.

¹⁷ Petrauskas R. *The Lithuanian Nobility in the Late-Fourteenth and Fifteenth Centuries: Composition and Structure* // *Lithuanian Historical Studies*. Vilnius, 2002. Vol. 7. P. 18–20.

¹⁸ Пор. записку про свій рід кн. Софії Янушівни Заславської, складену близько 1581 року й опубліковану Юзефом Пузиною: *Miesięcznik Heraldyczny*. Lwów, 1935. R. XIV. S. 38–40, 88–91.

ший приклад тут може послужити «незнання» своїх родових витоків (чи неувага до них?) князів Острозьких аж до 1570-х років¹⁹.

Можна припускати, що для тогочасних волинців і киян поштовою до заповнення генеалогічних лакун та їхньої геральдичної оснащеності стала Люблінська унія 1569 року, яка вперше звела до купи два відмінні типи політичної, релігійної і звичаєвої культури, підштовхнувши литовсько-руський світ до конкуренції з суперницькою культурною системою.

Яскравим доказом «готовності» відповісти на виклик часу стало без перебільшення блискавичне «уточнення» князівських генеалогій, про яке піде мова далі, а також масове запровадження до геральдичного репертуару явища, майже незнаного польській геральдиці, — т. зв. «гербів власних», тобто геральдичних знаків, що ними послуговувалися не гербові спільноти, а окремі роди. Що ж до геральдичних легенд волинської, київської та брацлавської шляхти, то їх уперше (ще негусто) зафіксував Бартош Папроцький, а найповніше зібрав у тритомовому гербівнику 1641–1645 років Шимон Окольський — домініканець родом із Кам'янця-Подільського, згодом ректор Львівської кафедральної школи, з 1648 року провінціал Руської домініканської провінції²⁰ (детальніше про цей твір мова піде далі, при обговоренні гаданих витоків геральдичних легенд). Ще одним джерелом для вивчення геральдико-генеалогічної свідомості руської шляхти є оповідки в посвятах до різноманітних друкованих текстів, а також численна панегірична продукція. Те й друге, на відміну від твору ченця-ерудита Окольського, можна вважати свого роду «масовою літературою», а відтак — тлумачити і як прояв пересічного «знання історії», і як віддзеркалення «колективної пам'яті» шляхти,

¹⁹ Яковенко Н. *Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності)* // *Її ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* К., 2002. С. 244–246.

²⁰ Okolski S. *Orbis Polonus ... in quo antiqua Sarmatarum gentilitia ... specificantur et relucet.* Cracoviae, In officina Fr. Caesarii, 1641–1645. Т. 1–3; біографію Окольського див.: Dworzaczek W., Świętochowski R. *Okolski Szymon* // *Polski Słownik Biograficzny.* Kraków, 1978. Т. 23. С. 679–681.

що саме таку історію сприймала за власне минуле²¹. Аналізувати того, яких форм це набувало та які ймовірні підтексти за цим стояли, буде присвячено дві наступні частини статті. Варто додати, що завдання автора суттєво полегшувалося завдяки нещодавньому виходу у світ низки сумлінних праць Олега Однороженка, які містять зображення величезної маси гербів, доти або взагалі не оприлюднених, або розкиданих по давніх, часто важкодоступних, публікаціях²².

«Світила провінцій»: уточнення князівських гербів та генеалогій

Геральдизація княжих гербових знаків, на відміну від власницьких клейм шляхти Великого князівства Литовського, розпочалася століттям раніше — десь від середини XV століття²³, а самі герби (в іще неусталеній формі) фіксуються з другої половини XIV століття²⁴. Бартош Папроцький, уперше «розсортувавши» князів на Гедиміновичів та нащадків «руських княжат», додає спеціальне пояснення тільки до герба Острозьких, котрі, за його словами, «мають свій по-

²¹ Пор. аналогічну ситуацію, досліджену на литовському матеріалі: Tereškinas A. *Imperfect Communities. Identity, Discourse and Nation in the Seventeenth-Century Grand Duchy of Lithuania*. Vilnius, 2005. P. 254–255.

²² *Гербовник Вацлава Рулікowsького: геральдичні випуси. Zbiór notat genealogiczno-heraldycznych Waclawa Rulikowskiego: notaty heraldyczne* / Упор. О. Однороженко. Харків, 2008. 95 с.; Однороженко О. *Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст.* Харків, 2008. 178 с.; Його ж. *Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV–XVI ст.* Харків, 2008. 154 с.; Алфьоров О., Однороженко О. *Українські особові печатки XIV–XVIII ст. за матеріалами київських архівосховищ.* Харків, 2008. 199 с.; Однороженко О. *Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст.* Харків, 2009. 413 с.; Його ж. *Родова геральдика Руського королівства та руських земель Корони Польської XIV–XVI ст.* Харків, 2009. 310 с.; Його ж. *Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст.* Харків, 2009. 319 с.

²³ Puzyna J., ks. *O pochodzeniu kniazia Fedka Nieświeckiego. 2. Nieświeccy i Zbarazcy w świetle badań sfragistyczno-heraldycznych* // *Miesięcznik Heraldyczny*. Lwów, 1911. R. 4. S. 76–77.

²⁴ Найповнішу на сьогодні підбірку їх зображень та огляд літератури див.: Однороженко О. *Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст.*

чаток від одного предка з Лехом і Чехом»²⁵ (як бачимо, ім'я «пра-батька Руса», якому згодом судилася неабияка кар'єра в родоводі волинських можновладців, тут іще не прозвучало). Первісно княжа родина, як оповідає Папроцький, уживала за герб зображення св. Юрія («мужа на коні, а він б'є змія»), проте Костянтин Іванович Острозький після звільнення з московського полону, аби показати цареві-тирану, який користувався аналогічним гербом, що «ні він сам, ні його нащадки ніколи не будуть зичливими його народові», «винайшов» собі інакший герб²⁶.

Насправді ж уживаний Костянтином Івановичем гербовий знак є цілком тотожний першому відомому знакові Острозьких на печатці 1366 року, тоді як св. Юрій за збереженими джерелами уперше фіксується аж під 1546–1551 роками, і то на печатках представника молодшої лінії роду — князя Кузьми Заславського (надалі цей гербовий елемент Заславські уживатимуть аж до вигасання роду на початку XVIII століття)²⁷. Що ж до Острозьких, то Юрій-Змієборець на одному з полів їхнього герба, як здається, уперше прикрасив острозьке видання Букваря 1578 року²⁸, надалі повторюючись і в решті тутешніх друків, у тому числі в Острозькій Біблії, а також епізодично вживаючись на печатках князя Василя-Костянтина Острозького та його сина Януша²⁹. Залишається додати, що панегіристи без особливих труднощів «поєднали» св. Юрія з давнішим гербовим знаком.

Як писав Даміан Наливайко у гербовому вірші, що оздоблював надрукований 1604 року в Дерманській друкарні Октоїх, зірка та місяць (давній родовий знак Острозьких) походять від «царя

²⁵ Paprocki B. *Herby gycerstwa polskiego*. S. 447.

²⁶ Там само. С. 449. Детальніше про зображення Георгія-Змієборця в Московії спершу на печатці Йоана III, пізніше на великих державних печатках див.: Лакиєр А. Б. *Русская геральдика*. Москва, 1990. С. 80–86.

²⁷ Однороженко О. *Князівська геральдика Волині*. С. 37–47 (мал. 41–46, 51, 57, 60, 61).

²⁸ Зображення див.: *Острозька академія XVI–XVII ст.: енциклопедичне видання*. Острого, 1997. Іл. 35.

²⁹ Однороженко О. *Князівська геральдика Волині*. С. 24–32 (мал. 22, 24–28).

Костентина»³⁰, який «звітяжал противных и опустил поганство», а св. Юрій («узброений рыцер») вказує на готовність до бою, «абы отчизна и реч посполитая была в покою»³¹.

Як бачимо, всупереч геральдичній «програмі» Папроцького, який волів знехтувати «небажаним» у контексті польсько-московського протистояння св. Юрієм (адже гербівник 1584 року побачив світ щойно по завершенню Лівонської війни), зображення Юрія-Змієборця міцно утвердилося у геральдичному репертуарі Острозьких. Причину, схоже, пояснити нескладно, адже це досконало підкреслювало руські витоки роду, оскільки св. Юрій тлумачився як руська антитеза кінному рицарю на гербах князів-Гедиміновичів (фігуру св. Юрія називали «Руською погонєю», а рицаря — «Литовською погонєю»). Тим часом руське коріння найпотужнішого з-поміж княжих родів Волині є далеко не безсумнівним³². Годі нагадати, що про походження культового героя Костянтина Івановича

³⁰ Уподібнення Василя-Костянтина Острозького з візантійським імператором Константином Великим було започатковане віршованою передмовою Герасима Смотрицького до Острозької Біблії (1581 рік).

³¹ Цит. за публікацією: *Die älteste ostslawische Kunstdichtung, 1575-1647. Erster Halbband* / Hrsg. von Hans Rothe. Giessen, 1976. S. 141.

³² Пор. зіставлення точок зору: Яковенко Н. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна*. 2-ге вид., переглянуте і доповнене. К., 2008. С. 91–94. Певність, з якою Лев Войтович виводить Острозьких від волинських Мономаховичів-Романовичів (див.: Войтович Л. *Родина князів Острозьких // Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. 231. С. 355–367), не виглядає переконливою. Докази науковця спираються, поперше, на Холмський пом'яник, а по-друге, на репертуар імен князівської родини, властивий волинським Мономаховичам, де традиційними були імена Данило, Василько, Федір і Роман. Щодо пом'яників, то вони взагалі мало придатні для генеалогічних реконструкцій, до того ж Холмський пом'яник зберігся лише у непевних виписах середини XVII століття. Другий доказ теж не спрацьовує: імена Данило й Федір фіксуються в антропонімії Острозьких лише по два рази, причому обидва в «темний період» історії роду — до середини XV століття, натомість пізніше ні Острозькі, ні їхня молодша гілка, Заславські, таких імен ніколи не вживали, а той Роман, якого Войтович плутано намагається прилаштувати десь поміж Острозькими, насправді був Сангушком — племінником Костянтина Івановича по сестрі, дружині Андрія Федоровича Сангушка (до речі, в іменному репертуарі

Острозького († 1530) сучасники, які вихваляють його подвиги, взагалі не згадують³³, а з погляду свого литовського конкурента Ольбрихта Ґаштольда він — усього лиш «син найбіднішого князька» (*de pauperrimo ducaculo natus*)³⁴. Перші ж генеалогічні виводи Острозьких від Рюриковичів належать полякам Яну Красінському та Бартошу Папроцькому й датуються, відповідно, 1574 і 1578 роками³⁵, тобто збігаються із тим «гербознавчим бумом», про який ішлося вище.

За браком джерел неможливо сказати, чи доти походження волинських можновладців якомось осмислювалося у внутрішньому обігові, натомість немає сумніву, що основний поштовх для публічних декларацій дала Люблінська унія, яка вперше поставила носіїв «княжої крові» віч-на-віч із практиками шляхетських вольностей, а отже — змусила шукати способів прилаштування «княжих домів» у соціальній ієрархії Корони Польської так, аби не применшувалося їхнє надшляхетське, княже достоїнство³⁶. Із цим завданням легко впорався акцент на походженні в прямій лінії від Володимира Великого й «короля Русі» Данила Галицького. Натомість ще один нюанс — педалювання на прадавності роду — адресувався уже не так шляхті, як польським магнатам, що брали за відлік власного походження початки польської державності, проте виводили себе не від володарів, а від їхніх «вірних рицарів». Утерти носа конкурентам удалося: побіжна згадка Папроцького про предка Острозьких, спільного з Лехом і Чехом, виростає на зламі XVI–XVII століть до стрункої концепції походження княжого роду від «прабатька Руса», брата Чеха й Леха, — трьох «будівничих земель» чехів, лехитів та

Сангушків усі чотири згаданих імені аж до кінця XVI століття уживалися з підозрілою частотністю, що наштовкує на роздуми).

³³ Пор., серед іншого, патетичний елогіум князю в т. зв. Волинському Короткому літописі другої чверті XVI століття: *ЛСПЛ*. Москва, 1980. Т. 35. С. 126.

³⁴ Лист до королеви Бони 1525 року: *Acta Tomiciana*. Т. 7: *Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum Serenissimi Principis Sigismundi I A. D. 1524–1525* / Per Stanislaum Gorski. Poznaniae, 1878. P. 261.

³⁵ Соболев Л. Д. *Генеалогическая легенда рода князей Острожских* // *Славяноведение*. 2001, № 2. С. 32–33.

³⁶ Ширше про це див.: Яковенко Н. *Топос «з'єднаних народів» у панегириках*. С. 231–269.

русинів³⁷. Утім, цей персонаж не лише підкреслював прадавність роду, а й виконував високу місію культурного героя — засновника та упорядковувача «держави русів», переданої у спадок Рюриковичам, предкам Острозьких. Підкреслення ж у численних панегіриках того, що Рус — це Лехів брат і що вони «будували» свої «землі» паралельно, причому «земля Руса» під пером панегіристів набула ще й чітких територіальних обрисів — як тотожна тогочасним українським воєводствам від Києва по Львів³⁸, силою логіки провадило до виопуклення знака рівності між руською та польською політичними традиціями.

На прикладі «уточнення» герба та генеалогії Острозьких бачимо, як геральдично-генеалогічні концепти, по суті, вперше творили «територію з історією» — віртуальний простір минулого, узасаднений і легітимований «наочними доказами» від імені старовини. Дещо пізніше, коли рід Острозьких вигас, а їхня молодша гілка, Заславські, стали католиками, тобто в очах православних книжників віддалилися від «справжньої Русі», киево-могилянське вчене середовище зробило ставку на князів Четвертенських. Як і у випадку з Острозькими, первісні витоки цього роду є неясними, а гербовий знак, відомий у кількох модифікаціях починаючи з 1387 року, був замінений на зображення св. Юрія, тобто символ «руськості», що йно на початку 1620-х років³⁹. Сталося це, схоже, не без київської ініціативи, бо вперше Юрія-Змієборця як герб Четвертенських бачимо на виданих Лаврською друкарнею 1623 року «Бесідах Йоана Златоуста». У передмові-посвяті, адресованій Стефану Четвертенському, тодішній архімандрит Києво-Печерського монастиря Заха-

³⁷ Детальніше про легенду Чеха, Леха й Руса, започатковану наприкінці XIII і популярну до початку XVIII століття, див.: Мильников А. С. *Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогоипотезы XVI — начала XVIII века*. СПб., 2000. С. 144–172.

³⁸ Аналіз цього мотиву з цитуванням відповідних панегіриків див.: Яковенко Н. *Топос «з'єднаних народів» у панегіриках*. С. 247–256.

³⁹ Однороженко О. *Князівська геральдика Волині*. С. 48–66 (мал. 64–105). Про св. Юрія в гербі Четвертенських див. також: Cetwiński M. *Mityczne wzorce i społeczne funkcje legend herbowych Czartoryskich i Czetwertyńskich // Genealogia. Studia i materiały historyczne*. Poznań; Wrocław, 1991. Т. 1. S. 53–58.

рія Копистенський уже впевнено «знає» і походження, і символічний зміст герба Четвертенських, які «з дому княжат кївських идут, и гербу княжат росских по сей день уживают, богатыря оздобного и збройного на коню на подобіє ст. мученика Георгія, а он округтно-го прободаєт копією смока, што значит народу росского мужество великоє...»⁴⁰.

Залишається додати, що застосоване тут іменування князів «Святополками-Четвертенськими», себто нащадками одного з «єдиновладців руських», надалі стане безальтернативним: його вжито і в дедикації Афанасія Кальнофойського до виданого ним 1635 року у Лаврській друкарні опису киево-печерських чуд («*Teratourgema lubo Cuda*»), і в жалобному панегірикові 1641 року ігумена Київського Видубицького монастиря Ігнатія Оксеновича Старушича на смерть князя Іллі Четвертенського, де князів названо «світилами провінцій, очима тіла політичного Речи Посполитої»⁴¹, і, врешті, в «*Monumenta Sarmatarum*» авторитетного ерудита Шимона Старовольського (Краків, 1655), що остаточно закріплювало за не надто помітним доти родом славу й ім'я Рюриковичів. Що це сталося власне у 1630–1640-х роках, добре видно з ранішої книжки Старовольського — «*Sarmatiae bellatores*», де серед видатних героїв перелічено чимало русинів (Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Ружинських, Остафія Дашковича, Григорія Лободу, Петра Сагайдачного та ін.)⁴², але місця для жодного з Четвертенських тут іще не знайшлося.

Не таких карколомних, але все ж помітних мутацій зазнали й генеалогії та, відповідно, гербові легенди решти волинських князів — гаданих вихідців із литовської династії. Завдання гербознавців було не з легких, бо жоден зі згаданих родів не володів неспростовними генеалогічними доказами, та й родинна пам'ять була (якщо взагалі існувала!) імлістою і вельми плутаною. За найвиразніший приклад

⁴⁰ Тітов Хв. *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків*. К., 1924. С. 73–74.

⁴¹ Цит. за передруком В. І. Кречотня: *Українське літературне барокко. Збірник наукових праць* / Відп. ред. О. В. Мишанич. К., 1987. С. 260.

⁴² [Starovolscii S.] *Sarmatiae bellatores*. Coloniae Agrippinae, Apud Henricum Crithium, 1631.

можуть послужити клопоти з походженням князів Збаразьких та їхніх молодших гілок — Вишневецьких, Порицьких і Воронєцьких, яке викликає дискусії серед істориків до сьогодні, коливаючись між визнанням їх або нащадками Гедиміна, або нащадками руського князю роду Несвіцьких з гілки турово-пінських Рюриковичів, або й взагалі родом, чиє коріння встановити неможливо⁴³. Ким уявляли себе самі князі у XIV — першій половині XVI століття, залишиться за браком джерел загадкою, але показово, що гербовий знак Івана Несвіцького, зафіксований на печатці 1387 року («перехрещений хрест *more Ruthenorum*»), вже в першій половині XVI століття ляже, у дещо модифікованому вигляді (з опертям на півмісяць над шестипроменевою зіркою), в основу герба Збаразьких, Вишневецьких і Порицьких⁴⁴. Натомість на печатці Стефана Збаразького 1567 року (нею ж засвідчено акт Люблінської унії 1569 року) перше поле чотиридільного гербового щита містить не цей знак, а Литовську погоню (кінного рицаря), а сама печатка оточена довколовим написом: «Stefanus Coribvtovicz Dux a Zbaraz et cast[ellanus] Troc[ens]is»⁴⁵ (Стефан Корибутович князь зі Збаража троцький каштелян). Десятиліттям пізніше, у 1578 році, натрапляємо на зображення Литовської погоні й на печатці Михайла Вишневецького⁴⁶. Надалі Погоня вже не зникатиме з гербів Збаразьких та Вишневецьких, причому подеколи її зображали в середньому полі як центральний гербовий елемент⁴⁷.

⁴³ Короткий огляд точок зору див.: Однороженко О. *Князівська геральдика Волині*. С. 74–76. До перерахованої тут літератури варто додати не згаданих науковцем скептиків, які вважають за неможливе встановити коріння роду: Собчук В. *З історії титулованої української аристократії пізнього середньовіччя. Становлення роду Збаразьких та його володінь на Волині // Молода нація*. Альманах. К., 2000. № 1. С. 228–245; Czamańska I. *Wiśniowieccy. Monografia rodu*. Poznań, 2007. S. 19–24.

⁴⁴ Однороженко О. *Князівська геральдика Волині*. С. 79 (мал. 120–129, 135, 150–155, 179–184).

⁴⁵ Його ж. *Руські королівські, господарські та князівські печатки*. С. 96 (мал. 229).

⁴⁶ Описана: Czamańska I. *Wiśniowieccy. Monografia rodu*. S. 25.

⁴⁷ Пор. печатки Єжи Збаразького (1605 рік), Адама Вишневецького (1613 рік) та Яреми Вишневецького (1641 рік): Однороженко О. *Князівська геральдика Волині*. С. 91, 102 (мал. 149, 172, 173).

Зображення Литовської погоні та йменування себе «Корибутовичами» вказувало на круте «уточнення» родоводу, бо експонувало волинських князів як прямих нащадків Дмитра-Корибута, сина великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича. Що послужило поштовхом до такого амбітного «пригадування», сказати з певністю важко. Не виключено, свою роль у цьому могла зіграти нині втрачена «*Cronica sive Historia Lithuaniae*», написана десь після 1551 року віленським війтом, ерудитом-правником та істориком Августином Ротундусом⁴⁸ за спонукую придворної еліти Великого князівства Литовського, до якої належав князь Стефан Збараський — троцький каштелян (1564–1566), далі троцький воєвода (1566–1585). Так чи інакше, але сучасники швидко прийняли згадану новацію: за спостереженням Ванди Добровольської, перша згадка про князя Стефана як «Корибута» датується 1573 роком⁴⁹, а старий родовий знак із зображенням хреста над півмісяцем отримав назву «Корибут» уже в гербівниках Папроцького. Утім, сумлінний ерудит Окольський таки додає, що зображений на гербі перехрещений хрест «був у вжитку руських князів» (*ducibus Russiae erat in usu*)⁵⁰.

Від Папроцького і далі, дублюючись у численних панегіриках, набуває обертів генеалогічна легенда роду, що її геральдист започаткував від сина Дмитра-Корибута Федора Корибутовича, який «заклав Вінницю і Збараж»⁵¹. Паралельно чи не більшої популярності набуває інакша, «престижніша» версія походження волинських можновладців — не від менш помітного Федора Корибутовича, а від його брата, «чеського короля» (намісника чеського престолу з руки Вітовта у 1422 році й претендента на чеський престол у 1423 році)

⁴⁸ Nowy Korbut. *Piśmiennictwo staropolskie*. Warszawa, 1965. T. 3. S. 179–181.

⁴⁹ Dobrowska W. *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (Z wstępem o rodzie Zbaraskich i życiorysem Janusza Zbaraskiego, wojewody bractawskiego)*. Przemyśl, 1926. S. 21.

⁵⁰ Okolski S. *Orbis Polonus*. T. 1. P. 524.

⁵¹ Paprocki B. *Herby rycerstwa polskiego*. S. 832. Огляд панегіриків, які спиралися на таку легенду, див. у цьому збірнику: *Кого топчуть коні звияжного Корибута: до загадки киево-могилянського панегірика 1648 р.* «*Maiores Wiszniewiecciorum*».

Зигмунта Корибутовича, дарма що той загинув неодруженим та, ясна річ, бездітним. Зигмунтова легенда, за припущенням автора цих рядків, уперше фіксується у жалобній поемі «*Epicedion*», яку написав і видав у Кракові 1585 року на смерть Михайла Вишневецького його слуга Ждан Білицький, власник с. Нижня Білка на Кременеччині⁵². Подальше використання цієї легенди переважно в руському середовищі, у тому числі православному киево-могилянському⁵³, недвозначно вказує, що русинам більше імпонувала «королівська» (Зигмунтова) легенда, а не версія походження роду від «простішого» Федора Корибутовича. Адже королівський статус княжого предка не тільки суттєво підносив престиж волинських можновладців, а й тишив «історичну гордість» та самоповагу шляхетського загалу, який вельми шанобливо ставився до княжих титулів як символу окремішності інкорпорованих до Корони в 1569 році українських воеводств.

Можливим відлунням солідарної оборони княжих титулів на сеймах 1638–1641 років⁵⁴ став і дещо дивний пасаж у виданому тоді ж, 1641 року, першому томі гербівника Шимона Окольського. Опонуючи невказаним противникам, Окольський в описі герба «Корибут» підкреслює: «навіть не повинно виникати жодного сумніву» (*et ne quid dubii oriatur*), чому Вишневецькі надають пере-

⁵² Обґрунтування авторства поеми, виданої анонімно, та коментар до неї див.: Яковенко Н. *Шляхтич «латинський» чи «латинізований»*. Нотатки на полях поеми «*Epicedion*» (1585 рік) // Її ж. *Паралельний світ*. С. 148–153.

⁵³ Відповідні репліки оглянуто у розвідці «*Кого топчуть коні звитяжного Корибута*».

⁵⁴ Ідеться про сеймові баталії 1638–1641 років довкола пропозиції відмінити уживання княжих титулів. Дискусію про титули обговорено в багатьох працях, у тому числі новіших: Trawicka Z. *Sejm z roku 1639* // *Studia Historyczne*. Kraków, 1972. Т. 15, з. 4. S. 551–598; Sysyn F. E. *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1982. Vol. 6, no 2. P. 171–190; Eiusdem. *Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge (Mass.), 1985. P. 104–114; Tomaszek A. *Sejm 1638 r. w obronie szlacheckiej równości* // *Czasopismo prawnohistoryczne*. Warszawa, 1987. Т. 39, з. 2. S. 17–31; Mazur K. *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołyńia i Ukrainy w latach 1569–1648*. Warszawa, 2006. S. 387–392.

вагу цьому гербові (*potius uterentur*) перед Литовською погонею, адже він є нагородою за перемоги у битвах із турками й татарами⁵⁵. Заклик «не піддавати сумніву» означає, що сумнівні такі були. За доказ може послужити репліка Шимона Старовольського, який у загадуваному вище творі «*Sarmatiae bellatores*» (1631 рік) вирішив проблему радикально, розвівши походження Збараських і Вишневецьких: Михайла Вишневецького він називає «нащадком руських володарів» (*prosapia principum Roxolanorum*), а Єжи Збараського — вихідцем «із старовинної та почесної руської родини і литовських володарів» (*in Russia familia vetera et honorata atque ex principibus Lithuaniae*)⁵⁶.

Клопоти з рештою волинських князів менш показові, але й тут конструювання «уточнених» родоводів не уникло парадоксів. Наприклад, описуючи походження та герб Чорторійських — роду, чиї витоки від Гедиміновичів сьогодні вважаються певними, Папроцький підкріплює це текстом привілею 1442 року Владислава III Варненчика «нашим братам» (Іванові, Олександрю й Михайлові Чорторійським) на підтвердження їхнього права уживати герб Литовська погоня («*equo, cui subsidet vir armatus gladium evaginatum manu tenens*»)⁵⁷. Юзеф Вольф вважав цей привілей автентичним, натомість Олег Однороженко слушно ставить його під сумнів як нехарактерний для тогочасних практик⁵⁸. До того ж не зайве взяти під увагу специфічну ситуацію оприлюднення привілею — на Люблінському унійному сеймі 1569 року, де Чорторійські власне на підставі пред'явленого документа вимагали для себе, всупереч традиції Корони Польської, постійного місця в сенаті («*gdzie krol wiznawa thim przywilegem, iz xiazę Czartoryiskie iesth krewni iego, xiazęczei familiei y herb nosi Pogonia*»)⁵⁹.

⁵⁵ Okolski S. *Orbis Polonus*. Т. 1. Р. 524–525.

⁵⁶ [Starovolscii S.] *Sarmatiae bellatores*. Р. 187, 215.

⁵⁷ Paprocki B. *Herby rycerstwa polskiego*. S. 828–829.

⁵⁸ Wolff J. *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa, 1895. S. 22; Однороженко О. *Князівська геральдика Волині*. С. 133.

⁵⁹ *Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским* / [Изд. М. О. Коялович]. СПб., 1869. С. 386.

Відтак, залишається неясним, чи декларована у привілеї спорідненість із Ольгердовичами/Ягелонами справді коренилася в родовій пам'яті, чи була «пригадана» на потребу моменту. На користь другого промовляє підкреслення «руськості» роду людьми кінця XV — початку XVI століття, тобто в період до зацікавлення генеалогіями. Так, Длугош, оповідаючи відомий епізод загибелі у 1440 році великого князя литовського Зигмунта Кейстутовича від руки змовника Івана Чорторийського, підкреслює, що той був «руського роду й віри», а Ольбрихт Ґаштольд у згаданому вище листі 1525 року нагадує цей самий випадок як доказ віроломства «князів Чорторийських русинів» (*Duces Czartoryscy... Rutheni*)⁶⁰. Ще промовистішим є те, що поет-краків'янин Анджей Тшецьський навіть у 1571 році нічого не знав про походження Чорторийських. У його весільному панегірику на шлюб Софії Ходкевичівни з Михайлом Чорторийським молодого взагалі не названо князем — лише нащадком «героїв з руської знаті» (*Russiaca heroum de nobilitate*), причому автор не згадує жодного члена родини, тоді як перелік литовських аристократів, родичів та свояків нареченої, нараховує до десятка осіб — з відповідними похвалами⁶¹.

Утім, говорячи про генеалогічну ідентичність самих Чорторийських, не можна відкидати того, що їм було відоме укладене десь у 1520-х — 1530-х роках родослів'я литовських князів, яке впевнено поміщало «Черторижского» серед синів Ольгерда Ґедиміновича⁶². Так чи інакше, але принаймні з кінця XVI ст. династичне коріння Чорторийських стало «надбанням загалу»: у 1596 році луцький возний, засвідчуючи одне з ув'язань за записом князя Юрія, називає його «Олкгирдовичем Чорторийским»⁶³.

Не забарилися й панегіристи: 1617 року Ян Динятинський, автор весільного панегірика на шлюб Миколая Чорторийського з Іза-

⁶⁰ Długosz J. *Dziejów polskich ksiąg dwanaście* / Tłum. K. Mecherzyński. Kraków, 1869. T. 4. S. 574; *Acta Tomiciana*. T. 7. P. 269.

⁶¹ Передрук панегірика, що побачив світ 1575 року, див.: Trzeciecki A. *Carmina. Wiersze łacińskie* / Opr. J. Krokowski. Wrocław, 1958. S. 297–305.

⁶² ПСРЛ. Москва, 2008. Т. 17. Стб. 415, 591, 598.

⁶³ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 49. Арк. 932 (за цю інформацію сердечно дякую Ігореві Тесленку).

беллою Корецькою, описує походження князя за Папроцьким — від Костянтина, сина «литовського Марса» Ольгерда Гедиміновича, причому згадує й привілей 1442 року, надрукований Папроцьким⁶⁴. Очевидно, нагадування про цей документ залишалося актуальним, бо ще не всі сучасники засвоїли таку високу версію походження роду: наприклад, у реляції луцького возного 1616 року князів Острозьких поименовано «ясне освидцоними», а Миколая Чорторийського — всього лиш «велможним»⁶⁵.

На завершення залишається додати, що остаточний реверс у «литовський» бік генеалогія Чорторийських переживе з піднесенням 1651 року в сан познанського єпископа Казимира Флоріана Чорторийського, сина щойно згаданих героїв панегірика, віленського, далі краківського каноніка, наприкінці життя (1673–1674 роки) примаса⁶⁶.

Князь Казимир був, за оцінками сучасників, доброю людиною, взірцевим пастирем та неординарною особистістю — розумною, освіченою і красномовною⁶⁷. Може, саме тому ця подія викликала цілу зливу панегіриків: авторів цих рядків їх відомо дев'ять⁶⁸, не виключено — були й інші. Добра половина панегірис-

⁶⁴ Dyniatynski J. *Hymen na wesele... Mikołaja Jerzego Czartoryskiego... z iey mością panną Jezabelą księżną Korecką*. W Wilnie, w drukarni Leona Mamonicza, 1617.

⁶⁵ Випис із луцьких гродських книг від 1 липня 1616 року: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich, rps 2899, k. 108.

⁶⁶ Piwarski K. *Czartoryski Kazimierz Florian* // PSB. T. 4. Kraków, 1938. S. 281–282.

⁶⁷ Пор. лист 1650 року Криштофа Опалінського: *Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza, 1641–1653* / Przyg. M. Pełczyński. Wrocław, 1955. S. 457.

⁶⁸ Lepiecki, Florianus M. *Tres mitrae, ducalis, doctoralis, episcopalis, generi, eruditioni, pietati ... principis Casimiri Floriani ducis in Clevan Czartoriski... Cracoviae*, In officina Francisci Caesarei, [1651]; Lipnicus, Andreas M. *Kathorthoma sive oratio dum ... Casimirus Florianus a Czartorysko Czartoryski, dux in Klevan, in episcopum Posnaniensem auspicate inauguraretur... Cracoviae*, In officina Francisci Caesarei, [1651]; Racki, Ioannes M. *Cursus honoris ... Casimiri Floriani Ducis in Klevan Czartoriski... Cracoviae*, In officina Christophori Schedelii, A. D. 1651; Sulikowski, Nicolaus M. *Pogonia virtutis sua luce natalium splendore celeberrima... Cracoviae*, In officina Francisci Caesarei, A. 1651; Temberski,

тів дещо неочікувано виопуклює мотив походження роду в контексті т. зв. Палемонової легенди, за якою предками литовської знаті було 500 римських нобілів, що нібито втекли до Литви від переслідувань імператора Нерона (за іншими версіями — в період воєн між Цезарем і Помпеем або в часи Атили)⁶⁹. Понад те, у деяких панегіриках цей сюжет не просто фіксується, а й використовується як привід для уславлення Литви. За яскравий приклад може послужити твір Миколая Суликовського, уривок із якого варто зачитувати дослівно:

Литва є Твоїм Домом, і початок Твоєї родини звідси. Вона є крайною-годувальницею своїх мешканців, вона гідна найвищої похвали ласкавістю клімату, щедрістю сонця, силою і мужністю князів, звичаями і талантом громадян; її уславлюють діяння володарів і знатних мужів. Здається, їй немовби сама доля призначила людяність, доблесть, просвіченість, багатство і численні ремесла, з яких живе і насичується решта провінцій⁷⁰.

Stanislaus A. M. *Pastor divina providentia...* Cracoviae, In officina Francisci Caesarei, [1651]; Trzeciński, Jan ks. *Naucerus od Boga dany, to jest kazanie przy konsekracji księżęcia JM Kazimierza Floryana Czartoryskiego...* Kraków, W drukarni Franciszka Cesarego, [1651]; *Applausus Mercurii et Apollinis in auspiciatum ... Casimiri Floriani Czartoryski Ducis in Klevan ... a Lyceo poetico Lubransciani collegii Academiae Posnaniensis...* Posnaniae, In officina Alberti Reguli, 1651; *Cursus Olympicus... principis Casimiri Floriani Czartoryski ducis in Klevan... a Collegio Posnaniensi Societatis Jesu...* Posnaniae, In officina Alberti Reguli, 1651; *Humanissimi hospitis ... Casimiri Floriani ducis in Klevan Czartoryski ... grata eloquentia a rhetoribus Collegii Posnaniensis SJ in eodem collegio V Idus Maii exhibita.* Posnaniae, In officina Alberti Reguli, 1651.

⁶⁹ Детальніше про Палемонову легенду див.: Улащик Н. Н. *Введение в изучение белорусско-литовского летописания.* Москва, 1985. С. 135–146; Tereškinas A. *Imperfect Communities.* P. 255–265 (тут див. також польську та литовську історіографію проблеми).

⁷⁰ «Lithuania est simplex et suorum faulrix regio, coeli clementia, soli fertilitate, ducum vi et robore, civium moribus et ingenio laudatissima, principum ac viriorum nobilium rebus gestis famigerata, cui fato quasi humanitas, virtus, eruditio, multifariae artes atque opulencia rerum, quae aliae provinciae vivunt et aluntur, deberi videntur, Domus et familiae Tuae principium est et origo» (Sulikowski N. *Pogonia virtutis sua luce natalium splendore celeberrima.* Fol. B).

Ні біографія, ні стосунок до Чорторийських красномовного панегіриста невідомі. Віктор Віттіг виводив Суликовських із Сандомирського воєводства, проте між 1580–1603 роками якийсь Миколай Суликовський як адвокат фіксується на Волині, у Вінниці та Житомирі⁷¹, що дозволяє припускати ймовірне перепливання його нащадків до клієнтели Чорторийських. Коли це так, то і панегірист, і його патрони, яким належало догодити, були уважними читачами виданої 1650 року історії Литви («*Historiae Lithuaniae pars prior*») Войтеха Віюка Кояловича — професора Віленської єзуїтської академії, історика, проповідника й генеалoga, врешті, людини, яку вважають одним із батьків «литовського націоналізму»⁷². Напружено патріотична специфіка цього твору⁷³, суголосна загостренню сепаратистських настроїв у Великому князівстві Литовському впродовж XVII століття⁷⁴, найімовірніше, могла стимулювати й «литовську» генеалогічну ідентичність княжого роду. Скажімо, дещо пізніше Казимир Чорторийський, який доводився герою щойно згаданих панегіриків племінником, оповідав секретарю французького посольства настільки фантастичні деталі Палемонової легенди⁷⁵, що насувається думка про родинний фольклор.

⁷¹ *Nieznana szlachta polska i jej herby* / Opr. W. Wittyg przy współdziale S. Dziadulewicza. Kraków, 1908. S. 404. Згадки за 1580–1582 роки див.: *Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства), 1569–1673* / Упор. Г. Боряк, Г. Вайс та ін. К., 2002. С. 338 (№ 124), 352 (№ 223); за 1585 рік: *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років* / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів, 2008. С. 367, 372, 374; за 1593 рік: ЦДІАУК. Ф. 22, оп. 1, спр. 8. Арк. 418 зв.; за 1603 рік: Там само. Ф. 11, оп. 1, спр. 4. Арк. 23 зв.

⁷² Біографію Кояловича див.: Dworzaczek W. // PSB. Т. 13. Kraków, 1967–1968. S. 270–272.

⁷³ Твір детально обговорений: Tereškinas A. *Imperfect Communities*. P. 243–254, 266–268.

⁷⁴ Пор., серед іншого: Wójcik Z. *Tendencje separatystyczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku* // *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine: The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe* / Eds. J. Kłoczowski, J. Pelenski et al. Lublin, 1994. P. 58–68.

⁷⁵ Cetwiński M. *Mityczne wzorce i społeczne funkcje legend herbowych Czartoryskich i Czetwertyńskich*. S. 45–48.

Творчість Кояловича внесла останній штрих у генеалогічну легенду ще однієї волинської княжої родини — Сангушків. Її витоки, як і в решті обговорених тут випадків, не зовсім ясні⁷⁶. Папроцький оповідає про Сангушків відразу за Чорторийськими, але якщо твердження про тих звучить упевнено («od tegoż Gedymina»), то шкіц про Сангушків розпочинається ухильною фразою: «Z tymiż jednę dzielnicę mają Sanguszkowie»⁷⁷ — без нагадування про Гедиміна. Шукаючи, де примістити рід, генеалоги плуталися аж до кінця 1640-х років, коли справа остаточно «роз'яснилася» завдяки генеалогії, укладеній «z autentyków domowuch» смоленським єпископом Героном Сангушком: тут волинських князів уже без коливань названо прямими нащадками Федора Любартовича⁷⁸. Достовірність цих «автентиків» більш ніж сумнівна, адже Сангушки аж до 1540-х — 1550-х років уживали за герб не Литовську погоню, як князь Федір Любартович, а цілком інакший гербовий знак, що фіксується з 1433 року⁷⁹. Швидше, отже, роль «автентиків» зіграли судження професорів Віленської академії, учених єзуїтів Анджая Гонцеля Мокрського та Войтеха Кояловича. Гонцель, відомий панегірист і проповідник, тутешній професор теології упродовж 1639–1644 років⁸⁰, надрукував у 1639 році жалобний панегірик на смерть вітебського воєводи Семена Самуеля Сангушка, де родовід покійного розпочато від одного з супутників Палемона на ім'я *Caesarinus Columna* — за легендою, він був дідом литовського князя Вітенаса, прадідом великого князя Гедиміна⁸¹.

⁷⁶ Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*. Львів, 2000. С. 352.

⁷⁷ Paprocki B. *Herby rycerstwa polskiego*. S. 829.

⁷⁸ Niesiecki K. *Herbarz polski, powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych* / Wyd. J. N. Bobrowicz. T. 8. Lipsk, 1839. S. 234.

⁷⁹ Однороженко О. *Князівська геральдика Волині*. С. 117–120 (мал. 200–206).

⁸⁰ Grzebień L., SJ. *Słownik jezuitów polskich, 1564–1990*. T. 7. Kraków, 1993. S. 189.

⁸¹ Hączel Mokrski A., ks. *Pogonia żałobna... Symeona Samuela Lubartowicza Sanguszka, księcia z Kowla... u grobu zastanowiona...* W Wilnie, w drukarni Societatis Jesu, 1639.

Невдовзі ще виразніше про це скаже Коялович — у вітальній промові 1645 року, що була виголошена у Віленській академії на честь згаданого вище Героніма Сангушка⁸². Звертаючись до князя, ерудит не лише згадає високі корені роду, а й підкреслить їхнє місце в історичній свідомості литвинів:

Литовські віки постають перед тобою, бо їх назву буде почуто не раніше, ніж [ім'я] твоїх предків, себто твоє. Адже та батьківщина, яка дала тобі життя, взяла й своє від тебе. Твій прабатько Цезарин Колумна є й батьком нашої держави. [...] Велич твого княжого імені не заперечить ніхто, хіба той, хто не знав би своєї батьківщини і литовської колиски⁸³.

Врешті, остаточно закріпить пряму спадкоємність Сангушків від Цезарина Колумни — з пересадкою на «старшому синові» Любарта Гедиміновича — гербівник Кояловича, укладений наприкінці 1640-х — на початку 1650-х років⁸⁴.

Підсумовуючи, варто нагадати, що Адам Кисіль у своїй палкій промові на сеймі 1641 року, де обстоювалася потреба збереження княжих титулів, назвав князів «оздобою і пожитком» (*decora et emolumenta*) руських країв⁸⁵. Приклад Чорторийських і Сангушків демонструє креативний потенціал геральдико-генеалогічних легенд «людей великих» у зміцненні патріотичної солідарності, що-правда — не на користь «руських країв», адже від середини XVII сто-

⁸² Kojałowicz W. W. *Tiara duplex ducalis et praesulea ... Hieronimi Sanguszko ... inter fausta pontificia inaugurationis sacra ab alma Academia et universitate Vilnensi SJ celebrata anno 1645*. Vilnae, Typis Academicis SJ, [1645].

⁸³ Там само. Fol. B–Bv.: «Saecula Lithuaniae ante te consistunt, quod eorum nomen non prius sit auditum, quam maiorum tuorum, id est tuum. Haec enim patria, a qua vitam accepisti suam, quoque a te accepit. Primus parens tuus Caesarinus Columna parens Reipublicae nostrae est. [...] Tui ducalis nominis maiestatem nemo ignorat, nisi suam nesciat patriam et Lithuaniae incunabula».

⁸⁴ Kojałowicz W. W., ks. *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli o klejnotach albo herbach* / Wyd. F. Piekosiński. Kraków, 1897. S. 3, 11–12.

⁸⁵ Цит. за публікацією промови в додатку до статті Франка Сисина: Sysyn F. E. *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine*. P. 188.

ліття обидві княжі родини було успішно конвертовано на «оздобу й пожиток» уже не руської, а литовської історичної спадщини. З пересічною шляхтою справа виглядала простіше: за неї ніхто не змагався, тож вона сама собі обирала і герби, і першопрעדків.

Шляхетські геральдичні легенди: «конструювання себе»

Мова піде про гербові знаки волинської, київської і брацлавської шляхти, відомі під узагальненою назвою «гербів власних», хоча геральдисти іменували їх по-різному: або за прізвищем користувачів («Гуляницькі»), або за легендарним першозасновником («Свентольдич»), або за малюнком на зображенні («П'ятирог»). Авторів цієї статті вдалося віднайти 53 легенди з «поясненням» гербового знака, зафіксовані до середини XVII століття, хоча, звісно, самих «гербів власних» існувало набагато більше, бо на численні відтворення їх зображень натрапляємо і в документах, і в гербівнику першої третини XVIII століття Каспера Несецького, і в підбірках новітніх учених⁸⁶. Легенди, що їх буде розглянуто, оповідаються передусім, як уже згадувалося, у творах Бартоша Папроцького, Шимона Окольського та, меншою мірою, Войтеха Кояловича (частину описаних тут гербових знаків пізніше замінять герби з репертуару польських гербових спільнот⁸⁷). Джерелом для аналізу герба Проскур послужила дедикація Петра Могили до виданого Лаврською друкарнею у 1637 році Учительного Євангелія⁸⁸, а для герба Геєви-

⁸⁶ Поп.: *Nieznana szlachta polska i jej herby* / Opr. W. Wittyg przy współdziale S. Dziadulewicza. Kraków, 1908; Dziadulewicz S. *Perwiastek turański u szlachty ukraińskiej* // *Miesięcznik Heraldyczny*. Lwów, 1931. R. 10. S. 133–140; Гербовник Вацлава Руліковського: *геральдичні виписи*; Алфьоров О., Однороженко О. *Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ*.

⁸⁷ Niesiecki K. *Herbarz polski*: Вороничі г. Гербурт (т. 4, с. 349); Макаревич-Івашенцевичі г. Лис (т. 6, с. 130); Семашки г. Лебідь (т. 8, с. 334) та ін.

⁸⁸ Про розказану тут легенду появи прізвища Проскур від епізоду з «отроком», якого дружина Володимира Святославича Анна нібито послала в церкву по просфору, а він повертаючись її з'їв, та про отримання ними

чів-Білоцьких — репліки з документів кінця XVI та кінця XVII століття⁸⁹. Місце першої фіксації та прізвища носіїв тих легенд, що будуть аналізуватися, представлено на таблиці 1.

Як бачимо з таблиці, перша фіксація абсолютної більшості досліджуваних гербових легенд належить Окольському, проте питання про їх «авторство» є відкритим. На те, що вони у якійсь формі могли побутувати вже до своєї кодифікації в гербівниках, вказує беззастережна довіра сучасників до розказаних геральдистами «історій». Це добре видно з «уточнення» витоків свого роду київським езуїтом Ігнацієм Ельцем відразу після виходу в світ тритомника Окольського: наприкінці 1640-х років Єлець опрацював струнку генеалогічну схему розщеплення 11 київських родів, що нібито, як і згадані Папроцьким та Окольським Кміти, взяли початок від «рицаря Грицька Ворони»⁹⁰. До числа цих одинадцяти, звісно, належали і Ельці, причому на заваді не стало те, що їхній родовий гербовий знак не мав нічого спільного з гербом Кмітичів⁹¹ (пізніше те

герба в 1059 році від київського князя за мужність у битві з половцями див. ширше: Голубев С. Т. *Описание и истолкование дворянских гербов южнорусских фамилий в произведениях духовных писателей XVII в.* // Труды Киевской духовной академии. К., 1872. Кн. 10. С. 339; Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст.* / Переклад з англ. М. Габлевич. Львів, 2001. С. 186. Зображення герба, названого Несецьким (чи раніше?) «Крижостріл», див.: Алфьоров О., Однороженко О. *Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ.* С. 129–130 (мал. 562–568).

⁸⁹ «Герб власний» овруцької шляхти Геєвичів-Білоцьких зафіксовано у Віттига: *Nieznana szlachta polska i jej herby.* S. 29. У 1574 році Білоцькі отримали підтвердження привілею, наданого «Володимиром Київським», тобто Володимиром Ольгердовичем (*Руська (Волинська) метрика. Регести документів.* С. 270, № 74), а 1683 року один із них скаржився, що закопані його батьком під час козацьких воєн привілеї «руських князів» погнили — залишилися самі печатки: *Архив ЮЗР.* К., 1867. Ч. 4, т. 1. С. 194.

⁹⁰ На генеалогію Ігнація Ельця у своїй оповіді про «нащадків Ворони» посилається Несецький: Niesiecki K. *Herbarz polski.* Т. 4. S. 477–479; Т. 6. S. 547–550.

⁹¹ Зображення див.: Алфьоров О., Однороженко О. *Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ.* С. 49–

**Легенди про походження «гербів власних»
волинської, київської та брацлавської шляхти,
зафіксовані наприкінці XVI – у середині XVII століття**

Легенда, зафіксована лише Папроцьким	Легенда, наведена Папроцьким і повторена чи уточнена Окольським	Легенда, додана Окольським до зображення печатки у Папроцького, не супроводжуваної легендою	Легенда, вперше зафіксована Окольським	Легенда, вперше зафіксована Кояловичем	Легенда, вперше зафіксована не в гербівниках
Горайни, Маницькі «od Łucka»	Бокії, Васьковичі, Гойські, Колоденські, Кірдеї, Кміти, Солтани, Хрінницькі, Чапличі	Головинські, Гуляницькі, Єловичі, Єловицькі, Калусовські, Корсаки, Козинські, Коїленські, Курцевичі, Лосятинські, Макаревичі-Івашенцевичі, Новосельські, Одинці, Ощовські, Ружинські, Свищовські, Сенюти, Ясеницькі	Аксаки, Байбузи, Вільгорські, Голуби, Джуси, Іваницькі, Киселі, Клинські, Козеки, Лопотовські, Микулинські, Мокосії, Немиричі, Потії, Путяти, Семашки, Сестренцевичі, Халецькі, Шашкевичі	Войни- Оранські, Вороничі, Позняки	Геєвичі- Білоцькі, Проскури
2	9	18	19	3	2

й друге витіснить герб «Леліва» з репертуару польських гербових спільнот⁹²).

Що ж до Окольського, то коло свідчень на підкріплення розказаних у його творі легенд було різним. У преамбулі «*Ad lectorem*» він не згадує, що переглядав старі документи та написані в монастирях «історії» (як зауважує Папроцький) чи збирав інформацію від самої шляхти (як пише Коялович)⁹³. Однак сліди власне таких авторських зусиль виразно присутні у тексті, що й зрозуміло, адже в описах гербів волинців, киян і брацлав'ян геральдистові нічим не допомагали праці Длугоша, Меховського, Кромера та Мартіна Бельського, широко використані при опрацюванні польських сюжетів⁹⁴. Отже, сліди належало шукати деінде, і автор давав собі з цим раду: почасти інформацію було зібрано з нагробків у місцевих костелах (я «бачив» там-то, пише Окольський), почасти використано згадувану вище працю Шимона Старовольського «*Sarmatiae bellatores*», а почасти — руську літературну продукцію (саме звідти переказано легенду герба Киселів — за «*Патериконом*» Сильвестра Косова, до чого ми далі повернемося). Поза тим, Окольський, схоже, мав доступ до деяких родових архівів, був обізнаний із родинним фольклором і в химерний спосіб пристосовував його до вичитаних із книжок «історій».

За особливо яскравий приклад тут може послужити оповідь про герб волинців Мокосіїв⁹⁵. У її основу лягла якась книжка, нібито видана у Кракові 1534 року, «звідки ми все це читаємо» (*ex quibus*

50 (мал. 197–201: печатка Федора Ельця 1514 року, печатка київського земського писаря Дмитра Ельця 1585 року та ін.).

⁹² Niesiecki K. *Herbarz Polski*. Т. 4. S. 476.

⁹³ Paprocki B. *Herby rycerstwa polskiego*. S. 57; Kojalowicz W. W., ks. *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego*. S. 1.

⁹⁴ Їх використання у гербівнику стисло обговорено у статті: Milewska-Ważbińska B. *Orbis Polonus Szymona Okolskiego jako świadectwo kultury literackiej XVII wieku* // *Staropolskie kompendia wiedzy* / Pod red. I. M. Dackiej-Górzyńskiej i J. Partyki. Warszawa, 2009. S. 159–160.

⁹⁵ Мокосії, шляхта тюркського кореня, уперше фіксуються в Галичині під 1427 роком; після 1432 року перемістилися на Волинь, а їхні маетки локалізувалися у Кременецькому повіті: Собчук В. *Шляхетський рід Денисків-Матвіївських* // *Записки НТШ*. Львів, 2006. Т. 252. С. 410–431.

haec legitimus omnia): тут, за словами геральдиста, «давні угорські історики» роз'яснили «старовинну руську мову» та «прадавню проблему польської історії»⁹⁶. Далі оповідається про мандрівку гунів та пояснюється зміст герба Мокосіїв як «герба Атили»: його нижня частина — це три бруски, що символізують три перейдених гунами річки — Волгу, Дон і Дніпро (насправді йдеться про широко вживаний галицькими русинами герб «Корчак»), а над брусками — «давній герб скіфів», себто два обернені один до одного рогами півмісяці, між якими Атила буцімто умістив половину хреста, бо підкорив лише «половину християнського світу». Після цього Окольський переходить до поділу володінь між синами Атили та до пригод одного з нащадків («*nepos*») гунського вождя на ім'я Мокосій: той через внутрішні незгоди був змушений відійти «у гори язигів», а його наступник ще далі — на Русь, де отримав від Болеслава Сміливого привілей на Кременець, написаний по-руському («*Ruthenico idiomate*»), — і на завершення наводиться вступна фраза цього привілею в перекладі латиною⁹⁷. Як бачимо, персонажами легенди виступають книжні герої, натомість згадка про привілей «матеріалізує» байку, бо означає, що Мокосії-Дениски таким фальсифікатом володіли і що Окольський або бачив його сам, або отримав від них копію, яка «підтверджувала» родинний фольклор.

Таке саме книжне походження має гербова легенда Киселів, яку Окольський запозичив із «*Патерикона*» Сильвестра Косова, виданого Лаврською друкарнею у 1635 році. Саме тут було вперше зображено новий герб Киселів⁹⁸ «Свентольдич» — відкрите шатро з

⁹⁶ Okolski S. *Orbis Polonus*. Т. 3. Р. 306. Ідеться про мандрівку гунів та діяння Атили, проте яку саме працю мав на увазі Окольський, сказати з певністю важко. Наприкінці XV століття гуманісти з оточення короля Матяша Корвина (1458–1490) написали — на хвилі ренесансного піднесення інтересу до витоків «націй» — декілька праць, присвячених цим сюжетам угорської історії (хроніки Яноша Туроці, Міклоша Олага і Філіпо Буонакорсі). Ці книжки наприкінці XV — на початку XVI століття неодноразово передруковувалися по різних містах Європи, але в Польщі 1530-х років таких перевидань не зафіксовано.

⁹⁷ Okolski S. *Orbis Polonus*. Т. 3. Р. 306–307.

⁹⁸ Попередній гербовий знак Киселів (розщеплений в основі хрест) фіксується між 1530-ми — початком XVII століття. Його зображення за різні роки

хрестом на наверші й трьома вежами над гербовим щитом. У дедикації, адресованій знаному оборонцю Православної Церкви Адамові Киселю, Сильвестр Косов підверстує початок роду під відомий літописний епізод 997 року, коли взяті в облогу печенігами білгородці показали противникам два колодязі, наповнені киселем, а ті «подивишася и от града всвояси идоша»; ініціатором дотепної вигадки Косов називає «гетьмана руських військ» Свентольда, що його надалі стали іменувати Киселем, а місцем події оголошує Київ⁹⁹. Шимон Окольський, майже дослівно повторивши цей текст, «роз'яснює» зміст герба (шатро символізує військове вождівство, вежі — звільнення Києва від облоги, а хрест — віру, прийняту разом із князем Володимиром), а також «уточнює» час його появи («*origini annis 1040 assignare conveniet*»); оскільки ж у цю дату не вкладався Володимир Святославич, то весь епізод прив'язано до Володимира Мономаха¹⁰⁰.

Можливе звернення Окольського до руських літописів засвідчене в ще одній гербовій легенді — Немиричів. Пояснюючи символічний зміст їхнього герба «Ansa» (скоба) як алегорії розп'яття (пізніше цей герб буде ототожнено з гербовою спільнотою «Klamgu» [Скоби]), геральдист переказує — щоправда, посилаючись на Стрийковського, — фрагмент розмови Володимира Святославича з Філософом, який пояснював князю суть християнської віри. Остання репліка князя у передачі Окольського звучить дуже близько до літописної: вражений намальованим «на запоні» зображенням кари грішників і нагороди праведників на Страшному Суді, Воло-

див.: *Nieznana szlachta polska i jej herby*. S. 135; Boniecki A. *Herbarz polski*. Cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. Warszawa, 1910. T. 10. S. 93; Цітоў А. *Пячаткі старажытнай Беларусі. Нарысы сфрагістыкі*. Мінск, 1993. С. 42, 96; *Гербовник Вацлава Руліковського*. С. 30; Алфьоров О., *Однороженко О. Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ*. С. 72–73 (мал. 302–304).

⁹⁹ Про обставини появи цієї легенди та її підтекст ширше див. у цій книжці: «*Київ під шатром Свентольдичів: могилянський панегірик 1646 року “Tentoria venienti”*». Тут же обговорено витоки роду Киселів — найімовірніше, вихідців із тюркської знаті, що вперше фіксуються на Київщині від середини XV століття.

¹⁰⁰ Okolski S. *Orbis Polonus*. T. 1. P. 387–388.

димир промовляє: «*Quam male illis, optime istis erit*»¹⁰¹ (Як погано буде тим і як добре цим); у літописі: «Добро сим одесную, горе же сим ошую»¹⁰². Переходячи до історії роду, Окольський застосовує той самий прийом, що й в оповіді про Мокосіїв, себто накладає на книжну основу родинний фольклор. За переказаною ним байкою, Немиричі походять від Андрія, сина троцького воєводи Миколая Гржимали, який, переселившись до Київщини, прийняв тутешні звичаї («*jura*») та взяв згаданий герб, а своє прізвище отримав від колоритного епізоду в битві з московитами за часів Вітовта¹⁰³. Коли противник запропонував Вітовту перемир'я, гукаючи «мир! мир!» (*dum hoste acclamante «MIR, MIR», hoc est pax, pax*), один лиш Андрій нібито відповів: «Не мир! не мир!» («*NIE MIR, NIE MIR», hoc est non pax, non pax*»), і ворога було розбито¹⁰⁴.

Книжна основа ще однієї геральдичної легенди, найхімернішої з-поміж усіх, не вповні ясна. Мова про герб Єловичів «П'ятирог», опис якого навіть не переобтяжений скепсисом Несецький вважав вигадкою¹⁰⁵. За Окольським, цей гербовий знак (під назвою «*Pentagonus*») уперше вжив Александр Македонський як алегорію розрубаного ним гордієвого вузла¹⁰⁶. Після Александра герб успадкував його єдиний син від Роксани на ім'я Єло (*Jelo vel Ilo*), що спершу мешкав у Херсонесі, а згодом помандрував до країв, «які ми тепер називаємо роксоланськими» (*quas nunc Roxannas et Roxolanas vocatus*). Тут він «збудував» місто Корсунь, а всій довколишній те-

¹⁰¹ Там само. С. 395.

¹⁰² *Ипатьевская летопись*. 2-е изд. // ПСРЛ. Т. 2. Москва, 2001. Стб. 92.

¹⁰³ Насправді, за моїм припущенням, Немиричі, як і Киселі, належали до київської знаті тюркського походження. Розгляд доказів див.: Яковенко Н. *Витоки роду Немиричів // Мappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*. Львів, 1996. С. 164–171. Що ж до імені «Немира», то воно було одним із широко розповсюджених слов'янських некалендарних імен з композитом «мир» (пор.: Демчук М. О. *Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст.* К., 1988. С. 25, 28, 30, 96).

¹⁰⁴ Okolski S. *Orbis Polonus*. Т. 1. Р. 396.

¹⁰⁵ Niesiecki K. *Herbarz polski*. Т. 7. S. 298–299.

¹⁰⁶ Okolski S. *Orbis Polonus*. Т. 2. Р. 415.

риторії дав ім'я матері — Роксоланія. Проте сусідні володарі — князі Русі, Московії, Литви й Польщі — так докучали наїздами Єловичам, його нащадкам, що ті врешті звернулися до Болеслава Хороброго з пропозицією обміну землями. Обмін відбувся: замість Корсуня король надав їм Кунів, Малин і Букойму на Волині, про що свідчать, як резюмує Окольський, «луцькі і кременецькі акти»¹⁰⁷. Насправді збережені документи засвідчують лише те, що вперше Єловичі фіксуються серед волинських бояр під 1464–1465 роками¹⁰⁸, а в другій половині XVI століття рід розпався на три гілки: Єло-Кунівських, Єло-Малинських і Єло-Букоємських.

Якщо цю гербову легенду розглядати, подібно до згаданих вище, як накладання книжної інформації на родинний фольклор, то мусимо визнати генеалогічну пам'ять Єловичів за найкрутішу не лише серед шляхти, а й серед князів. Чому ім'я Александра Македонського було припасоване до загалом не такого й помітного роду — загадка, а за гіпотетичну книжну основу легенди, як видається, могла послужити своєрідна інтерпретація польським географом та істориком Станіславом Сарніцьким т. зв. «Александрового дару» — надзвичайно популярної від середини XVI століття містифікації, що спиралася на текст привілею Александра Македонського, нібито наданого слов'янам на «всі землі від півночі до південних італійських земель»¹⁰⁹.

Сарніцький, вважаючи, як і решта сучасників, цей привілей автентичним, у своїй праці «*Descriptio veteris et novae Poloniae*» (1585 р.) «верифікував» його за античними географами і дійшов висновку, що в «Александровому дарі» йшлося про територію між Дунаєм і Дніпром¹¹⁰. Оскільки ж згадана праця містила, се-

¹⁰⁷ Там само. С. 416.

¹⁰⁸ Бірюліна О., Довбищенко М. *Забуті імена української історії: шляхетська родина Єло-Малинських* // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2005. Вип. 9. С. 482.

¹⁰⁹ Детально про час появи і триумфальне розповсюдження «привілею Александра» див.: Мильников А. С. *Картина славянського мира*. С. 45–94.

¹¹⁰ [Sarnicij S.] *Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae Inferioris descriptio...* Cracoviae, 1585. Р. 43–44.

ред іншого, перший свого роду історико-географічний покажчик «Нижньої Русі» (*Russia Inferior*) — міст та гідронімів південної Наддніпрянщини й Східного Поділля¹¹¹, то логічно припустити посилену увагу до нього з боку тутешніх русинів, а відтак і локалізацію міфічного сліду Александра Македонського саме тут — у «Нижній Русі». Це дозволяє обережно пов'язати появу легенди з кінцем XVI століття. Ще одним доказом на можливість такого датування служить те, що легенда приділяє спеціальну увагу поясненню назви «Роксоланія». Станом на 1640-ві роки, коли писався гербівник, це поняття вже перетворилося на риторичне кліше, натомість у другій половині XVI століття, як нещодавно введене в обіг, воно ще потребувало узаasadнення¹¹².

Решта зафіксованих Окольським гербових легенд менш яскрава. В оповіді про засновника роду, який уперше почав уживати той чи той герб, обігруються звичні для гербової образності мотиви: рицарський поєдинок, вояцька пильність та мужність, подвиги у битвах з «невірними», у єдиному випадку (Семашків) — зміна «схизматицької» віри на католицьку. Натомість коли ми поглянемо на гербові легенди як на криве дзеркало «родової пам'яті» (нехай і прикрашеної Окольським у конвенціях геральдичного письменства), то неабиякий матеріал для роздумів надасть пов'язування героїв-першопредків із володарями, які буцімто подарували відповідні герби. Кількісно це виглядає так, як показано на таблиці 2 (сюди не включено п'ять згаданих у таблиці 1 родів: Єловичі та Мокосії, чії герби, як щойно оповідалося, брали початок у далеких засвітах; Семашки, які буцімто, прийнявши католицьку віру, дода-

¹¹¹ Про вживаний у старому письменстві поділ Русі на «Верхню» і «Нижню» (останню ототожнювали з Києвом та місцевостями на південь від нього) див.: Бєлы А. *Хроніка Бєлай Русі. Chronicon Russiae Albae. Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы*. Мінск, 2000. С. 170, 232. Коментар до всіх українських гасел книжки Сарніцького див.: Вирський Д. *Річнополітська історіографія України (XVI — середина XVII ст.)*. К., 2008. С. 178–213 (на жаль, вартість цієї праці применшують численні помилки у перекладах з латини).

¹¹² Ширше про «біографію» поняття Роксоланія див. у цій книжці: «Вибір імені versus вибір шляху: назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII століття».

ли до зображення старого герба «Гори» хрест над ними; Аксаки й Позняки — прибульці з Московії із власними гербами¹¹³).

Представлена на таблиці картина промовиста: половину шляхти прямо пов'язано з «руським» минулим, а в гербах, пам'ять про які сягала Великого князівства Литовського, руська спадщина стоїть «за кадром», бо геройський учинок предка мав місце саме тут (для прикладу, перший Солтан нібито отримав герб від Вітовта за мужню оборону Києва від татар, а предок Кмітів і Вороничів «Грицько Ворона» взагалі походив від «руських князів»¹¹⁴); врешті, всі отримувачі герба від Людвика Угорського принаймні від середини XV століття вже мешкали на Волині¹¹⁵. Що ж до вояків, чий герб було отримано за мужність без зазначення імені надавача, то це замалим не автоматично асоціювалося в уяві сучасників із відбиванням татарських нападів на Україну та Східне Поділля (за характерний приклад тут може послужити «уточнення» легенди Бокіїв: у Папроцького та Окоцького герой отримав герб за відвагу, проявлену на очах володаря в поєдинку з абстрактним «язичником»¹¹⁶, натомість Несецький уже не сумнівається, що «язичник» був тата-

¹¹³ Okolski S. *Orbis Polonus*. Т. 2. S. 15 (Семашки); Там само. Т. 1. С. 552 (Аксаки); Kojałowicz W. W., ks. *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego*. S. 296 (Позняки).

¹¹⁴ Paprocki B. *Gniazdo cnoty*. S. 1131, 1187; Eiusdem. *Herby rycerstwa polskiego*. S. 852; Okolski S. *Orbis Polonus*. Т. 3. S. 156, 164–165.

¹¹⁵ У наведеному в таблиці переліку всі, крім Лосятинських, вважалися за нащадків Кірдея. Як оповідає Длугош, цей Кірдей, нащадок «перекопського царя Тареквізія», перейшов на службу до Людвика Угорського та за хоробрість в обороні Белза 1377 року отримав від нього герб із зображенням елементів герба Анжуйської династії — трьох лілій. Легенду повторено у Папроцького лише стосовно Кірдейів, Гойських і Чапличів, натомість Окоцький уже знає інші гілки роду — Джусів та Козинських (*Orbis Polonus*. Т. 1. S. 375–380). Про перших носіїв герба «Кірдея» ширше див.: Однороженко О. *Родова геральдика Руського Королівства та руських земель Корони Польської XIV–XVI ст.* С. 92–95.

¹¹⁶ Про біблійну основу мотиву поєдинку у геральдиці див.: Kiersnowski R. *Dawid i Goliat w polskich powieściach herbowych // Christianitas et cultura Europae. Księga jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego / Red. H. Gapski*. Lublin, 1998. Cz. 1. S. 715–718.

Таблиця 2

**Легендарна підстава отримання «гербів власних»
предками волинської, київської та брацлавської шляхти**

Від київських, «руських» та волинських князів	Від великих князів литовських	Від короля Людвика Угорського	У битвах із татарами (без зазначення надавача)	За мужність (без зазначення надавача)
<p><i>Від київських князів:</i> Голуби, Киселі, Курцевичі, Немиричі, Проскури</p> <p><i>Від «руських» князів:</i> Геєвичі-Білоцькі, Головинські, Гуляницькі, Єловицькі, Калусовські, Коїленські, Колоденські, Макаревичі-Івашенцевичі, Маницькі «од Łуска», Новосельські, Одинці, Ощовські, Потії, Путяти</p> <p><i>Від волинських князів:</i> Іваницькі (від Любарта), Лопотовські, Сенюти, Хрінницькі, Ясеницькі</p>	<p>Байбузи, Васьковичі, Вороничі, Горайни, Кміти, Свищовські, Солтани, Халецькі</p>	<p>Вільгорські, Гойські, Джуси, Кірдеї, Козинські, Лосятинські, Чапличі</p>	<p>Бокії, Войни-Оранські, Козеки, Ружинські, Шашкевичі</p>	<p>Клинські, Корсаки, Микулинські, Сестренцевичі</p>
23	8	7	5	4

рином¹¹⁷). Сказане дозволяє зробити висновок, що в родовій пам'яті шляхти абсолютно переважала свідомість споконвічної причетності до «руського» (а конкретніше — волинського, київського та східноподільського) минулого.

Не зайве нагадати, що це аж ніяк не означало причетності реальної. Скажімо, волинці Калусовські в Окольського (та, слід думати, й за родинною легендою) отримали герб «від руських князів»¹¹⁸ — із зображенням двох вертикально поставлених шабель. Насправді ж форма шабель на цьому гербі належить до т. зв. угорсько-польського типу — з характерною відкритою рукояттю, акцентованим навершям та прямим двораменним хрестовидним ельцем; в Угорщині вони з'явилися щойно у XV столітті, а на теренах Речі Посполитої почали вживатися лише з XVI століття¹¹⁹, себто герб не мав жодного відношення до «руських князів», та й самі Калусовські опинилися на Волині тільки десь перед 1495 роком¹²⁰. Однак генеалогічну свідомість такі розбіжності не бентежили, адже її функціональне призначення полягало не в пошукові реальних коренів роду, а в засвідченні його «значності», «старожитності» та «рицарської слави». Власне тут ми підходимо до того феномену, який сучасні дослідники називають «ідеологічною програмою» гербових та генеалогічних легенд¹²¹.

Провідною вартістю цієї «програми» було те, що Анджей Заїончковський влучно ототожнив із самим поняттям шляхетства

¹¹⁷ Paprocki B. *Herby rycerstwa polskiego*. S. 866; Okolski S. *Orbis Polonus*. T. 1. P. 89–90; Niesiecki K. *Herbarz polski*. T. 2. S. 217.

¹¹⁸ Okolski S. *Orbis Polonus*. T. 1. P. 373.

¹¹⁹ Пор.: Gradowski M., Żygulski Z. (jun.). *Słownik uzbrojenia historycznego*. Warszawa, 1998. S. 36 (tabl. 42).

¹²⁰ Пор. згадки: *Архив ЮЗР*. К., 1907. Ч. 8, т. 4. С. 115, 394.

¹²¹ Див., зокрема: Baczewski S. *Ideologiczne funkcje herbu w XVII wieku. Przykład kazań pogrzebowych // Literatura i pamięć kultury. Studia ofiarowane Profesorowi Stefanowi Nieznanowskiemu w pięćdziesięciolecie pracy naukowej / Pod red. S. Baczewskiego, D. Chemperka*. Lublin, 2004. S. 165–166, 171; Eiusdem. *Mit počatku i władza szlachty. Dyskurs genealogiczno-historyczny w XVII-wiecznych kazaniach pogrzebowych // Wschodni Rocznik Humanistyczny*. Lublin, 2006. T. 3. S. 52.

як «знатності крові» та пов'язаних із ним заслуг і переваг¹²². Обіч соціального підтексту — ствердження монополії на санкціоновану правом «крові» станову вищість, гербові легенди виконували й культурну функцію — як форма суспільної комунікації в середовищах носіїв «локальної пам'яті», поєднаних відчуттям причетності до спільного «славного минулого».

Здійснений вище аналіз гербових легенд киян, волинців і брацлав'ян показує, що базові маркери їхньої «локальної пам'яті» засадничо відрізнялися від аналогічних маркерів польської шляхти, а саме: 1) «початок» історії тут рахували не від Леха чи давніх володарів Корони Польської, а від «руських князів»; 2) надзвичайно важливий для колективної ідентичності символ Чужого втілювався у постаті татарина, а не «німця», як у безлічі польських гербових легенд¹²³.

До сказаного варто додати й те, чого у зв'язку зі специфікою жанру не фіксують гербові легенди: тутешню шляхту об'єднувала «погранична» («українна») ідентичність. За найраніший приклад її прояву може послужити заява волинської шляхти перед урядовими ревізорами, які 1545 року приїхали до Луцька описувати тутешній замок і службові повинності зі шляхетських маєтків. Відмовляючись надати потрібну інформацію, волинці мотивують це своїм пограничним статусом, що моделюється за принципом «обложеної фортеці»: адже, за їхніми словами, вони живуть «на границі лядській», їздять на війни з Московією та, врешті, не «зсідають з коня» незалежно від того, чи є, чи немає перемир'я з татарами¹²⁴.

У перші десятиліття по Люблінській унії згадані акценти на відмінності «нас» від «панів поляків» виглядають радше ситуаційними. На них натрапляємо то в обстоюванні вживання винятково

¹²² Zajączkowski A. *Szlachta polska: kultura i struktura*. Warszawa, 1993. S. 49–50.

¹²³ Поп.: Samsonowicz H. *O «historii prawdziwej». Mity, legendy i podania jako źródło historyczne*. Gdańsk, 1997. S. 89–102.

¹²⁴ Див. у цій книжці: «*Портрет*» і «*автопортрет*» пограниччя: культурно-географічний образ «України» у XVI — на початку XVII століття); «*Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII століття (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича)*».

«руської мови» в документах, адресованих Коронною канцелярією мешканцям новоприєднаних за актом унії Київського, Волинського і Брацлавського воєводств¹²⁵, то в називанні своєї території «Київським князівством»¹²⁶ чи «Волинським Панством»¹²⁷, то в побутових зіткненнях — із словесними випадками на адресу чужаків (як, скажімо, луцький гродський писар 1590-х років Сасин Русинович Берестецький, сварячись з вихідцем із Корони Криштофом Гуйським, назвав «увес народ славнии Корони Полское тыми словы..., то есть яко вси поляцы сут злых маток сынове»¹²⁸).

Проте поступово розпливчата локальна ідентичність «концептуалізується», набуваючи дедалі чіткіших обрисів. З одного боку, цьому сприяло поживавлення корпоративної солідарності шляхти в обороні локальних інтересів, що знаходило вираз у сеймикових інструкціях, складі обраних на сейми послів та їхніх позиціях і промовах на сеймових засіданнях¹²⁹.

З другого боку, свою роль, поза сумнівом, відіграло бурхливе піднесення упродовж 1620-х — 1630-х років започаткованого у Києві

¹²⁵ Кулаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*. Острог; Львів, 2002. С. 74–78; Mazur K. *W stronę integracji z Koroną*. S. 376–381.

¹²⁶ Саме так називає себе в 1595 році овруцький шляхтич Олехно Закусило: «Земенин господарский Князства Киевского замку Овруцкого» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 46. Арк. 118 зв.).

¹²⁷ Це репліка волинця Андрія Чернчицького 1586 року (Там само. Спр. 19. Арк. 526 зв.).

¹²⁸ Цит. за: Старченко Н. *Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова)* // Соціум. Альманах соціальної історії. К., 2010. Вип. 9. С. 321 (прим. 6).

¹²⁹ Спостереження по окремих воєводствах див: Волинському: Mazur K. *W stronę integracji z Koroną*. S. 349–402; Брацлавському: Крикун М. *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. Статті та матеріали*. Львів, 2008. С. 327–364; Київському: Litwin H. *Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa, 1569–1648*. Warszawa, 2009. Про поступову солідаризацію з киянами та волинцями нової корпорації «українної шляхти» — чернігово-сіверської: Кулаковський П. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої, 1618–1648*. К., 2006. С. 142–165.

світського та церковного письменства, яке вперше оповідало «всю історію» Русі — її столиці Києва, її володарів та її церкви¹³⁰. Проте, як і в згаданому на початку цієї статті польському випадку, діяння володарів і держави потребували доповнення «персоналізованою» історією, яка б умонтувала до високих сюжетів пересічну шляхту і в такий спосіб зробила минуле Русі «своїм» на емоційному рівні. Власне таку роль відіграв гербівник Окозького, що «наблизив» руське минуле, конвертувавши його в низку гербових легенд киян, волинців та брацлав'ян. Це вкотре підважує традиційну тезу про те, що утвердження «руськості» в тутешній історичній свідомості пов'язувалося виключно з обороною православ'я. Не заглиблюючись у це питання як стороннє для даної статті, варто все ж нагадати, що «русський патріотизм» був притаманний і русинам-уніатам (як Мелетій Смотрицький¹³¹), і русинам-протестантам (як канцлер проголошеного 1658 року Великого Руського князівства Юрій Нємирич), і русинам-католикам (як домініканець Ян (Іван?) Домбровський, автор першої історичної поеми з пафосним звеличенням Києва «*Camoenae Borysthenides*»). А щодо Шимона Окозького, то його «русський патріотизм» добре засвідчує не лише гербівник, а й наступна праця — «*Russia florida*»¹³², де оповідь про Руську домініканську провінцію підкріплено довгою низкою інформацій про

¹³⁰ Аналіз поеми «Дніпрові камени» («*Camoenae Borysthenides*»), найранішого твору такого спрямування, див.: Яковенко Н. *Латина на службі киево-русської історії* («*Camoenae Borysthenides*», 1620 рік) // *Її ж. Паралельний світ*. С. 270–295. Зміст та історіографічну специфіку Густинського літопису проаналізовано: Sysyn F. E. *The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing: 1620–1690* // Europa Orientalis. Roma, 1986. Vol. 5. P. 297–302; Броджі Беркофф Д. *Ренесансні історіографічні міфи в Україні* // *Україна XVII століття. Суспільство, філософія, культура*. С. 426–429. Про спрямування решти творів, написаних у київському середовищі передмогилянських і могилянських часів, див.: Яковенко Н. *Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620-ті — 1640-ві роки)* // *Її ж. Паралельний світ*. С. 314–324.

¹³¹ Пор. Frick D. A. *Meletij Smotrycki*. Cambridge, Mass., 1995. P. 247–260.

¹³² [Okolszci S.] *Russia florida rosis et liliis, hoc est sanguine, praedicatione, religione et vita ante FF. Ordinis Praedicatorum peregrinatione inchoata...* Leopoli, Typis Collegii Societatis Jesu, 1646.

давньоруське минуле, ба для переконливості ще й процитовано піднесені славослів'я князям зі щойно згаданої поеми Домбровського¹³³.

У такий спосіб набуло завершеної форми те явище, що його Франк Сисин окреслив як притаманний «українним» воєводствам Речі Посполитої регіоналізм — концептуалізацію тутешньою шляхтою своєї території як регіону з властивими лише йому прикметами та почуттям належності до спадщини «старожитного руського народу»¹³⁴. У другій половині бурхливого XVII століття це почуття вже маркувалося шляхтою-вигнанцями з охопленої козацькими війнами території як «українське»: кияни, брацлав'яни та чернігівці починають солідарно називати себе «українцями», а свою втрачену батьківщину «Україною»¹³⁵. Річ Посполиту вони, цілком суголосно зі згаданими вище деклараціями Адама Киселя на сеймі 1641 року, вважають за спільну з «панами поляками» вітчизну, проте не забувають і свого «славного», окремішнього від Польщі минулого, бо ж, як говорив Кисіль: «Ми приєдналися до цієї нашої спільної вітчизни не як до країни, але з країною, не до релігії, але з релігією, не до титулів і почестей, але з титулами й почестями»¹³⁶. Утім, нагоди для взаємних поррахунків між «синами спільної вітчизни» теж не бракувало. Як гукав брацлав'янин Стефан Пісочинський до опонента-поляка на бурхливому сеймі 1670 року, де гостро зіткнулися інтереси «українців» (так називає їх автор сеймового діаріуша) з коронярами: «Porachujmy się kto z nas cniłwszy syn ojczyzny, a wtem i szablą trzasnął»¹³⁷.

¹³³ Там само. С. 62, 71.

¹³⁴ Sysyn F. E. *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine*. P. 167–180.

¹³⁵ Див. у цій книжці: «Життепростір versus ідентичність руського шляхтича XVII століття».

¹³⁶ «A my non ad regionem, sed cum regione, non ad religionem, sed cum religione, nie do tytułów i honorów, ale z tytułami i honorami accessimus do tej wspólnej ojczyzny naszej» (Цит. за публікацією промови: Sysyn F. E. *Regionalism and Political Thought*. P. 189).

¹³⁷ *Diariusz sejmu nadzwyczajnego 1670 roku* / Opr. K. Przyboś i M. Ferenc. Kraków, 2004. S. 49.

Звести порохунок чеснот можна було по-різному, серед іншого й через демонстрацію більшої престижності та давності власного герба. Найімовірніше, не без цього ментального поштовху наприкінці XVII — на початку XVIII століття виникають цілком дивацькі (з сучасного, звісно, погляду) геральдико-генеалогічні легенди — як, для прикладу, киян Дідовичів-Трипольських, буцімто нащадків графа-хрестоносця, котрий примандрував у Подніпров'я з Триполі й заснував тут містечко Трипілля¹³⁸, чи волинців Чапличів — від короля франків Хлодвіга, що нібито подарував три лілії їхньому гербові замість зображуваних доти «трьох огидних жаб»¹³⁹. Але ці мутації історичної свідомості, зумовлені новими обставинами та інакшим, ніж доти, соціокультурним контекстом, уже лежать за рамками даної статті.

¹³⁸ Цю легенду зафіксував Едвард Руліковський, датуючи її кінцем XVII — початком XVIII століття: Rulikowski E. *Opis powiatu kijowskiego* / Wyd. M. Dubiecki. Kijów; Warszawa, 1913. S. 139. Десь у цей самий час Трипольські почали вживати герб «Гоздава» з репертуару польських гербових спільнот замість свого старого гербового знака. Його зображення на печатках 1585–1686 років див.: Алфьоров О., Однороженко О. *Українські особові печатки XV–XVII ст.* С. 46 (мал. 182–185).

¹³⁹ Легенда фіксується у жалобному панегірику 1698 року на смерть київського підкоморія Марціяна Чаплича герба «Кірдея»: Waszewski S. *Ideologiczne funkcje herbu w XVII wieku.* S. 185.

**«Європа» в українському сприйнятті:
між географією та оцінковою
амбівалентністю**

Через праці західних гуманістів, а особливо після появи першої в Польщі книжки географічно-«етнознавчого» змісту Мацея Меховського «*Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana*»¹, уживання слова «Європа» на позначення змодельованої за ренесансної доби метагеографічної цілості входить до дискурсу еліт польсько-литовської держави вже з другої чверті — середини XVI століття. Ця новація, проте, далеко не відразу прижилася у руськомовному письменстві — літописах, девоційних віршах та релігійних текстах напучувального й полемічного характеру. Те, що гуманісти розуміли під «Європою», тут, як і давніше, іменувалося «Западом» — зазвичай в опозиційній парі до «грецького» («нашого») «Востока», як, для прикладу, в оцих віршах кінця 1580-х — початку 1590-х років:

Горе оным, иже Церков изражают..., / Оставляют Восток и бѣгут на
Запад; [...] Помраченіе ума людей славолюбных / Наносит с Запада
устав душогубных; [...] Кланяемся на Восток, а на Запад плюем, /
Єгда крещеніе святоє приймаем².

¹ Книжку Меховського було видано у Кракові 1517 р., а до середини 1540-х її перевидавали п'ять разів за кордоном і чотири рази в польських друкарнях, у тому числі тричі — в перекладі польською. Див.: *Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie*. Т. 2. Warszawa, 1964. S. 518–519.

² Цит. за публікацією: *Українська література XIV–XVI ст.* / Упор. В. П. Колосова, В. Д. Литвинов та ін. К., 1988. С. 478, 488, 500.

Брак відповідних джерел не дозволяє впевнено твердити, чи йшлося про необізнаність з «латинськими» текстами, чи про свідоме дотримання православної традиції, згідно з якою увесь «латинський» світ ототожнювався із «Заходом». На користь другого, як можна обережно припускати, свідчить те, що слова «Європа» немає й у першому польськомовному тексті нового для Русі світського жанру — розлогії жалобній поемі «*Epicedion*» 1585 року на смерть князя Михайла Вишневецького, яку написав слуга князя, православний волинський шляхтич Ждан Білицький³. Автор поеми уже більш-менш вправно оперує засобами риторики та античною міфологією, а в описі баталій взорується на віршовані вставки хроніки Мацея Стрийковського. Проте, на відміну від Стрийковського, єдиним метагеографічним поняттям, яке він уживає, є не «Європа», а «*Azyjskie kraje*». Оскільки ж славу оспівуваного княжого роду літературна конвенція вимагала примістити в якомусь ширшому контексті, автор обмежується розпливчатою заявою про її гучне відлуння по всіх «*państwach cudzych*»⁴.

Натомість у наступному збереженому творі нового для Русі світського жанру поняття «Європа» уже присутнє — схоже, вперше. Мова про панегірик «*Προσφώνημα*» 1591 року учнів Львівської братської школи на честь митрополита Михайла Рогози (його автором, гадаю, був тодішній учитель «словенської» і грецької граматики Кирило Транквіліон Ставровецький⁵ — як припускають, вихованець латинської кафедральної школи у Львові⁶). Вірш на герб Львова тут починається так:

³ Поему було опубліковано в Кракові 1585 р.; єдиний збережений примірник, місцезнаходження якого сьогодні невідоме, перевидано у додатках до: Стороженко А. В. *Стефан Баторий и днепровские казаки*. Київ, 1904. С. 163–220. Поема анонімна, міркування про вірогідного автора див.: Яковенко Н. *Шляхтич «латинський» чи «латинізований»? Нотатки на полях поеми «Epicedion» (1585 рік) // Ї ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* К., 2002. С. 148–153.

⁴ *Epicedion*. S. 200, 216.

⁵ Возняк М. *Історія української літератури*. Львів, 1921. Т. 2, ч. 1. С. 77–78.

⁶ Харлампович К. В. *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века*. Казань, 1898. С. 384.

I. ЖИТТЕПРОСТІР VERSUS ІДЕНТИЧНІСТЬ

Герб тезоименитаго князя Лва град сей маєт,
Его же имя по всей Европѣ російській род знаєт.

У грецькомовній преамбулі до вітальних віршів митрополита названо «*Ευρώλης ἄστρον*»; це саме повторено в перекладі: «вистя, ... *Европія звѣзду*, єдино око Россії, всѣх язик гласы гласують»⁷.

Зафіксована тут зміна «просторових орієнтацій» сигналізує про якусь невловну зміну культурного коду, проте ані осмислення цього у відповідних «теоретичних» трактатах, ані навіть побіжних рефлексій над тим, чому та в яких образах «Європа» увійшла до православного дискурсу і як цей образ із плином часу мінявся, тогочасні руські автори не залишили. Тож дослідникові залишається тільки вибирувати опосередковані свідчення, які з більшою чи меншою надійністю дозволяють відтворити той «сукупний образ» Європи, що в уявленнях русинів ранньомодерної доби поволі обростав новими змістами, аж доки на зламі XVII–XVIII століть не збігся з «реальною» Європою як географічною даністю. Джерела відображають ці зміни, на жаль, нерівномірно. До середини XVII століття у нашому розпорядженні є лише декілька згадок, які буде оглянуто в першій частині моєї статті. Натомість друга половина цього століття вже представлена чималим масивом текстів, де «присутність Європи» фіксується на бібліографічному рівні — у посиланнях на праці західних авторів, що їх уміщували на полях відповідних видань. Безцінним джерелом у цьому випадку служать численні трактати Йоанікія Галятовського, одного з найплідніших авторів киево-могилянського кола другої половини XVII століття. Реконструкції гаданої «бібліотеки» Галятовського, яка може дати вичерпне уявлення про рівень обізнаності з географією Європи, присвячено другу частину статті. Врешті, насамкінець буде коротко оглянуто ті нові змісти, на які натрапляємо у вживанні поняття «Європа» на зламі XVII–XVIII століть.

⁷ Цит. за: *Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст. Тексти і дослідження* / Ред. В. І. Шинкарук, В. М. Нічик, А. Д. Сухов. К., 1988. С. 170–171 [підкреслення тут і далі мої. — Н. Я.]

«Уся Європа» у сприйнятті русинів першої половини XVII століття

Вдруге після згаданого вище львівського панегірика 1591 року на-трапляємо на «Європу» під 1598 роком — у надрукованій в Острозі полемічній брошурі «*Отпис на лист ... отця Іпатія*». Тут читаємо, що турки, захопивши Царгород, «ворота до *всєи Европы* отворили»⁸. Адресат брошури, унійний митрополит Іпатій Потій, злостиво назвав анонімного автора цього тексту (т. зв. Клірика Острозького) «недовченим жаком»⁹, але бачимо, що Клірик, як і автор львівського панегірика 1591 року, був достатньо освіченим. Адже «вся Європа», до якої вони обидва апелювали, перемістилася на сторінки православних текстів, найімовірніше, з навчальних практик *studia humaniora*. За якими книжками навчали поетики й риторики в Острозькій академії (а «*Отпис*» було складено саме тут), невідомо. Що ж до Львівської братської школи, то каталог тутешньої бібліотеки 1601 року нараховував 20 латинських книжок (окрім античних авторів, це дві не названі точніше «граматики»), а серед 25 «лядських» книжок згадано твір Мартіна Бельського «*Kronika wszystkiego świata*»¹⁰, з якого можна було чимало довідатися про «всю Європу».

Очевидно, метагеографічне поняття «Європа» мусило й надалі залишатися у львівському шкільному дискурсі (острозька школа на початку XVII століття занепала), але, за браком відповідних пам'яток шкільного походження, це можна тільки припускати. Не виключено також, що львівська й острозька новація у сприйнятті/описуванні простору не пробила собі дороги до більш консервативного Києва. Показово принаймні, що жалобна декламація школярів Київської братської школи на смерть гетьмана Петра Сагайдачного, укладена 1622 року ректором Касіяном Саковичем, не містить слова «Європа». У цих віршах, хоч оздоблених усіма прикметами шкільної риторики, слава гетьмана розноситься не

⁸ Українська література XIV–XVI ст. С. 274.

⁹ Pocięj, Hipacy. *Antirresis abo Apologia przeciwko Krzysztofowi Philaletowi* / Opr. J. Byliński i J. Długosz. Wrocław, 1997. S. 240.

¹⁰ Пам'ятки братських шкіл на Україні. С. 30–33.

по «всій Європі» (як звучало у львівському панегірику 1591 року), а «во всіх краях в татарських, турських, навіть і в повночних странах»¹¹.

Що ж до церковної полеміки, то тут, звісно, й надалі густо фігурує Рим та ототожнювана з ним «Западна сторона», яку тлумачать традиційно, себто не в географічно-просторових категоріях, а з церковної перспективи — як метафоричний символ загрози «грецькому благочестю». Скажімо, в представленні анонімного автора «*Перестороги*» 1607 року «Западна сторона» — це місце, звідки «папез, всіх ведучи до послушенства свого, проклинає, мучить, забиває, войска насилает..., грозить, кричить, трубить, уставичне войну точить, малих і великих соблазняючи»; тут «пиша пануєт»; тут «філософія поганська, Арістотелева наука слово Божіє виворочаєт»; тут, врешті, процвітає «не Христова, але антихристова віра»¹². На ті самі акценти натрапляємо в памфлеті «*Threnos*» 1610 року, хоч написав його виразно освіченіший, ніж автор «*Перестороги*», Мелетій Смотрицький: символічний «Рим» для нього — це «*źródło nieszczęścia..., dom gniewu pełny*», звідки «*tak wiele kłopotów płynie w każdą stronę*» і де загіздилося «*wszeteczeństwo*» та продають «*nawet niebo i Boga*»¹³. Врешті, навіть такий поміркований і вчений полеміст, як киево-печерський ієромонах Захарія Копистенський, читає Чезаре Бароніо, Роберто Беларміно, Джованні Ботеро та польських проповідників і хроністів, у своєму трактаті «*Палінодія*» 1621 року не вживає слова «Європа». Захід у цьому творі постає як розмитий безіменний простір («німецькі краї»), протиставлений «грецькому» релігійному світові (пор.: «И ми, россове, если для наук в краи нѣмецкие удаемоя, не по латинский, але по грецкий розум удаемоя, где як свое властное, Заходным от Греков на час короткий поверное, отбираемо»)¹⁴.

¹¹ Цит. за передруком: *Українська література XVII ст.* / Упор. В. І. Креконтень. К., 1987. С. 223.

¹² Там само. С. 55–56, 58, 66.

¹³ *Rokolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku.* Cz. II: Antologia / Opr. R. Radyszewskyj. Kraków, 1998. S. 79–81.

¹⁴ *Памятники полемической литературы в Западной Руси.* Ч. 1. Санкт-Петербург, 1878. Стб. 900 (Русская историческая библиотека, т. 4).

На тлі сказаного виглядає справжнім вибухом густе впровадження поняття «вся Європа» у 1630-х роках до текстів, що вийшли з-під пера професорів заснованого митрополитом Петром Могилою Києво-Могилянського колегіуму та, ширше, людей з оточення Могили. Так, уже в першому шкільному панегірику «*Εὐχαριστήριον*» на честь Могили (1632 рік), що його уклав професор риторики Софроній Почаський, пасаж на похвалу історії стверджує:

Познаєт дѣльність славныхъ россійскихъ гетьманов,
Вѣдомості доступить в житю можныхъ панов,
Європу тот, Азію з Африкою змѣрить,
Которій розум в широкихъ гісторіахъ ширить¹⁵.

У наступній шкільній декламації на честь Могили (анонімній «*Μνημοσυνη*» 1633 року) просторовий горизонт ще ширший, причому характерно, що розпочинає перелік його складових частин «Європа»:

Gdyż Europa, Azja i kraj Ameryka
Z płomienistą Łybią Mohyłów wykrzyka¹⁶.

Врешті, в агіографічному трактаті «*Τερατουρημα*» Афанасія Кальнофойського (1638 рік) «Європу» вже перетворено з абстрактної метагеографічної одиниці на «свій» простір, до якого належить і Русь, причому її славні місця в Європі «знають»:

Poczyna Ruś historią narodu swego (lubo barzo dawniej już była część Aziey у Europy waleczna napełniła) od trzech braci ...; [...] pod miastem Periasławem, od Włodzimierza Wielkiego wystawionym za sławną w Europie rzeką Dnieprem ...¹⁷.

Надалі «Європа» — з різними семантичними наголосами — вже не зникатиме зі сторінок українських текстів, і це виразно синх-

¹⁵ Цит. за переддруком: *Українська поезія. Середина XVII ст.* / Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. К., 1992. С. 183–184.

¹⁶ Цит. за: *Die älteste ostslawische Kunstdichtung, 1575–1647. Erster Halbband* / Herausgegeben von Hans Rothe. Giessen, 1976. S. 340.

¹⁷ Цит. за переддруком: *Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery* / With an introduction by P. Lewin. Cambridge, Mass., 1987. P. 128, 255 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. IV).

ронізується з тим переломом у просторових уявленнях, що його інспірували могилянські професори упродовж 1630-х років. Наприклад, якщо для домогилянських авторів простір ділився на чотири «вселенная частій, яко Восток, Запад, Сѣвер, Юг»¹⁸, то в очах могилянського вихованця, згодом ректора своєї *Alma Mater* Йоаникія Галятовського просторовий крайобраз набуває засадничо інакшої конфігурації. Для прикладу, його вірш «Pieśń o rokorze», уміщений до виданого в Києві 1672 року трактату «*Messyjasz prawdziwy Jezus Chrystus*», розпочинається так:

Nakłoń, o Ewropa, nakłoń uszy swoje,
 Usłysz, o Afryka, usłysz pieśni moje...
 Przymi Ameryka, przymi wdzięczne słowa,
 Bądź Azycja lutni słuchać, bądź gotowa¹⁹.

Відповісти на питання, звідки автори київського кола брали інформацію про європейський Захід, складно. Величезна книгозбірня Петра Могили (понад 3,5 тисячі томів), що лягла в основу бібліотеки заснованої ним колеґії, почасти згоріла в пожежі 1780 року разом із пізнішими поповненнями, а почасти була розпорощена²⁰.

Відтак, на сьогодні нам доступні лише декілька реєстрів літератури, про яку достеменно відомо, що вона була в київському обігу перед серединою XVII — на початку XVIII століття: список книжок, закуплених Петром Могилою в 1632–1633 роках у Кракові й Варшаві²¹; перелік книжок, що належали ієромонаху Києво-Печерського монастиря Афанасію Кальнофойському²²; перелік книжок Дими-

¹⁸ Так, зокрема, окреслює простір Мелетій Смотрицький у праці «*Грамматики славенския правилное синтагма*» (1618 р.); цит. за передруком: К., 1979.

¹⁹ *Rokolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska*. S. 275.

²⁰ Ісаєвич Я. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів, 2003. С. 367–368.

²¹ *Архив Юго-Западной России*. Ч. I, т. 7. Киев, 1887. С. 186–189.

²² Їх згадано у недатованому — між 1638–1646 роками — заповіті Кальнофойського: Aleksandrovyč V. *The Will and Testament of Afanasij Kal'nofojskyj* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1991. Vol. XV, no 3–4. P. 423–424.

трія Туптала (Ростовського)²³; каталоги бібліотек Стефана Яворського і Теофана Прокоповича. Серед книжок Могили та Кальнофойського ні географічних атласів, ні праць з географії, ні популярних компендіумів «універсального» змісту ще немає. У бібліотеці Яворського, яка нараховувала 609 позицій, атласи так само відсутні, натомість є праці, які опосередковано могли давати відповідне знання: «*Hortulus historico-politicus*» Елії Ройснера [Reusnerus], «*Chronica gestorum in Europa singularium recentiorum*» та «*De praecipuis Germaniae urbibus pene ducentis*» (обидві без вказання авторів), а також виданий 1609 року езїтом Миколаєм Ленчицьким польський переклад популярної книжки Джованні Ботеро «*Delle relationi universali*» (у перекладі: «*Relacje powszechne*»)²⁴, де першу частину складали описи Європи, Азії та Африки. Серед книжок Димитрія Туптала бачимо схожу низку праць з інформацією про міста й країни Заходу, а крім того, є й один географічний атлас: «*Delineationes sive tabulae totius orbis*». Врешті, у книгозбірні Прокоповича, яка станом на 1720 рік налічувала, за словами самого власника, три тисячі томів²⁵, була вже 41 праця суто географічного змісту, у тому числі: 14 атласів Жана Блау [Blaeu, Blavius] різних років видань — від 1620 до 1662; «*Thesaurus geographicus*» Абрагама Ортелія 1611 року видання; «*Atlas minor*» Гергарда Меркатора 1634 року видання; «*Universalis typus orbis terreni*» Себастьяна Мюнстера 1650 року видання²⁶ тощо. У цьому переліку найпізнішою за роком виходу в світ є надрукована в Лейпцигу 1685 року праця Йогана Бекмана [Becmann] «*Historia orbis terrarum geographica et civilis*». Це дозволяє припускати, що дану літературу Прокопович мав би придбати ще під час своєї освітньої мандрівки на Захід у 1694–1702 роках, а отже — використовувати

²³ У складеному 1709 р. описі майна покійного митрополита: Шляпкин И. А. *Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.)*. Санкт-Петербург, 1891 (Приложения, с. 54–58).

²⁴ Каталог бібліотеки Яворського див.: Маслов С. И. *Библиотека Стефана Яворского*. Киев, 1914 (згадані позиції: с. XVI, XXV, XXIX, XXXV).

²⁵ Прокопович згадує про це у листі до Якова Марковича: Прокопович, Теофан. *Філософські твори*. Т. 3. К., 1981. С. 206. Каталог бібліотеки див.: с. 378–442.

²⁶ Там само. С. 399–401.

згодом у лекціях, які він читав могилянським студентам упродовж 1704–1716 років.

Зі сказаного випливає, що «строге» географічне знання, запозичене зі спеціальних праць, було явищем достатньо пізнім. Утім, це не свідчить про «відсталість» киево-могилянської освіти, адже в єзуїтських колегіях Польщі, з якими могилянські навчальні практики були найтісніше зближені, усамостійнення географії як окремого предмета з власним колом завдань теж припадає на першу половину XVIII століття, що зумовлювалося загальними тенденціями до модернізації знання²⁷. Відтак, уживана в українських текстах XVII століття європейська географічна номенклатура засвоювалася опосередкованим шляхом — із книжок, де її так чи інакше згадували.

Джерела знання про Європу (на прикладі «бібліотеки» Йоанікія Ґалятовського)

Найзручнішим матеріалом для реконструкції переліку літератури, що могла давати опосередковане знання про Європу, є праці Йоанікія Ґалятовського, оскільки він ретельно дотримувався ерудитської практики уміщати на полях своїх книжок відповідні посилання (уперше це бачимо в творах Мелетія Смотрицького, Сильвестра Косова й Афанасія Кальнофойського, а в другій половині XVII століття така практика вже стає повсюдною). Ґалятовський (бл. 1620–1688) упродовж 1640-х років навчався в Києво-Могилянській колегії; де продовжував учитися далі — невідомо, у 1657 році повернувся й почав викладати у своїй *Alma Mater*, а між 1658–1664 роками був її ректором; після цього кілька років, за власними словами, знову «блукав». Урешті, 1668 року (на запрошення свого учителя Лазаря Барановича) ще раз повернувся і 1669 року був висвячений на архімандрита Єлецького монастиря в Чернігові, де мешкав до смерті²⁸.

²⁷ Поп.: Wolański, Filip. *Staropolskie podręczniki i kompendia geograficzne jako źródło wiedzy o świecie w XVIII wieku* // *Staropolskie kompendia wiedzy* / Pod red. I. M. Dackiej-Górczyńskiej i J. Partyki. Warszawa, 2009. S. 195–202.

²⁸ *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.* Енциклопедичне видання. К., 2001. С. 165–167.

У персональному плані Галятовський є постаттю досить загадковою, бо невідоме ні його походження, ні місце народження, ні, врешті, справжнє прізвище: принаймні не існує ані населеного пункту схожої назви, від якої воно могло бути утворене, ані жодної лексеми подібного звучання²⁹. Натомість із творчою спадщиною клопотів немає: Галятовський був одним із найплідніших авторів другої половини XVII століття, свого роду взірцем «київської ученості» для сучасників. Його перу належить 15 богословських, напучувальних і полемічних друкованих праць — сім українською та вісім польською мовами, причому деякі з них перевидавалися по кілька разів, отже, користувалися чималою популярністю.

Варто підкреслити й те, що українські тексти Галятовського, попри їх риторичну вправність, написано «простою», замалим не живою, мовою, що вказує на «демократичного» адресата — передусім майбутнього (чи актуального) священика, який міг би використовувати наведені автором гомілії, *exempla* та *miracula* у власних проповідях. З іншого боку, видається показовим, що Галятовський, хоч орієнтується на «простого» користувача, послідовно зазначає на полях своїх праць використану літературу. Додає авторитету своїм міркуванням? Заохочує до перечитання? Хоче досягти суто дидактичної мети — подати слухачам курсів гомілетики й полемічного богослів'я «обов'язковий список»? Останнє видається найвірогіднішим. Адже, скажімо, фундаментальний трактат з моральної теології сучасника Галятовського, Інокентія Гізеля («*Мир з Богом чоловіку*», 1669 рік), розрахований не на початківця, а на богослова³⁰, містить посилання лише на Біблію та Отців Церкви, хоч автор у передмові й згадує про використання ним «внѣшних учителей». Гаданий дидактичний підтекст українськомовних творів Галятовського, адресованих «масовому» читачеві, власне й зумовив їх вибір для аналізу. Мова піде, отже, про: «*Ключ разумѣнія*» (Київ, 1659 і 1660; Львів, 1663 і 1665; Бухарест, 1678 — у перекладі ру-

²⁹ Найближче за звучанням є молдавський Галац (латинізоване *Galatia*), але у творах Галятовського натяку на зв'язок із Молдовою мені наразі виявити не вдалося.

³⁰ Пор.: Довга Л. *Наука про покуту в українських текстах XVII ст.* // Гізель, Інокентій. *Вибрані твори*. У 3 т. Т. 3. Київ–Львів, 2010. С. 191.

мунської³¹); «*Небо новое*» (Львів, 1665 — два видання; Львів, 1677 — у перекладі польською; Могильов, 1699 — у перекладі, близькому до церковнослов'янського); «*Месія правдивий*» (Київ, 1669; Київ, 1672 — у перекладі польською); «*Скарбница потребная и пожитечная*» (Новгород-Сіверський, 1676); «*Грѣхи розмаитіи*» (Чернігів, 1685); «*Боги поганскіи*» (Чернігів, 1686); «*Душѣ людей умерлых*» (Чернігів, 1687 — два видання)³².

На полях цих праць Галятовський подає, окрім посилань на Святе Письмо й Отців та учителів Церкви (у тому числі «латинських» — Августина, Альберта Великого, Амвросія Медиоланського, Ансельма Кентерберійського, Лактанція, Оригена, Тому Аквінського, Тертуліана та ін.) скорочені назви понад 180 «латинських» книжок, причому чимало з них згадується неодноразово та в різних творах — із вказанням томів, розділів, а подеколи навіть сторінок. Ця деталь дозволяє припускати, що більшість згадуваних книжок була у Галятовського «під рукою», себто могла належати до його бібліотеки. Звісно, запозичення посилань з інших праць не виключене, але такі випадки є більш-менш упізнаваними: зазвичай це одноразові й не деталізовані відсилки, де вказано або саме лиш ім'я автора, або назву книжки без зазначення автора.

За посиланнями, які дозволяють встановити, про яку працю йдеться, до «бібліотеки Галятовського» мало би належати: 20 творів античного походження (поруч з обіговими Вергілієм, Овідієм, Плінієм, Плутархом, Цицероном, збіркою анекдотів Валерія Максима тощо тут натрапляємо й на християнські тексти — Юстина Філосо-

³¹ У 1669 р. «*Ключ Разумнійя*» також переклали церковнослов'янською в Росії — в Іверському Валдайському монастирі, однак переклад надруковано не було: Харлампович К. В. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*. Т. 1. Казань, 1914. С. 426.

³² Уточнений огляд видань див.: Біда К. *Іоанікій Галятовський і його «Ключ разумнійя»*. Рим, 1975. С. XLIII–LI. З-поміж названих праць «*Ключ разумнійя*» 1659 р. (відмінний від наступних видань) використано за факсимільною публікацією у шойно згаданій книжці Костянтина Біди, а решту творів, окрім «*Месії правдивого*», — за републікацією: Галятовський, Іоанікій. *Ключ розуміння* / Підг. І. П. Чепіга. К., 1985. Врешті, аналіз «*Месії правдивого*» здійснено за автентичним виданням 1669 р., копію якого мені люб'язно надав Валерій Зема.

фа й пізньоантичних Боеція, Венанція Фортуната й Касіодора); сім візантійських «історій» (Євсевія Кесарійського, Зонари, Никифора Каліста, Никити Хоніата, Созомена, Сократа Схоластика і Софронія), а також три збірки житій візантійського походження (Йоана Мосха, Симеона Метафраста і Стефана Святогорця³³).

Показово, утім, що всю візантійську літературу Галятовський цитує за латинськомовними перекладами: істориків, найімовірніше, за зводом «*Auctores historiae ecclesiasticae*», що вперше побачив світ у Базелі 1544 року й пізніше неодноразово передруковувався як цілком, так і по окремих авторах, а агіографів — за 7-томним виданням монаха-картезіанця Лоренцо Сурія «*De probatis sanctorum historiis*», що вийшов друком у Кельні в 1570–1581 роках. Те саме стосується й святоотцівської візантійської літератури, котру Галятовський, як добре видно з ужитих ним латинізмів, цитує за латинськими перекладами, проте частотність перевидань у XVI–XVII століттях як окремих творів, так і збірних «*Opera omnia*» була настільки великою, що простежити, котрим із видань він користувався, нереально.

Окремий мовний сегмент утворюють 20 польських авторів, причому майже половина відповідних посилань припадає на «*Месію правдивого*», де польські книжки послужили основною базою антиюдейської полеміки Галятовського. Це, зокрема, відомі антиюдейські памфлети Марка Корони (1645 рік) і Себастьяна Мічинського (1619 рік) та *exempla* про «єврейські злості» з додатків до трактатів Себастьяна Петриція (1605 рік) і Шимона Сиреніуса (1613 рік). Використано також брошуру краківського неофіта Міхала Юдея [Michael Judeus] (1583 рік) і знаменитий «лист Самуеля Рабина», який має довгу видавничу історію: його первісно було опубліковано латиною (Кельн, 1493, 1499; Нюрнберг, 1498), далі в перекладі німецькою (Аугсбург, 1524) та польською (Краків, 1538). Врешті, ще дві оповідки

³³ Мова про афонського ченця XV століття Стефана Святогорця (болгарина?), який переклав церковнослов'янською запис чуд Іверської богородичної ікони. Галятовський переповідає ці чуда за російським виданням перекладу, який 1659 р. під назвою «*Книга глаголемая рай мысленный*» побачив світ у друкарні Іверського Валдайського монастиря після перенесення сюди з Афону копії Іверської ікони.

про псевдомесію Сабатая Цві, надруковані у Польщі 1666 року, ідентифікують як переклад з німецьких тогочасних брошур-новин³⁴.

В інших працях Галятовського найбільше посилань припадає на хроністів (Мартіна Бельського, Алессандро Іваньїні, Мартіна Кромєра і Мацея Стрийковського), а окремі *exempla* запозичено з творів: «*Żywoty świętych*» Петра Скарґи; гомілій того-таки Скарґи, Шимона Старовольського і Якуба Вуєка; «історій» Ченстоховської богородичної ікони Миколая з Вільковецька (1568 рік) та Мисленицької ікони Войцеха Офяровича (1642 рік); т. зв. «переґринації» Миколая Криштофа Радзивила (неясно, чи йдеться про польське, чи про латинське видання³⁵); із виданого 1660 року в Ліоні латиномовного опису санктуарія в Лаврето пера польського домініканця Юстина Меховського [Justinus Miechoviensis]. Врешті, один раз у полемічному контексті Галятовський згадує трактат єзуїта Миколая Ціховського, який 1648 року провадив публічний диспут про *Filioque* з тодішнім ректором Києво-Могилянського колегіуму Інокентієм Гізелем.

Врешті, з-поміж надрукованих у Польщі праць використано книжки двох русинів-уніатів, що писали по-польськи й по-латині: Якова Суші про чуда Холмської Богородиці й Теодозія Боровика про чуда богородичної ікони монастиря в Жировичах.

Упадає в очі неочікувано мале польське посередництво в доступі до західної літератури. Так, буквально сторінка за сторінкою переказуючи «*Annales ecclesiastici a Christo ad annum 1198*» Чезаре Бароніо (за моїми підрахунками, у Галятовського є понад 170 посилань на «*Аннали*» — від вступу до прикінцевого «апарату», як він це називає), Галятовський уживає свого кумира не за скороченим польським перекладом Петра Скарґи, а за автентичною версією, а в передмові до «*Месії правдивого*» додає навіть спеціальне застереження, що використав «латинського Баронїуша зуполного»,

³⁴ Waugh, Daniel Clarke. *News of the False Messiah: Reports on Shabbetai Zevi in Ukraine and Muscovy* // Jewish Social Studies. 1979. Vol. 41, no 3-4. P. 304-305, 321.

³⁵ Латинська версія подорожніх записок Радзивила під назвою «*Hierosolymitana peregrinatio*» побачила світ у Браневі 1601 р., польська («*Peregrynacja albo pielgrzymowanie do Ziemi Świętej*») між 1607-1683 роками виходила друком п'ять разів як вільна переробка латинськомовного тексту.

оскільки «в полским Баронѣшу незуполном не все тоє знайдеш». Безсумнівним видається лише польське посередництво у використанні праць італійською мовою, якої Галятовський не знав: це вже згадані «*Delle relationi universali*» Джованні Ботеро та поема Торквато Тассо «*Gerusalemme liberata*» (у перекладі Петра Кохановського під назвою «*Goffred abo Jeruzalem wuzwolona*» її було видано в Кракові 1618 і 1651 року). Що ж до Валерія Максима, Плутарха і Йосифа Флавія, які теж друкувалися у польських перекладах, то ці латинські тексти належали до шкільного обігу, тож Галятовський навряд чи потребував перекладача, аби ними скористатися. Малоймовірним виглядає і польське посередництво у використанні «*Compendium doctrinae christianaе*» Роберто Беларміно (польський переклад 1611 року), бо у працях Галятовського бачимо посилання на ще три книжки знаменитого єзуїтського теолога («*Disputationes de controversiis christianaе fidei*», «*Tractatus de potestate summi pontificis*» та «*De Jesu Christo*»). Схожа ситуація з творами Юстина Філософа, а також зі знаменитою середньовічною збіркою проповідницьких прикладів «*Magnum speculum exemplorum*»: текстологічне зіставлення запозичених звідси Галятовським *exempla* показало розбіжності з польським перекладом³⁶ (Шимона Висоцького, видання 1612, 1621, 1633 років).

Решта використаної Галятовським літератури, себто понад дві третини, належала західним авторам. Якнайширше, зокрема, ужито збірники *exempla* та *miracula*, починаючи від популярних середньовічних. Для прикладу, натрапляємо на згадування аж трьох праць Григорія Турського [Gregorius Turonensis]: «*Septem libri miraculorum martyrum*»; «*Libri miraculorum in gloria martyrum*» та «*Vitae patrum*». Активно використано також «*Speculum historiale*» — знамениту «енциклопедію» XIII століття домініканця Вінцента з Бове [Vincentius Bellovacensis] та не менш популярні збірки проповідей і чуд XIII–XV століть: «*Dialogus miraculorum*» цистеріанця Цезарія Гейстербахського [Caesarius Heisterbacensis]; «*Legenda aurea*» домініканця Якопо з Вораццо [Iacobus de Voragine]; «*Sermones de tempore et*

³⁶ Шевченко С. К истории «Великого Зеркала» в Юго-Западной Руси («Великое Зерцало» и сочинения Иоанникия Галаятовского) // Русский Филологический Вестник. 1909. Т. 62, № 3–4. С. 110–130.

sanctis» домініканця Йогана Герольта [Ioannes Heroltus Discipulus], «*Hortulus reginae*» Вільгельма Мефрета [Meffrethus]; «*Dormi secure*» Йоана Верденського [Ioannes de Verdena] тощо. Так само частими є посилання на латинських теологів — від Дунса Скота та його середньовічних коментаторів до практично сучасних Ґаляттовському авторів: іспанського францисканця Хуана з Картаґени [Ioannes de Cartagena], німецького єзуїта Адама Контцена [Adam Kontzen] (Ґаляттовський називає його «мудрим професором»), бельгійського теолога Жака Маршана [Iacobus Marchanus], врешті, фламандського єзуїта Корнелія а Ляпіде [Cornelius a Lapide]. У працях Ґаляттовського є понад 30 посилань на цього знаменитого екзегета, а кілька разів його згадано як «мудрого теолога» та «церковного учителя».

Варто принагідно додати, що Корнелій посідав найвищу сходинку популярності серед церковних інтелектуалів киево-могилянського кола: котрись із його праць («Cornelius») згадано вже у переліку книжок, що належали Афанасію Кальнофойському³⁷; пізніше зведене видання коментарів Корнелія на Святе Письмо було у бібліотеці Стефана Яворського, а серед книжок Теофана Прокоповича налічувалося аж три видання різних років³⁸. Джованна Броджі Беркофф простежує сліди впливу Корнелія у проповідях Варлаама Ясинського, а після детального зіставлення «*Літописця*» Димитрія Туптала з коментарями Корнелія доходить висновку, що, попри певні догматичні розбіжності, «найважливішою моделлю і джерелом» цієї праці послужили тексти данського єзуїта³⁹; врешті, на праці Корнелія натрапляємо й пізніше у київських монастирських та церковних бібліотеках XVIII століття⁴⁰.

³⁷ Aleksandrovič V. *The Will and Testament of Afanasij Kal'nofojskyj*. P. 423.

³⁸ Маслов С. И. *Библиотека Стефана Яворского*. С. VII; Прокопович, Феофан. *Філософські твори*. Т. 3. С. 434.

³⁹ Brogi Bercoff G. *L'omiletica di Varlaam Jasyn's'kyj fra retorica e teologia. Alcuni esempi inediti* // *Russica Romana*. 2001. Vol. VIII. P. 21–24; Idem. *The «Letopisec» of Dimitrij Tuptalo*. P. 337–350 (цит. с. 345).

⁴⁰ Дзюба О. М., Фрис В. Я. *Бібліотеки України // Історія української культури*. Т. 3: *Українська культура другої половини XVII–XVIII століть*. К., 2003. С. 815 (кафедральна Софійська бібліотека), 816 (зібрання Тимофія Щербацького), 818 (книжки Кирилівського монастиря), 826 (бібліотека Феофіла Кролика).

Іншу, не менш активно використану Галятовським, латинськомовну літературу складають хроніки та «історії». На відміну від щойно згаданих компендіумів *exempla*, це здебільшого тексти гуманістів кінця XV–XVI століть, як-от: «*De origine, gentis et principum sive regum Bavarorum* та *Chronicon insigne Monasterii Hirsauensis*» Йогана Трітемія [Iohannes Trithemius]; «*Rerum Ungaricarum decades quattuor*» Антонію Бонфіні [Antonius Bonfinius]; «*Historiarum de regno Italiae libri XV*» Карло Сіроні [Carolus Sigonius]; «*Commentarii de rebus gestis Alphonsi Regis*» Енея Сильвіо Пікколоміні [Aeneas Sylvius]; «*Historia Regni Bohemiae*» Яна Скали з Дубравки [Joannes Dubravius]; «*Vandalia*» Альберта Кранца [Albertus Crantius] та ін. Врешті, чимало прикладів узято зі своєрідних «енциклопедій» XVI–XVII століть, що містили інформації найрізноманітнішого змісту, як-от: про розпізнання демонів («*De praestigiis daemonum*») Йогана Вієра [Johannes Vieras]; про «винайдення речей» («*De rerum inventione*») Вергілія Полідора [Vergilius Polidorus]; про прихований зміст та значення імен («*Onomasticon propriorum nominum*») Конрада Геснера [Conradus Gesnerus]; про дивовижні та повчальні випадки в житті людей («*Magnum theatrum vitae humanae*») Теодора Цвінгера [Theodor Zwingerus] (Галятовському, найімовірніше, було доступне котресь із доповнених перевидань 1631 чи 1656 року цієї монументальної п'ятитомової праці, з якої він використав понад 40 повчальних *exempla*). На окрему увагу заслуговують згадувані в примітках книжки, що пропонували читачам т. зв. «курйозне знання» (*scientia curiosa*) про дивовижні природні явища та язичницькі забобони. У працях Галятовського, зокрема, натрапляємо на відсилки до неодноразово перевиданої праці про «халдейські старожитності» «*Berosi sacerdotis Chaldaici antiquitatum*» Джованні Нанні [Joannes Annius Viterbiensis]; до уживаного в езуїтських колегіях як посібник з емблематики «*Hieroglyphica seu de sacris Aegyptiorum aliorumque gentium literis commentarii*» Валер'яно Пієріо [Valerianus Pierius]; до книжки про екзотичні язичницькі звичаї «*De theologia gentili et physiologia christiana sive de origine et progressu idolatriae*» Гергарда Восса [Gerhardus Vossius]; до збірки оповідок про різноманітні дива «*De admirandis rerum naturae*» Симона Майолюса [Simon Maiolus]. Додам, що Майолюс був запотребований і серед решти могиллянських професорів: на його праці

чотири рази посилається Афанасій Кальнофойський⁴¹; їх згадано і в бібліотеках Яворського та Прокоповича (тут аж два видання — 1607 і 1691 років)⁴².

Нові акценти у сприйнятті/тлумаченні Європи

Як бачимо, підбірки книжок, читаних київськими професорами, надавали достатньо інформації про Європу «з перших рук». Добру обізнаність із її мапою засвідчує не лише переконливий приклад Йоаникія Галятовського, у чиїх проповідницьких *exempla*, без перебільшення, годі порахувати згадувану європейську топоніміку, а й фронтальний перегляд українських друкованих текстів останньої третини XVII — початку XVIII століття. До поля зору авторів цих текстів потрапило в цілому близько 50 європейських макроназв, які, своєю чергою, дробляться по регіонах і «панствах». Скажімо, окрім генералізуючих понять «Італія» та «земля Влоская», згадуються Сицилія, «панство Венецкоє», «Римская земля» і «панство Флоренція»; поруч з «Решею» (імперією) та «Німецькою землею» фігурують Баварія, «земля Саская», Бранденбург, Пруссія та ін.; поруч зі словом «Франція» уживаються як політоніми Бургундія, Фландрія, Тарасконь і Бретань; поруч із поняттям «Іспанія» та «кролевство Гишпанское» присутні Кастилія, Каталонія і Арагон, тощо. У цілому ж «європейська географія» охоплює територію від Іспанії, Португалії, Італії, Греції, «Булгарії» та Сербії на півдні до Британії і скандинавських країн на півночі. Що ж до міст, то найгустішими є згадки (за спадаючою) про Рим, Венецію, Флоренцію, Майнц, Париж, Болонью, Відень і Лондон.

Окремо варто відзначити нові смислові акценти, які вперше фіксуються власне в цей час. Особливо показовими серед них видаються ті, де могилянські вихованці представляють Україну-Русь як актуальну частину тогочасної Європи у її східному («сарматсько-

⁴¹ Kalnofoyskiego Athanasiusa *Teratouryjnca lubo Cuda*. S. 174, 218, 290. Четверте посилання уміщене в одній із дописаних Кальнофойським паренез до «*Парергону чуд*» Куп'ятицької богородичної ікони (с. 321).

⁴² Маслов С. И. *Бібліотека Стефана Яворського*. С. XXVI; Прокопович, Феофан. *Філософські твори*. Т. 3. С. 396.

му») відлами. Наприклад, у редакції Густинського літопису, опрацьованій 1670 року Михайлом Лосицьким, читаємо:

Изыйдоша Енеты от Чорного моря и наполниша в Европии многия страны полунощная. И ныне тамо живут Русь и проч. [...] Двѣ суть Сармации: едина Ассийская, а другая наша Европская. ... Границы же имать наша Европская Сармация ведлуг старых географов ...⁴³.

Ввійшовши до орбіти «нашого світу», Європа втратила колишні прикмети «латинського Заходу» як джерела загрози православній вірі. Так, чернігівський архієпископ Лазар Баранович в одному з листів до киево-печерського архімандрита Інокентія Гізеля (1670 рік) називає Київ «руським Парижем»⁴⁴, себто центром теології і вченості, а Самійло Величко пише, що Рим «всѣх европейских градов матерію нарещися может»⁴⁵. Ще один наголос, особливо виразно підкреслюваний у монументальній праці Величка початку XVIII століття, не лише акцентує «нашість» Європи, а й протиставляє «нашу Європу» «дальнім странам», як ось тут:

Зрите убо волніе окрестніе, всяких племен и языков народи, кое тогда такожде волному шляхетскому савроматійскому козакорускому, з давних лѣт отвагами своїми не тилко в *своей Европѣ*, но и в *далних странах Азіатицких* прославѣшмемуся народовѣ...;

[...] не бываліе в часті свѣта Европейской сарацини древних прешлих лѣт до *Европи нашей з далечайших стран Азійских* многочисленными войсками своїми загостивши...⁴⁶.

Паралельно мотив «ми в Європі» дехто з авторів підкріплює притаманним дискурсові Речі Посполитої ще з XVI століття топом *antemurale christianitatis*, що його гостро актуалізувало в останній чверті XVII століття протистояння з Османською імперією. Цей

⁴³ ПСРЛ. Т. 40: *Густинская летопись*. Санкт-Петербург, 2003. С. 14.

⁴⁴ *Письма преосвященного Лазаря Барановича*. Изд. 2-е. Чернигов, 1865. С. 117.

⁴⁵ Величко С. *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке* / Изд. Временной комиссией для разбора древних актов. Т. 1. Киев, 1848. С. 89.

⁴⁶ Там само. С. 31; Т. 3. Киев, 1853. С. 7.

топос забарвлює згадки про Європу акцентом на «нашій» особливій ролі оборонців християнського, тобто європейського, світу. Скажімо, «магістр граматики» Києво-Могилянської колегії Павло Баранецький у панегірику 1687 року, славлячи гетьмана Івана Самойловича як захисника християн, риторично запитує: «Kogo Europa patrona pierwszego / Ma, niech nas spyta; nie znajdzie większego»⁴⁷. Роком пізніше інший панегірист, Іван Орновський з кола Лазаря Барановича, у невеличкій поемі «*Muza Roxolanska*» на честь Івана Мазепи пророкує гетьманові:

... Za tobą,
Świata ruskiego jedyna ozdobo,
Pójdą zwycięstwa i tryumfy w tropy,
Ręka cię w wojszcze posili Europy⁴⁸.

* * *

Підсумовуючи, можна констатувати, що перелом у сприйнятті/ тлумаченні європейського простору був, поза сумнівом, інспірований киево-могилянським ученим осередком упродовж 1630-х років. Поштовхом до проникнення метагеографічного поняття «Європа» в українське словництво, а далі й зародження почуття власної належності до такої «Європи» стала крута зміна освітніх комунікацій, передусім упровадження в українську навчальну практику відповідних підручників, текстів і навчальних взірців *studia humaniora* західної школи. У підсумку, серед решти культурних новацій, це раціоналізувало просторові уявлення про «наше» місце в світі, адже на зміну ототожненню себе з безформною духовною єдністю («грецьким Сходом») прийшла чітка локалізація свого минулого й теперішнього на мапі Європи. Характерно, що мірою утвердження цих новацій поступово падала роль польського культурного посередництва у сприйнятті/описуванні Європи. Спостереження над «бібліотекою» Йоаникія Галатовського виразно показують, що десь із другої половини XVII століття польські автори вже втратили роль основного авторитету й джерела інформації для могилянських

⁴⁷ *Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska*. S. 323.

⁴⁸ Там само. С. 378.

професорів, а джерелом обізнаності з Європою стала книжка, видана на Заході.

Сказане, втім, не означає, що цілком зник з обрію візантійський культурний простір. Як засвідчують збережені проповіді на свята церковного календаря, він і надалі співіснував поруч із «Європою», але в яких пропорціях та аксіологічних ракурсах вони перепліталися — поки що не досліджено. Тим часом власне такий аналіз міг би показати реальні співвідношення «поліморфізму» (дефініція Джованні Броджі Беркофф) українського культурного коду, себто його багатшаровість, мінливість та піддатливість на впливи ззовні⁴⁹, у тому числі на переплетення елементів «грецької» (східної) та «латинської» (західної) ідентичності у свідомості українців.

⁴⁹ Brogi Bercoff G. *Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym* // *Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti* / Ed. Alberto Alberti et al. Pisa, 2003. P. 325–387.

II

Територія віри

**Жарти зі смертю
(пародійна мініатюра
князя Олександра Заславського
на тлі його конфесійної ідентичності)**

Пародійну мініатюру, що стала поштовхом до написання цієї статті, вміщено у першому томі рукописного чотиритомного зібрання листів князя Олександра Заславського (1581–1629), волинського каштеляна 1606–1613 років, з 1613 року брацлавського¹, з 1628 року київського воєводи². Оскільки далі ми будемо звертатися переважно до цього зібрання³, варто коротко відзначити його унікальний характер, котрому, як здається, немає аналогів у збереженій епістолярній спадщині Речі Посполитої. З формального боку збірка являє собою не колекцію автентичних листів, а продиктовані секретареві записи їх основної змістової частини, без вступних та заключних формул. Власне ці «листи», зафіксовані *per dictandum*, було опрацьовано в книги, що охоплюють відповідно: 1616–1618 роки у першому томі (наприкінці тут ушито копії шлюбних перемовин 1637 року про одруження Владислава IV з Цецилією Ренатою Габсбуржанкою), 1621–1622 роки — у другому томі, 1623 рік — у третьому, 1625–1628 роки — у четвертому. Хронологічні лакуни дозво-

¹ Nykiel B. *Spisy urzędników województwa braclawskiego (pow. braclawski, winnicki i zwinogrodzki). 1569–1793*. Kraków, 2000. S. 207 (препринт).

² *Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opr. Eugeniusz Janas i Witold Kłaczewski*. Kórnik, 2002. S. 340.

³ Зберігається: Wojewódzkie archiwum w Krakowie, Archiwum Sanguszków [далі — AS], rps 75, t. 1–4.

ляють припускати, що первісно мало б існувати принаймні ще два томи — за 1619–1620 і за 1624 роки, які до нашого часу не збереглися; питання про те, чи Олександр Заславський практикував такий спосіб фіксації своїх листів до 1616 року, залишається відкритим. Щодо вартості пам'ятки для істориків, то вона є, без перебільшення, безцінною. Адже легкий на листування князь розсилав листи практично щоденно, іноді до 10–15 адресатів за день, а коло осіб, до яких він звертався, охоплює щонайширшу соціальну палітру — від папи й короля до підданих із глухих поліських сіл. Природно, не менш широкою є й тематика листів — від біжучих політичних проблем до повсякденного побуту, хвороб, пліток, розваг, їжі тощо.

Точну дату написання згаданої пародійної мініатюри встановити важко. Текст уміщено наприкінці першого тому серед свого роду «додатків», ушитих до книги після листів 1618 року — недатованих рахунків, боргових і заставних угод за 1612–1617 роки, контрактів з пушкарями за 1616–1618 роки тощо. Це означає, що й сама мініатюра могла бути внесена сюди як «додаток», себто написана між 1612–1618 роками. Ось текст цієї мініатюри⁴:

Stało się pewne postanowienie między mną, Aleksandrem etc., i między mną, Walentym Moczygęba, a to w ten sposób, iż ja, Moczygęba, podjąłem się ks[ie]jciu JM wystawić kamienic[zkę] wzdłuż na łokci 90, a wszęder na łokci 12 moją wszystką materią i rzemieśnikiem moim⁵, z stelą, z posacką, z pobiciem, ze wszystkim zgoła proc pieców, okien, drzwi, stołów i ław, co sam ks[ie]jążę Jego Mść ma dać robić. A w tej kamienicy ma być kownata na łokci 10 wzdłuż, z niej izba na łokci 15, z tą sień na łokci 9, z sieni izba na łokci 12 wszęder i wzdłuż. Z tej izby druga izba także na łokci 12, z tej izby trzecia izba na łokci 12. Potym kownata na łokci 12. W pierszej kownacie, która jest na łokci 10, ma być komin w rogu dostateczny, w izbie piec i komin, w sieniach komin, także w tych trzech izbach, co po 12 łokci, kominy i piece. W ostatniej kownacie *seu* baście okrągłej komin przestrowy, mają być merle albo sczyty wywiedziono tak od zamku, jakoż i od stawu chędogie, żeby duszki w nich zakute były, [nie?] mają być za zamek wypuszczone⁶.

⁴ AS, rps 75, t. 1, s. 622.

⁵ Далі закреслено: *z połарет*.

⁶ Далі закреслено: *A ja tam dać za to*.

Do tego ma naprowadzić Moczygęba mur, jako stajnia jest wysoka od stajniej aż do muru, gdzie te pokoje będą, który ma być nie niższy na łokci 2.

A ja zaś, Aleks[ander] etc., mam dać na te wszystkie ref[er]...[7].

Отже, промовистий у традиції пародійних текстів «Мочигуба»⁸ підряджається збудувати для князя «кам'яничку» розміром приблизно 0,5х4 м, себто склеп, причому «з побутовими вигодами» — перегороджений всередині на «кімнати» з грубками й коминами. Від навколишнього світу «кам'яничку» має відгороджувати мур заввишки зі стайню, а остання з «кімнат» — являти собою круглу башту, теж обгороджену фронтонами, аби звідти не вилітали «закуті» там «душки».

Легковажна гра з такою серйозною для доброго християнина тих часів темою, як смерть, — це не єдиний парадокс у листах Олександра Заславського, де можемо натрапити ще на декілька жартів доволі ризикованого змісту. Так, оповідаючи швагрові, познанському воеводі Яну Остророгу, про бенкет у домі львівського архієпископа, князь пише, що пішов звідти рано й тверезим, бо побоювався, «żeбум P[apa] Boga nie utopił w sobie»⁹. Повчаючи, як житомирський староста, свого слугу, житомирського замкового писаря Федора Мишинського, Заславський підкріплює вимогу, аби той вносив до актових книг усі без винятку скарги, такою невідпорною сентенцією: «ізбу kto i racierz [молитву] do ksiąg podał — wpisać go potrzeba»¹⁰. Ще далі заходять жарти у двох інтимних листах до якогось Сухорембського (князь звертається до

⁷ Слово нерозбірливе. На ньому текст уривається.

⁸ Пор. «ономастичні провокації» на зразок «Tymotheusz Moczygębski» та ін. у творах совіджальві: Grzeszczuk S. *Blazięskie zwiercadło. Rzecz o historycyse sowiżdrzalskiej XVI i XVII wieku*. Wyd. 2. Kraków, 1994. S. 274. Див. теж таких героїв українських канцелярських пародій, як «Горілковський», «Келишковський», «Покпинський», «Фігдерський», «Махлярівич» та ін.: Яковенко Н. М. *Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст.* // Український археографічний щорічник. Вип. 2. К., 1993. С. 169–173.

⁹ Львів, 4 січня 1618 року (AS, грс 75, т. 1, с. 378).

¹⁰ Заслав, 8 квітня 1618 року (Там само, с. 472).

нього «милий Бернасю» та «Бернасеньку»). Обидва листи¹¹ сповнені натяків, що дозволяють припускати гомосексуальний зв'язок, котрий окреслюється як «дружба з паном дияволом». У першому листі князь дорікає «Бернасенькові», що той «розриває дружбу», яку серце мало би зберігати до смерті, або й по смерті, хоча «*romnię bowiem, iż w.m. barzo zawartą z panem diabłem przyjaźń miałeś. Teraz mi zaś w.m. piszesz, żeś ją rozerwał w.m., co ja w.m. ganię wiedząc, iż w.m. jeszcze i teneris unguiculis*¹² barzo zawarta z tym p[anem] diabłem miał przyjaźń». У другому листі, скаржачись на погане самопочуття, Заславський пише, що днями видавав заміж «*nieohydną dziewczynkę*», але «*obłapiac nie pomyślaj, bo zaraz zatchnie się człek*». Тож залишається, як він резюмує:

Zarazbym się wprosić gdzie do klasztoru panieńskiego, bo złodzieje mniszy nie przyjęli, rzekliby: «Co nam po tobie, spiewać nie będziesz mógł, na petitia posławszy wydrzesz diabła, wyprosisz drugiego, o miłość nie wspominaj». Ale plec białogłowska jako mięka i nabożna mogłaby się dać uprosić, żeby mię przyjęli. Jednakże i w tym ja pierwaj dosięgę rady w.m., bo wiem, że mi nie za Evangeliej ci, ale *ex Ovidii Metamorfosi* albo *De amore*¹³, albo też owej książeczki, co alkierz ozdobiła, dobrze jako szcery i także niecnotliwy (omyłką ręka mnie i w.m. przyganiła) poradzisz, a ja będęli biegać od rady w.m. — sam rozumiej w.m. *Totus et semper tuus*¹⁴.

У першій половині цього пасажу привертають увагу іронічні випадки в бік «зłodіїв-монахів», чий сенс існування — співати та випрошувати милостиню; в уста монахам укладено й колоритну репліку на адресу недосвідченого прохача: він ту милостиню «чорта видере». Далі жартівливий тон наближається до межі блюзнірства: князь просить у приятеля «поради» з приводу свого наміру «впроситися» до монастиря, бо знає, що той дасть «добру

¹¹ Заслав, 31 жовтня та 6 листопада 1617 року (Там само, с. 331, 342).

¹² *Змолоду* (досл.: з нижніх кігтиків) (лат.).

¹³ Йдеться про поеми Овідія «Метаморфози» і «Про кохання» (перша частково, а друга повністю як еротичні з лектури тогочасної школи виключалися).

¹⁴ *Твій весь і назавжди* (лат.).

й щиру» пораду — не за Євангелієм, а за еротичними поемами Овідія, або за якоюсь, відомою обом, «книжечкою, що прикрасила спальню».

У листах до «милого Бернася» привертають увагу не натяки на гомосексуальний зв'язок (зрештою, гаданий), бо таке порушення християнської сексуальної етики було річчю доволі розповсюдженою, зокрема в жовнірських середовищах¹⁵ та серед магнатів¹⁶ — як людей «помітніших» сторонньому окові. Натомість іронічне зіставлення Євангелія з підкреслено бажанішими «гріховними» вірцями натякає на доволі, сказати би, специфічну побожність нашого героя, і власне про це піде мова далі.

Шлях до Римо-Католицької церкви

З погляду сучасників князь Олександр Заславський, сенатор, добрий сім'янин, зять краківського каштеляна Януша Острозького, був вірцевим католиком. У посмертній жалобній поемі Каспара Твардовського, княжого «рукодайного слуги», що починав свою письменницьку кар'єру з фривольних віршів, але після 1618 року вдарився у релігійну поезію¹⁷, Заславського названо «*czci Boskiej i chwały wielkim miłośnikiem*», ба більше, оспівано його неабияку теологічну обізнаність:

Na wszystko był gotowym; jeśli kto w głębokiej
Chciał z nim theologiej zabrnać bez odwołkiej,
Zapłacił wnet każdemu, i gęby zawierał,
Drugim trudne quaestie rzetelnie otwierał.
Z philozophem philozoph, a z theologami
I z namędrszemi zrownać mógł zakonnikami.

¹⁵ Пор., серед іншого, згадку про «плюгавий гріх» у одній з гетьманських устав Яна Замойського: *Archiwum Jana Zamojskiego*. Т. 3 (1582–1584) / Wyd. Józef Semiński. Warszawa, 1913. S. 469.

¹⁶ Приклади див.: Kuchowicz Z. *Człowiek polskiego baroku*. Łódź, 1992. S. 318–321.

¹⁷ Короткий біографічний нарис див.: *Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie*. Т. 3. Warszawa, 1964. S. 360–361.

A jak o nabożeństwie umawiał się z nimi,
Tak się Bogu podobać chciał sprawami swymi¹⁸.

Як «добрих і побожних католиків» рекомендує князя Олександра та його батька й брата кардиналові Людовізі польський нунцій Антоніо Санта Кроче: «tutti sono buoni Cattolici e pii»¹⁹. Не менш високої думки про християнські чесноти князя унійний митрополит Йосиф Велямін Рутський. У ході підготовки до невдалого Львівського синоду 1629 року, що планувався як акт порозуміння Православної та Унійної Церков, Рутський характеризує його так: «Саме він якнайбільше сприяє нам, нині поки що підтримує святу унію таємно, але готовий зробити це відкрито» [Iste est qui plurimum favet nobis, promovet sanctam unionem nunc ad tempus occulte, paratus postea aperte²⁰]. Своєю чергою, єзуїт Ян Велевицький називає Заславського «прототором» згаданого собору (князь брав у ньому участь як королівський представник), а напад його раптової хвороби, що стався власне в ці дні у Львові²¹, рахує за одну з головних причин невдачі задуманого порозуміння («ob haec aliaqua non pausa impedimenta non potuit habere synodus optatum exitum»)²². Особливо ж взірцево виглядає князь Олександр в очах Мелетія Смотрицького, який власне в домі князя, у присутності Йосифа Веляміна Рутського, оголосив 6 липня 1627 року про своє, тоді ще таємне, навернення до унії²³. Присвячуючи одну зі своїх найяскравіших праць, «*Apologia peregrinathey do Kraiow Wschodnych*»

¹⁸ Twardowski K. *Katafalk ... Alexandrowi z Ostroga x. Zaslawskiemu...* We Lwowie, w drukarni Jana Szeligi. Roku P. 1630.

¹⁹ Варшава, 1 січня 1628 року: *Acta Nuntiaturae Poloniae*. Т. XXIII: *Antonius Santa Croce (1627–1630)*. Vol. 1 (1 III 1627 — 29 VII 1628) / Edidit Henricus Litwin. Romae, 1996. P. 172.

²⁰ Холм, 12 травня 1628 року (Там само, с. 260).

²¹ Собор розпочався 28 жовтня, князь помер у Львові перед 6 грудня 1629 року.

²² Wielewicki J. S. J. *Dziennik spraw domu zakonnego oo. jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1620 do r. 1629* // *Scriptores rerum Polonicarum*. Т. XVII. Kraków, 1899. S. 335.

²³ Frick D. A. *Meletij Smotryc'kyj*. Cambridge, Mass., 1995. P. 119.

(Львів, 1628), Олександрові Заславському, Смотрицький представляє князя як людину, що готова, «простуючи найбезпечніше посередині» [idęc medio tutissimus]²⁴, шукати засобів порозуміння між Православною та Католицькою Церквами. Ще виразніше цей акцент звучить у дедикації до трактату «*Paraenesis abo Napomnienie*» (Краків, 1629). Похвали князя як посереднику поміж уніатами й православними Смотрицький тут пов'язує з благом «жалісно розірваного руського народу»:

... katholicowi czułemu, pobożnemu, żarliwemu. Cerkwie Wschodnej, jako i Zachodnej miłośnikowi gorącemu. Wiary [świętej] katolickiej prawych dogmat naśladowcy prawowiernemu. Jedności [świętej] nad dobra, nad zdrowie i nad ten swój doczesny żywot, zgodę, miłość i pokój braciej, żałosnie rozerwanego Narodu Ruskiego, przekładającemu, poważającemu i miłującemu fawtorowi, promotorowi i protektorowi²⁵.

Можливо, саме таким — правовірним і побожним — князь Олександр справді став у зрілому віці: адже наведені приклади стосуються двох останніх років його життя. Натомість формування з нього «доброго католика» виглядає як доволі звивисте. Князь народився 1581 року²⁶ у конфесійно мішаній родині. Його батько, кн. Януш Янушович Заславський, первісно православний, був на той час конвертитом-кальвіністом (навернувся у католицизм щойно 1603 року²⁷), а мати, кн. Олександра Романівна Сангушківна, — православною (згодом, схоже, криптоаріанка²⁸; перед

²⁴ Там само. С. 254, 359.

²⁵ *The Collected Works of Meletij Smotryc'kyj* // Harvard Library of Early Ukrainian Literature [далі HLEUL]. Texts and Facsimiles, vol. 1. Cambridge, Mass., 1987. P. 644.

²⁶ Твардовський у згаданому панегірику пише, що князь прожив «п'ятдесят років без двох».

²⁷ Про цю, другу конверсію див. лист анонімного єзуїта, процитований у праці: Dobrowolska W. *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich*. Przemyśl, 1926. S. 45 (przyp. 5).

²⁸ На припущення про криптоаріанські симпатії наштвхують ініційовані нею ексцеси під час поховання 1592 року тіла брата Романа-Федора в Милицькому монастирі (*Акты Виленской археографической комиссии*. Т. 19. № 417, 426).

смертю навернулася на католицизм). Сам Олександр був охрещений за православним обрядом, пізніше навернувся у католицизм. За твердженням Амбруаза Жобера, не підкріпленим посиланням на джерело, до цього доклав зусиль унійний митрополит Йосиф Велямин Рутський²⁹. Він справді був приятелем Заславського, а їхнє знайомство, гадаю, могло статися ще під час освітньої мандрівки кн. Олександра до Рима, де з 1599 року навчався у Грецькій колегії Рутський³⁰ (про перебування юного княжича в Римі пише, не зазначаючи дати, і щойно згаданий Твардовський). Проте сам Рутський на той час уже був не католиком, а уніатом, тож логічніше припускати, що йшлося не про римо-католицизм, а про підтримку Унійної Церкви, у справі якої князь справді був пізніше активно заангажований, не виключено — за посередництвом Рутського.

Тож більш імовірно, що наверненню в католицизм посприяло спілкування з єзуїтом Пшемиславом Рудницьким, який студював теологію у тому-таки Римі впродовж 1603–1607 років³¹: сам князь Олександр у листі від 25 червня 1617 року до о. Рудницького, на той час уже ректора Львівської єзуїтської колегії, згадує «*ćwiczenie wzięte w młodości mojej cura et opera w.m.*»³².

Тривалість і маршрут закордонної освітньої мандрівки князя Олександра та його молодшого брата Костянтина, на жаль, неясні. Твардовський згадує у панегірику Рим і Нідерланди, Каспер Несецький додає до цього Францію, причому обидва княжичі, згідно з його твердженням, нібито перебували за кордоном 12 років³³, що не відповідає дійсності. Адже, за свідченням Твардовського,

²⁹ Jobert J. *Od Lutra do Mohyły. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa, 1517–1648* / Przełożyła Elżbieta Sękowska. Warszawa, 1994. S. 261.

³⁰ Blažejovskyj D. *Byzantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges, and in Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576–1983)*. Rome, 1984. P. 82.

³¹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995* / Opracował Ludwik Grzebień S J. Kraków, 1966. S. 583.

³² Старанням і зусиллями (лат.): AS, rps 75, t. 1, s. 257.

³³ Niesiecki K. S J. *Herbarz polski* / Wyd. przez J. N. Bobrowicza. T. 10. Lipsk, 1845. S. 96.

Олександр отримав уряд волинського каштеляна відразу після повернення («kasztellanem wołyńskim zaraz był uczczony»), а перша відома мені згадка про Заславського як каштеляна датується 6 травня 1606 року³⁴.

На 1605 рік, як імовірний час повернення додому, вказує також філігрань паперу, на якому було написано присвячену «князям з Острога» Олександрові й Костянтину «драму» «*Tragoedia Boleslaus Secundus Furens*»: її автор, за гіпотезою Єжи Аксера іспанець або португалець, у дедикації дякує княжичам за «безпечний прихисток» [securum asylum] і за «гостинність» [hospitium]³⁵, себто логічно припускати, що те й друге він отримав уже в домівці княжичів у Заславі.

З огляду на згадуване князем Олександром «*świczenie wzięte w młodości*» від єзуїта Пшемислава Рудницького, навернення князя в католицизм можна гіпотетично датувати між 1603–1605 роками, тобто між часом імовірного спілкування з Рудницьким у Римі та поверненням додому.

Таким чином, католицьке віровчення Заславський мав би освоювати в доволі зрілому як на тогочасні мірки віці. Чи конверсія перетворила його на «чистого» католика, чи в релігійному світогляді й надалі зберігалися якісь репліки православної або й протестантської конфесій? Однозначну відповідь на це питання дати важко, проте листи князя, де час від часу натрапляємо на рефлексії, пов'язані з вірою, дозволяють висловити кілька обережних припущень.

³⁴ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673 / Упорядники Г. Боряк, Г. Вайс та ін. К., 2002. С. 534 (№ 109).

³⁵ Joncre J. *Tragoedia Boleslaus Secundus Furens* / Edidit Georgius Axer. Wratislaviae etc., 1970. Р. 17–18; про філігрань — прим. 7 на с. 6. Єжи Аксер вважає, що цей текст було дедиковано між 1590–1595 роками Олександрові й Костянтину Острозьким і що «прихисток» та «гостинність», відповідно, автор сподівався знайти в Острозі (с. 7, 11). На мою думку, цьому суперечить те, що в дедикації першим згадано — як старшого — Олександра (хоча Олександр Острозький був молодшим братом Костянтина), а до того ж Костянтин помер 1588 року. Що ж до титулу «князі з Острога» [duces de Ostrog], то Заславські, як молодша гілка Острозьких, послуговувалися ним часто.

Криптоправославний?

Почати варто з достоту буквальних свідчень про сліди «православної пам'яті» в свідомості Заславського-католика. Так, один зі своїх листів він датує «днем св. Петра руського»³⁶. В іншому листі, описуючи забави під час так званого обливального вівторка після Великодня, зауважує, що й сам ледве не став жертвою цих забав, бо «z Dubna do Zasławia w nasz poniedziałek wielkanocny wyjechał być»³⁷ [підкреслення тут і далі моє. — Н. Я.]. Католицька Пасха припадала в цей рік (1623) на 13 квітня, а лист датовано аж 27 квітня, причому згаданий епізод описується як свіжа новина, отже — йдеться про православну Пасху, де великодній вівторок припадав на 22 квітня, а князь уникнув пригоди, виїхавши напередодні — в «наш» великодній понеділок 21 квітня. Не менш характерна обмовка є також у листі, написаному в стані шоку від раптової смерті малолітнього сина Кароля, якій передувала смерть дочки-немовляти, що померла в Любліні. Готуючись до похорону обох дітей, князь наказує урядникові перевезти тіло дівчинки з Любліна до Заслава з належними почестями, що їх мають організувати люблінські ксьондзи, яких названо «попами»: «Ja tam po ciało córeczki wyślę i po ks[ia]dz[a] Marcina, które niech z uściwością wuprowadzą popi»³⁸.

Чимало свідчень є й про те, що для князя справді, як висловився Мелетій Смотрицький у вже згаданій дедикації до «Апології», «w jednej cenie chodzi... Cierkiew Wschodnia i Zachodnia»³⁹. Так, у 1628 або 1629 році він дарує Успенській церкві Львівського православного братства «рызи-фелон чорного аксамиту взорыстого... шыроко и богато злотом нитковым в квіти гафтованые, крест назаді з фіритов з каменми»⁴⁰. Православний священник в очах князя

³⁶ До Цярновського: Заслав, 1616 рік (AS, gps 75, t. 1, s. 14).

³⁷ До батька: Полонне, 27 квітня 1623 року (Там само, т. 3, с. 204).

³⁸ До Дамецького: Тайкури, 27 вересня 1618 року (Там само, т. 1, с. 571).

³⁹ HLEUL. Teksts and Facsimiles, vol. 1. P. 519.

⁴⁰ Інвентар 1637 року; Заславського названо тут «київським воєводою», що вказує на час дарування: *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов* [далі — *Архив ЮЗР*]. К., 1904. Ч. I, т. 10. С. 166.

є такою ж недоторканною особою, як і ксьондз. Наприклад, у листі до заставного власника с. Обеніж, який побив місцевого попа, Заславський нагадує про неунікненність Божої кари за таке блюзнірство: «Możecie za wielkie dobrodziejstwo Boże to poczytać, że wam ręka w ten czas nie uschła, kiedyście nią swiszczennika bili, ale nie jużście przepłynęli, odwieka czasem karanie Pan Bog..., sam jawnie albo przez cz[owie]ka was porarze»⁴¹. Показово й те, що в Заславському замку, крім католицької каплиці, діяв православний храм: у листі до вдови одного зі слуг князь пише, що вона може ховати тіло небіжчика саме тут, де він волів бути похований: «byłali wola w moim zamku w cerkwi, gdzie w.m. rozumiesz nauczcіwsze miejsce, tam go w.m. pogrzeb»⁴².

Безумовно вищою за конфесійні нюанси є з погляду Заславського й така пріоритетна в тогочасних уявленнях вартість, як «слава предків». Скажімо, синові князя Олександра, народженому з січня 1617 року, було дано при хрещенні ім'я Василь (Baziliusz)⁴³, яке тогочасні католики Речі Посполитої не вживали, натомість воно промовисто перегукувалося з іменем «славного предка» — Василя-Костянтина Острозького, православного прадіда хлопчика. Не підлягав обговоренню й заповіданий предками патронат над слугами та підданими незалежно від їхнього віровизнання. Так, відкидаючи закиди луцького єпископа Богуслава Бокші Радошовського щодо православного посвячення новозбудованої церкви в с. Битень, князь гордовито апелює до «правильності» віри своїх православних предків, які опікувалися цією церквою:

Strony cerkwi tutejszej nie mogę rzec, żebym nie wiedział, że już jest poświęcona, bom ją sam dokończywszy oddał greckiemu nabożeństwu, nie chcąc nic przeciw woli przodków swych czynić, o których mam nadzieję, iż pomarli w ś[więtej] wierze, nie udając się za błędami, które świeżo nastali...⁴⁴.

Як бачимо з наведених прикладів, ставлення Олександра Заславського до Православної Церкви збігається з позицією, що була

⁴¹ До Бусовинського: Шклень, 27 липня 1616 року (AS, gps 75, t. 1, s. 34).

⁴² До Кустицької: Турійськ, 21 січня 1618 року (Там само, с. 392).

⁴³ Хлопчик помер 16 лютого цього ж року (Там само, с. 113, 144).

⁴⁴ Турійськ, 28 червня 1617 року (Там само, с. 271).

загалом властива магнатам православного кореня. Перейшовши на католицький обряд, вони, з одного боку, зберігали шанобливий пієтет перед вірою своїх «славних предків», а з другого — мусили дотримуватися обов'язків патронату над підданими й слугами «dwojakięgo narodu»⁴⁵. Одним із проявів цієї віросповідної індиферентності можна вважати ставлення до обрядових різниць Східної та Західної Церков як до речі малосуттєвої. Це добре фіксується, зокрема, в листі Олександра Заславського до володимирського унійного владыки Йоакима Мораховського: мотивуючи виправданість «грецького» богослужіння в костьолі, князь як приклад згадує аналогічні позиції князів-католиків Миколая (?) Чорторійського та Януша Острозького:

...sam widział w kościele jezuickim w Lublinie celebrującego nieboszczyka ojca metropolitę [Іпатія Потія. — Н. Я.]. Książę jmc zaś Czartoryski miał ojca Galazego u siebie, który jako mi sam książę j.m. powiedział *liturgiae* w kościele naszym w Lublinie odprawował. Widziałem i to, iż we Włodzimierzu ociec dziekan jeden w cerkwi przed ksiądzem j.m.p. Krakowskim [Янушем Острозьким. — Н. Я.] miał mszą, zaczynam tuszę, iż i ociec Ioan nabożeństwo swoje *ritu Graeco* unitem bywszy w kościele naszym odprawować może⁴⁶.

Складніше вести мову про «православний слід» у свідомості князя в тій сфері, що її, за влучним окресленням Маргарити Корзо, можна визначити як «прикладне богослов'я», себто конкретні взірці й моделі поведінки християнина, які інтерпретувалися по-різному залежно від конфесії⁴⁷. Чи не провідне місце серед них, як відомо, належить шляхам та засобам досягнення спасіння. Потридентське католицьке душпастирство виходило з засади, що головним стимулом відповідної поведінки має бути страх перед пеклом і загробними муками, ба

⁴⁵ Це вислів із листа 1639 року перемиського унійного владыки Афанасія Крупецького до кн. Катерини Острозької (AGAD, Archiwum Zamoyskich, пг 424, грс 23). Ширше про специфіку віри «людей великих» див.: Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні*. К., 2002. С. 39–57.

⁴⁶ Турійськ, 1 лютого 1618 року (AS, грс 75, т. 1. s. 412).

⁴⁷ Корзо М. А. *Образ человека в проповеди XVII века*. Москва, 1999. С. 5–6.

практикована після Тридентського собору сукупність засобів залякування/перестерігання вірних навіть отримала в історіографії назву «пастирства страху». На противагу цьому, православні віровчителі, наслідуючи традицію Василя Великого та Йоана Золотоуста, зверталися переважно не до залякування, а до почуття сорому перед Богом і людьми як до форми внутрішнього самоконтролю — «доброї слави»⁴⁸, ототожнюваної зі страхом Божим і покликаної відвертати від поганих учинків («пастирство сорому») ⁴⁹. Що ж до есхатологічної тематики, то вона у православ'ї, на думку Вацлава Гриневича, мала пасхальний характер⁵⁰ і порушувалась найчастіше, відповідно, у проповідях на Сиропусний і М'ясопусний тиждень, де належало з «пильністю і страхом» слухати застереження про Страшний Суд та загробні муки⁵¹. Відносне ж поча́стішання наприкінці XVI — на початку XVII століття звернень православної українсько-білоруської учительної літератури до «теми страху» дехто з дослідників пояснює впливами західного християнства⁵².

З огляду на сказане мусимо визнати, що Олександр Заславський оцінює свої шанси на спасіння в категоріях швидше православної, ніж католицької християнської етики, апелюючи до «сорому», як ось тут: «*po śmierci mojej... nie zawstydzony, da Bog, powstanę przed stworzyciela i sędzią mojego*»⁵³. На ще одну згадку про осуд/«добру

⁴⁸ Пор. передмову Кирила Транквіліона Ставровецького до «*Зерцала бого-словії*» 1618 року, де він закликає читача: «с пильністю стережи свої славы и чести, абысь еи не згубив за сладость малую гріха» (Цит. за: Довга Л. *Уявлення про «честь» у трактаті Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» // Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 5. К., 2005. С. 251).

⁴⁹ Зіставлення «пастирства страху» і «пастирства сорому» на прикладі проповідницьких текстів та з залученням дослідницької літератури див.: Корзо М. А. *Образ человека в проповеди XVII века*. С. 48–82.

⁵⁰ Hryniewicz W. *Eschatologia. Doktryna prawosławna* // *Encyklopedia Katolicka*. Т. 4. Lublin, 1983. S. 1113–1116.

⁵¹ Зема В. *Есхатологічні мотиви в руських проповідях на М'ясопуст (XVI — перша половина XVII ст.)* // *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 4. К., 2004. С. 199–213.

⁵² Пор.: Дмитриев М. В. *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг.* Москва, 2003. С. 85.

⁵³ Лист до Мендзибожа: Заслав, 22 січня 1617 року (AS, грс 75, т. 1, с. 132).

славу» натрапляємо в листі до володимирського православного владики Єзекіїла Курцевича. Що йдеться не про побутові плітки, а про сферу, дотичну віри, видно з контексту листа. Владика позаочі назвав князя «niezbożnym panem», а той категорично заперечує свою «безбожність» такою мотивацією: «Nie czuję z łaski Bożej żadnej w sobie niezbożności.... Nie latam po ustach ludzkich o jakie nierządy, o jakie cudzołóstwa abo nieprzystojne, nie według mej conditiej życia»⁵⁴.

Імовірно, реплікою православної етики є також ужитий в одному з листів топос «простоти» — однієї з основоположних цінностей східного християнства пізньосередньовічного зразка⁵⁵, де за моральний взірець служили «вбогии, покорнии, простии» апостоли, що їх обрав Христос⁵⁶. «Ukaże Bog, — пише в одному з листів Заславський, — kiediskolwiek niewinność moję, a jako *poprostu i scz[er]yze* na świecie żyję»⁵⁷. Акцентований тут ідеал «простого» й «щирого» життя, як здається, можна співвіднести з властивим православній традиції споглядальним відчуженням від реальності⁵⁸ — на відміну від вимоги активної, діяльної позиції християнина, що її започаткували протестанти⁵⁹ й розвинули езуїти, прищепивши потридентській католицькій доктрині⁶⁰.

Підсумовуючи, можна констатувати, що сліди «православної ідентичності» Олександра Заславського фіксуються доволі вираз-

⁵⁴ Дубно, 30 вересня 1623 року (Там само, т. 3, с. 384) [підкреслення тут і далі мої. — Н. Я.].

⁵⁵ Пор.: Зема В. *Семіотика «простоти» в творах Іоана Вишенського* // Генеза. К., 1997. № 1(5). С. 183–187.

⁵⁶ Учительне Євангеліє кінця XVI століття. Цит. за: Дмитриев М. В. *Между Римом и Царьградом*. С. 83 (датування обґрунтоване: с. 72, прим. 1).

⁵⁷ Лист до Мендзибожа: Заслав, 7 березня 1617 року (AS, grs 75, t. 1, s. 164).

⁵⁸ Пор., серед іншого, проникливу деконструкцію т. зв. «реалістичного» струменя в «Зерцалі богословія» Кирила Транквіліона Ставровецького 1618 року: Маслов С. И. *Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность*. К., 1984. С. 116–117.

⁵⁹ Огляд розвитку «етики активності» на підставі концепції «покликання» людини (Beruf), сформульованої Лютером, див.: Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму* / Пер. Олександр Погорілий. К., 1994. С. 69–79.

⁶⁰ Корзо М. А. *Образ человека в проповеди XVII века*. С. 114–129.

но — як на свідомому рівні шанобливого ставлення до Православної Церкви та її обрядів і вірних, так і на підсвідомому рівні — у випадкових обмовках та в послуговуванні певними топосами православної християнської етики.

Криптопротестант?

Прямах згадок про те, що Олександр Заславський, подібно до своїх батька та матері, віддав данину протестантським «новинкам», немає. Однак доказ *ab silentio* тут навряд чи переконливий, оскільки аж до одруження в 1605 році з дочкою могутнього родича, князя Януша Острозького, що zarazом поклато початок публічній кар'єрі, юнак просто не потрапляв у поле зору сучасників.

Тим часом деякі нюанси в його листуванні наштовхують на думку, що протестантське оточення дитячих та юнацьких років не проминуло безслідно, хоча важко сказати, чи йдеться про колишню конфесійну належність, чи про засвоєні змалку (можливо, від батька чи матері) релігійні стереотипи⁶¹. Адже показово, що «протестантський слід» у релігійній свідомості князя Олександра здебільшого пов'язується, як ми далі побачимо, з гаданими віросповідними симпатіями матері — антитринітаризмом, лайливо аріанством.

Нагадаю, кн. Олександра Романівна Сангушківна, православна за охрещенням, далі, найімовірніше у шлюбі з Янушем Заславським, стала кальвіністкою (а можливо, й аріанкою) і лише перед смертю — католичкою, що сталося набагато пізніше від Олександрового народження, а ще якась незідентифікована родичка Заславських була похована як аріанка, на що вказує згадка в одному з листів самого князя, котрий пише про городище у с. Верхові як місце, де «сіаю лежу księżny»⁶². Саме так, не на церковному кладовищі

⁶¹ Характеристика останніх далі спиратиметься на працю Маргарити Корзо: Корзо М. *Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.: Становление, эволюция и проблема заимствования*. Москва, 2007.

⁶² До батька: Полонне, 22 квітня 1623 року (AS, rps 75, t. 3, s. 203).

і не в храмі, а «za dworem i gumnem... na kopcu i kurhanie pewnym»⁶³ ховали своїх братів по вірі антитринітарії.

Огляд реплік антитринітаризму в свідомості Олександра Заславського варто почати з того, що ми не натрапимо в його листах на апеляції до Христа⁶⁴, Св. Трійці і Св. Духа — їхнє місце скрізь займає «Pan Bog». Заперечення триєдиної сутності Бога, як відомо, було одним із найдражливіших місць віровчення аріан не тільки для ортодоксальних, але й для протестантських церков — Лютеранської і Кальвіністської.

Цей же догмат служив свого роду маркером ідентичності антитринітаріїв, або, як вони самі себе називали, «польських братів». Для прикладу вистачить згадати скандальне здобуття в 1641 році уряду київського підкоморія антитринітарієм Юрієм Немиричем: на закиди, що він не може скласти присягу на підкоморництво, бо не вірить у Святу Трійцю⁶⁵, Немирич глузливо докинув: «Не тылко в трыйку, але бы и в чвурку, былем своего допял, присегл был»⁶⁶.

Показово й те, що Заславський у своїх поточних листах ніде не вживає звичної для тогочасного узусу інвективи «еретик», що замалим не автоматично прикладалася до імен протестантів. Наприклад, пишучи про аріанську конфесійну громаду в Гощі, Заславський незворушно додає: «Już trzech ministrów tam było, dwaj

⁶³ Це вислів із заповіді 24 IX 1641 року одного з київських антитринітаріїв, Криштофа Макаревича-Івашенцевича; його фрагмент опубл.: Rulikowski E. *Opis powiatu kijowskiego* / Wyd. M. Dubiecki. Kijów–Warszawa, 1913. S. 160.

⁶⁴ Антитринітарії не визнавали прийнятого на Четвертому Вселенському соборі 451 року догмату про іпостасну єдність у Христі, звідки випливало специфічне тлумачення ними посередницької місії Христа: Misiurek J. *Spory chrystologiczne w Polsce w drugiej połowie XVI wieku*. Lublin, 1984. S. 160; Корзо М. *Украинская и белоруская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.* (розділ «Несвижские катехизисы: Шимона Будного 1562 г. и польский канционал 1563 г.», с. 148–167).

⁶⁵ Формула присяги розпочиналася словами: «Я [N] присегаю Пану Богу в Троицы единому».

⁶⁶ *Архив ЮЗР. К.*, 1883. Ч. 1, т. 6. С. 772.

Statoriuszów, trzeci Lubieniecki»⁶⁷. Поза сумнівом, князь «знав», що добрий католик мусить сепаруватися від протестантів, тим-то в його офіційних листах до осіб духовного сану — на відміну від приватного листування — вживаються інвективи в бік «єретиків/єресі». Так, у листі до папи Павла V князь підтримує беатифікацію Яна з Дуклі «для примноження слави Божої та легшого викорчування схизми і єресей» [pro gloria Dei amplificanda, schismate et haeresibus ... facilius extirpandis]⁶⁸. На аналогічний випадок натрапляємо в листі 1627 року до Мелетія Смотрицького: дорікаючи йому за антиунійні твори, особливо за «згубний Ламент», себто «Тренос», князь пише, що їх надихав не дух Божий, а «дух гордині, дух єресей, до якого ти прилучився у єретичних школах» [spiritu ... ambitionis, spiritu haereseos, quem in scholis attraxisset haereticis]⁶⁹ (утім, цей лист відомий тільки за публікацією 1666 року в творі апологета унії Якова Суші, де він міг зазнати певної «благочесної редакції»).

Про вплив доктрини антитринітаріїв на есхатологічні уявлення Олександра Заславського судити складно, оскільки відповідні репліки в його листах носять зазвичай побіжно-ситуаційний чи побутовий характер. Але два сюжети все-таки надаються на обережний коментар — про місцеперебування душ після смерті та про божественну справедливість як очікувану кару за переступи. Протестантська доктрина, як відомо, заперечувала іконошанування та культ святих-заступників, що відмолюють гріхи живих. Згідно з протестантським віровченням, душі всіх покійників — і праведних, і грішних — «сплять» до Страшного Суду, не втручаючись у мирські справи; стосовно ж до біблійного «infernium» (пекла), то воно, на думку протестантських ві-

⁶⁷ До о. Туровського: Заслав, 24 жовтня 1616 року (AS, rps 75, t. 1, s. 69). У Гощі громада антитринітаріїв існувала під опікою Гойських; її проповідниками («міністрами») на час, про який ідеться в листі, могли бути Анджей Любенецький-старший та Криштоф Стоїнський (власне його, як онука відомого полеміста й проповідника Петра Статоріуса, Заславський рахує серед «двох Статоріушів»; котрий ще з родини Стоїнських проповідував у Гощі — невідомо). Ширше див.: Williams G. H. *Protestants in the Ukraine during the Period of the Polish-Lithuanian Commonwealth* // Harvard Ukrainian Studies. 1978. Vol. 2, no 2. P. 190.

⁶⁸ Львів, 24 грудня 1617 року (AS, rps 75, t. 1, s. 375–376).

⁶⁹ Цит. за: Frick D. A. *Meletij Smotryc'kyj*. P. 310.

ровчителів, є недосяжне для людського розуму, а відтак — його не годиться уявлювати/представляти в доступних людині поняттях⁷⁰. Саме так, наприклад, застерігається у катехізисі кальвініста, згодом антитринітарія Шимона Будного (Несвіж, 1562): пекло — це не «замок твердий с железными вереими... у котором души с[вя]тых, они же до Х[рис]та померли, яко вязни замкнены были» (у що вірять, додає Будний, не лише темні, але й освічені люди). Взавши до уваги популярність Несвізького катехізису наприкінці XVI — у першій половині XVII століття серед кальвіністів, антитринітаріїв та православних⁷¹, можна обережно припустити, що саме з цього пасажу Будного Заславський запозичив образ замкнених у башті «душок» («żeby duszki w nich zakute były») для наведеної на початку статті пародійної мініатюри. Чи цей образ є пародією на уявлення «темних людей», чи князь і сам вірив в існування «замку» з «душами-в'язнями» — годі відповісти, але та обставина, що ідея сепарації «душок» від світу живих привертала його увагу, виразно свідчить про обізнаність із протестантським віровченням.

Щодо Божої кари, то в листах Заславського вона згадується незрівнянно частіше, ніж милість Божа, і це теж опосередковано нашттовує на думку про властиве протестантам сприйняття Бога передусім не як «чоловіколюбця», а як месника, грізну караючу силу⁷², суголосну старозавітному «Я — Господь, Бог твій, Бог заздрісний, що карає за провину... » (2 М. 20: 5). Покликаючись на Божу кару, князь у погрозах кривдникам апелює не тільки до посмертного розсудження «przed Strasznyim Sądem Pańskim»⁷³, але й до біжучого покарання-помсти, причому остання тлумачиться як суголосна старозавітному Законові відплати в сенсі «душу за душу, око за око, зуба за зуба, руку за руку, ногу за ногу, опарення за опарення, рану за рану, синяка за синяка» (2 М. 21:24). Розповсюдженою богословською підставою для тлумачення боже-

⁷⁰ Пор. цитування відповідних повчань: Саверчанка І. В. *Сьмон Будны. Гуманіст і рэфарматар*. Мінск, 1993. С. 68–70.

⁷¹ Огляд його використання й пізніших переробок див.: Корзо М. *Українська і белоруська катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.* С. 148–167.

⁷² Там само; також див. главу «Кальвинистская традиция» (с. 134–194).

⁷³ Пор. у листах до різних осіб: AS, gps 75, t. 1, s. 30, 113.

ственної справедливості як покарання типу «око за око» служило старозавітне «хто ж лихого жадає, то й прийде на нього воно» (Пр. 11: 27). Зокрема, саме цей вислів служить за мотто до одного з емблематичних віршів відомого поета-антитринітарія Збігнева Морштина, де сама емблема зображає повішеного за волосся Авессалома, а у вірші ганяється «zbytnie rozkoszy», ототожнювані з надмірною увагою царського сина до свого волосся⁷⁴. Олександр Заславський уявляє божественну справедливість більш прямолинійно: вона рано чи пізно покарає винуватця «оком за око». Так, урядника, який нечесним судом скривдив піддану, князь застерігає: «zwykł Pan Bog tak się krwi mścić niewinnej, kiedy ją potłumiają, że w samegoż siędziego dom wrzuciwszy krwią go napełnia»⁷⁵. Про шахрая-єврея, котрий обманув клієнта при купівлі волів, констатується: «lecz te woły, które on miał od w.m. (jako on powiada), tedy mu pozdychały... iż to jest skaranie Pańskie, że go tak P[an] Bog nawiedził»⁷⁶. Заставникові, який побив священика, Заславський пише: «Możecie za wielkie dobrodziejstwo Boże to poczytać, że wam ręka w ten czas nie uschła, kiedyście nią swiszczennika bili»⁷⁷.

Врешті, промовистим свідченням уваги Олександра Заславського до догматичних та обрядових спорів кальвіністів і антитринітаріїв з ортодоксальними християнами є запис своєрідного «диспуту» між ним та якимось «ксьондзом Єжи» (ця особа кілька разів згадується і в самих листах). «Диспут» датовано «die 1 Maii a[nno] 1617 w Zaslawiu», але вміщено не серед листів 1617 року, а серед згаданих на початку статті «додатків». Ось цей короткий текст⁷⁸:

Ks[ia]dza] Jerzego słowa: *Anima passionabilis apud Christianos*. Ks[ie]cia JM słowa: *Character imprimitur corpori, non animae*. Ks[ia]dza Jerzego słowa: *Baptismus revocatur hic dilecto Żydem ostanie*. Ks[ia]dza] Jerzego słowa: *Circa parvulos baptismus revocatur*. Ks[ie]cia JM: *Non revocatur*.

⁷⁴ Morsztyn Z. *Emblemata* / Opr. Janusz i Paulina Pelcowie. Warszawa, 2001. S. 127.

⁷⁵ До Дворецького: Михайлівці, 10 серпня 1616 року (AS, rps 75, t. 1, s. 45).

⁷⁶ До Матискевича: Заслав, 29 листопада 1616 року (Там само. С. 83).

⁷⁷ До Бусовинського: Шклень, 27 липня 1616 року (Там само. С. 34).

⁷⁸ Там само. С. 620.

Лапідарність запису створює певні труднощі і для перекладу, і для тлумачення висловлених співрозмовниками думок. Моя версія перекладу така:

Слова ксьондза Єжи: *З погляду християн підлягає стражданням душа. Слова князя його милості: [Ця] властивість притаманна тілові, а не душі. Слова ксьондза Єжи: Хрещення обранцю уділяється і в тому випадку, коли він залишається гебреєм. Слова ксьондза Єжи: Хрещення уділяється малим дітям. [Слова] князя його милості: Не уділяється.*

Коли мій переклад правильний, то конфесійну ідентичність князя мусимо визнати за роздвоєну. З одного боку, він сприймає матерію і форму (тіло і душу) як роздільні субстанції, себто відповідно до ортодоксальної доктрини, але з другого — заперечує спасенність хрещення немовлят, тобто повторює одне з принципових положень антитринітаріїв, а на приведену опонентом кальвіністську аналогію старозавітного обрізання Ісаака Авраамом з Таїнством хрещення, що служило за доказ можливості охрещення немовлят, народжених у благочесній родині, просто не дає відповіді⁷⁹.

Насамкінець залишається навести кілька дещо дивних пасажів із заповіту князя (Дубно, 24 VIII 1629). Декларуючи, що він помирає у «святій католицькій римській вірі», Заславський далі кається, що «z najazdow szatańskich bluznył», проте зараз цього скрушно зікається: «nie zezwalam na to wszystko, cobym kolwiek mowił przeciw Panu i Bogu memu»; «com kolwiek... mowił i czynił przeciwko Kościołowi ś. Rzymskiemu, tego żałuję i rewokuję»⁸⁰. Схоже, відтак, що кальвіністська (коли не аріанська) сторінка у житті нашого героя таки була.

Підсумувати мої спостереження однозначним вердиктом важко. Як і всі прояви свідомості, репліки Олександра Заславського, пов'язані зі сферою релігійних уявлень, надаються на багатоаспек-

⁷⁹ Пор. відповідні коментарі й літературу: Корзо М. *Украинская и белоруская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.* С. 148–167.

⁸⁰ ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 34. Арк. 836–836 зв. За надання мені копії цього заповіту сердечно дякую Ігорю Тесленкові.

тне тлумачення, де неможливо виділити котрийсь із моментів як провідний, бо нам доступні лише конкретні вислови, але ми не знаємо того, що не потрапило «в кадр» — ситуації, настрою, поштовху тощо. Мозаїчність конфесійної ідентичності нашого героя (хоч за оцінкою сучасників — «доброго католика») очевидна, проте бракує ясних доказів для пояснення цього феномену. Зважаючи на руське походження князя, є спокуса вдатися до гіпотези Джованні Броджі Беркофф, яка вважає, що конституюючою рисою українського культурного простору XVI–XVII століть був його «поліморфізм», себто багат шаровість, мінливість та піддатливість на асиміляційні впливи ззовні (в цій еластичності Броджі Беркофф пропонує вбачати не ознаку «недорозвитку», а стрижневий елемент «культурного коду», що оприявнював себе у флуктуаціях зовнішніх упливів і внутрішніх поштовхів, а також у мовному й конфесійному плюралізмі)⁸¹.

З другого боку, не можна оминати увагою ексклюзивного, княжого статусу Олександра Заславського (сам він принаймні це неодноразово підкреслює). «Люди великі» його кола й рангу, як показує низка прикладів, часто демонстрували нонконформізм, не сумніваючись у власному праві на особливу позицію в питаннях віри й Церкви⁸². Сприяла цьому і їхня вища порівняно з пересічним шляхетським загалом освіта, здобута в закордонних освітніх мандрівках. Адже й справді, віра князя Олександра — це не «віра простаків», які не замислюються над догматами, тож тут навряд чи можна апелювати до такого констатованого багатьма дослідниками явища, як «поверхова релігійність» річпосполитської шляхти XVII століття, що сумлінно дотримувалася обрядових практик, але не розуміла метафізичних аспектів віровчення⁸³. Навпаки, про інтерес до таких речей свідчить і згаданий вище «диспут», і збережене серед листів

⁸¹ Brogi Bercoff G. *Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym* // *Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti* / Ed. Alberto Alberti et al. Pisa, 2003. P. 325–387.

⁸² Пор. на прикладі кн. Єжи Збаразького: Яковенко Н. *Паралельний світ*. С. 53–55.

⁸³ Див., серед іншого: Maciuszko J. T. *Symbole w religijności polskiej doby Baroku i Reformacji*. Warszawa, 1986. S. 294–295, 312.

Заславського замовлення (до речі, адресоване співрозмовникові «диспуту» — «ксьондзові Єжи») на купівлю книжок, серед яких *Bellarmini Opera omnia*⁸⁴. Назва цієї позиції показує, що йшлося не лише про популярний катехізис Роберто Беларміно, який тільки за життя автора († 1621) витримав понад 40 видань різними мовами, а й про теологічні роздуми знаменитого італійського єзуїта.

У контексті сказаного набуває інакшого освітлення й «гра з сакральним»⁸⁵, що ми її бачимо у процитованій на початку цієї статті пародійній мініатюрі та сміливих жартах князя. Перед нами, схоже, не замах на сферу сакрального, а її «приручення», барокове наближення до чуттєвої сфери в зрозумілих і доступних людині метафорах, що балансують між натуралізмом та алегоричністю⁸⁶. Саме так, очевидно, можна витлумачити й іронію щодо спорудження «кам'янички», де мешкатимуть «закуті душки», і протиставлення євангельської небесної любові [*Amor Divinus*] Овідієвому земному коханню [*Amor Terrestris*], на що натрапляємо в листах до «Бернася». Разом з тим, така словесна гра під пером людини, що дозволяє собі персональний «догматичний компроміс» у рамках аж трьох конфесій, неминуче призводить до втрати дистанції між собою та сакральним, і власне це, на мою думку, є однією з найхарактерніших ознак релігійної ідентичності руських аристократів («людей великих») зламу XVI–XVII століть, себто на порозі «епохи конфесіоналізації», що невдовзі перетворить їхніх дітей та онуків або на «добрих католиків», або, в поодиноких випадках, на «добрих православних».

⁸⁴ Турійськ, 18 лютого 1618 року (AS, gps 75, t. 1, s. 432).

⁸⁵ Проникливе тлумачення цього поняття див.: Смилянская Е. Б. *Волишебники. Богохульники. Еретики. Народная религиозность и «духовные преступления» в России XVIII в.* Москва, 2003. С. 235–237.

⁸⁶ Поп.: Maciuszko J. T. *Symbole w religijności polskiej.* С. 251–252.

Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів (спроба «колективного портрета»)*

Якщо джерел для вивчення шкільництва Товариства Ісуса на українських теренах «згори» — через освітню доктрину, персоналії учителів та помітніші події, зафіксовані в документації колегій, — збереглося чимало¹, то цього, на жаль, не скажеш про можливість погляду «знизу» — через учнівське середовище. Невідомим залишається й число світських учнів (так званих *екстернів*), що пройшли через 14 єзуїтських навчальних закладів, які діяли з 1575 року до середини XVII століття на території українських воєводств: висловлена мною свого часу мінімальна оцінка сягає двох з половиною — трьох тисяч осіб², максимальна ж, за припущенням Тетяни Шевченко, могла дорівнювати семи тисячам³. Спорадичну інфор-

* Значна частина інформації про заторкнуті в цій статті персоналії родин, пов'язаних із князями Острозькими та Заславськими, була надана мені Ігорем Тесленком, за що висловлюю йому сердечну подяку.

¹ Огляд цих джерел та бібліографічних покажчиків див. у Тетяни Шевченко, в першій українській монографії про освітню діяльність Товариства: Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI — середини XVII ст.* Львів, 2005. С. 9–41 (Видання Товариства Ісуса: *Studia rationis* 1).

² Яковенко Н. *Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI — середини XVII ст.* // Київська старовина. 1997, № 12. С. 22.

³ Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво.* С. 151.

мацію про число екстернів окремих шкіл за той чи той рік вдалося знайти лише для шести колегій⁴, причому ці дані вкрай випадкові й нерівномірні. Адже не збереглося ані персональних каталогів, де, згідно з єзуїтською «шкільною конституцією» («Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu»), префект нижчих класів мав фіксувати при вступі до школи прізвище учня-екстерна, місце його народження і вік та імена батьків або опікунів, ані реєстрів, що їх провадили вчителі, оцінюючи учнівські успіхи⁵.

Врешті, недоступним для дослідників залишається сприйняття школи її вихованцями. Відповідних реплік ми не знайдемо ні в документації Товариства, ні в мемуарах осіб, які замолоду навчалися по колегіях: адже «справжнє життя» в тогочасній свідомості асоціювалося з військовою чи публічною службою, і власне з цього зазвичай розпочинаються записи мемуаристів. Утім, нічого не додають і рідкісні винятки. Наприклад, білоруський шляхтич Олександр Скоробагатий згадку про шкільні роки у Віленській академії обмежує всього двома рядками: «Anno 1648. [...] 28 augusti posłano mię do Wilna ad tractanda studia. [...] Anno 1650. Februarius: Propter poestem w Wilnie ustały studia, odzyskano mię do domu»⁶. Такий же лапідарний у своїх спогадах литовський шляхтич Ян Владислав Почобут-Одлянницький, ще один вірогідний учень віленських єзуїтів:

Po zejściu z tego świata dobrodzieja rodzica, mało co bywszy w szkolach i mało co uczywszy się, a odsłużywszy chłopięce lata, ... wyprawili mnie ich m. panowie bracia starsi ... na służbę wojenną...⁷

Невтішна ситуація з джерелами робить запропоновану в цій статті спробу окреслити «колективний портрет» вихованців во-

⁴ Там само. С. 152.

⁵ Пор.: *Ratio studiorum. Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти* / Переклад Ростислава Паранька. Львів, 2008. С. 135, 141, 143, 168 (Видання Товариства Ісуса: *Studia rationis* 2).

⁶ Skorobohaty A. D. *Diariusz* / Opr. T. Wasilewski. Warszawa, 2000. S. 61–62.

⁷ Poczubut Odlanicki J. W. *Pamiętnik (1640–1684)* / Opr. A. Rachuba. Warszawa, 1987. S. 118 (про вірогідність навчання у Віленській академії див. передмову, с. 33).

линських колегій доволі ризикованою. Адже сам перелік студентів, який за поодинокими згадками реконструювала Тетяна Шевченко (мені вдалося його доповнити лише іменами 21 особи), є суто умовним. Для прикладу, в Луцькій колегії станом на 1616 рік нібито мало навчатися близько 300 осіб, натомість за період між 1613–1618 роками, який можна вважати більш-менш тотожним цьому часові, їх поіменно фіксується лише 59; у 1627 році, як скаржилися потерпілі, на Луцьку братську школу нібито напало «о двесте» єзуїтських «панов студентов», але поіменно в скарзі названо лише дев'ятьох⁸. Поза тим, поіменні згадки завжди носять випадковий характер, тож визначити імена батьків школяра, його соціальний статус та місце народження вдається далеко не завжди.

Натомість, мабуть, зайве говорити, наскільки важливою з перспективи розширення уявлень про тодішній соціум є така інформація. Адже «освітня революція», започаткована на українських теренах школами Товариства Ісуса, охопивши весь простір України-Руси — від Ярослава до Переяслава й Новгород-Сіверського, уперше сформувала тут відносно «масове» поле освітньої комунікації, спільне із західними взірцями, а відтак — фактично забезпечила відносно «масове» підґрунтя для тих масштабних культурних зсувів, які ми, послуговуючись образним висловом Дмитра Чижевського, називаємо поворотом України «обличчям до Заходу».

Варто нагадати й те, що саме єзуїтську модель шкільництва з останньої чверті XVI століття почали переймати православні та уніатські навчальні заклади — спершу Острозька та Львівська братська школи, далі Києво-Могилянська колегія й Володимирська та Холмська василіянські школи. Утім, перепліталися не тільки шкільні програми, а й вибір навчального закладу. За достатньо переконливий приклад може послужити випадок у родині Стрибилів, помітної київської шляхти православного віросповідання. Миколай, син Данила Стрибиля, у 1630 році навчався у класі поетики Острозької колегії⁹, натомість коли 1632 року у Києві було відкрито Петром Могилою Лаврську колегію, її учнем став двоюрідний брат Миколая

⁸ *Архив ЮЗР*. Ч. 1, т. 6. С. 584, 593.

⁹ Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво*. С. 271.

Стефан¹⁰, син Павла Стрибиля, Данилового брата (до речі, колишнього студента Замойської академії¹¹). Навчання у єзуїтів не вплинуло на конфесію острозького вихованця Миколая. Це підтверджує згадка 1634 року, з якої дізнаємося, що він був смертельно поранений у сутичці й похований братом Стефаном, могилянським вихованцем, у церкві свого с. Пилиповичі¹². Схожу ситуацію можна припускати і стосовно представників ще однієї київської шляхетської родини — Олекшичів: серед учнів Луцької колегії під 1617 роком згадується Абрагам Олекшич (Abrahamus Alexic)¹³, судячи з імені — протестант, а серед учнів Лаврської колегії — Олександр Олекшич¹⁴ (на жаль, рівень споріднення цих двох встановити не вдалося).

Оскільки нам відомо лише близько 70 імен учнів православних шкіл Волині й Київщини кінця XVI — середини XVII століття, то згадані переплетення підвищують інформативну вартість удвічі більшого переліку тутешніх єзуїтських вихованців. Адже ті й другі походили з однорідного соціального середовища, отримували, по суті, освіту однакового типу, і їхні життєві долі склалися після школи теж більш-менш однаково. Поіменний перелік єзуїтських вихованців, що буде використаний у моїх спостереженнях, узято з додатку до згаданої праці Тетяни Шевченко, де фіксується 145 учнів обох волинських колегій¹⁵. Доповнюю його 21 іменами, а саме:

¹⁰ Його ім'я стоїть під першою партією учнівської декламації 1632 року «*Eucharisterion*»: Українська література XVII ст. / Упор. В. І. Кречотень. К., 1987. С. 243.

¹¹ Paulus Teodori Strybył, distr. Kiouiensis записаний до каталогу Академії в 1613/14 році: *Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781* / Opr. H. Gmiterek. Warszawa, 1994. S. 84.

¹² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). Ф. 11, оп. 1, спр. 2. Арк. 286 зв.

¹³ Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво*. С. 263.

¹⁴ *Українська література XVII ст.* С. 244.

¹⁵ Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво*. С. 263–275.

Ім'я та прізвище	Роки згадок	Колегіум	Джерело
Олександр Білостоцький	1613	Луцький	ЦДІАУК. Ф. 24, оп. 1, спр. 3. Арк. 211
Ігнатій Кореницький	Перед 1616	Луцький	Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 138. Арк. 356
Олександр Немирич	1616	Луцький	Там само. Арк. 356
Ян Дужий	1616–1621	Луцький	Там само. Арк. 356 зв.
Олександр Гулевич-Дрозденський	1616–1621	Луцький	Там само
Матеус Горецький	1616–1621	Луцький	Там само
Щасний Кевлич	1616–1621	Луцький	Там само
Ян Куликовський	1616–1621	Луцький	Там само
Криштоф Чорноставський	1616–1621	Луцький	Там само
Костянтин Шкаревський (Скаревський)	1616–1621	Луцький	Там само
Томаш Шкаревський (Скаревський)	1616–1621	Луцький	Там само
Костянтин Хребтович-Богуринський	1624	Острозький	Niesiecki ¹⁶ , s. 87
Станіслав Вітвинський	Перед 1627	Луцький (?)	ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 61. Арк. 434
Валентій Моленда	1630	Острозький	Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 173. Арк. 666 зв.

¹⁶ Niesiecki K. *Herbarz polski, powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych* / Wyd. J. N. Bobrowicz. T. 3. Lipsk, 1839.

Ім'я та прізвище	Роки згадок	Колегіум	Джерело
Томаш Млодзяновський (гіпотетично) ¹⁷	Перед 1637	Луцький (?)	П'ятеро вірогідних родичів Томаша Млодзяновського згадуються у 1613–1652 роках як землевласники на Волині ¹⁸
Стефан Барський	1650	Луцький	НВВ ¹⁹ , с. 146
Станіслав Коцельський	1650	Луцький	Там само
Олександр Селецький	1650	Луцький	Там само
Ян Старуський	1650	Луцький	НВВ, с. 133
Міхал Ходоровський	1650	Луцький	Там само
Н. Пекулицький	1658	Луцький	Грушевський М. <i>Історія України-Руси</i> . Т. 10. С. 309

¹⁷ Ще як магістр, знаменитий єзуїтський теолог і проповідник був у 1644–1645 роках учителем синтаксими в Луцькій колегії (Там само. С. 246).

¹⁸ Станіслав та його син Войтех, власники с. Підбереззя Луцького пов. (зг. 1613, 1629, 1642 і 1652 років); Геронім та Максиміліан (зг. 1618 року у зв'язку з бійкою у Кременецькому пов.); Якуб (зг. 1621 і 1624 років у конфліктах із сусідами за пасіку в Кременецькому пов.).

¹⁹ *Національно-визвольна війна в Україні, 1648–1657*. Збірник за документами актових книг / Упор. Л. А. Сухих, В. В. Страшко. К., 2008.

За розподілом по колегіях використані мною згадки виглядають так:

Колегіум	Роки згадок	Число згаданих учнів	Число родин, з яких походили учні
Луцький	Між 1608/1611–1658	110	95
Острозький	1624–1647	56	51
Разом		166	146

Як бачимо, загальне число відомих на сьогодні імен учнів єзуїтських колегій Луцька й Острога є чималим — понад 160 осіб, причому про багато кого вдалося знайти якісь згадки — достатньо надійні про соціальний статус та місцепроживання родини, більш умовні про віросповідання, у кількох випадках — навіть про майбутні життєві кар'єри. На жаль, майже нічого не вдалося дізнатися про вік вихованців. Судячи з опосередкованих даних (зокрема, зі згадок про хлопця як про неповнолітнього та з біографій майбутніх єзуїтів, чий рік народження відомий), вік учнів міг коливатися в Луцькій колегії, де студії завершувалися поетикою і риторикою, між 12–15 і 18–20 роками, а в Острозькій колегії, де з 1629 року діяв клас філософії, сягати від 12–15 до 23–25 років.

Переважно шляхта, але строката

Більшість зафіксованих прізвищ належить особам шляхетського походження. До цього, проте, слід ставитися з певною обережністю. Адже чимало імен дійшло до нас завдяки шкільним панегірикам²⁰, що їх декламували/підписували зазвичай вихідці зі «значних» родин (до середини XVII століття волинські колегії надрукували три таких панегірики — два луцькі у 1615 і 1617 роках та один острозький 1630 року²¹). Характерно, що такої самої традиції дотримувалися

²⁰ За свідченням Тетяни Шевченко, в зібраному нею переліку 436 студентів-екстернів усіх 14 колегій, розташованих на українських теренах, 58,5 % відсотків прізвищ взято власне з панегіриків: Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво*. С. 153.

²¹ *Threnodiae in funere ... Nicolai Christophori Radivili*. Leopoli, 1615; *Applausus, quos in ... serenissimum Wladislaum Sigismundum ... Luceoriam ingrederetur*.

лися і в православних колегіях — Київській Лаврській та Києво-Могилянській. Це добре видно з панегіриків 1632 і 1633 років на честь Петра Могили: перший підписало 23 особи, всі за одним неясним винятком шляхтичі, другий — 13, з яких 12 є безсумнівними шляхтичами²². Ще одним джерелом, яке подає переліки імен єзуїтських вихованців, є судові протоколи про кримінальні ексцеси за їх участю.

Встановити соціальний статус учня тут складніше, оскільки шляхетське чи міщанське походження спеціально не оговорювалося — тих і других гродський суд кваліфікує як «студентів». Наприклад, у бійці 1634 року в Луцьку між школярами та міщанами брали участь «студенти» *Вацлав Богемчик* (як видно з самого іменування, простолюдин), особа неясного походження *Якуб Корманський*, попович «з Подтелича» *Андрій Сакович*, київський шляхтич «Клисинський» (треба *Клосинський*) та низка шляхетських синів з Волині²³. До бійки 1637 року ув'язалося вісім луцьких «студентів» — найімовірніше, шляхтичів. На користь цього свідчить згадка про образу честі та виклик на поєдинок: як заявляють «студенти», вони «в день неделный ... с птахами прохажалисе» понад річкую, коли на них, буцімто «без даня жадное причины», напали жовніри корогви Олександра Замоїського, «быками их називаючи и лаючи, соромотячи, на гонор и на уцстивое ... наступуючи, на поєдинок их правом заказаный вызывати казали»²⁴. Врешті, у 1650 році жовніри корогви Станіслава Гурського напали в Луцьку на господу, де мешкало п'ятеро «студентів» — теж, схоже, дрібних шляхтичів, котрі, звісно ж, представили себе в суді невинними ягнятами²⁵.

Cracoviae, 1617; *Panselene ... in funere ... Alexandri de Ostrog ducis in Zaslav*. Leopoli, 1630.

²² Панегірик 1632 року («*Eucharisterion*») див.: *Українська література XVII ст.* С. 239–256; панегірик 1633 року («*Mnemosyne*») див.: *Die älteste ostslavische Kunstdichtung 1575–1647* / Herausgeg. von H. Rothe. Giessen, 1976. 1. Halbband. S. 323–343.

²³ *Архив ЮЗР.* Ч. 1, т. 6. С. 681–685.

²⁴ ЦДАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 40. Арк. 208–210.

²⁵ *Національно-визвольна війна в Україні, 1648–1657.* С. 133, 146.

Загалом же, спираючись на згадки в джерелах та, почасти, на гербівник Адама Бонецького, соціальне походження учнів обох колегій можна представити так:

Колегіум	Учні шляхетського походження	Учні з простолюду	Не встановлено	Всього
Луцький	97 (88 %)	5 (5 %)	8 (7 %)	110 (100 %)
Острозький	52 (93 %)	3 (5 %)	1 (2 %)	56 (100 %)
Разом	149 (90 %)	8 (5 %)	9 (5 %)	166 (100 %)

Як бачимо, попри те, що різниця між Луцьком та Острогом у відсотковій пропорції незначна, можна все ж припускати дещо «демократичніший» склад луцьких вихованців. Хоча безсумнівних нешляхтичів тут фіксується лише п'ятеро: син луцького райці Олександра *Ян Бе[н]дерман*²⁶, попович *Андрій Сакович*, двоє *Томановичів* та хлопець без прізвища *Вацлав Богемчик*. Однак коли ми додамо до числа простолюдинів, як найімовірніше й було, вісьмох незієдентифікованих учнів, то їх число зросте в Луцькій колегії до 12 %. Врешті, взявши до уваги згадану вище специфіку джерел, які подають імена учнів, можемо вважати це число ще більшим.

Як видно з таблиці, 149 учнів є більш-менш певними шляхтичами. Якого ж статусу була ця шляхта? Троє з них — це аристократи з княжої родини Чорторійських, чиє навчання у волинських колегіях можна розцінити радше як символічний жест підтримки Товариства Ісуса. Адже одним із перших фундаторів-благодійників Луцької ко-

²⁶ Ян Бе[н]дерман (1600–1652), згадуваний серед учнів колегії упродовж 1615–1621 років, з середини 1620-х був підписком Коронної канцелярії, дослужився до королівського секретаря, а з 1631 року — шефа Руської метрики, причому іменував себе «шляхетним», хоча волинська шляхта закидала йому плебейське походження, вимагаючи його заміни. Його біографію див.: Кулаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*. Острог–Львів, 2002. С. 169–170. Про навчання в колегії у 1615 році див.: Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво*. С. 263; у 1616–1621 роках: ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 138. Арк. 356 зв. Сам Бе[н]дерман у 1637 році писав про себе, що він у Луцьку «litteris operam dedi», себто скінчив граматичні класи: *Acta nuntiaturae Poloniae. T. XXV: Marius Filonardi (1636–1643), vol. 2 (1 XI 1636 — 31 X 1637)* / Ed. T. Chynczewska-Hennel. Cracoviae, 2006. P. 333.

легії був Юрій Іванович Чорторійський, котрий, за непідтвердженим свідченням, сам навчався у Віленській єзуїтській академії²⁷. Тож не дивно, що його син *Миколай Єжи*, згодом волинський каштелян (1633–1655), далі воевода подільський (1655–1657) і волинський (1657–1662), перед виїздом у звичну для людей свого кола закордонну освітню мандрівку пройшов нижчі класи Луцької школи²⁸ — орієнтовно між 1608 і 1611 роками. Пізніше, перед 1638 роком, тут же розпочинав студії старший син Миколая Єжи, *Казимир Флоріан*, майбутній познанський і куявський єпископ, наприкінці життя, у 1673–1674 році, примас²⁹. Врешті, під 1645 році у класі філософії Острозької колегії фіксується його молодший син *Ян Кароль* («Czartoryski Carol»³⁰), що в 1653–1679 роках був кременецьким старостою³¹.

Десятеро учнів Луцької та семеро Острозької шкіл — це вихідці з родин найпомітнішої шляхти, що посідала земські уряди, ба навіть один сенаторський. У Луцьку, зокрема, до таких належали: *Андрій Болбас-Ростоцький* (зг. 1615–1617), брат двох кременецьких земських писарів — Олександра Федоровича (1615–1625) й Івана Федоровича (1625–1650) Болбасів³²; *Каспер Будзинський* (зг. 1615), ймовірно, син волинського мечника 1610–1634 років, далі холмського підкоморія 1634–1642 років Яна Будзинського (Budzyński, Bądzński)³³;

²⁷ Про його участь у створенні Луцької колегії див.: Załęski S., S J. *Jezuici w Polsce*. Т. 4. Kraków, 1905. S. 935. Уточнення дати смерті й міркування про конфесію князя: Довбищенко М. *Розгадані таємниці князів Чорторійських (родинні зв'язки, маєтки та релігійне життя)* // Історичний журнал. 2004, № 10–11. С. 3–16. Згадка про навчання у Віленській академії без посилання на джерело: Stecki J. T. *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*. Kraków, 1888. S. 21.

²⁸ Latacz E. // PSB. Т. 4. Kraków, 1938. S. 294–295.

²⁹ Piwarski K. Там само. С. 281–282.

³⁰ Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво*. С. 264.

³¹ Nieć J. // PSB. Т. 4. S. 276–277 (тут про навчання в Острозі не згадано). Див. також: *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy* / Opr. M. Wolski. Kórnik, 2007. S. 159.

³² *Urządnicy wołyńscy*. S. 49.

³³ Там само. С. 138. Перебування на уряді підкоморія: *Urządnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy* / Opr. H. Gmiterek i R. Szczygiel. Kórnik, 1992. S. 218.

Стефан Горайн (зг. 1615), молодший син Івана Богушовича Горайна, кременецького земського підсудка 1623–1640 років³⁴, брат Миколая Горайна, володимирського земського писаря 1633–1647 років³⁵; *Дмитро Гулевич* (зг. 1615), онук володимирського войського 1566–1601 років Василя Гулевича³⁶; *Михайло Загоровський* (зг. 1615 року), син луцького земського підсудка Андрія Петровича Загоровського й княжни Галшки Порицької³⁷; *Андрій Жабокрицький* (зг. 1634) — ймовірно, онук кременецького земського судді 1590–1615 років Януша Жабокрицького³⁸, син котрогось із трьох Янушових синів, що навчалися з 1595 року у Замойській академії³⁹, а згодом займали помітне місце серед волинської шляхти⁴⁰; *Олександр Немирич* (зг. 1616 року), онук київського земського судді 1566–1598 років Єсифа Івановича Немирича⁴¹; *Самійло Павлович* (зг. 1615), небіж Яроша Дем'яновича Павловича, володимирського земського писаря 1617–1632 років⁴²; *Ян Прусиновський* (зг. 1615), онук Адама, володимирського підкоморія 1597–1613 років⁴³; *Даніель Стемпковський* (зг. 1615), онук брац-

³⁴ *Urządnicy wołyńscy*. S. 163.

³⁵ Там само. С. 109.

³⁶ Boniecki A. *Herbarz polski*. Т. 7. Warszawa, 1904. S. 399; *Urządnicy wołyńscy*. S. 125.

³⁷ Ворончук І. *Родоводи волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст.* К., 2009. С. 230.

³⁸ *Urządnicy wołyńscy*. S. 56.

³⁹ *Album studentów Akademii Zamojskiej*. S. 43.

⁴⁰ Наприклад, підписи двох із них (Олександра та Івана) стоять на акті обрання волинських каптурових суддів 1632 року, а Олександр брав участь в елекції Владислава IV: *Архив ЮЗР*. Ч. 2, т. 1. С. 175, 178, 319.

⁴¹ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy* / Опр. Е. Janas і W. Kłaczewski. Kórnik, 2002. S. 55.

⁴² *Urządnicy wołyńscy*. S. 109.

⁴³ Там само. С. 177. Пізніше Адам Прусиновський був белзьким каштеляном (1613–1617) і белзьким воеводою (1617–1619): *Urządnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej*. S. 256. Його син Олександр, батько Яна, фіксується як власник п'яти сіл у Володимирському пов., який сплачує з них подимне у 1629 році: Баранович О. *Залюднення України перед Хмельниччиною*. Ч. 1: *Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст.* К., 1930. С. 82.

лавського каштеляна Мацея, син Габріеля, який після смерті батька у 1634–1655 роках обіймав той самий уряд, а окрім того, був упродовж 1636–1643 років володимирським старостою⁴⁴.

В Острозі, окрім Яна Кароля Чорторийського, хлопців зі «значних» родин фіксується шестеро: *Миколай Вилежинський* (зг. 1630) з родини слуг «Острозького Дому», можливо — син чи небіж Яна Вилежинського, у 1623–1624 роках волинського скарбника, у 1624–1636 роках підчашого⁴⁵; *Станіслав Єловицький* (зг. 1630), син Захарія Савовича Єловицького, шефа Руської метрики впродовж 1594–1629 років, з 1619 року київського стольника⁴⁶; *Казимир Єло-Малинський* (зг. 1630), син волинського хорунжого Данила Єло-Малинського⁴⁷; *Людвик Ланцкоронський* (зг. 1630), син на той час уже покійного († 1619) сандомирського підкоморія Збігнева⁴⁸; *Миколай Стрибиль* (зг. 1630), небіж київського войського 1626–1636 років Петра і київського чашника 1594–1633 років Філона Стрибилів⁴⁹; *Костянтин Хребтович-Богуринський* (зг. 1624 року), свояк київського підкоморія Стефана Немирича, двоюрідний брат Юрія Немирича⁵⁰; *Ян Чолганський* (зг. 1630), онук володимирського войського 1631–1634 років Андрія Чолганського⁵¹.

Більшим є відсоток шляхтичів із числа місцевих зем'ян — людей достатньо поважних, які, проте, земських урядів не посідали. В Луцьку, для прикладу, серед таких бачимо: *Олександра Білостоцького* (зг. 1613), сина кн. Маруші Воронецької, нащадка давньої шля-

⁴⁴ *Urządnicy wołyńscy*. S. 182.

⁴⁵ Там само. С. 185.

⁴⁶ Кулаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики*. С. 160; *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego*. S. 281.

⁴⁷ Бірюліна О., Довбищенко М. *Забуті імена української історії: шляхетська родина Єло-Малинських // Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 9. Дрогобич, 2005. С. 497.

⁴⁸ Boniecki A. *Herbarz polski*. Т. 13. S. 346–347.

⁴⁹ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego*. S. 324.

⁵⁰ Litwin H. *Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejtmowa, 1569–1648*. Warszawa, 2009. S. 136.

⁵¹ *Urządnicy wołyńscy*. S. 160.

хетської родини дідичів сіл Білосток і Городище⁵²; трьох хлопців із розгалуженого роду Гулевичів (зг. 1615): *Марка Гулевича-Долзького*, сина королівського ротмістра Михайла Янушовича⁵³, та *Семена й Олександра Гулевичів-Дрозденських*, синів Гнівоша та Анни Вітонизької⁵⁴; *Самійла Долмата-Ісайковського* (зг. 1627), сина королівського дворянина Івана Долмата й кн. Євдоксії Федорівни Горської, власника сіл Єловичі й Ворсин Луцького пов.⁵⁵; *Ремізіана Мишку* (зг. «перед 1630») — сина або володимирського вїйта 1620–[1632] років Михайла Мишки-Холоневського, або Миколая чи Степана, двох тогочасних дідичів с. Холонів Луцького пов.⁵⁶, та ін. В Острозі серед учнів такого соціального рівня фіксується, для прикладу, *Н. Масальський* (зг. перед 1647) — син котрогось із трьох згадуваних у 1630–1640-х роках представників волинської гілки здрібнілих князів Масальських: Кирика Юрійовича, Івана чи Василя⁵⁷.

Серед менш помітних тогочасних волинських та київських зем'ян-дідичів, чиї сини навчалися в Луцьку або Острозі, можна також згадати *Абрагама Олекшича*, *Щасного Кевлича*, *Яна Куликовського*, *Петра Окорського*, *Андрія Скринського*, *Михайла Ходоровського* та ін.

Невелику групу складають сини адвокатсько-канцелярської дрібноти, яка від кінця XVI століття подеколи формувала цілі «канцелярські династії», переміщаючись по території, де діяло «волинське право» (у Волинському, Київському, Брацлавському, а з 1635 року — й у новоствореному Чернігівському воєводствах). Зокрема, за моїми підрахунками, здійсненими на підставі понад 400 встановлених імен, майже 50 таких родин «делегували» на канцелярські служби по декілька осіб, причому з різних поколінь,

⁵² Boniecki A. *Herbarz polski*. Т. 1. S. 191.

⁵³ Там само. Т. 7. С. 398.

⁵⁴ Там само. С. 394–395.

⁵⁵ Wolff J. *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa, 1895. S. 146; Баранович О. *Залюднення України*. С. 71.

⁵⁶ Кулаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики*. С. 248; згадки про Миколая і Степана див.: Баранович О. *Залюднення України*. С. 64 (1629 рік); *Архив ЮЗР*. Ч. 2, т. 1. С. 175 (1632 рік).

⁵⁷ Wolff J. *Kniaziowie litewsko-ruscy*. S. 235.

що переміщувалися з однієї канцелярії до іншої⁵⁸. Згідно з «волинським правом» (Литовським Статутом 1566 року), вони мусили бути «осілими» шляхтичами, себто мати якийсь землеволодіння. Насправді ж, як видно з адвокатських випадів у судових процесах, це правило або порушувалося, або «осілість» виглядала вельми сумнівно⁵⁹, що перетворює контингент людей, які годувалися з судово-канцелярського хліба, на вельми строкату групу. Через дрібний соціальний формат цих людей точний зв'язок спорідненості в тій чи тій родині встановити неможливо, проте фіксація відповідних прізвищ говорить сама за себе. Зокрема, в Луцькій та Острозькій колегіях навчалися такі вихідці з «канцелярських династій», як: *Миколай Волосович* (зг. 1627): кременецьким гродським регентом у 1616–1638 роках був популярний адвокат Іван Волосович, а серед володимирських гродських підписків під 1654 роком фіксується *Яцько Волосович*⁶⁰; *Гілярій Козловський* (зг. 1627): двоє Козловських, Семен та Лаврін, упродовж 1603–1624 років неодноразово згадуються як возні⁶¹, а Станіслав Козловський був у 1629–1630 роках міським писарем у м. Сокалі на Волині⁶²; *Іван Кратович* (зг. 1630): старшим підписком у Кременецькій канцелярії впродовж 1593–1616 років був популярний адвокат Мартин Кратович (у 1598 році йому закидали «неосілість»), його син Гаврило починав у 1602 році як київський гродський підписок, у 1607–1612 роках був тут же земським регентом⁶³, а ще один, невідомий на ім'я, Кратович зафік-

⁵⁸ Яковенко Н. *Матеріали до персонального складу канцелярії Волині, Наддніпряничини та Східного Поділля (Остання третина XVI – середина XVII ст.) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.* Київ–Львів, 2004. С. 325–326; іменний перелік: с. 326–355.

⁵⁹ Випадки його сумнівності див.: Старченко Н. *Умоцвані — прокуратори — приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії.* Вип. 1. К., 2002. С. 117–118.

⁶⁰ Яковенко Н. *Матеріали до персонального складу канцелярії.* С. 344, 335.

⁶¹ *Кременецький земський суд. Описи актових книг / Ред. І. Л. Бутич. К., 1965.* Вип. 2: Книги № 12–22 (1601–1614 роки). С. 108, 286; Там само: Вип. 3: Книги № 23–35 (1616–1625 роки). С. 64, 249 та ін.

⁶² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 173. Арк. 774 зв.

⁶³ Яковенко Н. *Матеріали до персонального складу канцелярії.* С. 343, 339.

сований під 1629 роком як підписок Руської канцелярії Волинської метрики⁶⁴; *Олександр Селецький* (зг. 1650 року), нащадок київського мірника початку XVII століття Лавріна Селецького⁶⁵; *Ян Старуський* (зг. 1650) — можливо, син чи онук київського адвоката Лавріна Старухи⁶⁶, та ін. Аналогічні приклади можна навести щодо родин, з яких походили єзуїтські вихованці *Іван Грабовецький*, *Ян Ляховський* (*Ляхович?*), *Ян Скулимовський*, *Лукаш Соботкевич* (*Соботкович*), *Олександр і Бенедикт Третьяки*, *Павло Улановський*, *Павло Янчинський*.

Окреслені вище соціальні групи суттєво поступаються за чисельністю ще одній групі, яка обіймала широко витлумачену службову шляхту — людей, які або безпосередньо служили князівським родинам, або тримали маєтки «з княжої руки» під умовою служби, або й просто перебували під протекторатом «княжого дому» як його клієнти, відслуговуючи опіку разовими послугами. За характерний приклад можуть послужити Богдашевські, нащадки рівненського боярина Сасина Богдашевського, який жив наприкінці XV — на початку XVI століття, тримаючи під умовою служби князям Острозьким с. Богдашів. У першій чверті XVII століття щонайменше четверо осіб з цієї родини були надалі тісно пов'язані з «Острозьким Домом»: Гаврило тримав від Олександра Острозького села Солонку та родинний Богдашів у Рівненській волості⁶⁷; не вказаний на ім'я Богдашевський служив Янушу Острозькому, отримавши у винагороду після смерті князя 1620 року «koncerz i strzemiona s turkusami i czołdar aksamitny szagny»⁶⁸; Ян тримав у 1629 році від дочки князя Олександра Анни Алоїзи села Курмань і Горки в Звягольській волості, а Мацей тоді ж —

⁶⁴ Кулаковський П. *Руська (Волинська) метрика*. С. 184.

⁶⁵ Яковенко Н. М. *Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI — першої половини XVII ст. // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Упор. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова та ін. К., 1991. С. 14.*

⁶⁶ Пор. згадку про нього 1621 року: ЦДІА України у Львові. Ф. 134, оп. 1, спр. 1137. Арк. 30 зв.

⁶⁷ Ковальський Н. П. *Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII века. Структура источниковой базы*. Днепропетровск, 1982. С. 73.

⁶⁸ Biblioteka Jagiellońska, oddział rękopisów, rps 5491, t. 1, k. 129.

від іншої Олександрової дочки Катерини (формально — від її чоловіка Томаша Замоїського) села Ходоси і Решоцьк Рівненської волості⁶⁹. Ким доводився згаданим особам учень Луцької колегії *Ян Богдасевський* (зг. 1633), встановити не вдалося, проте не викликає сумніву його походження саме з цієї родини.

Що ж до клієнтарного зв'язку, який зазвичай теж тягнувся корінням із колишніх «потомствених» служб, котрі з часом пом'якшилися до клієнтарної залежності, то тут можна навести за приклад Павловичів, нащадків Івана Павловича, боярина померлого в 1539 році князя Іллі Костянтиновича Острозького. Четверо Іванових синів продовжували служити Острозьким, натомість з-поміж онуків безпосередньо підлягали князям, тримаючи від них землю, лише діти старшого сина Михайла, тоді як решта формально незалежнися, однак і надалі перебувала під протекцією Острозьких. Наприклад, один зі згаданих онуків, Ярош Дем'янович, дядько учня Луцької колегії *Самійла Павловича* (зг. 1615), розпочинав кар'єру як слуга Януша Острозького — гродським писарем у 1615–1616 роках⁷⁰ у належному князеві Володимирському старостві, але вже в 1617 році (ясно, за підтримки патрона) був обраний володимирським земським писарем⁷¹; станом на 1629 рік володів на дідичному праві селами Овадно й Марковичі у Володимирському повіті⁷².

Аналогічні приклади службового чи клієнтарного зв'язку (за браком джерел це часто не надається на розрізнення) можна навести стосовно родин, з яких походили такі учні волинських колегій, як: *Юзеф Бачинський*, *Стефан Жван-Делешкан*, *Єжи Желіславський* та інші, чиї родичі були пов'язані з князями Збараськими й Вишневецькими; *Станіслав Рокицький* та *Миколай і Криштоф Чурило-Оленські* зі службової шляхти князів Корецьких; *Матей Сморовський* з родини слуг князів Чорторійських; кілька десятків вихідців зі слуг «Острозького Дому». Врешті, частина хлопців походила з дрібношляхетських родин, що служили різним патронам, як, напри-

⁶⁹ Баранович О. *Залюднення України*. С. 41, 44.

⁷⁰ Яковенко Н. *Матеріали до персонального складу канцелярій*. С. 333.

⁷¹ Перша згадка під 10 серпня 1617 року: ЦДДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 49. Арк. 597 зв.

⁷² Баранович О. *Залюднення України*. С. 83.

клад, Поплавські. Дехто з останніх був пов'язаний із Острозькими, дехто з Вишневецькими, а дехто здобувся на незалежний маєток у Володимирському пов.⁷³, проте встановити, з якої саме гілки походив учень Луцької колегії *Станіслав Поплавський* (зг. 1617), на даний момент неможливо.

Узагальнено розподіл вихованців шляхетського походження за згаданими вище соціальними групами можна представити так:

Вихідці зі шляхти	Колегіум		
	Луцький	Острозький	Разом
Родини магнатів та земських урядників	13 (14 %)	7 (13 %)	20 (13 %)
Родини зем'ян-дідичів	24 (25 %)	3 (6 %)	27 (18 %)
Родини службової шляхти (у т. ч. зем'ян-державців)	43 (44 %)	36 (69 %)	79 (53 %)
Родини «канцелярської шляхти»	9 (9 %)	4 (8 %)	13 (9 %)
Не встановлено	8 (8 %)	2 (4 %)	10 (7 %)
Разом	97 (100%)	52 (100 %)	149 (100 %)

Як бачимо з таблиці, різниця між складом шляхетської молоді Луцької та Острозької колегій доволі опукла. Якщо урядницька шляхта обирала для своїх дітей той чи той колегіум нарівно, то вихідців із родин рядових дідичів учетверо більше не в приватному князюму Острозі, а в «столичному» Луцьку. Натомість діти службової шляхти концентруються, і то з великою відсотковою перевагою (69 % проти 44 %), саме в Острозі, що й не дивно, бо здебільшого йшлося про родини, пов'язані з «Острозьким Домом».

Ця перевага виглядатиме ще помітнішою, коли пригадаємо, що Луцьку колегію було засновано 1608 року, а Острозьку перед 1625 роком, себто близько двох десятиліть просто не було з чого вибирати. Щоправда, близько 1619 року відкрилася Луцька братська «греко-латино-словенська» школа (судячи зі стату-

⁷³ Це спадкоємці Еразма, які в 1623 році судилися з Олександром Прусиновським за с. Бубнів, та Ян, що 1629 року тримав у заставі від невказаної особи частину Берестечка: *Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства), 1569–1673*. К., 2002. С. 630 (№ 211); Баранович О. *Залюднення України*. С. 73.

ту 1624 року — з граматичними класами й початками риторики⁷⁴), проте обслуговувала вона переважно міщанський контингент самого Луцька. Із 13 відомих імен її учнів за 1627–1639 роки лише три належать вірогідним шляхтичам (Павло Подгорський, Василь Грабовський і Н. Гулевич), решта — це характерні міщанські іменування: Яким Левкович, Степан Полумеркович та ін.⁷⁵ Так само здебільшого міщанською була й Володимирська соборна школа, реформована київським унійним митрополитом Іпатієм Потієм близько 1609 року до рівня граматичної з початками поетики й риторики. З відомих мені 15 імен її учнів за 1613–1640 роки⁷⁶ шляхти належить шість (Захаріяш та Олександр Баковецькі, Миколай Воротницький, Стефан Грибовицький, Н. Каменський, Федюшко Хибовський⁷⁷), решта — міщанам, причому не лише володимирським (наприклад, серед учнів згадується син острозького міщанина Андрій Авдієвич⁷⁸).

Не менш показовим здається й те, що 11 з-поміж 20 луцьких учнів, згаданих до 1625 року, себто до відкриття Острозької колегії, походили з родин, службово пов'язаних із князями Острозькими й Заславськими. За добрий приклад тут можуть послужити двоє синів Петра Андрійовича Жджарського, чий батько тримав наприкінці XVI століття «з руки» Заславських маєток у Заславській волості, сам Петро (вже «з руки» Анни Алоїзи Острозької) володів с. Лісівці

⁷⁴ Див. «Артикули» та «Порядок школьний» 1624 року: *Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст. Тексти і дослідження* / Ред. В. І. Шинкарук, В. М. Нічик, А. Д. Сухов. К., 1988. С. 45.

⁷⁵ Згадки про учнів цієї школи див.: *Архив ЮЗР*. Ч. 1, т. 6. С. 596, 687, 754; Ісаєвич Я. Д. *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.* К., 1966. С. 140.

⁷⁶ Ці імена зафіксовано: *Архив ЮЗР*. Ч. 1, т. 6. С. 446–447; ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 45. Арк. 500; спр. 51, арк. 207; спр. 75, арк. 398 зв. і 247 зв.

⁷⁷ Неясно, чи був шляхтичем Федір Ярмоген, син «пана Івана Ярмогена», згаданого серед учасників шкільної «процесії» 1613 року: ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 45. Арк. 500. Інший Ярмоген, Василь, був підписком Володимирської канцелярії, популярним у 1618–1639 роках адвокатом: Яковенко Н. *Матеріали до персонального складу канцелярій*. С. 333.

⁷⁸ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 51. Арк. 207 і зв.

в Київському воев.⁷⁹, а його сини, *Петро й Андрій Жджарські*, фіксуються як вихованці луцьких єзуїтів, відповідно, під 1615 і 1617 роками. Після відкриття Острозької школи число осіб, пов'язаних з «Острозьким Домом», у Луцьку різко зменшується: мені вдалося нарахувати лише п'ятеро юнаків, які тут навчалися після 1625 року: *Ян Богдашевський, Войтех Вирозембський (Вирожембський), Олександр Довгерд-Заблоцький, Войтех Соломинський (Солома) та Адам Щуцький*. У кожному з цих п'яти випадків можна припускати або «емансипацію» колись залежної місцевої шляхти (як для вже згадуваних Богдашевських), або перехід на службу до «кращого пана», що було достатньо типовим серед дрібної шляхти-прибульців (для прикладу, Кунатів-Вирозембських⁸⁰ чи Щуцьких⁸¹), або втрату протекторату після переходу острозьких володінь в інші руки, що потягло за собою зміни в долі багатьох слуг «Острозького Дому» (як у випадку з Довгердами-Заблоцькими: дехто з них надалі служив Заславським⁸², а дехто пішов на новий хліб).

Переорієнтація слуг «Острозького Дому» з Луцька на Остріг зрозуміла: адже після 1625 року вони отримали «свою» колегію, тож не дивно, що абсолютна більшість з-поміж згаданих тут 36 вихідців із родин службової шляхти належала до княжих слуг чи клієнтів. Єдину пряму мотивацію такого вибору місця студій подає

⁷⁹ *Архив ЮЗР*. Ч. 7, т. 1. С. 385.

⁸⁰ Їхній вірогідний предок Кунат згадується серед служебників Василя-Костянтина Острозького у 1575 році: ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 15. Арк. 191 зв.

⁸¹ Щуцькі, вихідці з Руського воев., уперше фіксуються на службах Острозьким у 1587 році, коли князь Василь-Костянтин надає Войтехові Щуцькому с. Березову Луку в Красилівській волості: Archiwum Główne Aktów Dawnych, Archiwum Zamoyskich, rps 2899, k. 40. З-поміж пізніших заслуговує на згадку Станіслав Щуцький, «козак» князя Януша, якому після смерті пана 1620 року відписані «delija biała i dołoman zielony»: Biblioteka Jagiellońska, oddział rękopisów, rps 5491, t. 3, k. 129.

⁸² Наприклад, Ольбрахт, «син Заблоцького», довірений слуга Василя-Костянтина Острозького, який зберігав ключі від скринь з майновими паперами, у 1629 році тримав три села в Звягольській і Суразькій волостях від Анни Алоїзи, а Самійло (його брат?) — тоді ж, однак уже від Владислава Домініка Заславського, с. Бударж Дубенської волості: Баранович О. *Залюднення України*. С. 36, 41, 96.

дещо раніше джерело — заповіт 1606 року Миколая Зорі (Зорки), боярина князя Василя-Костянтина Острозького. Зоря просить опікунів, щоб після його смерті перемістили сина Петруся зі школи в Гощі, де той учився, до Острозької школи, «абы на потом годнейший до служб княжат их милостей быти могл»⁸³. Відтак, як стара Острозька школа («академія»), так і нова — єзуїтська, щедро забезпечена Анною Алоїзою Острозькою⁸⁴, орієнтувалися передусім на «слуг Дому», готуючи кадри для «імперії Острозьких». Показово, зокрема, що Острозький колегіум — єдиний з-поміж розташованих на українських теренах — мав, крім традиційної бурси для бідних учнів, ще й спеціальний будинок («конвікт»), де безкоштовно утримувалося 20 осіб «шляхетної волинської молоді». Під назвою Collegium nobilium pro iuventute nobilitatis Volhynensis його створили 1640 року за ініціативою Анни Алоїзи, котра забезпечила конвікт не лише будинком, а й прибутками з двох містечок та сімох сіл⁸⁵.

Завершуючи огляд шляхетського складу волинських колегій, годилося б сказати, звідки походили учні, що тут навчалися. Але на це питання можна з певністю відповісти лише стосовно синів магнатів та урядницької й дідичної шляхти. Більшість із них народилося на Волині, хоча є декілька вихідців з Київського воеводства. Так, не викликає сумніву київське походження уже згаданих *Олександра Немирича, Абрагама Олекшича, Олександра Селецького, Миколая Стрибиля, Костянтина Хребтовича-Богуринського, Щасного Кевлича* (зг. 1616–1621)⁸⁶, братів *Костянтина й Томаша Скарєвських (Шкарєв-*

⁸³ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 4. Арк. 332.

⁸⁴ Між 1624–1641 роками княгиня надала колегії три містечка, 22 села, кілька міських ділянок в Острозі й будинок тут же для конвікта і замський будинок для бурси: Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво*. С. 130–133.

⁸⁵ Там само. С. 132. Під 1641 роком згадується ще один «конвікт» у Новгороді-Сіверському (Там само. С. 143), але чи це був окремих дім для шляхти, чи традиційна бурса — неясно.

⁸⁶ Кевличам-Бражинським, імовірним вихідцям з Литви, вже 1572 року належав двір у Житомирі (*Źródła dziejowe*. Т. 20. S. 35); з 1580-х років вони згадуються як власники с. Старосільців і частини Корчева (ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 1. Арк. 130, 166).

ських) (зг. 1616–1621)⁸⁷ та *Н. Пекулицького* (зг. 1658)⁸⁸. Судячи зі згадок у джерелах, імовірними уродженцями Київщини могли також бути *Абрагам Кавецький*, *Н. Клосинський*, *Малхер Ковальський*, *Юрій Корсак*, брати *Бенедикт* і *Олександр Третьяки*.

Натомість коли мова заходить про «канцелярську шляхту», встановити це проблематичніше у зв'язку зі згаданою вище «професійною мобільністю» цих людей. Ще важче судити про місце народження вихідців зі службової шляхти, чия батьківщина була там, де мешкав патрон. Надійно прив'язані до своїх маєтків лише волинські «потомствени слуги» (це переважно служебники та клієнти Острозьких), натомість де народилися учні, чие родове коріння тягнеться з Холмщини, Белжчини, Перемишльщини, Львівщини, Мазовії чи ще звідкись, у більшості випадків неясно. Адже ми не знаємо, відколи їхні батьки/родичі стали служити тим чи тим патронам та за яку «осілість» вони могли зачепитися на українських теренах.

Ось виразний приклад: серед учнів Острозької колегії під 1630 роком фіксується *Ioannes Carolus* (Йоган Кароль) *Фаренсбах*. Клієнтарний зв'язок Фаренсбахів з Анною Алоїзою Острозькою започаткувався через її покійного чоловіка — великого литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича. Вольдемар, перший з-поміж курляндської шляхти Фаренсбахів, що перемістилися до Речі Посполитої, був за поданням Ходкевича у 1617–1618 році намісником Лівонії⁸⁹. Його

⁸⁷ Зокрема, білоцерківським підстаростою був у 1571 році Остафій Скаревський (НБУ ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису, ф. І, № 4104, арк. 5), а його нащадки Ян і Миколай платили в 1628 і 1640 роках податок із с. Монастирище (*Архів ЮЗР*. Ч. 7, т. 1. С. 401; ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 9. Арк. 867).

⁸⁸ Це — «сестренець» Павла Тетері: у 1658 році гетьман переправив хлопця з охопленої війною Київщини на Волинь: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 10. С. 309. Його батьком міг бути або Ілляш Пекулицький, власник с. Кишенці поблизу Черкас, якому в 1650 році Богдан Хмельницький надав універсал на «послушенство» підданих (*Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657* / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. К., 1998. С. 99), або товариші Війська Запорозького Яків чи Іван, (ре)нобілітовані на сеймі 1659 року: *Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 pp.* / Підг. П. Кулаковський. Острог–Варшава–Москва, 1999. С. 137–139.

⁸⁹ Herbst S. // PSB. Т. 6. S. 371.

II. ТЕРИТОРІЯ ВІРИ

брат Йоган брав участь як ротмістр у Хотинській війні 1621 року⁹⁰, очолюваній Ходкевичем, а після смерті гетьмана († 24.IX.1621) Анна Алоїза отримала «в спадок» патронат над дітьми Йогана — Габріелем і Рафалом. Сином Габріеля від шлюбу з Н. Киселівною і був вихованець острозьких єзуїтів Йоган Кароль, який згодом, у 1674 році, посів титулярний уряд овруцького ловчого, а в 1688 році — київського мечника⁹¹. Територіальна прив'язка обох урядів, як і локалізація ймовірного маєтку матері, Киселівни⁹², дозволяють припускати, що місцем народження хлопця могла бути Київщина.

Загалом же, за дуже умовними підрахунками, місце народження вихованців обох колегій (і шляхтичів, і простолюдинів) можна представити так:

Регіон	Колегіум		
	Луцький	Острозький	Разом
Волинь	67 (61 %)	37 (66 %)	104 (63 %)
Київщина	14 (13 %)	6 (11 %)	20 (12 %)
Холмщина, Белжчина, Підляшшя та ін.	11 (10 %)	6 (11 %)	17 (10 %)
Не встановлено	18 (16 %)	7 (12 %)	25 (15 %)
Разом	110 (100 %)	56 (100 %)	166 (100 %)

Як бачимо, і в Луцькій, і в Острозькій школах понад дві третини учнів були місцевими, волинськими, а решта у відсотковому відношенні розкладається практично порівну.

Католики, православні/уніати, протестанти

Погляд на єзуїтські школи як на головного винуватця католизації руської шляхти донині залишається для української історіографії замалим не аксіомою. Адже українська редакція «чорної легенди»

⁹⁰ Podhorodecki L., Raszba N. *Wojna chocimska 1621 roku*. Kraków, 1979. S. 335.

⁹¹ Boniecki A. *Herbarz polski*. T. 5. S. 157–158.

⁹² Ким вона доводилася Адамові Киселю, який у 1620–1640-х роках володів 18 населеними пунктами у Київському воєводстві, неясно. Перелік маєтків Киселя див.: Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge, Mass., 1985. P. 216–223.

єзуїтів, започаткованої ще в добу Просвітництва, ставила на карб Товариству Ісуса не стільки ретроградство, скільки цілеспрямований «полов православних душ»: саме цим висловом завершує свій, доволі детальний, огляд єзуїтського шкільництва Михайло Грушевський. За його оцінкою (на той час узвичаєною), воно давало не так знання, як «зверхню дресуру ума», а в конфесійному аспекті являло собою «табори войовничого католицизму, що зазначав свій воєнний дух різними виступами супроти протестантів, православних»⁹³. Утім, історик змушений визнати:

... близькість і дешевість єзуїтських шкіл (навіть безплатних в теорії) та те, що в головнім вони відповідали вимогам пересічної суспільности, яка для дітей бажала оглади, зверхніх прикмет освіти, легкоти й гладкоти в вислові й письмі, знання латинської мови, натиканої блискотками «ерудиції». І єзуїтські школи не переставали наповнятися учениками⁹⁴.

Люди кінця XVI–XVII століття й справді «голосували ногами» за навчальні заклади єзуїтів, керуючись тими самими міркуваннями, що й побожний православний, брацлавський каштелян Василь Загоровський, який у своєму заповіті 1579 року просив опікунів, аби відправили його синів до Віленської єзуїтської академії, «бо там фалят дітям добрую науку»⁹⁵. Натрапляємо, проте, й на гострі звинувачення єзуїтів у «полові душ», як ось тут:

Аж ты дал синка своего, дал до проклятои школы, а зłaszcza до научаня дiаволского вызуитов. Аж они там твоего сынка русинка, за-смаковавши ему поганую дiаволою науку, ошукали. [...] Аж юже и на віру свою святую правдивую як пес щекает, и на тебе отца, и на матер на свою, и на увес род свой, и віры, и языка своего много-славного святого вырекается російского⁹⁶.

⁹³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 6. С. 445–456 (цит. с. 453).

⁹⁴ Там само. С. 455.

⁹⁵ *Архив ЮЗР*. Ч. 1, т. 1. С. 74.

⁹⁶ Анонімний полемічний текст першої половини XVII століття; цит. за: Мицько І. З. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)*. К., 1990. С. 71.

Проте сумнівно, аби полемічні ламентатії такого роду суттєво впливали на загал. Відомі сьогодні випадки навчання в єзуїтських школах ієрархів Православної Церкви (пор. полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького⁹⁷ чи місцеблюстителя московського патріаршого престолу Стефана Яворського⁹⁸), як і сама орієнтація православного шкільництва на єзуїтську модель освіти, дозволяють припускати, що більшість православних не вбачала в колегіях Товариства Ісуса загрози «благочестю». З огляду на сказане конфесійна належність учнів волинських колегій, розташованих у стабільному православному ареалі, набуває важливого значення, бо може або заперечити, або підтвердити узвичаєні історіографічні фобії. Тим часом визначення конфесії тогочасної людини наражається на чималі труднощі, оскільки прямо зазначається украй рідко — зазвичай лише в конфліктах на ґрунті віри, в описі чуд за участю іновірців, у згадках про конверсії та в частині заповітів, де тестатор називає себе (далеко не завжди) «сином матері своєї» — тої чи тої Церкви⁹⁹. Така «неуважність» зумовлювалася, з одного боку, сприйняттям віри як дару Божого, що не підлягає людському судженню, а з другого — право на віру включалося до канону «золотих вольностей» шляхти як елемент особистої свободи та як запорука рівності й «братерства» шляхти різних конфесій¹⁰⁰. (З-поміж безлічі прикладів, які можна було би навести на доказ понадконфесійності топосу «братерства», згадаю лише інструкцію Луцького сеймику 1637 року, де волинська шляхта клопочеться перед сеймом за «brata naszego»,

⁹⁷ За усталеною точкою зору, він мав би навчатися у Віленській єзуїтській академії в 1594–1600 рр.: *Кієво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання*. К., 2001. С. 499. На підставі зіставлення свідчень Девід Фрік звужує час його навчання у Вільно до кінця 1590-х: Frick D. A. *Meletij Smotryc'kyj*. Cambridge, Mass., 1995. P. 35.

⁹⁸ Між 1684–1689 роками Яворський слухав курси у колегіях Львова, Люблінна й Познані та у Віленській академії: *Кієво-Могилянська академія в іменах*. С. 609.

⁹⁹ Детальніше про це див.: Яковенко Н. *Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // Ї ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* К., 2002. С. 13–79.

¹⁰⁰ Пор: Opaliński E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa, 1995. S. 86–98.

супрасльського архімандрита-уніата Никодима Шибенського, за «brata naszego», православного владику Сильвестра Гуревича-Воютинського, за «братів» — православного Адама Киселя, католика Андрія Линевського, антитринітарія Юрія Немирича¹⁰¹ та ін.).

У моїх підрахунках (див. далі таблицю) віровизнання тих родин, що вже потрапляли в поле зору дослідників, подане за відповідними працями¹⁰². При визначенні конфесії решти застосовано кілька критеріїв — на жаль, неоднакового рівня вірогідності. Найбільш надійним, звичайно, є пряме свідчення, але для досліджуваних тут персоналій мені вдалося натрапити лише на три таких випадки: 1) згадку про прийняття унії кременецьким земським підсудком Іваном Богушовичем Горайном¹⁰³, батьком луцького вихованця *Стефана Горайна* (зг. 1615), який пішов далі батька — «професію учинив» перед 1619 роком у Луцькому домініканському монастирі¹⁰⁴; 2) інформацію про конверсію Андрія Васильовича Гулевича, першого католика в цій розгалуженій родині¹⁰⁵, батька *Дмитра Гулевича* (зг. 1615), учня Луцької колегії, з 1623 року — домініканця¹⁰⁶; 3) свідчення про навернення з православ'я в католицитво учня Острозької колегії *Данила Павловського* (зг. «перед 1642»),

¹⁰¹ *Архив ЮЗР*. Ч. 2, т. 1. С. 241–249.

¹⁰² Для православної шляхти це: Litwin H. *Katolizacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainie w latach 1569–1648 // Triumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.* / Pod red. M. Boguckiej. Warszawa, 1989. S. 47–73 (Долмати, Єловицькі, Жабокрицькі, Мишки-Холоневські; згадані тут брацлавсько-київські зем'яни Кожуховські не ідентичні волинським Кожуховським, служебній шляхті Острозьких). Для княжих родин з представленням попередньої літератури: Яковенко Н. *Релігійні конверсії*. С. 13–79.

¹⁰³ Лист київського унійного митрополита Йосифа Рутського від 2. VIII. 1634 року до турівсько-пінського унійного владики Рафаїла Корсака («*puper ex schismate ad fidem catholicam conversus*»): Голубев С. Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*. Киев, 1898. Т. 2 (приложения). — С. 61.

¹⁰⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 112. Арк. 34.

¹⁰⁵ Boniecki A. *Herbarz polski*. Т. 7. S. 399.

¹⁰⁶ Уточнення часу постригу див.: Horin S. *Rzymsko-katolickie zakony na Wołyniu w końcu XVI — pierwszej ćwierci XVII wieku w materiałach archiwalnych // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 2005. R. 3. S. 120.

який 1642 року прийняв свячення в Товаристві Ісуса й згодом прославився як теолог і проповідник¹⁰⁷.

Другими за надійністю є згадки про місце охрещення/поховання, відповідно, в костелі чи церкві, хоча стовідсоткової гарантії вони не дають¹⁰⁸. Зокрема, охрещення в Острозькому костелі фіксується у родинах восьми учнів¹⁰⁹, православне поховання — у вже згаданому випадку з Миколаєм Стрибилем, католицьке — з членами родини Чурилів-Оленських¹¹⁰. Ще одним гіпотетичним свідченням конфесійної належності є переважання в родині календарних імен, що маркують «грецьке», «латинське» чи протестантське віровизнання. Оскільки православні перейняли кілька найпопулярніших католицьких імен (Адам, Войтех, Казимир, Станіслав)¹¹¹, то за орієнтир мною було взято або суцільне переважання в родині католицьких імен (пор. Ометинських, де натрапляємо на братів Яна, Станіслава, Себастьяна, Якуба¹¹²), або побутування цілком неживаних у протилежному середовищі імен: наприклад, серед католиків — Валентій, Каспер, Щасний, Малхер, серед православних —

¹⁰⁷ *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995* / Opr. L. Grzebień S J. Kraków, 1996. S. 495.

¹⁰⁸ Випадки конфесійно «недисциплінованих» поховань/охрещень див.: Яковенко Н. *Релігійні конверсії*. С. 22–29.

¹⁰⁹ Метрична книга костелу фіксує між 1618–1640 роками охрещення немовлят із родин Будковських (Bałkowski), Закревських, Ковальських, Кожуховських, Моленд, Молодецьких, Пригоцьких і Струмиловських (Струмиль): *Miesięcznik Heraldyczny. Lwów, 1938. R. XVII, nr 7–8. S. 122, 125–127; nr 9. S. 141, 143, 270.*

¹¹⁰ Войтех Чурило-Оленський, батько учнів Луцької колегії Криштофа і Миколая (зг. 1615), що помер перед 1629 роком, був похований у Корецькому фарному костелі.

¹¹¹ Див. побіжні спостереження: Яковенко Н. *Релігійні конверсії*. С. 32.

¹¹² Ометинські — це службова шляхта Острозьких, яка, за висловом геральдиста Шимона Окольського, «*ducibus in Ostrog se et sua consecrarunt*»: Okolski S. *Orbis Polonus ... in quo antiqua Sarmatarum gentilia ... specificantur et relucet*. Sracoviae, 1641. T. 1. P. 372. Мартин, Ян, Станіслав, Якуб і Себастьян, неповнолітні сини шульжинецького урядника Петра, згадуються під 1591 роком Котрийсь із них мав би бути батьком учня Луцької колегії Адама Ометинського (зг. 1617).

Парфен, Клим, Овдотя, Дем'ян тощо. Стосовно ж протестантів, то вони, як відомо, охоче послуговувалися старозавітними іменами, і власне на цій підставі можна вважати гіпотетично протестантськими родини, з яких походили учні Луцької колегії *Абрагам Олексич* (зг. 1617), *Абрагам Кавецький* (зг. 1615), *Самуель Ятковський* (зг. 1617), а також *Ян Грабовецький* (зг. 1615), родич тогочасних луцьких адвокатів Рафала й Абрама (Абрагама)¹¹³.

Про некаатолицьке віровизнання, гадаю, можна також обережно судити на підставі способу фіксації походження студента в каталозі Замойської академії, де навчалося чимало юнаків із тієї самої волинської та київської шляхти¹¹⁴, що посилала своїх дітей до Луцької й Острозької колегій. Як показує зіставлення записів для тих родин, чие віровизнання відоме, католики зазвичай позначали своє походження за *дієцезією*, а православні й протестанти — за *воєводством/повітом*. Серед родин, хлопці з яких навчалися у Луцьку й Острозі, уродженцями *воєводства/повітів* назвали себе в каталозі Замойської академії наприкінці XVI — у першій половині XVII століття: Гаврило Богдашевський, Ігнатій Влевський, двоє Горайнів, Іван Горський, четверо Єло-Малинських, троє Жабокрицьких, Юрій Жджарський, двоє Козловських, Іван Корсак, Іван Ляхович, двоє Масальських, двоє Павловичів, двоє Поплавських, двоє Потоцьких¹¹⁵,

¹¹³ Рафал згадується 1630 року, Абрам 1629 року: ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 173. Арк. 1412; Баранович О. *Залюднення України*. С. 57.

¹¹⁴ Детальний огляд здійснено: Gmiterek H. *Młodzież z Kijowszczyzny w Akademii Zamojskiej (1595–1784)* // Український археографічний щорічник. Вип. 3–4. К., 1999. С. 230–241; Eiusdem. *Młodzież z Wołynia w Akademii Zamojskiej (do połowy XVII wieku)* // *Podróże do historii. Studia z dziejów kultury i polityki europejskiej ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Grzybowskiemu* / Red. F. Leśniak. Kraków, 2000. S. 217–226; Його ж. *Молодь з українських земель в Замойській академії в XVI–XVII століттях* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 2. К., 2003. С. 11–21.

¹¹⁵ Ідеться про Потоцьких герба «Любич» з Руського воєводства. Окремі представники цієї родини почали служити ще Василю-Костянтину Острозькому, пізніше служили членам ярославської гілки Острозьких, зокрема Янушові Павлу, а під 1630 і 1645 роками двоє (*Францишек і Миколай*) фіксуються в Острозькій колегії — очевидно, як слуги (клієнти?) княгині Анни Алоїзи.

п'ятеро Прусиновських, Войтех Рокицький, п'ятеро Руссянів, двоє Стрибилів, Павло Улановський, Станіслав Черминський, двоє Ягодинських, Стефан Янчинський, Олександр Ястковський¹¹⁶.

Для юнаків із родин етнічно польської шляхти, яка в пошуках служби або шляхом шлюбних пов'язань оселилася на Волині, мігрувавши з Мазовії та Малої і Великої Польщі, себто вочевидь не була православною, спосіб фіксації себе не через дієцезію (Луцьку чи Холмську), а через воеводство/повіт, дозволяє, на мою думку, обережно припускати протестантське віровизнання¹¹⁷. І навпаки, та руська шляхта, яка позначала місцем свого народження не воеводство/повіт, а Луцьку чи Холмську дієцезію, може бути кваліфікована, гадаю, як уже навернена в католицтво. Саме так, зокрема, записали себе в каталозі Замойської академії: Дмитро Волосович (*Demetrius Thimothei Wolosowicz, dioec. Luceorgiensis*)¹¹⁸, чий батько, судячи з його імені Тимофій, був православним, а родич, *Миколай Волосович*, навчався у Луцькій колегії (зг. 1627), та двоє Лазовських (Лозовських) з холмсько-володимирської шляхти, записані у 1604/05–1627/28 рр. як вихідці з Холмської дієцезії¹¹⁹ (у Луцькій колегії під 1634 роком фіксується *Андрій Лазовський*). Аналогічно в каталозі Краківської академії вихідцем з Луцької дієцезії назвав себе у 1631 році *Януш*, син Адама (*Janussius Adami*) *Чолганський*¹²⁰, який роком раніше навчався в Острозі.

Врешті, за опосередковану підставу розрізнення католиків і людей «грецького» віровизнання може служити наявність у родині осіб духовного сану відповідної конфесії, хоча й тут — через нестійкість тогочасної конфесійної ситуації — це потребує додаткових спостережень, оскільки конфесія різних гілок, а то й членів

¹¹⁶ *Album studentów Akademii Zamojskiej* (під відповідними гаслами).

¹¹⁷ Пор. щойно згаданих Потоцьких: Миколай, син Якуба, записав себе в 1604/05 році уродженцем «Галицького повіту» [*dist. Haliciensis*], а Миколай, син Павла, у 1638/39 — уродженцем «Городельського повіту» [*dist. Horodlensis*]: *Album studentów Akademii Zamojskiej*. S. 52, 164.

¹¹⁸ Там само. С. 124 (запис 1627/28 року).

¹¹⁹ Там само. С. 52.

¹²⁰ *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis* / Ed. A. Chmiel. T. 4. Kraków, 1904. P. 135.

тієї самої родини могла не збігатися. Наприклад, щойно згаданий вихованець Луцької колегії Дмитро Гулевич, син католика-конвертита Андрія Гулевича, прийняв 1623 року постриг у Луцькому домініканському монастирі, що аж ніяк не вплинуло на віровизнання решти гілок роду Гулевичів — більшість із них трималася «грецького» обряду принаймні до кінця XVII століття. Натомість згадка про «ксьондза» в родині русинів Закревських, нащадків Ярмоли, боярина князя Костянтина Івановича Острозького, виглядає цілком узаasadненою: діти острозького намісника Станіслава Закревського вже охрещувалися упродовж 1618–1630 років в Острозькому костелі¹²¹, а «ксьондз» Міхал, син його родича, дубенського намісника Войтеха, був у 1628 році писарем Луцького кафедрального костелу¹²² (двоє *Закревських*, *Олександр* і *Бернард Гіацинт*, навчалися у 1630–1632 роках в Острозі).

«Грецьке» духовенство фіксується у семи родинах, з яких походили учні волинських колегій: Бачинських, Більських, Кратовичів, Павловичів, Саковичів, Томановичів і Турських. Розмежувати в цьому випадку коливання між православним «благочестям» та унією практично неможливо, оскільки йдеться про дрібну шляхту або міщан, де за браком джерел годі встановити, чи вся родина прийняла унію, чи лише окремі її представники. Скажімо, в родині острозького вихованця *Івана Кратовича* (зг. 1630) і луцьких вихованців *Валентія* й *Франциска Томановичів* (зг., відповідно, під 1617 і 1646–47) та *Семена Турського* (зг. 1615) були православні духовні особи¹²³, але до якого обряду належали самі хлопці — невідомо. Інший приклад: учень класу філософії Острозької колегії

¹²¹ Miesięcznik Heraldyczny. R. XVII, nr 9. S. 143.

¹²² ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 62. Арк. 978 (1628 рік). Він же (Michael Alberti) навчався 1610/11 року у Замойській академії: *Album studentów Akademii Zamojskiej*. S. 75.

¹²³ Парфеній Кратович, ієромонах Києво-Печерського монастиря (зг. 1647 року: *Архив ЮЗР*. Ч. 2, т. 1. С. 340); Стефан Томанович, дякон чи уставник цього ж монастиря (зг. 1639 року: Тесленко І. *Родинний клан Єрличів* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 4. К., 2004. С. 168); Федір Турський, кременецький протопоп (зг. 1622 року: *Кременецький земський суд*. Вип. 3: Книги № 23–35 (1616–1625 роки). С. 222).

Йосун [Iosephus] Бачинський (зг. 1635–1638), поза сумнівом, мав походити з тієї самої родини, що й Н. Бачинський, чернець розташованого в Кременецькому повіті Шумського унійного монастиря¹²⁴, але ми практично нічого не знаємо про цю родину дрібних слуг князів Збаразьких/Вишневецьких. Наскільки плінними були міграції від «благочестя» до унії, бачимо на прикладі Більських, службової шляхти Острозьких/Заславських (під 1615 роком серед учнів Острозької колегії фіксується *Мартин Більський*). Один з членів цієї родини, о. Серафіон Більський, у 1624–163[3?] був ігуменом православного Пустинно-Микільського монастиря в Києві, а після того, як монастирську братію «способом воєнним» розігнали слуги митрополита Петра Могили, став за презентою князя Владислава Домініка Заславського намісником архімандрита Дерманського унійного монастиря¹²⁵. Те саме — в родині вихованця луцьких єзуїтів *Самійла Павловича* (зг. 1615): його двоюрідний брат Костянтин Прокопович Павлович у 1624 році фіксується серед шляхти, яка внесла себе до «упису» Луцького православного братства, а в 1645 році бачимо його вже серед ченців Жидичинського унійного монастиря¹²⁶.

Аналогічна неясність вибору між православним та унійним обрядами стосується й тих «грецьких» родин, де осіб духовного стану не зафіксовано. Так, серед численних представників православних волинських зем'ян Окорських згадується Миколай — особа, близька до унійного митрополита Йосифа Веляміна Рутського та володимирського унійного владика Йосифа Баковецького¹²⁷, але чи Миколаєвим сином був учень Луцької колегії *Петро Окорський* (зг. 1634), невідомо. Те саме — з учнем цієї ж колегії *Юрієм Корсаком* (зг. 1634): родина волинсько-київської гілки Корсаків була в цілому православною, але один з її членів, Мартин, служив Рутському, тримаючи

¹²⁴ Згаданий під 1644 роком: *Архів Української Церкви*. Т. 3, вип. 1: *Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст.* / Упор. М. В. Довбищенко. К., 2001. С. 279.

¹²⁵ Згадується тут з 1641 року: Тесленко І. *Родинний клан Єрличів*. С. 169.

¹²⁶ *Архів Української Церкви*. С. 430.

¹²⁷ Там само. С. 204–205.

в митрополичому маєтку на Київщині с. Бугаївку¹²⁸, себто теоретично мав би бути уніатом.

Насамкінець в окрему групу мною виділено учнів з тих родин, де побутувало мішане віровизнання. За відомий приклад поєднання в одній родині православ'я, католицизму й кальвінізму можуть послужити аристократичні вихованці волинських колегій — князі Чорторийські: батьком Миколая був конвертит-католик Юрій Іванович, а матір'ю кальвіністка Олександра Вишневецька; своєю чергою, матір'ю обох Миколаєвих синів, Казимира Флоріана та Яна Кароля, була Ізабелла Корецька — православна чи уніатка¹²⁹. Однак така виразна картина є рідкісною, бо в більшості випадків невідомо, чиїм саме сином був учень. До таких, зокрема, належать: *Миколай Вилежинський* (зг. 1630) з родини вихідців із Мазовії, себто, найімовірніше, католиків, але один із них, волинський підчаший 1636–1649 років Зигмунт, був одружений на дочці православного кн. Григорія Четвертинського й заповідав поховати себе в Перемильському монастирі¹³⁰ — неясно, просто поруч із тілом дружини чи внаслідок зміни конфесії; *Михайло Загоровський* (зг. 1615): частина родини була католицькою¹³¹, а частина православною; *Гаврило Калусовський* (зг. 1630) — те саме; *Ремізіан Мишка* (зг. «перед 1630») з гілки Мишок-Холоневських, у якій перепліталися православне, католицьке і кальвіністське віровизнання¹³²; *Данило Павловський* (зг. «перед 1642»): з одного боку, є свідчення 1630–1633 років про охрещення дочок володимирського гродського писаря Андрія Павловського в Острозькому костелі¹³³,

¹²⁸ *Селянський рух на Україні, 1569–1647 рр.* / Упор. Г. В. Боряк, К. А. Вислобовков та ін. К., 1993. С. 223.

¹²⁹ Зіставлення доказів її віровизнання див.: Яковенко Н. *Релігійні конверсії*. С. 67 (прим. 179).

¹³⁰ *Urządnicy wołyńscy*. S. 142.

¹³¹ Вірогідно, починаючи від одного з найвідоміших членів родини — Героніма, який 1599 року прийняв свячення у Товаристві єзуїтів, а бл. 1613 року прославився як автор антиєзуїтського памфлету «*Monita privata*»: *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach*. S. 777.

¹³² Litwin H. *Katolizacja szlachty ruskiej*. S. 73.

¹³³ *Miesięcznik Heraldyczny*. Lwów, 1938. R. XVII, nr 7–8. S. 127.

а з другого — сам Данило, майбутній єзуїт, син Петра, Шимона чи Степана Павловських, згадуваних наприкінці 1620-х — на початку 1630-х років¹³⁴, згідно з його офіційною біографією, походив з православної родини і прийняв католицький обряд, навчаючись в Острозькій колегії¹³⁵; *Теофіл Рутка* (зг. «перед 1643») — ще один острозький вихованець, згодом відомий єзуїт, церковний полеміст і знавець православного віровчення¹³⁶, який походив з родини київських православних міщан¹³⁷, де водночас фіксується й антитринітарій — «педагог» Юрія Немирича Андрій Руткович, записаний разом із ним у 1630 і 1633 рр. до каталогу Лейденського університету¹³⁸; *Ян Чолганський* (зг. 1630), син католика Адама Чолганського й православної Маруші Боговитинівни¹³⁹. Аналогічні переплетення віровизнань простежуються у родинах Єло-Малинських, Жабокрицьких, Пісоцьких, Поплавських, Рокицьких, Хребтовичів-Богуринських та багатьох інших.

Як бачимо з таблиці (с. 281), дані по обох колегіях суттєво різняться. Коли в Луцьку відсоткове співвідношення учнів з католицьких та православних чи уніатських родин практично однакове, то в Острозі католиків навчалось удвічі більше, ніж православних/уніатів. Характерним також є присутність там і там протестантів, хоча вичленування останніх, як уже зазначалося, є доволі гіпотетичним. Врешті, можна обережно припускати, що серед не ідентифікованої дрібної шляхти, яка в луцькому випадку займає третину позицій, теж мало би ховатися чимало православ-

¹³⁴ Петро, адвокат у 1627 і 1635 роках (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 61. Арк. 395 зв.; Ф. 11, оп. 1, спр. 2. Арк. 244); Шимон, возний 1628 року (Ф. 28, оп. 1, спр. 62. Арк. 409 зв.); Степан, державця 1629 року від Адама Сангушка с. Верхи у Володимирському пов. (Баранович О. *Залюднення України*. С. 79).

¹³⁵ *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach*. S. 495.

¹³⁶ Там само. С. 586.

¹³⁷ Пор. київського бурмістра, торговця рибою Савостяна Андрійовича Рутковича: ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 6. Арк. 122 зв. (згадка 1611 року).

¹³⁸ *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula*. Hagae, 1875. P. 230, 254.

¹³⁹ Див. її заповіт: Horin S. *Rzymsko-katolickie zakony na Wołyniu*. S. 121.

них/уніатів, а це свідчило би на користь абсолютного переважання тут юнаків «грецької» конфесії.

Загальний підсумок моїх обрахунків можна представити так:

Віросповідання	Колегіум		
	Луцький	Острозький	Разом
Католики	30 (27 %)	26 (46 %)	56 (34 %)
Православні та уніати	28 (26 %)	13 (23 %)	41 (25 %)
Протестанти	7 (6 %)	7 (13 %)	14 (8 %)
Вихідці з родин мішаного віровизнання	10 (9 %)	7 (13 %)	17 (10 %)
Не встановлено	35 (32 %)	3 (5 %)	38 (23 %)
Разом	110 (100%)	56 (100 %)	166 (100 %)

Життєві кар'єри вихованців

На питання про те, як склалися долі вихованців обох волинських колегій після завершення навчання, можна відповісти, на жаль, тільки стосовно 66 осіб, причому ледь не половина з них (28) — це учні, що згодом прийняли свячення в Товаристві Ісуса: 12 з Луцька, 16 з Острога. Варто, втім, нагадати, що «масовість» вибору такої життєвої кар'єри не повинна вводити в оману. Адже імена учнів-екстернів дійшли до нашого часу уривчато й випадково, тоді як імена *всіх без винятку* єзуїтів, що тут навчалися, зафіксовано в документації Товариства. Про реальний відсоток тих, хто вибрав служіння в Товаристві, може дати уявлення ситуація в Луцькій колегії орієнтовно за 1613–1618 роки, коли, як уже згадувалося, тут навчалось близько 300 хлопців, але свячення в Товаристві не прийняв жоден. Коли ж умовно припустити, що число луцьких учнів пізніше не зменшувалося, то ті 12 осіб, які вступили до Товариства, становитимуть близько 4 % загалу. З певністю можна сказати лише те, що чисельно менша Острозька колегія мала би випереджати в цьому відношенні Луцьк.

Абсолютну перевагу серед юнаків, що вибрали такий життєвий шлях, мають шляхтичі (з міщанського середовища походили тільки *Станіслав Нецішевич*, *Теоділ Рутка*, *Лукаш Соботкович* і *Франциск То-манович*). Оскільки регіон народження члена Товариства Ісуса фіксувався у його офіційній біографії, це дозволяє представити походження 28 вихованців волинських колегій, що прийняли свячення, так:

	Луцьк	Острог
Волинь (Roxolanus, Volhynensis)	6	7
«Червона Русь» (Ruthenus, Roxolanus)	0	3
Підляштя, Білорусія (Roxolanus, Subsilvanus, ex Alba Russia)	2	1
Київщина (Ucrainensis, Roxolanus)	0	1
Мазовія, Мала Польща	4	3
Прусія	0	1
Разом	28	

Як бачимо, майже дві третини з-поміж них — 20 осіб, або 71 % — склали русини (Roxolani, Rutheni), у тому числі 13 волинців, один киянин (*Теофіл Рутка*), троє з «Червоної Русі» (*Олександр Куровський, Томаш Кучковський, Станіслав Рокицький*), двоє підляшан (*Войтех Блонський, Мартин Буяльський*) та один білорус (*Лев Орел*¹⁴⁰). Утім, галицьке, підляське чи білоруське походження теж до певної міри умовне. Наприклад, Блонські фіксуються на Волині з кінця 1590-х¹⁴¹, Буяльські — з 1560-х¹⁴², Кучковські служили князям Острозьким принаймні з 1590-х рр.¹⁴³, Орли — з 1572 року¹⁴⁴, Рокицькі — з 1570 року¹⁴⁵. Можливо, отже, що йшлося про різні гілки

¹⁴⁰ В енциклопедії Товариства Ісуса він значиться як виходець з Мазовії (*Encyklopedia wiedzy o Jezuitach*. S. 479), однак за уточненими даними Тетяни Шевченко — «Roxolanus ex Alba Russia» (Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво*. С. 247).

¹⁴¹ Пор. Станіслава, адвоката у судових спорах 1598–1599 років у Володимирі: Старченко Н. *Умоцовані — прокуратори — приятелі*. С. 141–144.

¹⁴² Зокрема, це Криштоф, степанський урядник Ольбрахта Ласького в період його володіння маєтками Острозьких: ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 11. Арк. 543 зв. (1569 рік).

¹⁴³ Так, Ян Кучковський згадується як крупський урядник Василя-Костянтина Острозького в 1592 році: Там само. Спр. 42, арк. 132.

¹⁴⁴ Єжи («Юрей») Орел, співвласник с. Селець Луцького повіту, у 1572 році звинувачував дідичів села, Короваїв-Селецьких, у вбивстві брата (Там само. Спр. 13, арк. 439 зв.), а на ще одного Орла — N. Orlica (нащадка цього Юрія?) — натрапляємо під 1622 роком в актах Острозького фарного костелу.

¹⁴⁵ Пор. Станіслава, адвоката в Луцьку: Там само. Спр. 12, арк. 490 зв. (1570 рік), а також згадки про Войтеха, що тримав 1629 року від кн. Каро-

родин, які з тих чи тих причин «переправляли» своїх синів навчатися на Волинь, де мешкали однокровники.

До певної міри це стосується й вихідців з Мазовії та Малої Польщі: саме так в офіційних біографіях майбутніх єзуїтів позначене місце народження *Станіслава Карницького*, *Станіслава Нецішевича*, *Олександра Пашковського*, *Якуба Смогоржевського*, *Павла Улановського* і *Петра Ястрембського*. Для трьох з-поміж згаданих осіб мені не вдалося знайти волинських паралелей (це Карницький, Нецішевич і Смогоржевський), натомість решта вочевидь мала якісь місцеві пов'язання. Наприклад, переконливо густі згадки знаходимо про волинське закорінення мазовецької шляхти Пашковських, причому відразу в двох повітах — Володимирському та Кременецькому¹⁴⁶. Не були «новачками» на Волині й Улановські та мазовшани Ястрембські: якийсь Миколай Улановський ще в 1593 році фіксується у Луцьку як шляхтич-свідок¹⁴⁷, а численні Ястрембські згадуються як слуги та «бакаляри» місцевих панів починаючи з 1564 року¹⁴⁸, причому лише впродовж 1630–1640-х років в Острозькому костелі було охрещено аж восьмеро членів цієї родини¹⁴⁹.

З огляду на сказане, можемо й тих осіб, що за місцем народження фіксувалися як не місцеві, вважати так чи інакше «нострифікованими» на Волині. Коли взяти до уваги, що йдеться, за чотирма винятками, про шляхту, то напрошується погляд на волинські

ля Корецького сс. Деражанку й Трестенець Корецької волості, та згаданих під 1630 роком Миколая і Петра: Баранович О. *Залюднення України*. С. 43 (1629 рік); *Селянський рух на Україні*. С. 227 (1630 рік).

¹⁴⁶ У Володимирському пов. як власники с. Кучкорівець згадуються Ян (1618 рік) і с. Качин (1629 рік) Адам Пашковські, а в Кременецькому пов. — як власник м-ка Теслугів (1624 рік) Юзеф Пашковський: *Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії*. С. 587 (№ 57) (1618 рік); *Кременецький земський суд*. Вип. 3. С. 253 (1624 рік); Баранович О. *Залюднення України*. С. 88 (1629 рік).

¹⁴⁷ *Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття* / Упор. В. Атаманенко. К.—Острог—Нью Йорк, 2004. С. 69.

¹⁴⁸ Пор.: Ян, слуга Ілляша Борзобогатого Красенського 1564 року, та Анджей, «бакаляр» дітей Шибенського 1595 року: ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 6. Арк. 146 зв.; спр. 46, арк. 129 зв.

¹⁴⁹ *Miesięcznik Heraldyczny*. R. XVII, nr 7–8. S. 124.

колегії, передусім Острозьку, як на свого роду «кузню шляхетських кадрів» Товариства Ісуса. Не викликає сумніву й католицьке віровизнання більшості родин, з яких походили майбутні єзуїти. Про конверсію з православ'я під час навчання в Острозькій колегії згадується у єдиному випадку — *Данила Павловського*, про що йшлося вище. Утім, православне коріння могли, як здається, мати ще троє майбутніх єзуїтів — луцький вихованець *Ян Богдашевський* (зг. 1633), що прийняв свячення 1634 року¹⁵⁰; учень Острозької колегії, виходець зі звягольської службової шляхти Острозьких *Андрій Канон* (свячення 1631 року)¹⁵¹; ще один острозький вихованець, про чию родину вже була мова, *Теоділ Рутка* (свячення 1643 року).

Як бачимо, «полов православних душ», що за майже півстолітню діяльність волинських колегій збагатився лише чотирма майбутніми єзуїтами та двома учнями, котрі постриглися в Луцькому домініканському монастирі (*Дмитро Гулевич* і *Стефан Горайн*), було би надто сміливо назвати тріумфальним.

Розглядаючи життєві кар'єри решти учнів, про яких вдалося знайти бодай короткі згадки, на початку відзначу два сенаторських випадки — князя *Миколая Єжи Чорторийського* та його сина *Казимира Флоріана*, про що вже згадувалося вище. Долі інших юнаків склалися цілком типово: дехто, йдучи в сліди «значних» родичів, посів земські уряди, дехто жив мирним життям шляхтича-зем'янина, дехто присвятив себе церковному служінню або канцелярсько-адвокатській праці, дехто очолював роти у збройних загонах патронів. Показовим у цьому розподілі є те, що статус подеколи успадковувався: наприклад, кременецьким земським підсудком став вихованець луцьких єзуїтів *Андрій Федорович Болбас-Ростоцький*¹⁵², брат двох кременецьких земських писарів — Олександра та Івана Бол-

¹⁵⁰ Ще й під 1648/49 роком Гаврило (Gabriel Nicolai) Богдашевський, один із рівненських зем'ян «Острозького Дому», записав себе в каталозі Замойської академії не «з дієцезії», а «з воєводства» (palat. Wollhyniae): *Album studentów Akademii Zamojskiej*. S. 203.

¹⁵¹ *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach*. S. 266.

¹⁵² Обраний 1650 року, помер перед квітнем 1655 року: *Urzędnicy wołyńscy*. S. 54.

басів. Не загубилися й сини не титулованої, але «значної» шляхти. Так, *Марек Михайлович Гулевич-Долзький* з 1636 по 1657 рік обіймав пост луцького земського писаря¹⁵³. Зафіксований серед учнів Луцької колегії під 1627 роком *Самійло Долмат-Ісайковський* був уже в 1637 році послом на сейм і волинським стольником, у 1643 році — він уже маршалок Луцького сеймику, упродовж 1662–1678 років — луцький земський суддя¹⁵⁴. Волинським хорунжим став у 1649 році *Казимир Ело-Малинський*, посол на сейм 1649–1650 року¹⁵⁵. Хоча Альбрехт Радзивил згадує про його участь у цьому сеймі скептично («zabrał wiele czasu rozwodząc nad niewygodą gospod»¹⁵⁶), проте серед волинської шляхти він вочевидь користувався повагою. З інструкції Луцького сеймику 1646 року дізнаємося, що відразу зі шкільної лави він пішов до війська (на 1630 рік припадає і його фіксація серед учнів Острозької колегії, і початок військової служби), а його заслуги шляхта оцінює дуже пишномовно:

Wysokie merita jmp. Jęła Malińskiego, chorążego wołyńskiego, które ab anno 1630 aż dotychczas przez wszystkie expeditie i przeciwko cesarzowi tureckiemu, i przeciwko incursiom tatarskim, i na wojnach moskiewskich i szwedzkich znaczne, gromadne i ozdobne poczty do wojsk wprowadzając, królom im. panom naszym i Rzeczypospolitej z ujmą dostatków swoich i hojnym krwie swojej dla całości ojczyzny przelaniem continuo oddawał...¹⁵⁷.

Серед інших вихованців волинських колегій, що зберегли родинний статус «людей значних», були також: *Ян Скулумовський*, *дорогиницький* війський і *шестиразовий* упродовж 1658–1667 ро-

¹⁵³ Там само. С. 83 (тут його помилково названо «Гулевичем-Воютинським»).

¹⁵⁴ Там само. С. 91; Mazur K. *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*. Warszawa, 2006. S. 417, 432 (посол і маршалок).

¹⁵⁵ Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo — doktryna — praktyka*. Т. 2. Wrocław, 2000. S. 356. Про уряд хорунжого: *Urządnicy wołyńscy*. S. 129.

¹⁵⁶ Radziwiłł A. S. *Pamiętnik o dziejach w Polsce / Przełożyli i opr. A. Przyboś i R. Żelewski*. Т. 3: 1647–1656. Warszawa, 1980. S. 224.

¹⁵⁷ *Архив ЮЗР*. Ч. 2, т. 1. С. 332–333.

ків посол на сейми¹⁵⁸; *Даніель Стемпковський*, син брацлавського каштеляна Габрієля, з 1643 року володимирський староста, а впродовж 1657–1672 років брацлавський каштелян¹⁵⁹; *Йоган Фаренсбах* та *Ян Кароль Чорторийський*, про яких уже мовилося вище.

Учні, що згодом фіксуються серед шляхтичів-зем'ян Волинського чи Київського воєводств (*Олександр Білостоцький*, *Станіслав Єловицький*, *Войтех Жоравський*, *Олександр Немирич*, *Ян Чолганський* та ін.), теж успадковують статус та заняття батьків. Колоритним штрихом до їхнього самоусвідомлення є епізод з *Михайлом Загоровським*, вихованцем луцьких єзуїтів (зг. 1615), за тарифом подимного 1629 року — власником п'яти сіл у Луцькому повіті¹⁶⁰. У 1631 році він подає скаргу до Луцького гродського суду на якогось Ілляша Янчинського, що володів «з руки» Загоровських дворищем у с. Суськ. Той буцімто викликав Михайла на поєдинок («на коню бегаючи крики и гуки строил»), у чому скаржник вбачає велике безчестя для себе, оскільки «его тоє поткало од власного боярина albo слуги»; це можна було би «прудко зомстити», додає він, але як людина законслухняна, він «терпеливо знесл» ганьбу, «огледаючися на право посполитое»¹⁶¹.

Стосовно духовного служіння в Католицькій Церкві, то її обрало, як уже згадувалося, двоє юнаків: син кременецького земського підсудка Івана Горайна (православного, з 1634 року уніата) *Стефан Горайн* (зг. 1615), який перед 1619 роком «професію учинил» у Луцькому домініканському монастирі, та його свояк *Дмитро Гулевич*, син новонаверненого католика Андрія Гулевича, що зробив те саме 1623 року, записавши домініканцям не тільки свій маєток, а й церкву св. Димитрія на Луцькому замку, яка здавна перебувала в подаванні Гулевичів, і це потягло за собою тривалий судовий процес. Ще один випадок мені не вдалося перевірити за джерелом, однак збіг дати й імені дозволяє припускати, що йдеться власне про цю особу. Серед учнів Луцької

¹⁵⁸ Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. *Sejm Rzeczypospolitej*. S. 370.

¹⁵⁹ *Urzędnicy wołyńscy*. S. 182.

¹⁶⁰ Баранович О. *Залюднення України*. С. 59 (сс. Луків, Навіз, Копиль, Суськ і Загорівська Воля).

¹⁶¹ *Селянський рух на Україні*. С. 232–233.

колегії під 1634 роком фіксується *Войтех Вирозембський*; він же (?) у 1641 році, вже як новіцій Львівського бернардинського монастиря, став героєм вельми екзотичної пригоди. Підробивши посвідчення священника, юнак їздив по селах довкола Львова й відправляв обряди та збирав пожертви, а після того, як був схоплений та ув'язнений, написав на стіні камери «цирограф» такого змісту:

Я своєю кров'ю ставлю підпис і піддаюся під владу Князя Люцифера. Взамін за це прошу 20 років життя, після чого він має право взяти мене з душею і тілом. Згідно з цим контрактом, зрікаюся Бога і Матері Божої ... і віддаюся під владу усім дияволам, зобов'язуюсь їм служити та їх прославляти. [...] ¹⁶².

Ясно, що цей «контракт» коштував голови юнакові, котрий вочевидь мав, як видно з його зізнань на судовому слідстві, напади психічного розладу: лавничий суд Львова присудив його до спалення ¹⁶³.

Так само гіпотетичними є чотири вояцькі кар'єри, оскільки у відповідних джерелах фіксуються, на жаль, лише прізвища без імен. Це, зокрема: згадані у бою 1633 року під Оринином ротмістри корогов Острозької ординації *Н. Горський* і *Н. Черминський* ¹⁶⁴: першого можна умовно ототожнити з *Іваном Горським*, учнем Луцької колегії (зг. 1615), вихідцем з родини «потомствених» слуг «Острозького Дому», а другого — з *Андрієм Черминським*, теж луцьким вихованцем (зг. 1615 і 1617) і державцею у 1629 році двох сіл у Красилівській волості «з руки» князя Владислава Домініка Заславського ¹⁶⁵. Ще одним учнем Луцької колегії, що пізніше служив у війську, міг бути *Миколай Чурило-Оленський* (зг. 1615): можливо, саме його — як ротмістра корогви князя Яреми Вишневецького — згадано серед за-

¹⁶² Цит. за: Козицький А., Білостоцький С. *Кримінальний світ старого Львова*. Львів, 2002. С. 127.

¹⁶³ Там само. С. 128.

¹⁶⁴ Guczy J. *Wiersz na szczęśliwy przyjazd z cudzych krajów ... Władysława Dominika na Ostrogu i Zastawiu, hrabia na Tarnowie etc.* Kraków: W drukarni Franciszka Cezarego, [1637].

¹⁶⁵ Баранович О. *Залюднення України*. С. 93 (сс. Чепелівка і Волиця).

гиблих 1638 року у бою з козаками¹⁶⁶. Врешті, четвертим (так само умовно) можна рахувати котрогось із братів *Скаревських* (Шкаревських) — *Томаша* чи *Костянтина*. Обоє навчалися в Луцькій колегії між 1616–1621 роками, а котрийсь із них, син київського зем'янина Миколая¹⁶⁷, став героєм «сказань» Петра Могилы про чуда ікони Печерської Богородиці. Як оповідає Могила, цей «юноша», товариш корогви Миколая Одривольського, втопився у р. Росі, коли кварцяне військо простувало 1625 року під Куруків «на козаки идяше», і пробув під водою понад дві години, але молитвами Богородиці й святих Антонія та Феодосія «оживе»¹⁶⁸.

Як бачимо (с. 289), доля більшої половини вихованців залишається невідомою, а доступна нам інформація здебільшого (за винятком єзуїтів, сенаторів та земських урядників) настільки мала, що, звичайно ж, не має абсолютного значення. Проте деякі відсоткові співвідношення у ній таки наштовхують на роздуми. Наприклад, куди поділися хлопці з «канцелярських» родин, що їх в обох колегіях навчалось 13 осіб, а в дорослому житті фіксуються лише двоє? Ще виразніше цей перепад постає стосовно вихідців із родин службової шляхти, якими аж роїлися обидві колегії, охоплюючи 79 учнів (53 %).

Перелік осіб, що прийняли свячення в Товаристві Ісуса, показує, що духовна кар'єра приваблювала передусім юнаків власне з цього контингенту, тоді як решта або здобулася на незалежну «осілість», або загубилася серед тих «малих людей», чия доля після закінчення навчання нам невідома.

Загалом же життєві кар'єри тих 66 учнів, про кого вдалося знайти бодай якісь згадки (включно з двома, що померли під час навчання¹⁶⁹), виглядають так:

¹⁶⁶ Okolski Sz. *Kontynuacja dyariusza wojennego w roku 1638* / Wyd. K. J. Turowski. Kraków, 1858. S. 199.

¹⁶⁷ За податковими тарифами 1628 і 1640 років власник, із братом (?) Яном, с. Монастирище: *Архів ЮЗР*. Ч. 7, т. 1. С. 401; ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 9. Арк. 867.

¹⁶⁸ *Архів ЮЗР*. Ч. 1, т. 7. С. 112.

¹⁶⁹ Це смертельно поранений у бійці 1637 року з жовнірами луцький «студент» *Войтех Чижевський* (див. прим. 22) та учень Острозької колегії *Вален-*

	Колегіум		Разом
	Луцький	Острозький	
Померли під час навчання	1	1	2
Сенатори, земські урядники, сеймові послы	7	2	9
Шляхта-зем'яни	12	5	17
Духовні особи (у т. ч. єзуїти)	15	17	32
Жовніри (гіпотетично)	3	1	4
Служили при канцеляріях	1	1	2
Не встановлено	71 (65 %)	27 (48 %)	96 (56 %)
Разом	110 (100 %)	56 (100 %)	166 (100 %)

* * *

Завершуючи свої спостереження, спробую сформулювати кілька висновків. Перший стосуватиметься дразливого питання про «полов православних душ» як нібито головну мету єзуїтських шкіл. З моїх спостережень випливає, що коли така мета й була, то у волинських колегіях її не досягнуто. Прямих випадків конверсії на католицтво зафіксовано всього три (*Дмитро Гулевич, Стефан Горайн і Данило Павловський*), а ще три є гіпотетичними, бо невідомо, чи майбутні єзуїти-русини *Ян Богдашевський, Андрій Канон і Теофіл Рутка* не прийшли до шкіл уже католиками. Утім, чи й взагалі конфесійні пріоритети вважалися за провідні? Цьому виразно суперечать дані по Луцькій колегії, де число католиків і православних/уніатів було однаковим, а коли обережно долучити сюди ще й незієдентифіковану дрібноту, то ймовірний відсоток вихованців «грецької релігії» взагалі складе більшість учнів.

Другий висновок стосується регіонального аспекту діяльності обох колегій, адже щонайменше третина учнів і там, і там, поза сумнівом, походила з Волині. Приклад же осіб, чиє місце народження достеменно відоме, показує, що переконлива більшість вихованців походила з родин, що вже в кількох поколіннях були «нострифіковані» на Волині. Відтак, колегії Луцька й Острога являли собою суто місцевий просвітницький осередок і, як можна припускати, мали

тій Моленда, що згадується як щойно померлий у 1630 році; серед його майна — «pościel studentowa» і «skrzynek studentowych małych dwie» з 94 книгами: ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 173. Арк. 666 зв.—667 зв.

II. ТЕРИТОРІЯ ВІРИ

би опосередковано впливати на зміцнення регіональної солідарності, а не виключено — й на політичну позицію своїх вихованців у їхньому «дорослому» житті. Нещодавня, і поки що єдина, праця з цієї ділянки — Кароля Мазура¹⁷⁰ — показує певні прикметні особливості політичної орієнтації волинців, але залишається відкритим питання, чи грала в цьому якусь роль специфіка «політичної педагогіки» Товариства Ісуса — наприклад, її роялістські акценти, пієтет перед правом та порядком тощо¹⁷¹.

Врешті, варто підкреслити, що, попри спільні ознаки, існували й певні відмінності між Луцькою та Острозькою школами. Для першої характерна більша відкритість та «демократичність», на що вказує більший, ніж в Острозі, відсоток серед учнів осіб нешляхетського походження та вихідців із родин, де переважало «грецьке» віровизнання, ба навіть духовне служіння у структурах Православної чи Унійної Церков. Натомість Острозька колегія постає як патрональний навчальний заклад переважно для слуг і клієнтів «Острозького Дому» (вихідці зі службової шляхти склали тут дві третини учнів — 69 %). Конфесійна заангажованість фундаторки й патронки цієї колегії, княгині Анни Алоїзи Острозької, не могла не вплинути й на конфесійний склад вихованців: 46 % походило з католицьких родин, хоча присутність і тут православних та кількох вірогідних протестантів показує, що патріархальна засада опіки усіх «вірних діток Острозького Дому» незалежно від їхнього віросповідання ще не втратила сили.

Насамкінець залишається констатувати, що мої волинські спостереження, без сумніву, були би набагато опуклішими, якби їх можна було зіставити з аналогічним аналізом учнівського складу галицьких колегій — Львівської та Ярославської (для решти єзуїтських шкіл на українських теренах цього зробити не вдасться за браком джерел). Проте, на жаль, моєї обізнаності з персоналіями галичан для такого дослідження бракує.

¹⁷⁰ Mazur K. *W stronę integracji z Koroną*.

¹⁷¹ Поп. огляд у праці: Obirek S., S J. *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1668. Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna*. Kraków, 1996.

III

Professor dixit

**Київ під шатром Свентольдичів:
могилянський панегірик
1646 року «*Tentoria venienti*»**

«Дешифрування» староукраїнських текстів є нелегкою справою. Адже, за влучним спостереженням Джованни Броджі Беркофф, одна з найбільш специфічних рис барокової української літератури — це «плюралізм і багатшаровість..., мінливість 'генетичного коду'..., поєднання генологічних, риторичних та ідеологічних засад розмаїтого походження»¹. Справді, чи не більшість доступних нам творів є ребусом із багатьма невідомими, де належить не тільки зафіксувати образну, риторичну й символіко-алегоричну системи, але й а) розпізнати її гадані взірці в «моделюючих» для українського письменства польських барокових прототипах, б) пояснити авторські відхилення від прототипу/прототипів, що можуть коренитися в безлічі мотивацій — від місця отримання освіти й персональних пріоритетів до комунікаційної ситуації, ідеологічних потреб чи горизонту очікувань вірогідних «споживачів» даного тексту. Ці складнощі вповні можна прикласти й до твору, про який піде мова.

Це типовий для жанру *gratulatio/salutatio* панегірик, написаний у 1646 році професором класу поетики («*poeseos magister*») Києво-

¹ Brogi Berkoff G. *Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa środkowo-wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym // Contributi italiani al XIII Congresso Internazionale degli Slavisti* (Ljubljana 15–21 agosto 2003) / A cura di A. Alberti, M. Garzaniti, S. Garzonio. Pisa, 2003. P. 329.

Могилянського колегіуму Теодозієм Василевичем-Баєвським на честь Адама Киселя з нагоди його номінування на уряд київського каштеляна². Автор, майбутній архімандрит Слуцького Троїцького монастиря, наприкінці життя мстиславський єпископ († 1678), був особою достатньо помітною на київському видноколі 1640-х³. Принагідно варто додати, що його звично називають «Баєвським», вважаючи другий формант уживаного ним самим іменування (Theodosius Wasilewicz Baiewski) за патронім. Тим часом в українській традиції XVII століття, на відміну від давніших часів, іменування по батькові вже цілком не побутувало, тож вірогідніше, що «roeseos magister» називав себе не «Баєвським», а «Василевичем-Баєвським», себто, можливо, походив з роду волинсько-поліської шляхти Василевичів, який наприкінці XVI століття розділився на дві гілки — Василевичів-Стрив'язьких і Василевичів-Баєвських. Окрім щойно згаданого панегірика, відомі ще два панегіричні тексти з його підписом, видані друкарнею Києво-Печерської лаври у 1645 році: «*Sancti Petri Metropolitae Kijoviensis taumaturgi Rossiae*» (на честь Петра Могили) та «*Choreae bini solis et lunae*» (на весілля Януша Радзивила з Марією Лупулівною)⁴. Гадаю, Василевичу-Баєв-

² Стислий життєпис Адама Киселя див. у біограмі Збігнева Вуйцика: Wójcik Z. *Kisiel Adam h. Swietoldyc* // *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 12. Wrocław, 1967. С. 487–491. Про кар'єру й політичну активність Киселя див. фундаментальну монографію Франка Сисина: Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge, Mass., 1985.

³ Найновіший біограм із вказанням попередньої літератури див. у статті Зої Хижняк та Валерія Шевчука в енциклопедії: *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.* Енциклопедичне видання. К., 2001. С. 49.

⁴ Описані: Запаско Я., Ісаєвич Я. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні*. Книга перша (1574–1700). Львів, 1981. С. 66 (№ 336, 337); Deluga W. *Kijowskie druki emblematyczne XVII i XVIII-wiecznych wydań polsko- i łacinojęzycznych* // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Т. 2. К., 1993. С. 76–78, 89–90; Radyszewskij R. *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*. Cz. 1: *Monografia*. Kraków, 1996. С. 123–124, 136–138. Панегірик «*Choreae bini solis et lunae*» з незначними скороченнями опубліковано ним же: Radyszewskij R. *Rokolański Parmas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*. Cz. 2: *Antologia* / Wybrał i opracował R. Radyszewskij. Kraków, 1998. С. 187–206.

ському можна також гіпотетично атрибутувати панегірик 1648 року на честь князя Яреми Вишневецького «*Maiores illustrissimorum principum Korybut Wiszniewiecciorum*», виданий у Києві без зазначення авторства⁵.

Повна назва панегірика 1646 року, про який буде мова, така: «*Tentoria venienti Kioviam cum novi honoris fascibus illustrissimo Domino, D. Adamo de Brusilow Sventoldicio Kisiel Castellano Kiov: Nosov: etc. Capiteo a Collegio Mohil: Kiou: expansa operae Fr. Theodosii Wasilewicz Baiewski*»⁶. Цей 40-сторінковий текст формату in 2° зафіксовано в Кароля Естрайхера та каталозі Якіма Запаса і Ярослава Ісаєвича, а також коротко згадано в працях Франка Сисина й Ростислава Радишевського⁷. Про місце видання дізнаємося з приписки після дедикації: «*Typis Pieczariensis Anno Domini 1646. Mense [пропуск], die [пропуск]*». Пропущені місця для вписання цифр у даті дозволяють припускати, що панегірик передбачалося вручити особисто Киселю під час його офіційного в'їзду до Києва для обійняття каштелянського уряду. В'їзди такого роду зазвичай відбувалися з неабиякою урочистістю, а феноменальна кар'єра Киселя як сеймового діяча (між 1624–1639 роками його 12 разів обирали послом на сейм від Волинського, Київського та Чернігівського воєводств⁸), а також енергійні заходи по обсадженню Чернігівського воєводства упродовж кінця 1630 — середини 1640-х років «своїми» урядниками з-поміж православних волинців і киян⁹ мали би забезпечити

⁵ Див. у цій книжці: «*Кого топчуть коні звитяжного Корибута: до загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. "Maiores Wiszniewiecciorum"*».

⁶ Використаний мною за примірником з колекції Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург), № 2131/4. Принагідно сердечно дякую Ростиславу Радишевському та Костянтину Суторіусу за надання мені фотокопії тексту.

⁷ Запаско Я., Ісаєвич Я. *Пам'ятки книжкового мистецтва*. С. 69 (№ 355); Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. Р. 127–128; Radyszewskiej R. *Polskojęzyczna poezja ukraińska*. С. 135 (тут опубліковано й одну з графур панегірика).

⁸ Mazur K. *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*. Warszawa, 2006. S. 199, 428.

⁹ Пор.: Кулаковський П. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)*. К., 2006. С. 156–159.

чималу публічність цій, як її тоді називали, «презенції». Панегірик, як буде показано далі, скомпоновано у формі шкільного спектаклю, котрий, схоже, мали розігрувати не в стінах колегіуму, а на в'їзді до Києва. Що це в особливо урочистих випадках практикували, бачимо з описаного в наступній статті могилянського панегірика на честь Яреми Вишневецького, де навіть у заголовку зазначено, що його розігруватимуть «сценічно» («*comise*»); те саме бачив Войцех Мясковський в описаному ним публічному «спектаклі» за участі могилянської громади («*Academia*») під час в'їзду до Києва на початку 1649 року Богдана Хмельницького: «*effusus populus, tota plebs witała go w polu, i Academia oracyami i akklamacyami...*»¹⁰.

Отже, новопоставленому каштелянові готували в Києві помпезну зустріч. Коли це сталося — невідомо: привілей Киселю на уряд київського каштеляна датується 5 II 1646 року¹¹, але він у 1646 та на початку 1647 року хворів¹². Залишається обережно припускати, що спектакль зустрічі (якщо він дійсно відбувся) міг бути приурочений аж до переїзду Киселя через Київ у посольстві до Москви, куди він вирушив 28 VII 1647 року¹³. Про «стан готовності», з яким чекали на цю подію, свідчить не лише пишномовний панегірик, але й скромніша деталь: 29 вересня 1646 року до актових книг київського замку було внесено фундушний запис Киселя для створеного ним 1643 року монастиря у с. Низкиничках на заході Волині¹⁴, хоча за логікою запис належало фіксувати у найближчому адміністративному центрі — Володимирі (що, зрештою, через півроку й було зроблено). Фундушний акт передбачав символічне єднання волинського монастирка зі столицею

¹⁰ *Jakuba Michałowskiego... księga pamiętnicza* / Wyd. A. Z. Helcel. Kraków, 1864. S. 377.

¹¹ Опубл.: *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов* (далі — *Архив ЮЗР*). Ч. 3, т. 1. Киев, 1863. С. 401–406.

¹² Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. P. 134 («his attacks of gout had become more acute»).

¹³ Там само. С. 134.

¹⁴ Горін С. *Монастирі Західної Волині (друга половина XV — перша половина XVII століття)*. Львів, 2007. С. 226.

Київської митрополії: Адам Кисіль зрікався права патронату на обитель, підпорядковуючи її архімандритові Києво-Печерського монастиря як дочірнього («*filiam monastera Pieczarskiego*»)¹⁵. Ця, на перший погляд малосуттєва, деталь «єднання з Києвом», як видається, може послужити ключем до «ідеологічного коду» панегірика Василевича-Баєвського. Аби пояснити свою думку, мушу розпочати здалеку — від родоводу й герба Адама Киселя, що послужили віссю і концепту, і композиції панегірика.

Місце й час народження «Шатра Свентольдичів»

Утвердження герба «Свентольдич» (відкрите шатро [tentorium] з хрестом на куполі й трьома вежами над гербовим щитом) переконливо демонструє, як швидко поширювалася інформація у тогочасній Речі Посполитій. Уперше на зображення такого герба натрапляємо в дедикації Сильвестра Косова до його київського «*Патерикону*» 1635 року¹⁶; у 1641 році Шимон Окольський вже «уточнює» рік появи цього герба («*origini annum 1040 assignare conveniet*»)¹⁷; у 1642 році львівський друкар Михайло Сльозка вміщує до посвяти власного Тріодіону руський дослівний переклад тексту Косова¹⁸; укладаючи між 1648–1658 роками свій гербівник, віленський ерудит Войцех Віюк-Коялович подає опис «Свентольдича»¹⁹, і т. д. У всіх цих випадках герб тлумачили як уживаний від першопредка — «русько-

¹⁵ Фрагмент фундушного запису та його докладніше обговорення див.: Там само. С. 222–226.

¹⁶ *ПАТЕРИКОН abo Zywyoty ss. Oycow Pieczarskich... przez... Silvestra Kossowa*. W Kiiowie, w drukarni s. Lawry Pieczarskiej roku 1635 (2 вид.: HLEUL, Texts IV, pp. 3–5).

¹⁷ Okolski S. *Orbis Polonus ... in quo antique Sarmatarum gentilitia per vetustae nobilitatis Poloniae insignia ... specificantur et relucet*. Т. 1. Cracoviae: In officina Francisci Caesarei, 1641. P. 387.

¹⁸ Голубев С. Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. Т. 2. Киев, 1898. С. 151 (приложения).

¹⁹ Kojałowicz W. *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli o klejnotach albo herbach* / Wyd. «Herolda Polskiego». Kraków, 1897. S. 179.

го вождя» Свентольда, що, за Окольським, отримав такий герб від князя Володимира Мономаха: шатро в ньому символізує військове вождівство, вежі — звільнення Свентольдом Києва від облоги печенігів, а хрест — віру, прийняту разом із князем Володимиром²⁰.

Критична рефлексія укладача новітнього гербівника, Адама Бонецького, внесла децицію сумніву в думку про час появи такого пишного герба. Бонецький слушно нотує на двох печатках Киселів (1538 і 1542 років) інший знак — розщеплений в основі хрест²¹ (до спостереження Бонецького можна додати й фіксацію схожого власницького знака Киселів у Віктора Віттига й Анатолія Цітова — і то навіть під 1602 роком²²). Отже, коли й чому родовий печатний знак у формі традиційного власницького клейма, як висловився Вацлав Руліковський, «w pamięt się przemienił»²³, себто був витіснений «Свентольдичем»? Аналізуючи кар'єру Адама Киселя, Франк Сисин слушно відносить цю новацію на другу половину 1630-х, коли Кисіль почав додавати до свого прізвища придомок «Свентольдич», навіяний генеалогічною легендою, що її 1635 року виклав Сильвестр Косов у дедикації до «*Патерикону*»²⁴. Тут початок роду підверстано під відомий літописний епізод 997 року, коли кмітливі білогородці, взяті в облогу печенігами, показали противникам два колодязі, наповнені киселем і медом, а ті «подивишася и от града всвояси идоша». Косов переносить легендарний епізод із Білгорода до Києва й називає ініціатором дотепної вигадки («stratagema») «гетьмана руських військ» Свентольда, прозваного надалі «Киселем» (цю ж версію повторює Окольський, щоправда,

²⁰ Okolski S. *Orbis Polonus*. P. 388.

²¹ Boniecki A. *Herbarz polski*. Cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. Т. 10. Warszawa, 1910. S. 93. Цей же гербовий знак занотував у своїх генеалогічно-геральдичних нотатках Вацлав Руліковський. Оpubл.: Однороженко О. *Гербовник Вацлава Руліковського: Геральдичні випуски*. Харків, 2008. С. 30.

²² *Nieznana szlachta polska i jej herby* / Opr. W. Wittyg przy współdziale S. Dziadulewicza. Kraków, 1908. S. 135; Цітоў А. *Пячаткі старажытнай Беларусі. Нарысы сфрагістыкі*. Мінск, 1993. С. 42, 96.

²³ Цит. за: Однороженко О. *Гербовник Вацлава Руліковського*. С. 30.

²⁴ Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. P. 45, 262 (fn. 46).

пов'язавши її вже не з Володимиром Святославичем, а з Володимиром Мономахом)²⁵. Оскільки ні в руському літописі, ні в хроніці Мацея Стрийковського, одного з головних авторитетів київського письменства XVII століття, ім'я автора білгородської «стратагеми» не наводиться, Франк Сисин вважає вірогідним, що фантазію Косова могла стимулювати нотатка на списковій літопису, виготовленого під патронатом Адама Киселя: тут на полі проти білгородського епізоду зазначено: «предок Пана Киселя»²⁶. Проте згаданий список датують розширено — 1630–1640-ми роками, себто залишається неясним, чи генеалогічна легенда «Свентольда» у якійсь формі побутувала до появи «Патерикону», чи її автором-винахідником став Косов, тоді як Адаму Киселю залишалося тільки придивитися до «уточненого» родоводу.

Схожу «генеалогічну модифікацію» пройшли під пером книжників наприкінці XVI — у першій половині XVII століття родоводи багатьох руських родин — від княжих²⁷ до шляхетських, особливо коли йшлося про виопуклення «руського» коріння роду. За добрий приклад «сконструйованої генеалогії» може, серед іншого, послужити випадок князів Четвертенських, добродійців Київської православної митрополії, чиє походження київські автори впевнено (й цілком безпідставно) вивели від Святополка, правнука Володимира Мономаха. Практично паралельну в часі «розкрутку» обох «руських» першопредків, сконструйованих у Києві, — «Святополка» й «Свентольда» — важко назвати випадковою. Не виключено й те, що, як припускає Франк Сисин, легенда Святополка послужила ймовірним взірцем для легенди Свентольда²⁸.

Так чи інакше, але на питання, чи Свентольд увійшов до «генеалогічної ідентичності» Адама Киселя під впливом твору Косова, гадаю, можна відповісти ствердно. На сьогодні реальні витоки роду Киселів залишаються темними. Найраніша з відомих мені ре-

²⁵ ПАТЕРИКОН або *Zywoty ss. Oycow Pieczarskich*. S. 7; Okolski S. *Orbis Polonus*. P. 387.

²⁶ Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. P. 262 (fn. 46).

²⁷ Пор.: Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* К., 2002. С. 243–251.

²⁸ Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. P. 269 (fn. 103).

плік про їхню обізнаність з власним родоводом датується 1540 роком, коли київський боярин Федір Андрійович Кисіль пред'явив дарчий лист 1456 року князя Семена Олельковича «продку єго» Лазарю Браєвичу на певне село (за цю «вслугу» у 1481 році Лазарів син Михайло судився з якимось Дашуком Тумашовичем)²⁹. Імена персонажів та локалізація їхніх родових гнізд наштовхують на думку про належність до групи київських бояр тюркського походження³⁰. На це саме опосередковано натякає і згаданий вище родовий печатний знак — хрест із розщепленою внизу основою: як вважає Н. А. Баскаков, зображення хреста на стропилі символізувало християнізацію родини³¹. Не заглиблюючись у витoki роду, констатую, що привілей Адамові Киселю на його перший публічний уряд, чернігівського підкоморія (14 III 1633 року), ще «не знає» про високе походження героя, обмежуючись стандартною згадкою про «старожитність»³². Текст привілею на наступний, уже сенаторський, ранг чернігівського каштеляна (1 XII 1639 року), на жаль, залишився мені недоступним, натомість привілей на київську каштелянію (5 II 1646 року) вже «знає» про Киселів навіть більше, ніж Косов та Окольський. У творі Косова перший згадуваний після Свентольда предок роду, Андрій Кисіль («*przełożony na Kiowie*»), загинув «*przy tey stolicy*» без вказання обставин, а «*potomstwo iego rowno z Kiowem do rąk najsnieyszych Krolow Ich Mćiow Polskich dostało się*»; в Окольського з ним стається те саме «*під час захоплення фортеці поляками*» («*in expugnatione arcis a Polonis*»)³³; натомість у привілеї 1646 року на поверхню вже виринає Болеслав

²⁹ Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Підгот. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич та ін. К., 1991. С. 76–78.

³⁰ Ширше про цю групу див.: Яковенко Н. *Витoki роду Нemiричів // Марра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*. Львів, 1996. С. 164–171.

³¹ Баскаков Н. А. *Русские фамилии тюркского происхождения*. Москва, 1979. С. 76.

³² Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 28, оп. 1, спр. 68. Арк. 269.

³³ ПАТЕРИКОН або *Zywoty ss. Oycow Pieczarskich*. S. 7; Okolski S. *Orbis Polonus*. P. 390.

Хоробрий, якому буцімто став служити Кисіль³⁴. Текст цього привілею, за усталеною практикою, був найімовірніше складений самим Киселем, з чого бачимо, в якому напрямі модифікувалася «генеалогічна ідентичність» нашого героя після 1633 року. На впевнене засвоєння легенди вказує й преамбула до згаданого вище фундаментального запису Киселя 1646 року Низкиницькому монастиреві — з апеляцією до «предка» Свентольда: «*przodek moy z Włodzimierzem monarchą swym był okrzczony*»³⁵.

Перед нами цікавий (і далеко не поодинокий) випадок змикання «генеалогічних програм», тобто сукупності родовідних доказів, що мали на меті представити певну функцію роду у суспільстві, з «генеалогічною ідентичністю» носіїв таких сконструйованих генеалогій³⁶. Відповідь на питання, яку саме «програму» закладали київські автори, творячи генеалогічні легенди про «Святополка» чи «Свентольда», гадаю, лежить на поверхні. Православна Церква за митрополитства Петра Могили, як відомо, переживала бурхливу реновацію, «програмово» закладену ще творами Захарії Копистенського († 1627) й утілену в реформаторських заходах митрополита й супутніх текстах, що виходили з киево-могилянського кола: «*Patericon*» і «*Exegesis*» Сильвестра Косова (1635 рік), «*Teratourghema*» Атанасія Кальнофойського (1638 рік), приписуваний самому Могилі «*Lithos*» (1644 рік), численні дедикації й емблематичні вірші на церковних друках Києво-Печерської друкарні, врешті, панегірична продукція професорів і спудеїв Києво-Могилянського колегіуму³⁷. В тій чи тій формі ці тексти підносили роль Києва — «другого Єрусалима» й «роксоланського Сіону», де апостол Андрій започаткував Руську Церкву; де вона «по ріках сліз» вертається до колишньої ве-

³⁴ Нюанс із Болеславом обговорено: Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. P. 263 (fn 47).

³⁵ Цит. за: Голубев С. Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*. С. 236 (прим.).

³⁶ Пор. аналогічні приклади у випадку князів Острозьких (Яковенко Н. *Паралельний світ*. С. 245–250) та Вишневецьких (див.: «*Кого топчуть коні звитяжного Корибута*»).

³⁷ Ширше про ці «ідеологічні» новації див.: Яковенко Н. *Паралельний світ*. С. 298–330.

личі; де, всупереч твердженням маловірів і перекинчиків, Церкву підтримують православні панські роди; де, врешті, в заснованій Могилою колегії знайшли притулок «роксоланські музи».

Увесь набір цих, замалим не обігових, топосів київського письменства 1620–1640-х років знайшов місце у панегирику на честь Адама Киселя, до чого ми далі перейдемо. Тут же на завершення варто наголосити, що «*Tentorium venienti*» — це єдиний з-поміж відомих на сьогодні могилянських панегириків XVII століття, написаний повністю латиною, без польських вкраплень. Поза сумнівом, це теж вкладалося в «програму» могилянського оновлення православ'я через запровадження «латинської науки», аби, як писав 1635 року в своєму творі «*Exegesis*» Сильвестр Косов, «*horrea nostra Apollinea parēlniać, Helikonem, Parnasem one tytułować*»³⁸; невдовзі «*Lithos*» (1644 рік) обґрунтовував потребу бути не «простаками», а людьми «політичними», себто в тогочасних поняттях — освіченими й гречними, що уміють «*tak politice, iako u theologice diskurzować*»³⁹.

Застосовуючи до панегирика 1646 року міркування Джованні Броджі Беркофф про обумовленість «мовного реєстру» барокового тексту розмаїтим спектром мотивацій, у тому числі міркуваннями престижності й більшої семантичної придатності⁴⁰, мусимо визнати, що ужита Василевичем-Баєвським латина досконало відповідала комунікаційній ситуації. Адже вишукана *imitatio antiquorum* декламаторів тексту, могилянських спудеїв, убивала багатьох зайців одразу: нею втирали носа опонентам і показували здобутки «роксоланського лицю»; вона тішила своєю «політичністю» самолюбство присутніх на «презентції» русинів, а разом демонструвала, що «вчена Русь» може обійтися без польського посередництва; врешті, вона надавала до-

³⁸ Архив ЮЗР. Ч. 1, т. 8/1. Киев, 1914. С. 422.

³⁹ Семантичний аналіз понять «*politice/politice*» в текстах Касіяна Саквича й Петра Могили див.: Frick D. A. 'Foolish Rus': On Polish Civilization, Ruthenian Self-Hatred, and Kasijan Sakovyč // Harvard Ukrainian Studies. 1994, vol. XVIII/3–4 (December). P. 219–228.

⁴⁰ Brogi Berkoff G. *Plurilinguismo, retorica e teoria della comunicazione nell'area slava orientale (XVII secolo)* // *Plurilinguismo letterario in Ucraina, Polonia e Russia tra XVI e XVIII secolo*. Atti del Convegno svoltosi a Roma dal 1 al 2 ottobre 1996 / A cura di M. Ciccarini e K. Żaboklicki. Varsavia–Roma, 1999. P. 121–128.

сконалі виражальні засоби для того, аби, як пише Єжи Аскер, діагностувати біжучий момент «nie w języku narodowym, w którym toczyła się doraźna polemika polityczna i w którym sam język narzucał zbyt proste identyfikacje», а за посередництвом римської мови та культури⁴¹.

Концепти й парадокси «роксоланської музи»

Панегірик «*Tentoria venienti*» складається, окрім дедикації, з шести частин-розділів, кожен з яких має власну назву: «*Tentorium Ecclesiae*», «*Tentorium Patriae*», «*Tentorium Domus*», «*Tentorium Palladis*», «*Tentorium Martis*», «*Tentorium Honoris*». Розділи скомпоновано за однією схемою: відкриває текст велике (на три чверті сторінки) зображення шатра між двома вежами з емблематичними малюнками та лемами всередині. Крім того, у «*Tentorium Patriae*» над шатром перехрещуються два стяги — із зображенням, відповідно, шатра й польського гербового орла, а в решті розділів на бічних вежах розміщено по дві «великі фігури», що тримають над шатром якийсь символічний предмет: янголи — лавровий вінок («*Tentorium Domus*»); музи — книгу з нотами й написом «*Adamo Sventoldicio Kisiel*» («*Tentorium Palladis*»); Марс і Афіна — річ, яку мені не вдалося ідентифікувати, під написом «*Tegit et protegit armis*» («*Tentorium Martis*»); Фортуна й Добродієність (*Virtus*) просто з'єднали руки під написом «*Haec donat, illa tuetur. Concordia*» («*Tentorium Honoris*»). Далі йдуть віршовані партії (їх число коливається в різних частинах від 7 до 12), що фактично є розбудованими епіграмами до графічного ряду, а завершує кожну частину прозова *argumentatio*. Метрика віршованих партій розмаїта: крім елегійного дистиха, мені вдалося зауважити й інші розміри, але це потребує спеціального аналізу.

Інтригуючим є те, що деякі партії «*Tentorium Palladis*» і «*Tentorium Martis*», схоже, призначалися для співання. На цю думку наштовхують римовані повтори останнього слова в рядку⁴² (TPal-4: *cunctas* —

⁴¹ Axer J. *Dylematy Adama Kisiela // Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: Z kim i przeciw komu? /* Koncepcja i redakcja naukowa T. Bujnicki i J. Axer. Warszawa, 2007. S. 331.

⁴² Текст панегірика нумерований, тому цитуючи я подаватиму аббревіатуру назви частини (TE, TP, TD, TPal, TM, TH), додаючи до неї або номер партії, або відсилку до прозового завершення, наприклад: TM-5 чи TM-arg.

eis — cunctas — eis — unum — regit — artes — regit — errat — sibi), ідентичні зачини сусідніх строф (TPal-10: «Vox diversa sonet, tamen sit una» — «Vox diversa sonet, sonet sed unum»), а також акцентоване обігрування лексеми співу (TM-10: «Arma canunt Suentoldicium, Tentoria, Turres, / Vir canit arma sua, / Arma canunt Atauos, armis Atauos canit Adam, / Nuntiat inde suos / [...] Mars canit et Pallas Kisiel, canit Hostis, et arma, / Vulnera, calua, globi, / Illa canunt Fortem, magis at Tentoria Turres, / Kisieliana canunt...»). Характерно теж, що на гравюрі до «Tentorium Palladis» зображено двох спудеїв: один, із циркулем в руках, символізує «арифметику» («Arithmeticus numeret»: TPal-1), другий — «співця» («ingeminat Vates»: TPal-2), причому «співець» грає на бандурі з написом «Adamo Sventoldicio Kisiel». Гадаю, ці малюнки можна тлумачити «реалістично», бо є ще один доказ схильності гравера до «реалізму»: про персонажа в шатрі на гравюрі до «Tentorium Domus» прозова *argumentatio* повідомляє, що в ньому можна побачити «дійсний прототип» («verum videre est prototypum»). На сьогодні ні сценарії «розігрування» вітальних промов, ні їх акторський реквізит нам практично невідомі⁴³, тому і наявність співаної частини в панегірику, і одяг та атрибутика учасників дійства мали би неабияке значення (звісно, за умови слухності мого припущення).

У цілому ж перед нами емблематична композиція, де основному концептові підпорядковано і цикл графічних зображень, що ступенево обігрують наскрізний символ, і всю систему алегорій, нагромаджених у віршованих партіях. Такого роду панегірики «квітчастого стилю» (*stylus floridus*) — з ускладненим концептом та, зокрема, з виділенням підрозділів про окремі чесноти героя — з'являються, за спостереженням Якуба Недзведзя, наприкінці 1630-х, а пік популярності «нового» панегірика припадає на другу половину XVII — початок XVIII століття⁴⁴. Узявши це до уваги, мусимо визнати, що «могилянська муза» не пасла задніх, адже «новий» панегірик було перейнято практично від моменту його появи. Утім, дослідники вже відзначали вплив на київських «поетів» одного з найбільших авторитетів «квітчастого стилю» й творця теорії концепту — Мацея Казимира Сарбев-

⁴³ Пор.: Niedźwiedz J. *Nieśmiertelne teatru sławy. Teoria i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII–XVIII w.* Kraków, 2003. S. 106–111.

⁴⁴ Там само. С. 199–201.

ського⁴⁵; характерно теж, що «*Lycorum libri*» Сарбевського фіксується серед книг, закуплених Петром Моголою у Варшаві в 1632 році⁴⁶.

Що ж до основного концепту панегірика, то його можна окреслити як нанизування ампліфікацій (*solutio*) довкола метафори «напинання шатра» — це «напинання» фіксується вже у самій назві твору («*Tentoria ... expansa*») та в першій фразі дедикації: «*Auspicatissimo Tuo ingressui Chiouiam Tuae Celsitudinis expanditur Tentorium...*». На гравюрі першого розділу («*Tentorium Ecclesiae*») зображено вітвар, до якого прямує подорожній («*Hospes*»), а зустрічає його янгол стрічкою з написом «*Ad Agam*». У прозовому завершенні шатро Киселя обігрується як надійна ослона Православній Церкві («*antemurali Ecclesiae*», «*militanti Ecclesiae*»), а Київ, до якого «в'їжджає» шатро, названо «тріумфуючим містом» («*Tuum Tentorium ... caelestibus quadrigis ad Triumphantem Urbem deuehet*»). У наступних розділах цей концепт обростає варіаціями, але стрижень самої ідеї, на мою думку, оприявлено власне тут, у вступній частині. Припускаю, що за основу послужив псалом 132 у його латинській версії, де вжито слово «*tentorium*» («*si ingrediar tentorium Domus Meae*» (слов'янська версія цього рядка: «аще вселюся в селение дому моего»). Псалом оспівує Сіон як оселю, вибрану Богом «*pro habitatione sua*»: «То місце мого відпочинку, на вічні віки пробуватиму тут, бо його уподобав. [...] Ворогів його соромом позодягаю, а на ньому корона буде сяяти» (Пс. 132: 14–18).

Витоки концепту Василевича-Баєвського стануть прозорими, коли пригадаємо утверджений за Петра Могили мотив «роксоланського Сіону», тобто сприйняття Руської Церкви з центром у Києві як духовної дочки Єрусалима, що мало підкреслювати стародавність руської віри та її вищість над римською⁴⁷. Не обійдено увагою

⁴⁵ Маслюк В. П. *Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні*. К., 1983. С. 159–160; Радишевський Р. П. *Бароковий концептизм поезії Лазаря Барановича // Українське літературне барокко* / Ред. О. В. Мишанич. К., 1987. С. 156–177.

⁴⁶ *Архив ЮЗР*. Ч. 1, т. 7. Киев, 1887. С. 187 («*Sarbievi Lyrica*»).

⁴⁷ Поп.: Ševčenko I. *The Many Worlds of Peter Mohyla* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1984, vol. VIII/1–2 (June). P. 38 (fn 41). В українському перекладі статті Ігоря Шевченка цю важливу примітку чомусь опущено.

і згаданих у псалмі «ворогів»: це на них натякає окреслення Православної Церкви як «воюючої» («*militans*»), згадка про якісь «*invidia aut malevolentia*» стосовно Києво-Могилянського колегіуму (TPal-arg.), а також оптимістичний прогноз на майбутнє Церкви («*vincat, dum persequitur, floreat, stet, dum superari videtur*»: TE-arg.). Коли мое припущення слушне, то залишається констатувати, що авторський концепт був ідеально пристосований до комунікаційної ситуації. Адже глядачами/слухачами спектаклю мали бути передусім православні шляхтичі, що добре знали на заслугах Адама Киселя в обороні «благочестя», а месидж «богохранимості» Києва-Сіону цілком уписувався у «семантичне поле» могилянських інтелектуалів.

Інші нюанси концепту «напнутого шатра» підпорядковано риторичним канонам «похвали сенатора» та «похвали предків». Оминаючи питання, скільки тут авторських знахідок, а скільки запозичень (для прикладу, опис предків Киселя дослівно перенесений з Шимона Окольського), спробую коротко представити смислові акценти тексту. Почну зі «спору двох вітчизн» за героя («*Rossia Te patrem canit atque Polonia Patrem, / Rossia Te civem Sarmata Teque suum / Lis de Te...*»: TP-7). Цей пасаж Франк Сисин використав як мотто до своєї книжки, вважаючи, що йшлося про «двох рівних суперників за лояльність Киселя»⁴⁸, але, побоююся, тут вкралось спрощення. За право бути «вітчиною» Киселя сперечаються не тільки Польща й Русь, а й чималий гурт інших претендентів (TP, 1–6). Розпочинають спір Марс із Юпітером, далі вступає *Patria Divum*, слідом обзивається *Patria Silva* і «Небо» (*Polus*). Врешті, «Небо» пробує помирити суперників («*componere lites*»), ухвалюючи, що Кисіль «прикрашає» («*sufficiet*») усіх. Але тут з'являється важка артилерія — «*Divina Ecclesia*», заявивши: «він буде вашим, якщо буде моїм» («*vester erit, si meus inquit erit*»: TP-7). Отже, Кисіль постає таким собі «космічним» героєм, натомість «вітчизну» (в обіговому сенсі слова — як державу⁴⁹) для нього зарезервовано одну — «*Polonia*»

⁴⁸ Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. P. 129 («two equal competitors for Kysil's loyalty»).

⁴⁹ Про варіативність значень цього поняття у річпосполитському словниці див.: Bem-Wiśniewska E. *Funkcjonowanie nazwy Polska w języku czasów nowożytnych*. Warszawa, 1998. S. 145–177; Sysyn F. E. *Fatherland in Early Eighteenth-*

або «Respublica» (тут ці поняття здебільшого синонімічні). Хоча частотність відповідної географічної номенклатури практично однакова (Respublica ужито 16 разів, Polonia/Polonus 16, Rossia/Rossus/Roxolanus 15, Europa 2, Ukraina 1⁵⁰), слово «Rossia» зазвичай прикладається до описів киево-руського минулого, тоді як «Respublica» та «Polonia» — до описів заслуг перед «вітчиною». Що ж до самої «вітчини» («patria»), то це слово є абсолютним лексичним чемпіоном: його вжито в панегірику понад 80 разів.

Певні несподіванки приносить частотність уживання етично-оцінювальної лексики. Йдучи за методикою Якуба Недзведзя⁵¹, представлю ці значення у відсотках. За умовну найбільшу вартість (100%) взято частотність використання слова «patria», решту понять показано у відсотковому зіставленні з ним (у дужках подано абсолютне число уживання відповідної лексеми чи похідних від неї):

honor 63 % (50)	prudencia/ingenium 20% (16)
Domus 39% (31)	liberalitas/humanitas 19% (15)
gloria 31% (25)	virtus 15% (12)
fortitudo 26% (21)	dexteritas 13% (10)
fidelitas 21% (17)	pietas 11% (9)
eruditio/sophia 20% (16)	claritas 5% (4)

Як бачимо, найголовнішою після «вітчини» чеснотою для автора панегірика є «честь» (honor)⁵² та відносно недалеко за тим — «Дім», себто рід героя, і його «слава» (ці два поняття люблять ходити в парі «слава Дому» — gloria Domus). Впадає в око, що серед морально-етичних чеснот на чільне місце висунуто воїнську «до-

Century Ukrainian Political Culture // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società / A cura di G. Siedina. Alessandria, 2004. P. 39–42; Augustyniak U. Polska i łacińska terminologia ustrojowa w publicystyce politycznej epoki Wazów // Łacina jako język elit / Koncepcja i redakcja naukowa J. Axer. Warszawa, 2004. S. 34–71; Mazur K. W stronę integracji z Koroną. S. 229–255 та ін.

⁵⁰ Ужито з негативним забарвленням: «inter rebelles per Ukrainiam flammas» (TP-arg.).

⁵¹ Niedźwiedz J. *Nieśmiertelne teatru sławy*. S. 209–213.

⁵² Про змістове наповнення та вагу категорії честі в шляхетському соціумі див. детальніше: Яковенко Н. *Паралельний світ*. С. 127–136.

блесть» (*fortitudo*) та шляхетську «вірність» (*fidelitas*), за якими простують практично нарівні «освіченість» (*eruditio*), «розсудливість» (*prudentia*) і «людяність» (*liberalitas*), а також — з невеликим відставанням — «добročесність» (*virtus*) і «серйозність» (*dexteritas*). Парадоксально, але в самому ар'єргарді чеснот (коли не рахувати «знатності» — *claritas*), опинилася «побожність» (*pietas*). На перший погляд, це не надто координується з провідним концептом «напнутого» над православним Києвом шатра. Проте, гадаю, власне тут оприявнюється розбіжність між тим, що ми сьогодні рахуємо за маркер руської/київської ідентичності (православну «побожність»), і тим, що вважали найважливішим люди могилянського кола — шляхетський *honor*, «славу Дому» й суто шляхетські чесноти «мужності» та «вірності».

TENTORIVM ECCLESIAE

I.

Ra suo Suentoldicio benedicite eunti,
Nec Suentoldicius non benedicite eam:
Illa suos Phialis halans venit obuia, fumos
Hospes ac accendit cordis amore facies,
Hinc elementa alimenta dabunt vitamque fouebunt,
Aere deficient, aere fumus erit,
Hoc inflans Suentoldicij sua vortua fama
Aere: sic reuolet fama repleta bonis,
Ascendatque polum famosus, in aethere fumus,
Quo Suentoldicius nunciet, igne nitet.

A

II. Stant

1. Шатро Церкви. Гравюра з панегірика «Tentoria venienti Kioviam». Друкарня Києво-Печерської лаври, 1646

TENTORIVM PATRIÆ.

I.

*M*ars ait, hæc Suentoldicij Tentoria nostra,
Iuppiter, ex Cruce, ait, noscitur esse mea,
Mars ait, illa columna mea est: mea, Iuppiter, inquit.
Lis inter Diuos maxima, Stemma Tuum
Audijs; & ridens hæc Iurgia, Patria Diuùm,
Cur, ait, has nostras Numina vultis opes?
Sint Iouis & Turres: sint & Tentoria Martis,
At Suentoldicius fat meus ille meus.

B s

II. Dufce

2. Шатро Батьківщини

3. Шатро Дому

4. Шатро Паллади

TENTORIVM MARTIS.

I.

Vis Suentoldicium Tibi pingere? pingito Martem,
Pingere vis Martem? pingito KISSIL, erit
At fallit: facies spirans incendia Martis,
Projicit ore globos, euomit ore neces.
Sit Suentoldicius radians licet undique ferro,
Ore tamen clemens, ore benignus erit,
Hinc Martis faciem cum KISSIL pinge benignam.
Archetypo facies pulchrior illa suo.

11. Dexte.

5. Шатро Марса

TENTORIUM HONORIS.

I.

Cum Tuus ille suum celeri comitatus Achate,
 Curribus auratis insequeretur honos:
 Tu fugis, at fugias licet aspernaris honores;
 Cur fugis? heu fugiens sic capere magis,
 Insequitur tandem laxatis promptus habenis,
 Conficit hic, meritis erubuitque tuis,
 Erubuit meritis victus tamen haud pudet inquit.
 Me vinci: victus KISIBLIANVS ero.

I 2

II. Præmia

**Кого топчуть коні звитяжного Корибута:
до загадки киево-могилянського панегірика
1648 року «Miores Wiszniewiecciorum»**

Повна назва панегірика, про який піде мова: «*Miores illustrissimorum principum Korybut Wiszniewiecciorum in suo nepote illustrissimo principe d[omino] d[omino] Ieremia Korybut Wiszniewiecki palatino Rossiae Caneviensi etc. capitaneo redivivi. Ab auditoribus eloquentiae in Collegio Mohilaeano Kiowiensi comice cum eorum gestis memorabilibus celebrati. Anno D[omi]ni 1648, Maii die 1*» [«Предки найясніших князів Корибутів Вишневецьких, відроджені у своєму нащадкові, найяснішому князі, панові Єремії Корибута Вишневецькому, руському воєводі, канівському та ін. старості. Сценічно вшановані слухачами риторики Києво-Могилянського колегіуму разом з їхніми пам'ятними діями. Року Божого 1648, 1-го травня»]. На сьогодні цей текст вважається унікатом, єдиний відомий його примірник зберігається у Російському державному архіві давніх актів¹. У 1998 році фрагменти з нього включив до своєї антології польськомовної української поезії Ростислав Радишевський²; з-поміж істориків про панегірик ко-

¹ РГАДА, ф. 381, оп. 1, ед. хр. 1767. Тут використаний за фотокопією, що була мені надана Ростиславом Радишевським, за що сердечно дякую.

² Radyszewskij R. *Rokolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*. Cz. 2: Antologia. Kraków, 1998. S. 215–320. Образну систему панегірика коротко охарактеризовано в однойменній монографії Радишевського: *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*. Cz. 1: Monografia. Kraków, 1996. S. 139–140.

ротко згадує Ярослав Ісаєвич³, характеризуючи видання Лаврської друкарні; стислу інформацію також наведено свого часу мною — у зв'язку з початком козацької війни⁴.

Друкарня на титульному аркуші панегірика не зазначена, проте немає підстав сумніватися, що цей невеличкий текст на 34 с. in 4-to вийшов із друкарні Києво-Печерської Лаври — хоча б тому, що інших друкарень у Києві на той час не було⁵. Обіцяне самим заголовком «сценічне» (comice) представлення діянь, як і композиція тексту, поділеного на чотири «акти» (actus), кожен з яких, своєю чергою, складається із чотирьох «сцен» (scena), вказують, що панегірик укладався як вистава-декламація на 16 партій. Шкільний спектакль вочевидь готували для урочистого привітання Яреми Вишневецького у Києві 1 травня 1648 року. Протягом березня–квітня князь безвиїзно мешкав у себе в Лубнах⁶, а на початку травня, судячи з продатованого наперед панегірика, мав їхати на захід через Київ (як відомо, козацька війна сплутала ці плани: наприкінці квітня занепокоений тривожними чутками князь уже вислав гінця до ставки коронного гетьмана на правий берег Дніпра, аби дізнатися, що там діється⁷, і розпочав приготування до війни).

Можливого автора (редактора?) тексту, а тим більше — автора гравюри на звороті титульного аркуша, про яку детальніше піде мова далі, визначити важко. Адже «сценічний» характер твору передбачав, що гіпотетичним автором міг виступати не лише професор поетики чи риторики, а й самі учні — виконавці тих чи тих «сцен». Принаймні на таке «змішане авторство» натрапляємо в

³ Ісаєвич Я. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів, 2002. С. 196.

⁴ Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* К., 2002. С. 209.

⁵ Із Лаврською друкарнею цей текст ідентифіковано в каталозі: Запаско Я., Ісаєвич Я. *Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574–1700)*. Львів, 1981. С. 70 (№ 373). Перелік друкарень див. там само, с. 121.

⁶ Див. свідчення княжого слуги Богуша Маскевича: *Pamiętniki Samuela i Bohusława Kazimierza Maskiewiczów (Wiek XVII)* / Opracował Alojzy Sajkowski. Wrocław, 1961. S. 237–239.

⁷ Там само. С. 239.

багатьох шкільних панегіриках того часу — як могилянських, так і декламованих учнями єзуїтських колегій. Так, серед іншого, у одному з найвідоміших могилянських панегіриків «*Mnemosyne slawy, prac i trudów... Piotra Mohiły*» (1633 рік) декламовані «частини» підписали 13 студентів⁸; у вітальному панегірику Ярославської колегії 1615 року на повернення з освітньої подорожі князя Адама Костянтина Острозького віршовані партії підписано десятьма студентами; там же на поховальному панегірику на смерть князя Януша Павла Острозького (1619 рік) вміщено 27 студентських підписів⁹ і т. д.

Логічно припускати, що в панегіриках такого роду передмово-посвята і «загальна редакція» віршів належала професору, тоді як самі вірші, принаймні чернетково, могли komponувати студенти на визначену професором тему. У випадку обговорюваного тут тексту на ймовірне студентське авторство частини «сцен» вказує, зокрема, їх деяка школярська невправність. Так, слабшими з погляду *ars poetica* (інвенція, наявність тропів, засоби ампліфікації тощо¹⁰) здаються героїко-генеалогічні «сцени», натомість чотири емблематичні «сцени», якими завершується панегірик, виглядають цілком імпазантно. Відтак, найімовірніше, їх можна атрибутувати, як і передмово-посвяту, викладачеві.

На жаль, ми не знаємо з певністю ні імен студентів класу риторики, ні імен київських професорів поетики й риторики в 1648 році. За уривчастими згадками, до переліку перших можна гіпотетично, на підставі часу навчання (середина — друга половина 1640-х) та пізнішої літературної активності, віднести таких майбутніх зірок української культури, як Іван Армашенко, Йоаникій Галятовський,

⁸ *Die älteste ostslawische Kunstdichtung 1575–1647* / Herausgegeben von Hans Rothe. 2. Halbband. Berlin, 1977. S. 323–343.

⁹ *Charisterion ob felicem ... Constantini Ostrogii Ducis ab exteris nationibus ... in patriam reditum*. — Leopoli 1615; *Pietas ... Janusium Paulum Ducem in Ostrog ... exhibita*. Zamosci, 1619. Коментар до цих панегіриків див.: Яковенко Н. *Паралельний світ*. С. 261–262.

¹⁰ Про теорію поетичних стилів у києво-могилянській навчальній традиції докладно див.: Пилипюк Н. *Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва* // *Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.* / Ред. Олекса Мишанич. К., 1993. С. 75–109.

Мелетій Дзик та Антоній Радивилівський¹¹. Щодо професорів, то найвірогіднішим кандидатом бачиться Теодозій Василевич-Баєвський: упродовж 1645–1646 років він як *magister poeseos* Києво-Могилянської колегії видав друком три панегірики (1645 року на честь Петра Могили та на честь весілля Януша Радзивила з Марією Лупулінною, яких вінчав Могила, і 1646 року — на честь Адама Киселя); відомостей за 1648 рік немає, але в 1649 році — вже як «учитель риторики» — Баєвський супроводжував Єпифанія Славинецького та Арсенія Сатановського у поїзді до Москви¹². Разом з тим не виключене й авторство згодом знаменитого поета й церковного діяча Лазаря Барановича: відомо, що з 1642 року він почав викладати у граматичних класах Могилянської колегії, далі перемістився на середні класи — поетики й риторики, далі піднявся до філософії, а з 1650 року став ректором своєї *Alma Mater*¹³. Відтак, риторика, що нас цікавить, могла якраз припасти на 1647–1648 навчальний рік, тобто на час, коли немає точного підтвердження стосовно Баєвського.

Коротку латиномовну передмову з апеляцією від імені «шляхетної молоді» до слави предків, що відродилася (*rediviva*) у «Твоїй найяснішій Високості» (*Tua illustrissima Celsitudo*), завершує підпис: «*Illustrissimae Tuae Celsitudini D[omini] et Patrono suo devotissimum Collegium Mohilaeano Kioviense*» [Твоєї найяснішої Високості Пана й свого Патрона щонайуклінішій Києво-Могилянський колегіум].

Текст самої декламації, не рахуючи заголовків, польський. Тематичне членування «актів» доволі чітке, хоча не обійшлося й без повторів, де обігруються одні й ті самі мотиви. Що ж до провідного задуму вистави, то його можна представити за поданою нижче схемою.

Отже, перший «акт» (*actus primus*) — це своєрідний пролог. У першій «сцені» слухачеві пропонують коротеньку перебіжку по іс-

¹¹ Пор. дати навчання у їхніх біограмах: *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.* Енциклопедичне видання. К., 2001. С. 43, 165–167, 180–181, 451.

¹² Численні біографічні згадки про Баєвського стисло підсумовані: Rolland P. A. «*Dulce est fumus videre Patriae*» — *Four Letters by Simiaon Polacki* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1985, vol. IX, no 1/2. P. 173 (fn 11).

¹³ *Києво-Могилянська академія в іменах*. С. 59.

торії роду від «przodków pierwszych» Наримунта, Вітенаса й Гедими́на до Ольгерда, Кейстута, Вітовта й Корибута, яким «кували зброю» Марс із Мінервою. Остання пані з належною промовою сама вручає щит нащадкам Дмитра-Корибута Ольгердовича, себто Вишневецьким, персонально поіменувавши ледь не всіх — починаючи від Зигмунта Корибутовича († 1435), який «został Czechom Panem», до нещодавно померлого руського воєводи Костянтина († 1641). Цей «каталог Мінерви» насторожує акцентом на Зигмунті, до чого ми далі повернемося, а зараз дослухаймо «промову Мінерви» до кінця. За нею, нині славних предків «ożywia wspaniały nasz Jeremiasz», бо «dzieła mu przodków przed oczyma stoją, / odwagi wojny w głowie mu się goją»; його боїться татарин, а вітчизна вже вшанувала його титулом руського воєводи й «gotuje większe honogu» на майбутнє (солідаризація з маренням Яреми про гетьманську булаву?). Коментуючи цей натяк, варто нагадати, що сучасники, зокрема земляки-русини, небезпідставно вважали Ярему Вишневецького скривдженим у відзнаках («гонорах»). Свій перший сенаторський уряд, руського воєводи, князь отримав 4 квітня 1646 року — аж у 34-річному віці, тобто як на тогочасні кар'єри дуже пізно, а єдине староство, Канівське, здобув фактично шляхом самозахоплення у тому-таки 1646 році¹⁴. Не увінчалися успіхом і старання про вакантну булаву польного гетьмана: всупереч очікуванню самого князя та його симпатиків, Владислав IV надав восени 1646 року польне гетьманство чернігівському воєводі Мартину Калиновському, сватові канцлера Єжи Осолінського — зятятого ворога Яреми¹⁵.

Три наступні «сцени» першого акту набагато коротші, але теж не без певних натяків. Спершу оповідається, як Кейстут і Ольгерд шляхетно поступалися один одному «короною», аж доки Ольгерд «po długich prochaniach» таки згодився стати великим князем. Звідси мораль: нехай «королі і княжата» знають, що Вишневецькі, як і їхній предок, не ганяються за відзнаками — навпаки, корони самі просяться на їхні голови (ще один закид у бік короля, який недооцінює Яреми). Для сучасників цей натяк звучав цілком прозоро, адже,

¹⁴ Tomkiewicz W. *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*. Warszawa, 1933. S. 167–168.

¹⁵ Там само. С.145–146, 155–163; Dziegielewski J. *Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV*. Warszawa, 1992. S. 101.

окрім чуток про нехить двору до князя, вони напевно ж знали про зухвалий Яремин універсал, розісланий по сеймиках, у тому числі до Луцька та, слід думати, до Києва, на початку січня 1645 року, де, нарікаючи на королівську зневагу, Вишневецький писав: «Trudy moje na piasku kreśliłem... zostałem od prezencji J[ego] K[rólewskiej] Mości oddalony. [...] ten, który piastować w jednej opiece ma piskłeta gniazda swego, nie pokazał mi uprzejmej twarzy ...»¹⁶.

Наступна «сцена» присвячена походові Ольгерда на Москву: той, узявши «царську» столицю в облогу, нібито не захотів від «царя» нічого, окрім як ударити списом об браму палацу, після чого «mile» розпрощався з противником. Підсумкова фраза знову звучить дещо провокативно: навіть мури поступаються перед Ольгердовичами, коли ті хочуть увічнити своє ім'я, тож «czytajce i wy, cni Korybutowie, / co napisali wam wasi przodkowie». Врешті, остання «сцена» підкреслює зв'язок Яреми Вишневецького з нащадками 12 синів його «діда» Ольгерда, поіменно називаючи — отже, немовби проводячи перед очима слухачів, — цілий парад руської княжої аристократії: Збараських, Корецьких, Сангушків, Слуцьких, Чорторийських.

«Сцени» другого акту (actus II) ілюструють заявлене у пролозі героїство основоположника роду Вишневецьких «Корибута», тобто Дмитра-Корибута, третього сина Ольгерда і княгині Юліани Тверської. Саме він (не без шкоди для історичної достовірності) опиняється у центрі кожної «сцени»: у першій він «trzech sąryków zabił» (битва на Синіх Водах?); у другій Вітовт і Корибут перемогли дві татарські орди й осадили в'язнів «w Litwie nad rzeką Waką»; у третій Вітовт разом з Корибутом долають Тохтамиша; у четвертій «сцені» барвисто оповідається про велику битву з «Тамерланом» (Темір-Кутлуем на р. Ворскла 1399 року), де, залишившись на полі бою утрюх проти всієї Орди, гинуть відважні Дмитро-Корибут і його сини Скіндер та Андрій. Стосовно цієї «сцени», то на честь могилянського поета варто додати, що з культової для русинів XVII століття хроніки Мацея Стрийковського він дослівно переписав усього 9 віршованих рядків — рідкісне як на ті часи пошанування «авторського

¹⁶ Цит. за: Tomkiewicz W. *Jeremi Wiśniowiecki*. S. 140–141. Детальну оповідь про напружені стосунки князя з двором див. тут же, с. 129–147.

права»¹⁷. Утім, решта віршованої вставки Стрийковського просто не відповідала творчому задуму: там Дмитро-Корибут хоч і «*siekię się długo*», але спеціальних чудес героїзму не проявив, а в підсумку його разом із синами просто згадано серед загиблих¹⁸ (насправді князь фіксується у джерелах до 1404 року, мав трьох синів — Івана, Зигмунта і Федора, жоден з них у битві на Ворсклі не загинув¹⁹).

Третій акт (*actus III*) повністю присвячений Зигмунту Корибутівичу, синові Дмитра-Корибута, намісникові — з руки Вітовта і Ягайла — Чеського королівства упродовж 1422–1427 років. У «сценах» цього акту оповідається, як чехи шукали собі короля поміж сусідніми володарями; як Владислав Ягайло порадив їм свого племінника Зигмунта; як його короновано, а він привітав своїх нових підданих ласкавою промовою (її розлогий текст наводиться), де прохав, аби «*swojej ojczyzny mu rany odkryli, będzie prawi recept danu*», і гордо обіцяв, що втопить вручений йому меч у ворожих, тобто німецьких, серцях; як імператор, довідавшись про войовничість молодого короля, так налякався, що сам спалив своє військовоначиння; як Зигмунт узяв в облогу вірну імператорові Прагу, але вражені його ласкавістю городяни впустили нового володаря у місто без опору, а він у черговій промові пообіцяв їм бути не королем, а батьком, відтак «*Praga swe progi szczęściem napełniła, / gdy Korybuta królem ulubiła*».

Перша «сцена» останнього, четвертого акту (*actus IV*) емблематична, проте необізнаний читач навряд чи зміг би з цього тексту здогадатися, як виглядав герб Вишневецьких. Причиною цього є не темна барочна символіка, а простіша річ: автор «сцени» громадить алегорії не довкола герба свого героя («Корибут»: потрійний хрест над перевернутим півмісяцем і зіркою), а довкола гербового знака «Погоня», котрий, як відомо, служив державною емблемою Вели-

¹⁷ Два рядки віршованої вставки від «*Trąby chrapliwe...*» і далі через пропуск — 7 рядків підряд від «*Krzyk i szum...*» до «*Szable, miecze brzmią...*»: Strykowski M. *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszyskiej Rusi* / Przez Mikołaja Malinowskiego. Warszawa, 1846. S. 115.

¹⁸ Там само. С. 116.

¹⁹ Wolff J. *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa, 1895. S. 178–179.

кого князівства Литовського, а також уживався за герб князями Гедиміновичами — Слуцькими, Чорторийськими, Корецькими, Сангушками та ін. Щоправда, за стрижень для нагромадження алегорій служить не візуальний образ «Погоні» (вершник із занесеним на скаку мечем), а гравюра, вміщена на звороті титульного аркуша панегірика. Її заголовок: «Tryumph Xiążęcy Pogoni jaśnie oświeconych ich mściów Xiążąt Wiszniewieckich Korybutów»; під зображенням напис: «Noc trahitur Korybut victoris gloria curru / Nec toti solus sufficit iste locus» [Цією колісницею мчить Корибут у славі переможця, хоча одного лиш зображеного тут мало]. На передньому плані гравюри — колісниця, якою править воїн у шоломі з вертикально поставленим списом, сидячи на знаменах, що волочаться за колісницею; у небі над воїном поміж хмар три корони — княжа, королівська і лаврова; на правому бічному плані — три стрімкі пагорби з лавровими вінками на навершях, під копитами здибленого коня — троє повержених воїнів (до трьох пагорбів і трьох воїнів ми ще повернемося наприкінці статті).

У перших рядках віршів, про які йде мова, «Погоня» як гербовий знак асоціюється із зображеною на гравюрі погонєю-колісницею: «Wóz triumphalny osiadła Pogonia, / żartkiego k niemu wprzągszy swego konia. / [...] Taki jej pojazd xiążęta sprawili / Korybutowie, jako zwyciężyli / swych nieprzyjaciół, te wozy i konie / mój (pry) iest pojazd Litewskiej Pogonie». Далі, побіжно згадавши хрести «w hełmie» Корибутів, автор розлого нанизує гербові знаки споріднених із Вишневецькими родин: Замойських, Потоцьких, Могил, Тризн та ін.; усі вони «swe najaśniejsze klejnoty oddali, / by się herbami Wiszniewieckich zwali». Після цього слово передається алегоричним постатям — Небу, Землі, Цноті, Нептунові, Сатиру й Вулканові. У промові «Неба» не обходиться без солярної символіки («w Dom Wiszniewieckich Niebo Słońce daje, / ale dość wzaiem od nich Światła staie») — як тоπος богообраності вона часто присутня у панегіриках, адресованих князям²⁰. Серед промов інших алегоричних персонажів, кожен з яких декларує «swe chęci» Вишневецьким, повертає увагу войовничу промова «Вулкана» — із запевненням, що він, Вул-

²⁰ Детальніше про це див. на прикладі панегіриків Острозьким: Яковенко Н. *Паралельний світ*. С. 174–176.

кан, завжди готовий викувати для Вишневецьких нову зброю, коли стара затупиться «*nieprzyjacielom o kość*», бо ж «*wszystko Bóg poddał* *xiążętom pod nogi, / co po powietrzu lata, co ma nogi*» (до акценту на «новій зброї», якій тут присвячено аж 10 рядків, ми теж іще повернемося наприкінці статті).

Друга «сцена» останнього акту має «політичний» присмак: у ній оповідається про спір за князів Гедиміновичів «двох вітчизн» — Кориони Польської і Великого князівства Литовського. Трохи посперечавшись, «вітчизни» доходять компромісу без посередництва запрошуваного автором «*króla Salomona*», а їхнє «рішення» повторює тривіальну риторику патріотичної солідарності обох складових Речі Посполитої:

Takowy śrzodek zgodnie wynajdują,
 że sobie synów spółnie ustępują,
 Polska i Litwa niech (przy) jedna będzie,
 niechaj za jedną Matkę głoszą wszędzie [...]
 Na co i ręce dwie Ojczyzny dali,
 że jedną odtąd swym synom zostali.

Мотив «спору двох вітчизн» наштовхує на асоціації зі згаданим вище панегіриком Теодозія Василевича-Баєвського 1646 року на честь Адама Киселя²¹: там, щоправда, за київського каштеляна ведуть спір Русь та Польща, претендуючи не на «материнство», а, навпаки, на те, щоб називати його «батьком» («*Rossia Te patrem canit atque Polonia patrem*»)²².

Дві останні «сцени» четвертого акту виконують функцію епілога: «святі душі» предків, нагадавши нащадкам про свої геройські діяння, відходять «*na swe miejsca*», а декламатор від імені «Цноти, Фортуни, Надії і Слави» стверджує, що в особі Яреми Вишневецького «*wszystkie odwagi Wiszniewieckich znamy, / bo przed oczyma świeże codzień mamy*».

²¹ Див. у цій книжці: *Київ під шатром Свентольдичів: моголянський панегірик 1646 р.* «*Tentoria venienti*».

²² Цей мотив коментується у: Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. P. 127–128, 213, 306.

* * *

Згадані вище сигнальні нюанси панегірика (натяки на непоцінованість Яреми, поєднання його герба з гербом Великого князівства Литовського, семантика трьох пагорбів і трьох повержених воїнів та підтекст «промови Вулкана») ми спробуємо звести до купи наприкінці статті. Але перед цим варто прокоментувати представлену в панегірику генеалогічну схему роду, зокрема — функцію в ній «чеського короля» Зигмунта Корибутовича, якому присвячено окремий акт вистави-декламації. Таке почесне умонтування цього персонажа до тексту, та ще й відразу після Дмитра-Корибута, є вельми знаковим з погляду генеалогічної програми²³ Збараських і Вишневецьких, на чому треба зупинитися детальніше. Опосередкованим поштовхом до започаткування «генеалогічної кар'єри» Зигмунта Корибутовича, найімовірніше, стали гербівники Бартоша Папроцького (1578 і 1584 років²⁴), де вперше приділено увагу руським родам. Зокрема, Дмитрові-Корибуту приписано не трьох, як у хроніці Стрийковського, а одного сина — Федора, «który Winnice zakładał i Zbaraż»; стосовно ж Зигмунта Корибутовича геральдист вочевидь не мав певності, переказавши відповідальність на Матвія Меховського: «Najduje u Miechowity Zygmunta Korybutowicza, który był posłan na królestwo czeskie od Witułda... to było w roku 1422»²⁵. Князів Збараських і Вишневецьких Папроцький виводить від Федора Корибутовича, а точніше — від його онука Василя: «a od tego się potem rozrodzili ci kniaziowie, jako Zbarascy i Wiśniewieccy, Porycussy i Woronieccy»²⁶.

²³ Про суспільну мотивацію та функції таких програм на прикладі генеалогічних легенд руських княжих родів див.: Cetwiński M. *Mityczne wzorce i społeczne funkcje legend herbowych Czartoryskich i Czetwertyńskich* // *Genealogia*. 1981, nr 1. S. 43–58; Соболев Л. *Генеалогическая легенда рода князей Острожских* // *Славяноведение*. 2001, № 2. С. 32–38; про легенду князів Острозьких див. також: Яковенко Н. *Паралельний світ*. С. 233–257.

²⁴ Paprocki B. *Gniazdo cnoty z kąd herby rycerstwa... książąt i panów początek swój mając*. Kraków, 1578; Eiusdem. *Herby rycerstwa polskiego*. Kraków, 1584 (далі посилаючи на передрук цього гербівника К. Туровським: Kraków, 1858).

²⁵ Paprocki B. *Herby*. S. 832.

²⁶ Там само.

Таку саму версію, зіславшись на Папроцького та на неназвану працю «доктора теології», францисканця Миколая Лавриновича²⁷, повторює 1641 року у своєму гербівнику Шимон Окольський, представляючи генеалогію князів Вишневецьких — «народжених висо-чіти, очолювати й правити» (*eminere, praeesse et regere nati*)²⁸. Ця ж схема відтворюється й у частині панегіриків, адресованих Збаразьким та Вишневецьким, як-от: у творах найславетнішого панегіриста Збаразьких та Вишневецьких поета Самуеля Твардовського († 1661), багатолітнього слуги Дому (починаючи від 1621 року Твардовський служив спершу Криштофу Збаразькому, потім Янушеві та Яремі Вишневецьким)²⁹. У трьох панегіричних поемах, героями яких виступають його патрони³⁰, поет представляє їх родовід від Дмитра-Корибута, а в поемі «*Przeważna legacja*» це опредметнюється за схемою «Федір Корибутович → його син Данило → князі Збаразькі»³¹. Те саме читаємо: у жалобній поемі Миколая Фатовича на смерть Януша Вишневецького (тут Зигмунта, як і в Твардовсько-го, названо старшим, а Федора — молодшим сином Дмитра-Корибута: «*od tego prześciągami liczemy długimi dom Wiśniowieckich*»)³²; у вітальній проповіді о. Войцеха Чарноцького на весілля Яреми Ви-

²⁷ Очевидно, йдеться про проповідь Лавриновича на роковини смерті Томаша Замойського, дедиковану Яремі Вишневецькому (*Stella quasi cadens abo kazanie na annwersarz... Tomasza Zamoskiego. Zamość 1639*). Цей текст мені проглянути не вдалося.

²⁸ Okolski S. *Orbis Polonus... in quo antiqua Sarmatarum gentilia... specificantur et relucet*. T. 1. Cracoviae, 1641. P. 527.

²⁹ Біографічні дані про Самуеля Твардовського разом з великою літературою, що присвячена поетові, підсумовано в: Ryba R. «*Książę Wiśniowiecki Janusz*» *Samuela Twardowskiego na tle bohaterskiej epiki biograficznej siedemnastego wieku*. Katowice, 2000.

³⁰ Це, зокрема: *Przeważna legacja... Krzysztofa Zbaraskiego... do... cesarza tureckiego Mustafy w roku 1621*. Kraków 1633; *Pobudka cnoty w... Jerzym Dymitrze...Janusza na Zbarażu Wiśniowieckiego... wielkiej nadzieje dziecinie*. Kraków 1635 (обидва панегірики перевидані К. Туровським: *Poezye Samuela ze Skrypny Twardowskiego*. Kraków, 1861); *Xiążę Wiśniowiecki Janusz*. Leszno 1646.

³¹ *Poezye Samuela z Skrypny Twardowskiego*. S. 13.

³² Fatowicz M. *Głos łamiętującej ojczyzny z śmierci... Jana na Zbarażu Korybuta na Wiśniowcu Wiśniowieckiego*. Kraków, 1637. K. B2 v.

шневецького (з посиланням на Папроцького)³³; у віршованому панегірику Самуеля Ободзинського на хрестини Яреминого сина (теж за Папроцьким)³⁴, та ін.

Остаточню кодифіковану цю версію можна, очевидно, вважати після її фіксації на генеалогічному дереві Яреминого сина, короля Міхала Вишневецького, яке було укладене Станіславом Темберським і видане друком у Кракові 1669 року, напередодні коронації³⁵. Таку ж схему, хіба що розлого орнаментовану деталями, повторить у XVIII столітті Каспер Несецький³⁶, а з його гербівника вона перейде до новітньої наукової традиції. (Принагідно додаю, що сумлінний знавець джерел Юзеф Вольф саме пов'язання Збаразьких та Вишневецьких із родом Гедиміновичів уважав сумнівним, що потягло за собою у першій третині XX століття цілу «генеалогічну війну» поміж істориками, в якій прибічники Гедимінівської версії отримали перемогу³⁷, але, як показали найновіші дослідження Яна Тенговського, — неслухну: на підставі кількох нововведених у обіг документів XV століття Тенговський переконливо доводить, що предками волинських князів були такі не Гедиміновичі, а місцеві волинсько-подільські князі Несвіцькі, інакше Божські, найшвидше — з гілки турово-пінських Рюриковичів³⁸.)

³³ Czarnocki W. *Kazanie w dzień ślubu... Jeremiego Michała... Korybutowicza na Wiśniowcu Wiśniowieckiego z... Gryzeldą Konstancją Zamożską*. S. 1. [1639]. K. Cz.

³⁴ Obodziński S. *Lutnia niebieska... przy krzszcinach pierworodnego syna... Jeremiego Michała Korybuta xiążęcia na Wiśniowcu*. Lwów [1640]. K. B.

³⁵ Chmielewska M. *Pochodzenie i koligacje Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Idee drzeworytu Stanisława Temberskiego i Jana Aleksandra Gorczyzna z 1669 roku* // *Genealogia*. 1995, nr 6. S. 63–74.

³⁶ Niesiecki K. *Herbarz polski* / Wyd. przez Jana Nep. Bobrowicza. T. 9. Lipsk, 1842. S. 345–350.

³⁷ Гедимінівську версію, як більш традиційну, подано і в генеалогічній схемі Збаразьких та Вишневецьких у додатку до моєї праці: Яковенко Н. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Наддніпрянщина)*. 2-е вид. К., 2008. С. 334–337.

³⁸ Tęgowski J. *Pochodzenie kniazioń Iwana i Fiodora Nieświckich* // *Genealogia*. 1996, nr 7. S. 125–135; Ejsdem. *Jeszcze o pochodzeniu kniazia Fiodora Nieświckiego* // *Ibidem*. 1996, nr 8. S. 87–90.

Паралельно до генеалогічної версії Бартоша Папроцького, яка клала в основу роду Вишневецьких Федора Корибутовича та його онука Василя, вже з кінця XVI століття спостерігається побутування іншого, сказати би — престижнішого, генеалогічного варіанта. Згідно з ним, князів Збараських та Вишневецьких виводили не від Федора, а від його брата, «чеського короля» Зигмунта Корибутовича (дарма що той насправді загинув у 1435 році бездітним і, схоже, навіть неодруженим).

За відомими мені текстами Зигмунтова легенда вперше фіксується у жалобній поемі «*Epicedion*», яку написав і видав у Кракові в січні 1585 року слуга київського каштеляна Михайла Вишневецького, вшановуючи смерть свого патрона (імені автора не вказано; на мою думку, ним був спадковий «слуга Дому» Ждан Білицький, власник с. Нижня Білка на Кременеччині)³⁹. У геральдично-генеалогічній преамбулі до поеми Білицький, помахавши кулаком у бік «плюгавого москвитина», татарина й турка, апелює до родоvodu Вишневецьких. Його версія лапідарна й категорична: «oni poszli z domu tak zacnego, / s Korybuta sławnego, który opanował, / sławne Czechy, i onym statecznie królował. / Dobył państwa Morawy, innych ziem niemało ... / S tego oni zacnego przodka narodzeni»⁴⁰.

Важко сказати, чи саме «версія Білицького» була запозичена пізнішими панегіристами XVII століття — доби справжнього вибуху панегіричного письменства в Речі Посполитій⁴¹, чи побутувало ще якимось авторитетне джерело, нам невідоме, але легенда Зигмунта Корибутовича оселилася у словослів'ях на честь Збараських та Вишневецьких досить упевнено. На її пересічне побутування вказує, серед іншого, вітальна промова Якуба Собеського, виголошена 22 червня 1631 року на весіллі Гелени, дочки Костянтина Іва-

³⁹ Жодного збереженого примірника поеми на сьогодні не зафіксовано. Відома з передруку в додатках до праці: Стороженко А. В. *Стефан Баторий и днепровские казаки*. Київ, 1904. С. 163–220. Обґрунтування авторства та коментар до поеми див.: Яковенко Н. *Паралельний світ*. С. 148–153.

⁴⁰ *Epicedion*, s. 167.

⁴¹ Пор. підрахунки коливання числа панегіриків від середини XVI до кінця XVIII століття: Bruchalski W. *Z dziejów panegiryki w Polsce // Kwartalnik historyczny*. — 1917, R. XXXI. — S. 47–54.

новича Вишневецького. Наголошуючи на славетному походженні нареченої, відомий сеймовий красномовець говорить:

Nie mogą tu zapomnieć sławnego onego Korybuta, od którego książęta ich mści *originem* swoje prowadzą. Temu szabla i sława koronę na głowę włożyła, i którego książęta ich mści między przodkami, tegoż Czechowie między królami swemi liczą⁴².

Низка інших промов, виголошених Собеським на честь Збарзьких і Вишневецьких, залишилася мені, на жаль, недоступною⁴³, проте логічно припускати, що генеалогічна схема там мала б виглядати ідентично. Варто підкреслити, що автори панегіриків, де озвучено легенду Зигмунта Корибутовича, — це люди, доволі різні за статусом та характером зв'язків із княжою родиною. Так, щойно згаданий Собеський належав до «приятелів Дому». Вірогідно, церковними клієнтами Вишневецьких були бернардинці Бонавентура Чарлінський і Стефан Гіжицький, автори жалобних промов на похоронних урочистостях Януша Вишневецького, виголошених, відповідно, у Сокалі 1637 та Збаражі 1638 років⁴⁴. Щодо Чарлінського, то на зв'язок із княжим домом опосередковано вказує волинське коріння ченця: якийсь Мартін Чарлінський фіксується у пописі волинського посполитого рушення 1621 року, виставляючи «z majątności swej wołyńskiej» одного коня «рокозаску»⁴⁵, а щодо Гіжицького, проповідника Збарзького костюлу, то сама позиція робила його «слугою» фундаторів бернардинського кляштору в Збаражі. У проповіді о. Чарлінського після ритуального переліку першопредків роду — Наримунта, Тройдена, Вітенаса, Гедиміна, Ольгерда, проминувши Дмитра-Корибута

⁴² Biblioteka Jagiellońska, oddział rękopisów, rps 110, k. 213 v.

⁴³ Зокрема: на похороні Криштофа Збарзького, на похороні Єжи Збарзького, на весіллі Януша Вишневецького, на заручинах та весіллі Яреми Вишневецького, на честь народження Яреминого сина Міхала.

⁴⁴ Czarliński B. *Wizerunek księcia katolickiego, to jest kazanie na pogrzebie... Janusza Korybuta na Zbarażu Wiśniowieckiego*. — Lublin, 1637; Giżycki S. *Mitra. Honor prawdziwego księcia... na anniwersarzu... Janusza Korybuta na Zbarażu Wiśniowieckiego*. — Lublin [1638].

⁴⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiory Biblioteki Narodowej, rps 5, k. 12.

(чернець сплутав його із Зигмунтом Корибутовичем, бо називає свого «Корибута» *rodzonym*, тобто братом Владислава Ягайла), стверджується: «Korybut, rodzony króla Jagiełła, korony czeskiej odważnie dostał, bo tego, od którego się xiążęta ich mśc Wiśniowieccy zowią i przodkiem swoim go bydź przyznawają, kroniki czeskie między króle swoje liczą»⁴⁶. Аналогічно з'єднавши Дмитра-Корибута з його сином Зигмунтом, виопуклює «королівський» акцент княжого родоводу Гіжицький:

Począwszy od jej własnego przodka [тобто „Корибута“], rodzzonego króla Jagella, od którego się x[iążęta] j[as]niewielmożni Wiśniowieccy zowią i za przodka swego przyznawają, ten abowiem na wzwyz pomienionym koniu jako korony czeskiej odważnie dostał, czytajcie kroniki⁴⁷.

А ось приклад озвучення цієї самої версії світським «служогою» Яреми, шляхтичем Єремією Білейовським: «od naiaśniejszego Korybuta, księżęcia litewskiego i króla czeskiego, brata króla Jagiła... *interrupta serie prosapiae tuae originem trahis*» [Ти ведеш своє походження безперервною лінією від найяснішого Корибута, литовського князя і чеського короля, брата короля Ягайла]⁴⁸.

Зіставляючи паралельне побутування обох генеалогічних схем (від Федора Корибутовича та від його брата, «чеського короля» Зигмунта), можна обережно припустити, що сучасники розрізняли їх: першу як «книжну» (скріплену авторитетом Папроцького), а другу як засвідчену усною традицією. На підтримку мого припущення згадаю весільний панегірик 1639 року на шлюб Яреми Вишневецького з Гризельдою Замойською, написаний ученою людиною — відомим ерудитом, професором Замойської академії Анджеєм Абреком. Обігруючи славетність походження нареченого, Абрек намагається уникнути логічного протиріччя між обома версіями, а тому просто вставляє Зигмунта — без коментаря — між Федором

⁴⁶ Czarliński B. *Wizerunek księcia katolickiego*. В.р.

⁴⁷ Giżycki S. *Mitra. Honor prawdziwego księcia*. S. B3.

⁴⁸ Дедикація князю Яремі у полемічній брошурі: Bielejowski H. *Obrona tytułów xiążęcych od Rzeczypospolitej uchwałą sejmową pozwolonych*. S. l. 1641. S. A3.

(Federicus) та Федоровими нащадками⁴⁹, тобто полишає самим читачам-слухачам додумуватися, хто від кого походить. Дещо раніше, у проповіді «Хрест Христа Спасителя» 1632 року, цим же ухильним шляхом пішов Петро Могила. За його словами, Вишневецькі трималися православної віри «през всі продки свої», котрих позначено доволі розпливчато: «от Димітрія Корібута и сына его Димітріевича Корібута кроля ческого, а брата Ягела кроля полского и Витулта ксіонженца литовского»⁵⁰.

* * *

Повертаючись до панегірика Києво-Могилянської колеґії, залишається констатувати, що його автори не тільки ентузіастично підтримали, але й «творчо розвинули» Зигмунтову легенду, бо такого виразного акценту на «королівському» родоводі Вишневецьких, як тут, ми деінде не знайдемо. А тепер поміркуймо, про що передусім ішлося: чи про те, аби якнайвлучніше потішити родову пиху високого гостя, чи про те, аби «нагадати» йому про руські витоки «королівського» родового коріння?

Щоб відповісти на це питання, треба було би передусім знати, чиїми нащадками вважали себе самі Вишневецькі, яким хотіли догодити могилянські «поети». Джерела мовчать про це аж до 1570-х років. Характерно, що такою самою «мовчанкою», і теж до сакраментальних 1570-х, оточено й рід князів Острозьких. На мою думку, це зумовлювалося тим, що в закритому руському соціумі XV — середини XVI століття, де спектакль престижу й влади розігрувався з діда-прадіда на очах у всіх, просто не виникало потреби пояснювати — хто є хто⁵¹. Натомість Люблінська унія 1569 року, звівши докупи в рамках одного політичного утвору дві несхожі культурні системи — руську та польську, вперше поставила носіїв княжої крові віч-на-віч з практиками «золотих вольностей» рядової шляхти.

⁴⁹ Abrek A. Leop[olita]. *Fax nuptialis ... novum conjugum hymenaeo ... Hieremiae Michaelis Korybuth Ducis in Wiśniowiec et ... Griseldis Constantiae... Thomae Zamoyski filia. Zamoscii, 1639. P. F2.*

⁵⁰ Цит. за публ.: Тітов Хв. *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.* Київ, 1924. С. 267.

⁵¹ Ширше про це див.: Яковенко Н. *Паралельний світ.* С. 235–246.

Це послужило поштовхом до продукування генеалогічних легенд: на їх підставі всевладні княжі роди здобували своє місце у соціальній ієрархії Корони Польської без шкоди для княжої вищості над шляхетським загалом. Головна функція, яку такі легенди виконували, полягала у відшуканні «конкретних» — в історичних постатях та епізодах — доказів зв'язку із «золотою кров'ю» давніх володарів. Для Острозьких, як переконливо показав Леонід Соболев, вихідним пунктом генеалогічного самоусвідомлення стали запропоновані Яном Красінським (1574 рік) і Бартошем Папроцьким (1578 рік) виводи родового коріння від «старих київських княжат» — Рюрика та його братів⁵².

Щодо Збараських і Вишневецьких, то про надійну точку відліку говорити з певністю важче. Не виключено, нею могла стати нині втрачена «*Cronica sive historia Lithuaniae*», написана десь після 1551 року віленським вйтом, ерудитом-правником та істориком, Августином Ротундусом⁵³. На користь цього припущення слугує те, що вперше «Корибутом», себто нащадком великих князів литовських, почав називати себе Стефан Збараський, троцький каштелян (1564–1566), далі троцький воєвода (1566–1585) — людина, щільно інтегрована у найвищу придворну еліту Великого князівства Литовського, з чисі інспірації власне й писалася згадана «*Cronica*».

За спостереженням Ванди Добровольської, перша фіксація Збараського як «Корибута» датується 1573 роком («*Stephanus Korybutovius seu Zbarascensis dux*»), а споріднені зі Збараськими князі Воронецькі нагадували про своє походження від Корибута вже на Люблінському унійному сеймі 1569 року⁵⁴. Добровольська також звертає увагу на вельми характерну деталь: в актах 1570–1580-х років поруч зі Стефаном «Корибутовичем» фігурує його племінник Януш Збараський, але без додатку «Корибутович»⁵⁵.

⁵² Соболев Л. *Генеалогическая легенда рода князей Острожских*. С. 32–33.

⁵³ *Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie*. Т. 3. Warszawa, 1965. S. 179–181.

⁵⁴ Dobrowolska W. *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (Z wstępem o rodzie Zbaraskich i życiorysem Janusza Zbaraskiego, wojewody braclawskiego)*. Przemyśl, 1926. S. 21.

⁵⁵ Там само, прим. 2.

Мої спостереження над титулатурою підписів Збараських і Вишневецьких дозволяють простежити певну, хоч і хитку, закономірність, а саме: окрім «вільнодумців» Єжи та Криштофа Збараських, чия поведінка в принципі суперечила нормативним засадам і які «Корибутовичами» себе ніколи не підписували, додатком «Корибут» у власних підписах користувався, як правило, старший Дому, або «великий князь»⁵⁶ (чим, власне, і пояснюється зауважена Добровольською розбіжність підписів Стефана та його племінника Януша). Натомість в офіційній документації «Корибутом» міг бути названий будь-який член не тільки двох згаданих родів, але і їхніх молодших відгалужень — Порицьких та Воронецьких. Так, королева Анна Ягелонка потверджує у 1583 році старий поділ Збаража на прохання Стефана і Януша *Корибутовичів* Збараських⁵⁷; у кверенді з київських земських книг під 1589 роком згадується Петро *Корибутович* Збараський, син молодшого Стефанового брата Владислава⁵⁸; у купчому листі Януша Збараського від 1601 року «Корибутовичем» названий не лише він, але і його дядько Юрій, ще один брат Стефана⁵⁹; під 1612 роком фіксується купча Адама Вишневецького з титулом «*Корибут княжа Вишневецкое*»⁶⁰; у пописі посполитого рушення волинської шляхти 1621 року натрапляємо на «*Стефана Корибутовича Порицького зі Збаража*»⁶¹ тощо. Проте й ця традиція аж до другої чверті XVII століття не була усталеною: наприклад, у представницькому пакеті записів Волинської метрики за 1578–1647 роки, що стосуються задніпровських володінь Вишневецьких, додаток «Корибут» прикладається до княжих імен лише з 1613 року — спершу нерегулярно, але від 1629 року вже обов'язково (скажімо, в ухвалі сеймового суду 1629 року попередня неувага до титулу компенсується навіть з надлишком:

⁵⁶ Див. про це поняття ширше: Яковенко Н. *Паралельний світ*. С. 233–234.

⁵⁷ Biblioteka Jagiellońska, oddział rękopisów, rps 3755, k. 3.

⁵⁸ Там само, rps 4503, k. 19.

⁵⁹ АСАД, Archiwum Zamoyskich, rps 2896, k. 331–340.

⁶⁰ Там само, k. 19, 25.

⁶¹ Там само. Zbiory Biblioteki Narodowej, rps 5, k. 4.

«кнжтем Еремияшом *Корыбутом* Вишневецким, потомъком... по зошлом велможном кнжатем Ерим *Корибуте* Вишневецким... и велможным кнжатем Константим *Корыбутом* Вишневецким»)»⁶².

У руських пам'ятках церковного кола першої половини XVII століття Вишневецьких величають «Корибутами» послідовно. «Сні *Korybutowie*» є героями вірша Мелетія Смотрицького на герб Вишневецьких, яким відкривається його «*Threnos*» 1610 року, дедикований «*Michaelowi Korybutowi ksiązęciu Wiśniowieckiemu*»⁶³. Так само звучить ім'я Раїни Могилянки у гербовому вірші Кирила Транквіліона Ставровецького на Учительному Євангелії 1619 року («ей милости Ирины Могилянки княжны Вишневецкой Михайловой *Корибутовой*»)»⁶⁴.

У посвяті Захарії Копистенського князю Стефану Четвертенському, вміщеній до виданих Лаврською друкарнею 1623 року Бесід св. Йоана Златоуста, згадується «преславный оный богатыр кнжа Михаил *Корібут* Вишневецкій»⁶⁵. Друковану версію згаданої вище проповіді Петра Могили «*Хрест Христа Спасителя*» (1632 рік) розпочинає посвята «ясне освеценому ксіонженцю... Єреміашу *Корібутові* Вишневецкому», а завершує вірш на герб «княжат *Корибутов* Вишневецких»⁶⁶. У посвяті Афанасія Кальнофойського князю Іллі Четвертенському до книги «*Teratourgema lubo cuda*» (1638 рік) серед величання родичів Четвертенських знайдено місце для похвали брацлавському воєводі «*xiązęciu Januszowi Korybutowi Zbaraskiemu*»⁶⁷, а в уміщених до книжки «*Nagrobkach fundatorom*» Києво-Печерської лаври титулом «Корибутович» вшановано Олек-

⁶² Опубл.: Николайчик Ф. *Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине* // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. Киев, 1900. Кн. 14, вып. 2. С. 86–192 (цит. с. 146).

⁶³ *Collected Works of Meletij Smotryc'kyj* / Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Vol. 1. Cambridge, Mass. 1987. P. 1–2.

⁶⁴ *Die älteste ostslawische Kunstdichtung*. S. 190.

⁶⁵ Тітов Хв. *Матеріали для історії книжної справи на Україні*. С. 76.

⁶⁶ Там само. С. 267, 270.

⁶⁷ *Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery* // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Teksts. Vol. IV. Cambridge, Mass. 1987. P. 125.

сандра і Михайла Вишневецьких, що були поховані у Печерському монастирі, відповідно, у 1577 та 1584 роках⁶⁸

Кого мали на увазі під словом «Корибут(ович)» згадані тут автори, залишається тільки гадати. Виходячи з побутування двох генеалогічних версій, про які йшла мова вище, теоретично могло апелюватися і до «короля чеського» Зигмунта Корибутовича, і до його «простішого» брата Федора. Певні нюанси, однак, промовляють на користь Зигмунтової легенди. Її озвучення, і то в безапеляційній формі, слугою-русином Михайла Вишневецького вже в 1585 році, її циркулювання переважно у руських колах (бо «русинами» за великим рахунком можна назвати і Якуба Собеського, і вченого львів'янина Анджея Абрека, і волинських ксьондзів Чарлінського та Гіжицького), наголос Петра Могилу у проповіді «*Хрест Христа Спасителя*» на вінценосності предків Вишневецьких, серед яких згадано, окрім Дмитра-Корибута, лише короля чеського Зигмунта, короля польського Ягайла та великого князя литовського Вітовта⁶⁹, дозволяють припускати, що саме «королівська» (Зигмунтова) легенда лежала в основі «руського варіанта» сприйняття родоводу Збаразьких і Вишневецьких. Адже немає сумніву, що нехай і тимчасовий, але королівський статус княжого предка не тільки суттєво підносив родовий престиж волинських князів, але й виконував ширшу суспільну функцію, оскільки тішив «історичну гордість» та самоповагу русинів.

Неспростовні докази того, наскільки гостро реагував руський шляхетський загал на зазіхання на «честь» княжих родин, що їх сприймали як символ «руськості», дають сеймові баталії 1638–1641 років довкола спроби відмінити уживання княжих титулів⁷⁰. Позбавлення «старожитних княжат руських» їхньої титулярної

⁶⁸ Там само. С. 157–158.

⁶⁹ Тітов Хв. *Матеріали для історії книжної справи на Україні*. С. 267.

⁷⁰ Дискусію про титули обговорено в багатьох працях, зокрема: Kubala L. *Jerzy Ossoliński*. 2 wyd. Warszawa, 1924; Tomkiewicz W. *Jeremi Wiśniowiecki*. S. 134–138; Trawicka Z. *Sejm z roku 1639* // *Studia historyczne*. R. XV, z. 4. Kraków, 1972. S. 551–598; Tomaszek A. *Sejm 1638 r. w obronie szlacheckiej równości* // *Czasopismo prawno-historyczne*. T. XXXIX, z. 2. Warszawa, 1987. S. 17–31; Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. P. 104–114; Ejustdem. *Regionalism*

відзнаки сприймали як замах на саму ідею Люблінської унії, що з'єднала у спільній вітчизні «рівних з рівними» — русинів та поляків. Власне так напише уже згадуваний княжий слуга Самуїл Твардовський у своєму памфлеті 1639 року «*Na sejm rozerwany*»: «Bez książąt, co na to tak biją, / niechaj świętą razem gwał uniją»⁷¹. У тон йому пророкує Єремія Білейовський, автор полемічної брошури «*Obrona tytułów*» 1641 р.: «*Quid scit, jeżeliby i unia między Królestwem naszym a W.X. Litewskim dla zniesienia tych tytułów nie rozerwała się...*»⁷²; про це ж застерігає у палкій промові на сеймі 1641 року Адам Кисіль, називаючи князів «оздобою і пожитком» (*decora et emolumenta*) Русі⁷³. Врешті, про солідарну позицію волинської шляхти у дражливому питанні свідчить інструкція Луцького сеймику 1639 року, яка зобов'язувала волинських послів не погоджуватися на жодні ухвали сейму, аж доки не будуть підтверджені титули «старожитних княжат» (сейм справді було розірвано — як занотує у своєму щоденнику литовський канцлер Альбрехт Радзивил, при «*krzykach i kłótniach posłów*»⁷⁴).

Не менш твердо солідарність зі «своїми» князями руська шляхта демонструє і в скандалі, що був спричинений наїздом Яреми Вишневецького навесні 1644 року на Ромни. Збройне захоплення Роменщини потягло за собою заочний вирок баніції, яку король був змушений скасувати під тиском сейму 1645 року, де князя супроводжувала, як напише Альбрехт Радзивил, «*miłość wszystkich*»⁷⁵, а передусім волинців. В інструкції Луцького сеймику, як і в 1639 році, волинська шляхта зобов'язала своїх послів зірвати сейм, якщо претензії Яреми на його «безсумнівну отчину» Ромни не будуть задоволені, бо, як декларується в інструкції,

and Political Thought in Seventeen-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // Harvard Ukrainian Studies. 1982. Vol. VI, no 2. P. 171–190.

⁷¹ *Poezye Samuela ze Skrypny Twardowskiego*. S. 98.

⁷² Bielejowski H. *Obrona tytułów*. S.p.

⁷³ Цит. за публікацією промови Сисином: Sysyn F. E. *Regionalism and Political Thought*. С. 188.

⁷⁴ Radzywiłł A.S. *Pamiętnik o dziejach w Polsce*. Т. 2, 1637–1646 / Przełożyli i opracowali A. Przyboś i R. Żelewski. Warszawa, 1980. S. 176–177.

⁷⁵ Там само. С. 434.

кривда князя є кривою для всього шляхетського загалу («czyni to wyłom nie tylko w prawach księcia jego mości, ale też w prawach i wolnościach naszych»)⁷⁶.

З огляду на сказане логічно припустити, що Яремі Вишневецькому, як і решті русинів, мала би більше імпонувати версія походження його роду від «чеського короля» Зигмунта. Прямих свідчень про це немає, але певний натяк на усвідомлення власної винятковості вчуваємо в універсалі Яреми, розісланому напередодні сейму 1639 року до «братії» на повітові сеймики: «Wszak dobrze rozumiem, że nie jest żaden z w[aszmości] panów i braciej w tem zgromadzeniu tak *peregrinus*, by nie miał o tem z dawności słyseć i tego przyznać, *jakowe tytuły* domowi naszemu służyły»⁷⁷ [курсив мій. — Н. Я.]. Про гіпертрофовану «генеалогічну ідентичність» свідчить також підкреслена увага князя до власного титулування: він у своєму підписі вже з 18-річного віку ніколи не оминає «Корибута» (саме так, «Jeremias Michael Korybut Dux de Wisniewiec», юний Ярема записався 1630 року до метрики Болонського університету⁷⁸). Не обходить ся він без «Корибута» навіть у власноручних листах до нареченої, підписаних «Jeremi Michał Korybuth Xiążę na Wiśniowcu»⁷⁹ (пізніше підпис розшириться: «Jeremi Michał Korybuth Xiążę na Wiśniowcu i Łubniach, wojewoda ruski», але завжди проставлятиметься у повній формі). Ця деталь особливо впадає у вічі, коли порівняти Яреміні підписи з підписами його дядька, руського воєводи Костянтина Вишневецького († 1641), який у приватних листах обмежувався лапідарним: «Constanty Xiążę Wiśniowiecki»⁸⁰.

⁷⁶ Tomkiewicz W. *Jeremi Wiśniowiecki*. S. 142–143. Згадана інструкція опубл.: *Архив ЮЗР*. Ч. 2, т. 1. Киев, 1861. № 25.

⁷⁷ Цит. за: Tomkiewicz W. *Jeremi Wiśniowiecki*. S. 135.

⁷⁸ Там само. С. 5.

⁷⁹ Саме так підписано його листи до Гризельди Замойської напередодні весілля, яке відбулося 27 II 1639: AGAD, Archiwum Zamoyskich, nr 422, k. 8 (Білий Камінь, 7 XII 1638), k. 10 (Білий Камінь, 23 I 1639), k. 11 (Білий Камінь, 31 I 1639), k. 13 (Львів, 3 II 1639).

⁸⁰ Пор. власноручні підписи на листах: Залозці, 20 III 1630 (*Ibidem*, nr 921); Немирів, 7 X 1640 (*Ibidem*, nr 433, k. 1) та ін.

* * *

Зібравши до купи згадані на початку цієї статті натяки авторів моголянського панегірика на непоцінованість Яреми Вишневецького королем, а також долучивши сюди міркування про «руський варіант» родової легенди Вишневецьких та про ймовірну «генеалогічну ідентичність» самого князя, можемо доволі впевнено ствердити, що київське славослів'я убивало трьох зайців одразу. По-перше, високому гостеві догоджали, солідаризуючись із ним у протистоянні двірським інтригам; по-друге, тишили княже самолюбство акцентом на «королівському» походженні роду; врешті, по-третє, «нагадували» про «руськість» високого родового коріння особи, на чю протекцію Києво-Могилянська колегія розраховувала.

Загалом така панегірична програма цілком укладається у започатковану Петром Могилою переорієнтацію церковного та інтелектуального Києва на пошук опори в руській княжій традиції та шляхетській еліті — на відміну від альянсу з «козацькою шаблею» доби митрополитства Могилиних попередників Йова Борецького та Ісайя Копинського⁸¹. Проте певний екзотичний нюанс у нашому панегірику все-таки є: автори апелюють до «руськості» Яреми Вишневецького, чиє ім'я у такому контексті звучало — вперше й востаннє — ще 1632 року, коли Ісайя Копинський, митрополит, та Петро Могила, тоді киево-печерський архімандрит, безуспішно намагалися відвернути юного князя від конверсії на католицизм. Що ж примусило киян знову «згадати» про Ярему?

Пробуючи відповісти на це питання, мусимо уважно розглянути гравюру на звороті титульного аркуша. Як уже згадувалося, тут зображено тріумфальну колісницю «Корибута», що мчить по розтрошеній ворожій зброї, а прямо під копитами здибленого коня лежать троє повержених ворогів. Гравюра збереглася погано, але все ж таки на одному з цих персонажів можна вгадати чалму, другого вбрано у характерний російський кафтан, а третій, найближчий до глядача, — у жупані. Додатковим символом потрібної перемоги служать три стрімкі пагорби, увінчані лавровими

⁸¹ Ширше про це див.: Plochy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Oxford, 2001. P. 237–246.

вінками. Алегоричний зміст композиції ясний, мов день: ідеться про так звані «першу», «другу» і «третю» війни Яреми Вишневецького (саме так пізніше, у 1669 році, їх розкваліфікує Яремин надвірний слуга Міхал Калусовський⁸²). Під «першою війною» сучасники мали на увазі переможний похід княжих загонів на Путивль, Рильськ і Севськ 1632–1633 років, здійснений у рамках Смоленської війни (персонаж у російському кафтані); «друга війна» — це участь у боях кварцяного війська проти Абази-баші під Кам'янцем-Подільським влітку 1633 року (персонаж у чалмі); «третьою війною» — це виправа 4-тисячної Яреминої армії на повстале козацьке військо Яцька Остриянина 1638 року (персонаж у жупані)⁸³. Саме таку ідентифікацію останнього з персонажів підтверджує тогочасна традиція, згідно з якою козака зображали в жупані (на відміну від шляхтича, котрому поверх жупана зазвичай надягнуто ще й кунтуш): так, зокрема, виглядає козак на печатці Війська Запорозького, на мапах Боплана⁸⁴ і навіть на відомому репрезентативному портреті гетьмана Петра Сагайдачного, доданому до жалобного панегірика 1622 року «*Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного*» (попри те, що гравер не оминув зобразити шляхетський герб гетьмана, сам він намальований без кунтуша, лише в жупані).

Принагідно ризикну висловити припущення про можливого автора гравюри «Тріумф Корибута». До цього провокують вельми характерні хмарки, що пливуть над колісницею звитяжця: їх накреслено горизонтальною прямою штриховкою і розташовано в чіткій симетрії. На гравюрах так званого Майстра Іллі, одного з найталановитіших граверів Лаврської друкарні кінця 1630 — по-

⁸² Див. його посмертний панегірик *Sprawy i dzieła wojenne... Jeremiego Wiśniowieckiego*: Львівська бібліотека Національної академії наук України, відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, од. зб. 2286, арк. 188–188 зв. (копія XIX століття).

⁸³ Детально усі три кампанії княжого надвірного війська розглянуто: Tomkiewicz W. *Jeremi Wiśniowiecki*. S. 9–35.

⁸⁴ Пор. це зображення на факсимільному відбитку однієї з мап Боплана (*Carte d'Ukraine*), доданому до видання: Боплан Г. Л. *Опис України* / Переклад Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. К., 1990.

чатку 1660-х⁸⁵, бачимо хмарки власне з такою штриховкою і розміщенням⁸⁶. Варто додати, що Ілля виконав дереворити для панегірика Теодозія Василевича-Баєвського «*Choreae bini solis et lunae*» (1645 р.), виданого у Києві на честь шлюбу Януша Радзивила з Марією Лупулівною⁸⁷ (ця деталь може опосередковано свідчити на користь авторства Баєвського і в тому панегірику, що нами обговорюється).

Зображення козака серед повержених ворогів не дивує з огляду на «антикозацький курс» Києва, започаткований Петром Могилою⁸⁸ і засвідчений у кількох текстах періоду його митрополитства, особливо у виданій Лаврською друкарнею жалобній проповіді ректора Києво-Могилянської колегії Ігнатія Старушича на смерть князя Іллі Четвертенського (1641 рік), де, серед іншого, автор розлого прославляє мужність та вправність покійного у боротьбі з «запорожськими бунтівниками»⁸⁹.

Що ж до нашого панегірика, то, на мою думку, саме в такому, антикозацькому, ключі належить сприймати не лише зображення поверженого козака-ворога, але й згадану вище «промову Вулкана» з останнього «акту» вистави — найдовшу з-поміж «промов» алегоричних персонажів. У ній Вулкан пишномовно апелює до майбутнього, обіцяючи викувати нову зброю, коли стара зламається «*nieprzujacielom o kark*», і нагострити княжу шаблю, коли та вищербиться «*nieprzujacielom o kość*». Завершує цю войовничу тираду віщування про непереможність княжого Дому, оснащеного «новою зброєю»:

⁸⁵ Про «майстра Іллю» ширше див.: Попов П. *Матеріали до словника українських граверів*. К., 1926. С. 53–55; Степовик Д. В. *Українська графіка XVI–XVIII століть*. К., 1982. С. 58–63; Deluga W. *Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej XVII i XVIII wieku*. Kraków, 2003. С. 33–34, 62; Ісаєвич Я. *Українське книговидання*. С. 193–197.

⁸⁶ Пор. ілюстрації: Степовик Д. В. *Українська графіка*. С. 58, 61, 62; Deluga W. *Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej*. Іл. 17.

⁸⁷ Deluga W. *Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej*. С. 34, 62.

⁸⁸ Plokhly S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Р. 246.

⁸⁹ Проповідь републіковано В. І. Кречотнем у збірці: *Українське літературне барокко*. К., 1987. С. 250–271.

Ja i potomkom, i tym, którzy żyją,
 którzy na placu nieprzyjaciół biją,
 nakuję takich broni, że nie schodzić
 im będzie, z domu ich nie chce wychodzić.

Свого часу я тлумачила появу даного панегірика, продатованого 1-м травня 1648 року, як курйозний приклад непоінформованості київських професорів про початок козацької війни⁹⁰, хоч її симптоми вже виразно окреслилися у лютому–березні 1648 року Уважніше перечитання тексту змушує мене відмовитися від цієї думки, ба навпаки, вважати панегірик якраз ознакою *доброї поінформованості*. Власне вже *знаючи* про початок чергової козацької бурі, могилянці використовують нагоду, аби засвідчити свою лояльність перед найпотужнішим магнатом Наддніпрянщини Яремою Вишневецьким, про чю «руськість» у Києві так давно не згадували, і саме тому прокують Яремі «четверту» перемогу, зобразивши на першому плані серед повержених ворогів козака та устами Вулкана пообіцявши «нагострити» на це княжу зброю. У такий спосіб учений Київ укотре продемонстрував свою «руську» позицію, але також про всяк випадок — забезпечив власне «алібі» в очах князя. Невдовзі, як відомо, кожна з осіб, ймовірно причетних до появи панегірика, під тиском обставин поміняє і окрас своєї «руськості», і політичну орієнтацію, але до козацтва завжди ставитиметься з обережною прохолодою.

⁹⁰ Яковенко Н. *Паралельний світ*. С. 209.

«Триумф Корибутів». Гравюра з панегірика
Maiores illustrissimorum principum Wiszniewiecciorum.
Друкарня Києво-Печерської лаври, 1648

Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди: до історії спроби перетворення Могилянської колегії на університет

Є неабиякою загадкою, чому в козацькому проекті пунктів Гадяцької угоди, і то в надзвичайно напруженій військово-політичній ситуації, з'явився цілком «не козацький», а тим більше «не політичний» пункт про надання Києво-Могилянській колегії статусу академії, урівняної у правах із Краківським університетом:

Akademią w Kijowie pozwala JKМśс у stany koronne erigować, która takimi praerogatiwami у wolnościami ma *gaudere*, jako Akademia Krakowska, tą iednak conditią, aby w tey Akademiey żadnych sekt aryańskiey, calwińskiey, luterskiey professorów, mistrzów у studentów nie było¹.

Пункт про академію досі не привертав уваги дослідників, сприймаючись як невід'ємна частина пакета вимог, спрямованих на утвердження Православної Церкви, і серед іншого — здобуття, за висловом Михайла Грушевського, «широких концесій українській освіті»². Таке пояснення виглядає тим більш узasadненим, бо

¹ Текст угоди, підписаний у Гадячі Іваном Виговським, див. у публікації Василя Гарасимчука: Гарасимчук В. *Матеріали до історії козацчини XVII віку* / Упор. Я. Федорук. Львів, 1994. С. 114. У сеймовій конституції 1659 р. формулювання цього пункту ідентичне: *Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae ab anno 1347 ad annum 1780* / Ed. J. Ohryzko. Vol. 4 (1641–1668). Petersburg, 1859. S. 298.

² Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 10: Роки 1657–1658. К., 1998. С. 376.

слідом за згадкою про академію простує ще один пункт, дотичний освітньої сфери:

Gymnasia, collegia, szkoły y drukarnie, ile ych potrzebować będą, bez trudności stawić będzie wolno, y libere nauki odprawować, y księgi drukować wszelakie in contraversiis religionum...

Проте, гадаю, у такому тлумаченні пункту про академію є певне спрощення, і за «освітнім фасадом» треба шукати складніших обставин, про що й піде мова далі. Почати варто від прагматичної потреби, а саме: що могло непокоїти з перспективи благополуччя Києво-Могилянської колегії? Як відомо, її легітимність станом на середину XVII століття залишалася хиткою, хоч сучасники подеколи й називали київську школу «академією»: власне так, зокрема, згадує про неї Войцех Мясковський, описуючи зустріч Богдана Хмельницького киянами на початку 1649 р.: «*effusus populus, tota plebs witała go w połu, i Academia oracyami i akklamacyami...*»³, і так окреслює Боплан у своїй книжці 1651 р. й у другому її виданні 1660 р. («*a Université ou Academie*»)⁴. Проте самі київські професори визначали статус свого навчального закладу скромніше: спочатку, як бачимо зі шкільних панегіриків 1632 й 1633 рр., школу називали «гимназіум»⁵, натомість Петро Могила окреслював заснований ним навчальний заклад як «колегіум»⁶, і цей термін закріпився надалі: на нього натрапляємо у заповіті 1646 р. Афанасія Кальнофойсько-

³ *Jakuba Michałowskiego... księga pamiętnicza* / Wyd. A. Z. Helcel. Kraków, 1864. S. 377.

⁴ Beauplan G. le Vasseur. *Description des contrees du Royaume de Pologne contenuës depuis les confins de la Moscovie, iusques aux limites de la Transilvanie*. A Rouen, 1651. P. 2. Репринт видання 1660 р. і переклад див.: Боплан Г. Леваскер, де. *Опис України* / Пер. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. К., 1990.

⁵ Це панегірик Софронія Почаського «*Eucharisterion*» 1632 р. (*Українська поезія середини XVII ст.* / Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. Київ, 1992. С. 174) і панегірик «*Mnemosyne*» 1633 р. (*Die älteste ostslawische Kunstdichtung 1575–1647* / Herausgegeben von Hans Rothe. 1. Halbband. Giessen, 1976. S. 323).

⁶ «...велика громада млоди російской в колеиум моим знайдуется» (лист Петра Могили до Могильовського братства 1640 р.; цит. за: Голубев С. Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования*. Т. 2. Киев, 1898. Приложения, с. 181).

го⁷ та в двох панегіриках 1646–1648 рр., що їх обговорено вище (тут «Collegium Mohilaeum Kiioviense»). Така поміркованість зрозуміла, адже найбільше, чого вдалося досягнути Петрові Могилі, — це отримати привілей Владислава IV від 14 березня 1635 р. про дозвіл навчати «в київських школах» греки й латини («in scholis Kijoviensibus ... Graece et Latine docere») на рівні граматичних класів та *humaniora* (поетики й риторики)⁸ — отже, без права викладання *superiora*, себто філософії і теології.

Цієї заборони в Києві послідовно не дотримувалися, на що вказує збережений конспект філософського курсу за 1646–1647 навчальний рік Інокентія Гізеля «Opus totius philosophiae», але це не додавало колегії офіційної легітимності. А тим часом під боком у могилянських професорів з'явився впливовий конкурент. У Фастові, містечку київського єпископа поблизу Києва, при резиденції Товариства Ісуса 1623 р. було відкрито граматичні класи, 1626 р. — клас поетики, 1633 р. — клас риторики, а паралельно для єпархіального кліру — класи морального і полемічного богослов'я⁹. Фастівську школу, яка, найімовірніше, дала прямий поштовх до створення Петром Могилою у 1631 р. Лаврської колегії, було ліквідовано 1639 р., але 1646 р. єзуїти, за підтримки тодішнього київського воеводи Януша Тишкевича, почали розгортати свій освітній проект уже в самому Києві — причому практично навпроти Могилянської колегії, на території Нижнього міста (Подолу). Уже в 1647–1648 навчальному році тут було відкрито граматичні й гуманістичні класи для екстернів (світських учнів), а з наступного року планувалося провадити клас філософії для екстернів і моральної теології для єпархіального кліру¹⁰, чого, нагадаю, Києво-Моги-

⁷ «Ustało li by Collegium, tedy ta summa na Pieczarski Monastyr zostać ma». Цит. за публікацією заповіту Володимиром Александровичем: *The Will and Testament of Afanasij Kal'nofojs'kyj* // Harvard Ukrainian Studies. 1991. Vol. XV, no 3–4. P. 423.

⁸ АЮЗР. Ч. I, т. 6. Киев, 1883. № 285.

⁹ Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI — середини XVII ст.* Львів, 2005. С. 144–145 (Видання Товариства Ісуса: Studia rationis 1).

¹⁰ Там само. С. 146.

лянська школа не мала права робити. Занепокоєні конкурентним сусідством, київські професори вступили з єзуїтами у публічну теологічну дискусію — відомий триденний диспут 8–10 VI 1646 р. між тодішнім ректором Могилянської колегії Інокентієм Гізелем та префектом єзуїтської колегії Миколаєм Ціховським¹¹. Але це, схоже, не надто допомогло: як пізніше згадував Йоанікій Галятовський, що власне тоді навчався у Києві, до єзуїтів перебігало чимало «свавільних» могилянських студентів:

Do tego w Kiiowie było Mohileańskie Kollegium ruskie, gdzie zakonnicy Baziliani prawosławni uczyli. Temu Jezuići zayrzrząc kościołek swoy y szkoły pod gorą Zdychalnicą pobudowali, żeby studenci z Kollegium Ruskiego do jezuickiego przechodzili dla nauk y łacińskiey się wiary nauczyli, y do Łacińskiego Kościoła przystąpili. Tego czasu wiele studentow swowolnych z Kollegium Ruskiego do jezuickiego się przeniosło, bo ktory student co w Kollegium Ruskim zbroił, ten za swoje zbrodnie karania się bojąc zaraz do Kollegium Jezuickiego uciekł, y iuż biesieczny tam zostawał, y do łacińskiey wiary przystawał¹².

У засвідченому Галятовським відтокові студентів, поза сумнівом, свою роль мав відіграти й специфічний, вочевидь не випадковий, викладацький склад київської єзуїтської школи: серед 13 осіб, що провадили тут навчання у 1647–1648 р. чи мали провадити з наступного року, восьмеро були русинами — як Ян Жухович з Підгір'я (Roxolanus/Submontanus), Лев Орел з білоруської Сіверщини (Roxolanus ex Alba Russia/Severiensis), Теофіл Рутка з Києва (Ruthenus/Ukrainensis), Олександр Завальський з Волині (Ruthenus/Volynensis) та ін.¹³.

¹¹ Його описано у брошурі Ціховського: *Colloquium Kioviense de processione Spiritus Sancti a Patre et Filio inter reverendum d[ominum] Innocentium Gisel, Collegii Mohileani Kioivfiensis] rectorem et philosophiae professorem, et p[atrem] Nicolaum Cichovium...* Cracoviae, 1649.

¹² [Galatowski, Joanicus]. *Fundamenta na których łacinnicy iedność Rusi z Rzymem fundujq.* S. l. [Чернігів?], 1683. S. 70. Принагідно дякую Оксані Задорожній, яка звернула мою увагу на цей фрагмент.

¹³ Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво на українських землях.* С. 218–252. Детальніше їхні біографії див.: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995* / Opr. L. Grzebień SJ. Kraków, 1996 (sub vocibus).

Вибух козацького повстання перекреслив плани єзуїтів, але ж ніхто не знав напевне, чим обернеться майбутнє та як складеться конкуренція із впливовим суперником завтра. Характерно, що вже на початку війни, під час переговорів у Переяславі в лютому 1649 р., де шкільне питання взагалі не заторкувалося, козацька сторона вимагала заборони єзуїтських резиденцій на підконтрольній Богдану Хмельницькому території¹⁴ (за Михайлом Грушевським — у Київському воєводстві¹⁵). У Зборівській угоді, яка, на думку дослідників, послужила основою Гадяцького пакту¹⁶, пункт про школи вже є — найвірогідніше, як застереження проти спроби єзуїтів у 1649 р. повернутися до Києва¹⁷. Цей пункт уточнює сформульовану в Переяславі вимогу, апелюючи безпосередньо до київської ситуації:

W mieście Kijowie, iż są uprzywilejowane szkoły ruskie, ojcowie jezuitci nie mają tam i po innych miastach ukraińnych być fundowani, ale gdzie indziej przeniesieni. Szkoły zaś wszystkie insze, które tam za dawnych czasów są, mają być wcale zachowane¹⁸.

Як бачимо, йшлося про усунення єзуїтської освітньої конкуренції, а не про надання Києво-Могилянській колегії академічного

¹⁴ «Kościoły Rzymskie ... tak jako są teraz zostawać całe mają, oprócz Jezuitów, którzy wszystkiego przyczyną zamieszania»: *Jakuba Michałowskiego ... księga pamiętnicza*. S. 380.

¹⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 8, ч. 3: *Хмельниччина в розквіті (1648–1650)*. К., 1995. С. 151.

¹⁶ Поп.: Ploky S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. New York, 2001. P. 63 (див. також український переклад цієї праці: Плохій С. *Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні* / Пер. С. Грачової. К., 2005. С. 91).

¹⁷ Про це згадує у своїй реляції 1665 р. Ян Жухович (Зухович): за його оповіддю, ректор Станіслав Смялкович разом із учителями інфіми «per annum integrum sine robore et taedio, admirantibus et collaudantibus non solum catholicis, sed etiam schismaticis scholae adversae professoribus, continuavit» (*Relatio de caedibus patrum ac fratrum S.J. in provincia Poloniae a p. Ioanne Zuchovicz S.J. collecta a.D. 1665 (1648–1665)* / Ed. A. Bober et M. Bednarz SJ // *Archivum Historicum Societatis Iesu*. Vol. XXIX. Romae, 1960. P. 345).

¹⁸ *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. Польсько-українські угоди в XVII столітті* / Redakcja i tłumaczenia O. Aleksejczuk. Kraków, 2002. S. 40.

статусу. Мотив опонування єзуїтам присутній і в Гадяцькій угоді, де напозір безадресне прохання, яким доповнено пункт про академію, стає цілком прозорим, коли візьмемо до уваги опір київських професорів єзуїтському просуванню: «Więc aby między studentami i żakami żadney okazyey do zwady nie było, wszystkie *insze szkoły*, które przed tym w Kiiowie były, gdzie indziej JKM przemieść rozkaże»¹⁹ [курсив тут і далі мій. — Н. Я.]. Утім, для сучасників не було секретом, про що йдеться: в анонімному переказі змісту угоди, датованому 18 вересня 1658 р. з Гадяча, читаємо: «*Szkoły przeciwne Akademiei w Kiiowie, to iest iezuickie, tolluntur*»²⁰. Відлуння остороги перед розгортанням єзуїтського шкільництва, очевидно, присутнє і в апеляції до статусу саме Краківської академії, а не, скажімо, Замойської чи Віленської («*takimi praerogatiwami y wolnościami ma gaudere, jako Akademia Krakowska*»). Адже в тому-таки 1635 р., коли було легітимовано Києво-Могилянську колегію (а цей документ, поза сумнівом, у Києві добре знали), спеціальною ухвалою сейму зміцнювалися позиції Краківського університету: єзуїтська колегія у Кракові мала бути закрита, і Товариству Ісуса заборонялося надалі засновувати нові школи поблизу Кракова («*szkoły in genere wszystkie od oyców Societatis Iesu z przeszkodą teyże Akademii utworzone zawieramy...*»)²¹.

Отже, коли йдеться про зміну *статусу* київського навчального закладу, то це питання вперше зринуло у 1658 році. Чому? Пробуючи зрозуміти це, варто звернути увагу на одну, на перший погляд малосуттєву, деталь, а саме: формулювання пункту про академію є дослівно ідентичним і в тексті угоди, яку Іван Виговський підписав у Гадячі, і в сеймовій конституції 1659 р., хоча низка інших пунктів, як відомо, зазнала зміни, та й у копіях/редакціях угоди їх представлено неоднаково²². З цього випливає, що пункт про академію не наражався на заперечення з боку сеймової комісії, яка провадила

¹⁹ Гарасимчук В. *Матеріали до історії козащини XVII віку*. С. 114.

²⁰ Там само. С. 123.

²¹ *Volumina legum*. Т. 3. S. 407.

²² Зіставлення збережених до сьогодні редакцій тексту Гадяцької угоди див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 10. С. 351–367; Таїрова-Яковлева Т. *Гадяцька угода — текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року / Ред. В. Брехуненко та ін. К., 2008. С. 31–46.*

переговори з козацькою депутацією на сеймі 1659 р. (до її складу входило вісім senatorів, у тому числі чотири біскупи і 15 поіменно невідомих представників Посольської ізби²³). Відтак, насувається чергова загадка, адже ясно, що існувала прірва між можливістю «*libere nauki odprawować*» у навчальних закладах середнього рівня та академічним статусом закладу, який передбачав не просто викладання *superiora* («вищих наук» — філософії і теології), але й автономію від церковних та світських влад, у тому числі право надавати своїм вихованцям академічні ступені бакалавра, магістра й доктора. У католицьких країнах статус «академії» мав бути потверджений не лише привілеєм короля, а й папською буллою, і наскільки непростою була ця процедура в Речі Посполитій — показує близька за часом спроба 1661 р. перетворити на академію Львівський єзуїтський колегіум: Ян Казимир на клопотання єзуїтів надав відповідний привілей, але обережна комісія кардиналів відмовилася його санкціонувати з огляду на ймовірну протидію сейму, що могло би, як сказано у вердикті від 3 V 1664 р., «викликати у Королівстві збурення та вельми серйозне незадоволення»²⁴. Наївно було би думати, що сеймова комісія 1659 р. не розуміла потенційної нереальності визнання університетського статусу за православним навчальним закладом, а тим часом пункт увійшов до сеймової конституції не як ухильна обіцянка на майбутнє, а як чинна постанова.

Пояснення цьому дивному епізодові, схоже, належить шукати в активізації наприкінці 1658 р. перемовин щодо чергового проєкту церковної унії та скликання спільного синоду православних і уніатів²⁵. Зокрема, відповідний меморіал, опрацьований Стані-

²³ Її склад та роботу обговорено: Mironowicz A. *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*. Białystok, 1997. S. 174–175; Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo — doktryna — polityka*. T. 1. Warszawa, 2000. S. 283–284; Kroll P. *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*. Warszawa, 2008. S. 201–206.

²⁴ «...à suscitarì nel Regno turbationi, e sconcerti gravissimi». Цит. за: Кіку В. *Єзуїтський університет у Львові (1758–1773), або захист «істини за кону»* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 4. К., 2004. С. 103.

²⁵ Детально про це див.: Mironowicz A. *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*. S. 149–189.

славом Казимиром Беневським і Павлом Тетерею разом зі щойно обраним київським митрополитом Діонісієм Балабаном та чернігівським архімандритом Йосифом (Яном Юзефом) Мещерським, ясно — з відома гетьмана Івана Виговського, був у середині грудня переданий королю. Як і попередні спроби (у Львові 1629 та Вільні навесні 1648 р.²⁶), ця закінчилася невдачею — дійти «генеральної згоди» не вдалося, хоча під час сейму й провадилися відповідні переговори, а серед католицьких біскупів, як повідомляв у своєму звіті 19 квітня 1659 р. нунцій П'єтро Відоні, було чимало прибічників ідеї скликання чергового поєднавчого собору²⁷; він же тижнем пізніше писав, що такий синод унійні владики теж вважають за край необхідний²⁸. Неабияка двозначність є і в додаткових вимогах козацької сторони до первісного тексту угоди, що були сформульовані, вірогідно, у березні 1659 року²⁹. Попри задекларовану вже в 1-му пункті категоричну вимогу «знесення унії» (Томаш Кемпа слушно пояснює її ослабленням політичного становища Виговського, який мусив педалювати на релігійних гаслах, аби нейтралізувати відпо-

²⁶ Про підготовку до Віленського синоду після невдалої спроби об'єднавчого Львівського синоду 1629 р. ширше див.: Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge, Mass., 1985. P. 117–128, 306 (cf. 71); Плохий С. Н. *Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.* К., 1989. С. 148–156. Літературу, присвячену кількарарозним спробам поєднання Православної та Унійної церков упродовж XVII століття, підсумовано в: Chynczewska-Hennel T. *Polityka Stolicy Apostolskiej wobec unii i prawosławia w Rzeczypospolitej XVII wieku // Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce* / Red. J. Bardach, T. Chynczewska-Hennel, J. Szczapow, N. J. Szczawielewa. Warszawa, 1997. S. 124–133.

²⁷ Kroll P. *Od ugody hadziackiej do Cudnowa*. S. 202.

²⁸ Mironowicz A. *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*. S. 169.

²⁹ Це так званий «Summariusz punktów i uniżonych prośb, które jaśnie wielmożny jmc Pan Hetman Woyska Zaporowskiego ze wszystkim Woyskiem Zaporowskim y Narodem Ruskim do JKMcі y wszystkiey Rzeptej wnosi», опубл. з архіву Демета Оляничина в: Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. Т. ССХХІІ. Львів, 1991. С. 327–350. Коментар до сформульованих тут вимог та міркування про час постанови цього документа див.: Kroll P. *Od ugody hadziackiej do Cudnowa*. S. 191–196.

відну пропаганду Москви³⁰), останнє (12-е) роз'яснення до цього пункту теж передбачало участь у поєднувчих акціях:

Gdy to wszystko stanie, tedy JMć Pan Hetman z Woyskiem submittuie się posła swego wielkiego *ad Summum Pontificem Romanum* y do Cesarza JMci chrześciańskiego wyprawić, traktując o generalney zgodzie, o czasie y miejscu generalnego *synodum*, do czego się mają ich mci pp. duchowni *Romano catholici* przyłączyć³¹.

Тож залишається припускати, що пункт про академію (її згадано і в додаткових вимогах: «Akademie w Commissiey Narodowi Ruskiemu pozwolone żeby *constitutiae publica* utwierdzone zostały»³²), по суті, являв собою «оптимістичний прогноз» на поєднання Унійної та Православної Церков під зверхністю Папи, бо власне тільки в цьому випадку й можна було очікувати на успішну реалізацію задуманого. Включення пункту про академію до сеймової конституції переконує, що «оптимістів» не бракувало не лише серед сеймуючої шляхти та церковних ієрархів, а й серед козацької верхівки.

Такий реверс у козацькій політиці виглядає вельми несподіваним, оскільки вже від переговорів у Переяславі в лютому 1649 р. гасло «знесення унії» ототожнювалося в деклараціях Богдана Хмельницького із захистом «грецької релігії», виконуючи потужну мобілізаційну та ідеологічну функцію. Як влучно зауважує Сергій Плохий, відбулося рішуче переміщення наголосу

... from attempts to 'unite Rus' with Rus', characteristic of Orthodox thinking of the Mohyla period, to the treatment of the Union as a means of destroying the Orthodox Church... As far as Khmelnytsky himself was concerned, there is every indication that the problem of a divided Rus' simply did not exist. For all practical purposes, his Rus' was one and Orthodox³³.

³⁰ Кемпа Т. *Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді // Гадяцька унія 1658 року*. С. 128–147, зокрема с. 142–146.

³¹ *Summariusz punktów*. S. 333.

³² Там само. С. 332.

³³ Plokhly S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. P. 189 (згаданий вище український переклад містить деякі неточності — с. 246).

Проте, як бачимо зі щойно обговореного пункту додаткових козацьких вимог березня 1659 р., наступники Богдана Хмельницького знову актуалізували проблему поєднання «Русі з Руссю», якою переймалося згадане Плохієм «православне мислення часів Могили». Це наштовкує на думку про раптове й різке зростання впливу київської церковної верхівки на гетьманське оточення після смерті Богдана Хмельницького. Тут варто нагадати, що ставлення київських ієрархів до козацтва напередодні війни 1648 р. було вельми прохолодним, а в їхніх творах раз за разом натрапляємо на осуд козацьких «ребелій» і козацької «сваволі». За добрий приклад, серед іншого, можуть послужити «*Тератουρημα*» Афанасія Кальнофойського (1638 р.)³⁴; жалобний панегірик Ігнатія Оксеновича Старушича на смерть князя Іллі Четвертенського (1641 р.), у якому козаків представлено як «своєвольних ребелізантив», а покійного князя — як героя, що устелив «поля ни милю бездушним трупом козацким»³⁵; вітальний панегірик Теодосія Василевича-Баєвського на честь Адама Киселя з нагоди його номінування на уряд київського каштеляна (1646 р.): тут козаків потрактовано як ворога, що «*gladium in vaginam condidit Patriae viscera*»; анонімний вітальний панегірик на честь князя Яреми Вишневецького (1648 р.), де на гравюрі серед символічних ворогів, повержених тріумфальною колісницею «Корибута», бачимо турка, росіянина і козака³⁶.

Вельми непросто, як добре показав Сергій Плохій, склалися і стосунки митрополита Сильвестра Косова з Богданом Хмельницьким. Згідно з чутками, козаки заявляли митрополитові «знай де он

³⁴ Пор. дедикацію князю Іллі Четвертенському (с. 128), чудо з козаком Ониськом Пальчиюком (с. 273) і чудо з уцілінням Києво-Печерського монастиря під час повстання 1630 р. (с. 297–298). Сторінки подаю за перевиданням: *Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery* / With an Introduction by Paulina Lewin. Cambridge, Mass., 1987 [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. IV].

³⁵ Цит. за републікацією тексту Володимиром Крекотнем у: *Українське літературне барокко*. Збірник наукових праць / Ред. О. В. Мишанич. К., 1987. С. 265.

³⁶ Див. у цій книжці: «*Київ під шатром Свентольдичів: могилянський панегірик “Tentoria venienti Kioviat” 1646 р.*» та «*Кого топчуть коні звияжного Корибута: до загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. “Maiores Wiszniewiecciorum”*».

келью свою, а в такіе дела не вступайся»³⁷, та й сам він, за власним зізнанням, виконував гетьманські розпорядження «болше нуждою, нижели волею»³⁸. Ще більші турботи принесла Переяславська угода 1654 р., в опозицію до якої став не лише митрополит, а й, коли вірити доносові одного з київських ченців («старця Рафаїла»), — решта «латинників»: архімандрит Києво-Печерського монастиря Йосиф Тризна, ігумен Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря Теодосій Василевич-Баєвський, ігумен Київського Пустинно-Микільського монастиря Інокентій Гізель та намісник Київського Братського монастиря Теодосій Софонович³⁹. Врешті, варто нагадати, що з 1655 р. Богдан Хмельницький *de facto* перебрав на себе протекторат над Православною Церквою, який доти належав королю⁴⁰. Такий крок був політично виправданим, бо ставив перепону до підпорядкування Київської митрополії московському патріархові, але з другого боку, це створювало небезпечний прецедент в очах консервативного духовенства: Сильвестр Косов, зокрема, нібито взагалі мав намір виїхати до Білорусі, подалі від тяжкої гетьманської опіки⁴¹. Дилему розв'язала майже одночасна смерть митрополита (23 IV 1657) і гетьмана (6 VIII 1657). Утвердження ж на гетьмануванні Івана Виговського, який кардинально переводив політичний курс на звичні річесполитські рейки, мало би сприйматися як обнадійливий знак, тим більше що прерогативи Православної Церкви під сумнів не ставилися.

³⁷ *Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польских отношениях конца 40-х — 80-х гг. XVII века*. Ч. 1: *Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого* / Подг. Л. Заборовский. Москва, 1998. С. 28.

³⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 9, ч. 2: *Роки 1654–1657*. С. 1517.

³⁹ Там само. Т. 9, ч. 1: *Роки 1650–1654*. С. 855.

⁴⁰ Цей перелом датують універсалом Богдана Хмельницького від 12 VI 1655 на підтвердження елекції Теодосія Софоновича на ігуменство Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, де вжито відповідні клаузули королівських привілеїв; пор. його текст за останнім виданням: *Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657* / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. К., 1998. С. 168–169.

⁴¹ Див. лист Теодосія Василевича-Баєвського до міщан Могильова з квітня 1655 р.: *Католики, православные, униаты*. С. 231.

Ознаки налагодження тепліших взаємин церковної верхівки з новим гетьманом і його оточенням проступають уже в перипетіях обрання нового митрополита. Спершу передбачалося, що ним стане обраний роком раніше на києво-печерську архімандрію Інокентій Гізель (не виключено — з санкції Хмельницького, бо про Гізеля як бажаного кандидата говорилося напередодні похорону гетьмана⁴²), але після довгих відтягувань та перемовин у середині грудня 1657 р. собор обрав луцького владику Діонісія Балабана, кандидата Івана Виговського: у своєму листі до Станіслава Казимира Беневського з Києва від 8 II 1658 р. Балабан писав, що до Києва він приїхав на запрошення чернігівського єпископа Лазаря Барановича, а сан прийняв за наполяганням Виговського⁴³. Очевидно, саме цих двох осіб можна вважати ключовими гравцями в пом'якшенні жорсткої антиунійної риторики козацької верхівки — ба навіть, як уже згадувалося, в декларуванні готовності до переговорів з уніатами й Римською курією.

Щодо Діонісія Балабана, то його позиція не викликає сумніву. Адже власне він брав участь в обговоренні представлених наприкінці цього-таки 1658 р. королю пропозицій про скликання поєднавчого собору, про що йшлося вище, і саме його бачили в ролі потенційного глави Церкви за умови створення Київського патріархату під юрисдикцією Папи⁴⁴. На характерні репліки стосовно Балабана натрапляємо й у діаріюшах людей, вельми далеких від політичних верхів, — київського православного шляхтича, колишнього ченця Київського Пустинно-Микільського монастиря Яна (Йоакима) Єрлича, та професора-русина Замойської академії, спершу православного, далі католика Василя Рудомича. Згадуючи про обрання Балабана, Єрлич, для якого у вирі ненависної йому козацької війни це особливо важливо, не проминає підкреслити, що обсадження митрополії було санкціоноване королем: «Tegoż roku

⁴² Пор. донесення присутнього на похороні піддячого Івана Рикалова: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией* [далі — *Акты ЮЗР*]. Т. 4 (1657–1659). Санкт-Петербург, 1863. С. 11.

⁴³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 10. С. 96–100.

⁴⁴ Кемпа Т. *Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді*. С. 142.

za rozkazaniem i konsensem JKMci ojciec Bałaban, władcyтва łuckiego ustąpiwszy, iedzie na metropolią do Kijowa»⁴⁵. Своєю чергою, Рудомич, палкий прибічник порозуміння православних та уніатів, описуючи під 30 липня 1659 р. свою зустріч із митрополитом, наголошує, що в їхній бесіді йшлося «о najmilszej sprawie unii», а ще — і це надзвичайно показово! — про перспективи облаштування Київської академії:

Podejmowaliśmy obiadem tegoż j. ośw. metropolite z przew. o. Stefanem Krechowskim, archimandrytą owruckim, i z archidiaconem oraz z kapelanem metropolity. Z tymi osobami odznaczającymi się szczególną pobożnością i ogładą dyskutowałem dość oględnie wprawdzie o najmilszej sprawie unii naszych Kościołów, wyrażającej się w przyjaźni. Następnie rozmawialiśmy o sposobie studiów w Akademii Kijowskiej⁴⁶.

Набагато складніше визначити позицію чернігівського архієпископа Лазаря Барановича — людини хворобливої, вкрай обережної, а до того ж силою обставин поміщеної в епіцентр козацької стихії (як писав сам Баранович пізніше, в листопаді 1668 р., Симеонові Полоцькому: «Козак — це вітер у полі, а ми, раби Божі, серед цього вітру гнемосья, немов билинка, але не ламаємосья»⁴⁷). За Барановичем в історіографії стійко закріпився образ перекона-

⁴⁵ Цит. за друкованою версткою видання (с. 211), що було 1916 р. підготовлене Орестом Левицьким не з несправної копії XVIII століття, як загальновідомий текст Кароля Вуйціцького, а з оригіналу. Ця праця не побачила світу, на сьогодні єдиний збережений примірник належить бібліотеці Інституту історії України в Києві. Про біографію і погляди Єрлича та долю його щоденника ширше див. у цій книжці: «*Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича)*».

⁴⁶ Rudomicz B. *Efereros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672*. Cz. 1 (1656–1664) / Przekład Władysław Froch, opracowanie Marian Lech Klementowski, Władysław Froch. Lublin, 2002. S. 130.

⁴⁷ *Письма преосвященного Лазаря Барановича*. Изд. 2-е. Чернигов, 1865. С. 53. Цей лист, як і більшість тут опублікованих, написано по-польськи. Видавці листування, копії якого зберігалися на той час у бібліотеці Чернігівської семінарії, переклали листи російською мовою, і власне в такому вигляді вони дійшли до нас, бо ні оригіналів, ні чернігівських копій на сьогодні не знайдено.

ного москвофіла й чи не основного речника російських інтересів в Україні, хоча насправді ця складна й талановита особистість до сьогодні залишається не вивченою, коли не брати до уваги розвідки кінця XIX століття Миколи Сумцова⁴⁸, хоч ту присвячено радше літературній активності Барановича, і то в останній, чернігівський період його життя 1660–1680-х років. Поки що є лише дві спроби поглянути на Барановича під інакшим кутом зору — Терези Хинчевської-Геннель⁴⁹ і Девіда Фріка⁵⁰. Зокрема, у статті Фріка переконливо показано, що світогляд цього лояльного до московської влади ієрарха був тотожним світовідчуттю тих багатьох людей, чие інтелектуальне становлення припало на довоєнні часи й у чийй свідомості руський та польський культурні світи ще нерозривно перепліталися у спільний — річпосполитський («сарматський») — світ. Адже ще й у 1680 р., за чверть віку після Гадяча, Баранович у творі «*Notiy pięć: Ran Chrystusowych pięć*» писав:

Ruś a Lachi — cewka złota, nie trzeba w niey rozwijać złota od iedwabiu, bo to pospołu chodzić ma oboie; samym złotem nie mógłby nic zrobić, bo tęgie, nie da się użyć na szycie, trzeba do niego iedwabiu. Y dla tego iedwab y złoto pospołu ważyć trzeba z sobą. [...] Tak się Ruś nie ma oddzielać od Lechów, Lechi od Rusi. ...szaty sobie nie uszyją weselney z iednego złota, od iedwabiu odkręconego. Chociaśmy Wschód, nam by złoto należało, Zachodowi iedwab, iednak my wam starszey braci złota

⁴⁸ Сумцов Н. Ф. *К истории южно-русской литературы XVII в.* Ч. 1: *Лазарь Баранович*. Харьков, 1885. На розвідку Миколи Сумцова спирається й короткий біографічний шкід Зої Хижняк у довіднику: *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.* Енциклопедичне видання. К., 2001. С. 59–60. Сучасний аналіз поетичної творчості Барановича як одного з найпомітніших барокових авторів в Україні XVII століття див.: *Radyszewskiej R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku.* Kraków, 1996. S. 145–196.

⁴⁹ Chynczewska-Hennel T. *Pojednanie polsko-ukraińskie w wierszach Łazara Baranowicza // Kultura staropolska — kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* Warszawa, 1997. S. 325–329.

⁵⁰ Frick D. A. *Lazar Baranovych, 1680: The Union of Lech and Rus // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)* / Ed. by Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, and Mark von Hagen. Edmonton–Toronto, 2003. P. 19–56.

ustępujemy, jedwab sobie bierzemy, ale *divisi* bydź nie chcemy, bo tak nic nie zrobimy⁵¹.

З перспективи питання, яке нас тут цікавить, особливу вартість має спостереження Фріка, що в поезії Барановича (йдеться передусім про збірку «*Lutnia Apollinowa*» 1671 р.):

...ми знаходимо образ *Речі Посполитої Трьох Народів*, держави трьох націй — Польщі, Литви й Русі, як віддавна наполягали, переслідуючи власну мету, руські полемісти і як планували архітектори Гадяцької угоди⁵² [курсив автора. — Н. Я.]

Цю думку можна підкріпити багатьма нюансами, починаючи з тієї деталі, що в збірці листів Барановича, про яку вже була мова (див. прим. 47), є всього лиш два листи осені 1657 р. (до Івана Виговського та львівського владика Арсенія Желіборського), далі за 1658–1661 рр. — жодного, за 1662 рік один — до вже постриженого в монахи Юрія Хмельницького, причому Баранович називає його «своім давнім благодійником»⁵³; потому від 1663-го й по передостанній, 1692-й, рік життя листи збереглися практично безперервно рік за роком. Логічно постає питання: куди поділися листи за дражливі роки, на які припало гетьманування Виговського, Слободищенський трактат 1660 р., пропольська політика Барановичевого «благодійника» Юрія Хмельницького, врешті — зміщення Барановича з престолу місцєблюстителя Київської митрополії та заміна його лояльнішим до Москви Мефодієм Филимоновичем?

Лакуна видається аж надто промовистою — байдуже, чи сам ієрарх знищив небажані сліди, чи це зробили його наступники.

Ще один матеріал для роздуму підказує фраза з листа до Інокентія Гізеля, написаного в 1668 р., після повернення з Московського помісного собору 1666–1667 р., де було позбавлено сану патріарха Никона. Мальовничому описові цього «дивного для ока й жахливого для слуху видовища» передує ось такий пасаж:

⁵¹ Цит. за: Frick D. A. *Lazar Baranovych*. P. 46–47.

⁵² Там само. С. 28.

⁵³ *Письма преосвященного Лазаря Барановича*. С. 7.

12. Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди...

Вчорашнього дня не повернути, й, помилуй Господи, як я шкодую за тим, що його не можна догнати; по шкоді і лях, і русин мудрі. [...] О, якби те, що було, знову повернулося назад; не все те можна довірити перу, що можна сказати⁵⁴.

Утім, багато чого оприявнюється й без того, що Баранович та його колеги-ієрархи остерігалися «довірити перу». Скажімо, показово, що лист Барановича до сестри, а також усі без винятку листи до людей киево-могилянського кола (Теодосія Василевича-Баєвського, Йоаникія Галятовського, Інокентія Гізеля, Симеона Полоцького, Теодосія Софоновича, Варлаама Ясинського та ін.) писано польською мовою. Ба більше, у кількох листах натрапляємо на прикметні симптоми «ментальної мапи», зануреної у вже неактуальний польський простір. Наприклад, дорожнечу життя у Чернігові він підкреслює таким порівнянням: «Це Варшава у мене, а не Чернігів», а міркування про неслухняність поєднання сану овруцького архімандрита з ігуменством у Київському Михайлівському монастирі резюмує так: «Варшава і Краків — не по одній дорозі»⁵⁵.

Ще виразніше ознаки «сарматського» світосприйняття проступають у віршах збірки «*Lutnia Apollinowa*»⁵⁶, особливо в одному з домінантних мотивів світського сегменту збірки — закликах до примирення «Леха» з «Русом», як ось тут, у часто цитованому вірші «*Nie będzie, iako świat światem, Rusin Polakowi bratem*»:

Tego autora już nie masz na świecie,
Więc śmiało pisać, że ładaco plecie.
Prawda że ieden sprobował drugiego,
Obudwom przyznać, że serca dobrego.
Boże, pomnażay miłość między niemi,
Zgaś skrę w nich gniewu sposobami twemi.
Niech lubiąc Boga, że są bliźni sobie,
Y siebie lubią, nie kładą się w grobie. [...]

⁵⁴ Там само. С. 45. Лист без дати, написаний по-польськи й датований видавцями.

⁵⁵ Там само: лист до Михайла Лежайського 1674 р., с. 201; лист до Мелетія Дзика 1677 р., с. 213.

⁵⁶ Baranowicz, Łazar. *Lutnia Apollinowa każdej sprawie gotowa*. Z typographiey Kijowo-Pieczarskiej, RP 1671.

III. PROFESSOR DIXIT

Pożal się Boże nieszczęśney godziny,
Że się sarmackie z sobą tłukli syny⁵⁷.

Не менш характерним є перший вірш циклу «Nagrobki ie° m Panu Adamowi Kisielowi», де натрапляємо на вельми специфічний акцент у похвалі герою, що доклав стільки зусиль для припинення «domowej kłótni», себто козацького повстання:

W domowej kłótni komisarzu prawy
Kto twe wyliczy cnoty, kto twe sprawy?
Bogu, Oyczyźnie, Panu twe usługi
Jak wielkie byli, niech im zrowna drugi. [...]
Rownego tobie nie naydzie Oyczyzna,
Że słusznie płacze, każdy iey to przyzna⁵⁸.

Не відволікаючись глибше на подвійне дно Барановичевої музи, додам, що коротко викладеним тут спостереженням не суперечить і «зовнішня» біографія Луки (в чернецтві Лазаря) Барановича. Місцем його народження традиційно вважають безадресну «Білорусь», хоч прямих доказів на це немає; неясним залишається і соціальне походження майбутнього ієрарха. У цьому контексті на увагу заслуговує, як видається, згадка про навчання наприкінці XVIII століття в Києво-Могилянській академії Георгія Барановича, сина священика з Ніжинщини, чие родове коріння відоме — із дрібної руської шляхти герба «Сирокомля», що мешкала в Заушській волості поблизу Овруча⁵⁹. Коли припустити вірогідність походження Лазаря Барановича теж із Заушшя, а водночас взяти до уваги, що Іван Виговський походив із тієї-таки заушської шляхти, яка складала доволі згуртовану, поєднану кровними й свояцькими зв'язками мікроспільноту⁶⁰, то альянс гетьмана з авторитетним ченцем виглядатиме більш ніж узasadнено. Адже станом на 1657 р. Баранович

⁵⁷ Там само. С. 428.

⁵⁸ Там само. С. 496.

⁵⁹ *Києво-Могилянська академія в іменах*. С. 58.

⁶⁰ Яковенко Н. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна*. Вид. 2-е, переглянуте і виправлене. К., 2008. С. 246–252.

уже зробив непогану духовну кар'єру. Після навчання у Могиллянській колегії він здійснив (припускають — на кошт Петра Могили) освітню подорож до Віленської єзуїтської академії та нібито навчався в одній із найстаріших єзуїтських колегій Великої Польщі у Каліші, заснованій 1584 р.; після повернення, прийнявши чернечий постриг, з 1642 р. почав викладати у граматичних класах, далі перемістився на поетику й риторику, відтак піднявся до філософії, а з 1650 по кінець 1656 р. був ректором своєї Alma Mater та, відповідно, ігуменом Братського монастиря⁶¹. Принагідно варто додати, що викладання риторики могло припасти на 1647–1648 навчальний рік, і тоді ми мали би визнати саме Барановича автором/редактором згаданого вище анонімного панегірика 1648 р. на честь Яреми Вишневецького, де, серед іншого, обігрується актуальний для настрів київської еліти мотив «двох вітчизн».

Свячення Барановича у сан чернігівського й новгород-сіверського єпископа відбулося 8 березня 1657 р. в Яссах, бо, на думку дослідників, тодішній митрополит Сильвестр Косов вирішив у такий спосіб уникнути причетності до цього акту Московського патріархату⁶². Барановичу, як єдиному єпископові Київської митрополії на козацькій території, після смерті Косова було доручено скликати собор для обрання нового митрополита, що автоматично перетворювало новопоставленого ієрарха на «правителя» митрополичого престолу. Від кого надійшло це доручення — не зовсім ясно: на думку пізніших уніатських істориків — від Богдана Хмельницького⁶³; за твердженням же самого Барановича, висловленим у точно не датованому листі до нового гетьмана з-перед 10 X 1657 р., — від Івана Виговського⁶⁴. Так чи інакше, але вже власне у цій функції Баранович 27 X 1657 р. урочисто освятив гетьманські клейноди Виговського — булаву, шаблю й бунчук⁶⁵. Показово, що урочистий акт відбувся

⁶¹ *Києво-Могиллянська академія в іменах*. С. 59.

⁶² Пор.: Mironowicz A. *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*. Białystok, 1999. S. 112.

⁶³ Цю думку повторює Томаш Кемпа: Кемпа Т. *Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді*. С. 135.

⁶⁴ *Письма преосвященного Лазаря Барановича*. С. 5.

⁶⁵ *Акты ЮЗР*. Т. 4. С. 45.

не в Софійському соборі, а на «питомій території» Барановича — у Богоявленському храмі Братського монастиря, себто фактично в Києво-Могилянській колегії, хоча урочистості такого роду проходили в Св. Софії: саме тут, зокрема, були свого часу освячені клейноди Богдана Хмельницького. На якусь приховану від нас за браком джерел незгоду в середовищі київських ієрархів вказує не тільки місце цього свячення, а й пізніший епізод, коли 19 листопада 1658 р. у Св. Софії не Баранович як намісник митрополита, а киево-печерський архімандрит Інокентій Гізель прийняв від представників гетьмана присягу вірності царю, причому сам Виговський не приїхав до Києва нібито через хворобу⁶⁶. Якщо саме Гізель, як припускають, був автором написаного пізніше, у 1674 р., лояльного щодо Москви «Синопису», то це може послужити ще одним доказом на користь думки Джованні Броджі Беркофф про засадничі розбіжності у поглядах Гізеля та могилянців і на верховенство московського царя, і на перспективу зближення з Римом та контакти з поляками⁶⁷.

«Залаштунковий вплив» Лазаря Барановича на появу в Гадяцькій угоді пункту про академію опосередковано засвідчується складом осіб, які керували Могилянською колегією упродовж 1657–1659 рр., коли мінялася влада, точилися переговори та потверджувалася угода. З 1655 по серпень 1657 р. обов'язки спершу Барановичевого намісника на ректорстві, а далі ректора виконував його колишній учень Михайло (в чернецтві Мелетій) Дзик, брацлавський шляхтич герба «Доліва», небіж брацлавського хорунжого Яна Дзика⁶⁸. Наступником Дзика у проміжку між серпнем 1657 — серпнем 1658 р. був Ян Юзеф (у чернецтві Йосиф) Мещерин/Мещерський⁶⁹ — білоруський шляхтич герба «Мещерин», син активного учасника Смоленської війни Івана Мещерина, винагородженого земельними наданнями Владислава

⁶⁶ Там само. Т. 15 (1658–1659). СПб., 1892. С. 287–288.

⁶⁷ Броджі Беркофф Д. *Ренесансні історіографічні міфи в Україні // Україна XVII ст. Суспільство, філософія, культура*. Збірник наукових праць пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик / Ред. Л. Довга, Н. Яковенко. К., 2005. С. 431–432.

⁶⁸ *Києво-Могилянська академія в іменах*. С. 180–181.

⁶⁹ Там само. С. 360.

IV 1634 і 1637 рр. у Смоленському воеводстві⁷⁰, врешті — людина з аж надто звивистою біографією. Вихованець Смоленської єзуїтської колегії, він потому був покойовим дворянином Владислава IV, далі як жовнір-найманець воював у Тридцятилітній війні, а повернувшись, брав участь у боях із Ракоці. Мещерський прийняв чернечий постриг щойно на початку серпня 1657 р.⁷¹, що підозріло синхронізується зі смертю Богдана Хмельницького, а відразу після цього, як швагер Івана Виговського (із сестрою Мещерського був одружений гетьманів брат Костянтин), обійняв пост могилянського ректора. На те, що його поява у Києві являла собою своєрідний королівський «десант» після смерті Хмельницького, вказує блискавична резигнація Мещерського з отриманого восени 1658 р. сану чернігівського архимандрита, здійснена 7 липня 1659 р., тобто відразу після затвердження Гадяцької угоди, і мотивована тим, що він «*teraz od tegoż Króla iMci, pana m[ego] miłościwe[go], i wszystkiej Rzeczyptej ad varias legationes vocowany in gravissimis Reipub[li]cae negotiis*»⁷². Якщо вірити Кояловичу, Мещерський при цьому ще й нібито сказав своїм колишнім учителям-єзуїтам, що «каптур не робить монахом» (*ciculus non facit monachum*); далі його сліди як жовніра фіксуються у Пруській кампанії та битві 1660 р. з російською армією під Слободищами⁷³.

Врешті, на останній стадії обговорення та підписання угоди, восени 1658 р., ректорство в Києво-Могилянській колегії обійняв Йоаннік Галятовський — ще один учень Барановича. Про солідарність Галятовського зі своїм учителем свідчить те, що 1664 р. він покинув Київ, вступивши в гострий конфлікт із Мефодієм Филімоновичем — опонентом і наступником Барановича на посту місцеблюс-

⁷⁰ Див.: *Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV, 1633–1634* / Opr. Mirosław Nagielski. Warszawa, 2006. S. 300, 333. Біограм Івана Мещерського див.: *PSB*. Т. 20. Wrocław, 1975. S. 470–471.

⁷¹ Див. розлогий біографічний шкіц у гербівнику Войцеха Кояловича: *Kojałowicz W. W., ks. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli o klejnotach albo herbach* / Wyd. F. Piekosiński. Kraków, 1897. S. 229–230.

⁷² *Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр.* / Підг. П. Кулаковський. Острог; Варшава; Москва, 1999. С. 157.

⁷³ *Kojałowicz W. W., ks. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego*. S. 230–231.

тителя Київської митрополії⁷⁴. У дедикації до третього видання свого твору «*Ключ розуміння*» (Львів, 1665) Галятовський пише, що знайшов притулок у Львові завдяки протекції львівського владики Атанасія Желіборського, причому саме його називає «адміністратором», себто місцєблюстителем Київської митрополії⁷⁵. Варто нагадати, що Адам (у чернецтві Атанасій) Желіборський, брат попереднього львівського владики Арсенія Желіборського, ще як світська особа був активним посередником перемовин між Виговським і королівським двором у справах Гадяцької угоди⁷⁶. Взявши до уваги цю деталь, можна краще зрозуміти й завуальовану панегіричним багатослів'ям позицію самого Галятовського, суголосну позиції його благодійника. Так, часи, в яких випало жити, він називає «внутрішньою війною у нашій вітчизні»⁷⁷. Чий бік у цій війні він обирає, бачимо з похвал родові владики, серед іншого — його братові Миколаю, який «на услугі Речы Посполитой» почервонив ворожою кров'ю Пилявецьке, Зборівське і Берестецьке поля битв, а серед достоїнств самого владики згадано й те, що він «словами мудрими» досяг успіху, коли «отправовал поселство ... на Украину для успокоєня Войска Запорозкого»⁷⁸, тобто щойно згадане посередництво.

Показово, що й Мелетія Дзика, і Йоаникія Галятовського як своїх колишніх учнів опікав Лазар Баранович, а це означає, що вони були його однодумцями і що ідею пункту про перетворення Могиланської колегії на академію можна пов'язати саме з цими людьми, передусім — з далекоглядним та авторитетним Барановичем. Поза тим, практично весь цвіт тогочасної православної верхівки і в Києві, і за його межами, але в тісному контакті з киянами, — це або учні Барановича (окрім уже згаданих Дзика й Галятовського, це Си-

⁷⁴ Эйнгорн В. *Очерки из истории Малороссии в XVII в.* Ч. 1: *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича.* Москва, 1899. С. 229.

⁷⁵ Цит. за передруком: Галятовський І. *Ключ розуміння* / Підг. І. П. Чепіга. Київ, 1985. С. 53.

⁷⁶ Пор.: Kroll P. *Od ugody hadziackiej do Cudnowa.* S. 72, 101

⁷⁷ «...под час небезпечный, под час внутрени войны домовои в отчизні нашей»: *Ключ розуміння.* С. 57.

⁷⁸ Там само. С. 56.

меон Полоцький, намісник Києво-Печерського монастиря Антоній Радивилівський і наступник Галятовського на ректорстві Варлаам Ясинський⁷⁹), або його колеги ще часів викладання (як архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель та архімандрит Слуцького Троїцького монастиря Теодосій Василевич-Баєвський⁸⁰), або його однокурсники — як ігумен Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря Теодосій Софонович (Баранович називає його своїм «наймилішим другом і найщирішим братом», а в одному з листів навіть згадує, як вони грали разом у шкільній драмі: «Я роль Йосифа, а в Бозі почивший роль Веніаміна»⁸¹). Тож цілком не виключена й причетність решти тогочасних православних зірок до задуму перетворити свою Alma Mater на університет за польським (краківським) зразком, тим більше, що сама ідея Гадяцької угоди навряд чи була чужою для цих людей, чиє становлення припало на довоєнні часи й у чий свідомості руський та польський світи ще нерозривно перепліталися.

Прямої інформації про ставлення могилянських професорів до Гадяцької угоди не збереглося, але показово, наприклад, що в хроніці, написаній Теодосієм Софоновичем, гадяцький акт фіксується, за влучним висловом о. Юрія Мицика, «з неприродним лаконізмом»⁸², причому увагу зацентровано на перспективі здобуття «вольностей» та засудженні короля, який не дотримав обіцянки:

⁷⁹ Розгляд доказів див.: Rolland P. A. *Renovatus amor: Simiaon Polatski's Correspondence with Lazar Baranovych, Metodii Fylymonovych, Antonii Radyvylovs'kyi, and Meletii Dzyk* // Harvard Ukrainian Studies. 1999, vol. XXIII, no 1/2. P. 114, 125–126 (fn 3, 11).

⁸⁰ Численні біографічні згадки про Василевича-Баєвського стисло підсумовані: Rolland P. A. «*Dulce est fumus videre Patriae*» — *Four Letters by Simiaon Polacki* // Harvard Ukrainian Studies. 1985, vol. IX, no 1/2. — P. 173 (fn 11). На сеймі 1659 р., де було ратифіковано Гадяцьку угоду, Баєвський був присутній як «обсерватор» князя Богуслава Радзивила; його реляції князю див.: Kroll P. *Od ugody hadziackiej do Cudnowa*. S. 213, 217.

⁸¹ Лист 1677 р. до Мелетія Дзика: *Письма преосвященного Лазаря Барановича*. С. 211.

⁸² Мицик Ю. *Гадяцький договір 1658 р. у висвітленні українських літописців // Гадяцька унія 1658 року*. С. 270.

Того ж часу приїзжав до Гадячого Беневський от короля Казимера, намовляючи гетмана Йоанна Выговського з козаками, аби, отступивши от ц[а]ря, жили под королем. И обіцал именем королевским вшелякий волности так духовным, так и свіцким, в вірі рускої будучим, яких потребовал з воиском Выговський. На що все потом кроль з сенаторами и присяг. А Выговський обіцал з воиском под кролем быти, але потом тоє от кроля не сталося козаком⁸³.

Такий погляд на невдачу гадяцького проекту, де головна провинна покладалася на польську сторону, був, очевидно, розповсюджений серед сучасників-українців. По-своєму підсумовує ці настрої київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський, який у проповіді, виголошеній у Чигирині напередодні козацької ради 21 березня 1669 р., що апробувала прийняття султанського протекторату, говорив:

Polska Wyhowskiego zjadła dla tego, że jej szczerze służył y spowiadał się Polakom, którzy mu pokazali za to różany kwiatek, a ten się w truciznę obrócił. I tak mu się nagrodziło, że Polskę z Szwedami, Moskwą i Tatarami uspokoił. Skończył, że Polakom wierzyć y ufać nie potrzeba⁸⁴.

Упродовж 1670–1680-х виховані Могилянської колегією церковні ієрархи починають демонструвати щодалі виразнішу промосковську лояльність. Скільки в ній щирості, скільки етикетного лицемірства, а скільки риторичних фігур *dissimulatio* — треба аналізувати за кожним конкретним текстом. Але немає сумніву, що підстав для зміни настроїв було достатньо. Це і розчарування у козацькій спроможності переламати хід подій, і гостре неприйняття гетьманських коаліцій з «ворогами Св. Хреста» — татарами й турками, і християнсько-церковна доктрина справедливої влади як наданої лише володарю-помазаннику, що уособлює божественну присут-

⁸³ Софонович, Феодосій. *Хроніка з літописців стародавніх* / Підг. Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко. К., 1992. С. 234–235.

⁸⁴ Анонімна реляція «Memoriał odprawionej w Korsuniu rady kozackiej roku 1669 d. 21 martii»; опубл.: Крикун М. *Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. Статті і матеріали*. К., 2006. С. 279.

ність на землі⁸⁵, це й, врешті, моральна втома від воєнних лихоліть, кровопролиття та внутрішніх чвар. Останнє досконало ілюструється метафорою Лазаря Барановича, який у кількох віршах згаданої вище збірки «*Lutnia Apollinowa*» порівнює Україну то з розбурханим кривавим морем («*Ukraina morze jest dziś czerwone*»; «*Łodka nasza płynie we krwi*» та ін.), то з човном, що його розгойдують хвилі:

Iak łódź na wodzie wałami się chwieje,
Toż z Ukrainą naszą biedną dzieje.
Y gorzey ieszcze, łódź płynie na wodzie,
A Ukraina we krwi, że w niezgodzie.
Panie Ty wiatry, Ty władniesz wodami,
Spraw niechay cicho będzie między nami⁸⁶.

Що ж до питання про статус академії для київської школи, то воно невдовзі після Гадяча вирине знову — за гетьманування Павла Тетері, одного з найактивніших речників гадяцького порозуміння. В інструкції Тетері послам Війська Запорозького на сейм 1664 р. пункт про академію виписано особливо детально, тож власне на підставі цієї його редакції можемо переконатися, що автори ідеї досконало розуміли, чого прагнуть, а саме: університетської автономії («*immunitates*»), права «промоцій», себто присудження академічних ступенів, і гарантії від єзуїтської конкуренції:

Niemaló na tym krajów tych porządkowi należy, aby młodź *erudiri* mogła, czym by samym *ad saniozem mentem* w doyrzalszym koždy mógł powabić się wieku. Zaczym aby *akademia* i szkoły kiowskie były *immunitatibus*, academiom *in Regno* służącemi, *insignitae* y nasi w niey professorowie nieuniaci były, y promotie, academiom zwyczajne, *inuleant*, supplikować będą, iako i o to, aby oycowie jezuitci nigdy szkół nie fundowali ani erigować przez się albo *subordinatas personas* nie wazyli w Kiowie, jakoby młodź religiey naszej greckiey spokojnie mogła *erudiri* y wolności akademickich cieszyć *usura*, gdyż oyców jezuitów szkoły musiałyby tylko tumultów przy niepodobney z akademią naszą zgodzie być okkazią, y żadne szkoły rzymskiego nabożeństwa *ad proportionem*

⁸⁵ Ширше про цей мотив див. у цій книжці: «“Господарі вітчизни”: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (до початку XVIII століття)».

⁸⁶ *Lutnia Apollinowa*. S. 413.

collegii albo akademiei żeby w Kiowie nie były, o constitutiei warunek upraszać będą⁸⁷.

У стислішій формі те саме повторено в інструкції Петра Дорошенка 1669 р. на елекційний та коронаційний сейми та в його ж інструкції своїм послам на Острозьку комісію 1670 року⁸⁸. Комісія, як відомо, завершилася урізаною угодою 2 IX 1670 р. не з Дорошенком, а з кошовим Запорозької Січі Михайлом Ханенком. Тож власне в розвиток цієї угоди 10 X 1670 р. було видано привілей Міхала Вишневецького — але не про статус академії, а всього лиш про «відновлення» київської колегії (вона справді зазнала нищівних руйнувань у боях за Київ 1658–1659 рр.⁸⁹) з правом викладання *humaniora* по-грецьки, по-польськи і по-латині⁹⁰. Врешті, востаннє побіжна згадка про академію фіксується у т. зв. Чигиринських пунктах Петра Дорошенка, адресованих королю Янові III Собеському в січні 1675 р.⁹¹, за півроку до падіння самого Дорошенка. Так закінчилася започаткована Гадяцькою угодою майже двадцятилітня епопея зусиль по перетворенню могилянської школи на університет.

⁸⁷ Інструкцію 1664 р. опубліковано Миколою Крикуном: Крикун М. *Між війною і радою*. С. 106–131 (цит. с. 108).

⁸⁸ Інструкція 1669 р. опублікована Миколою Крикуном: Там само, с. 299–306; інструкція 1670 р. — у виданні: *Акты ЮЗР*. Т. 9 (1668–1672). СПб., 1877. С. 196–206. Про політику Петра Дорошенка як продовження гадяцького проекту див.: Чухліб Т. *Ідея відновлення Гадяча у політичній діяльності П. Дорошенка (60-ті — перша половина 70-х рр. XVII ст.) // Гадяцька унія 1658 року*. С. 240–266; Його ж. *Гадяч 1658 та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті — початок 1680-х рр.)*. К., 2008.

⁸⁹ Про боротьбу за Київ, що точилася від осені 1658 по осінь 1659 р. між загонами Івана Виговського й московською залогою, див. ширше: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 10. С. 282–285; Kroll P. *Od ugody hadziackiej do Cudnowa*. S. 126–127, 141–142, 166–167, 274.

⁹⁰ Jabłonowski A. *Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi*. Kraków, 1899–1900. S. 140.

⁹¹ Опубл.: Woliński J. *Król Jan III a sprawa Ukrainy, 1674–1675*. Warszawa, 1934. S. 23–27. Український переклад цього тексту див.: Чухліб Т. *Гадяч 1658 та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках*. С. 79–84.

Повертатися до звичного життя після тривалого запустіння Києво-Могилянська колегія почала у 1665–1673 рр., за ректорства Варлаама Ясинського — ще одного учня Лазаря Барановича, шляхтича герба «Сас», з 1684 по 1690 р. архімандрита Києво-Печерської Лаври, з 1690 р. київського митрополита. В особі Ясинського давня мрія київських професорів знайшла активного продовжувача: власне за його митрополитства та за підтримки гетьмана Івана Мазепи київська школа врешті отримала у 1694 р. царський привілей («грамоту») на академічний статус, а 1701 р. було potwierdжене і її часткове самоврядування. У реаліях Московії, яка не знала університетського права, титул «академії» був не більше ніж красивою етикеткою. Але й цієї малої втіхи не судилося спізнати ініціаторам спроби перетворити свою Alma Mater на університет, бо жоден із попередніх її речників не дожив до 1694 р.: десь після 1660-х зник з обрію Йосиф Мещерський, у 1664 р. розстріляно Івана Виговського, у 1671 р. помер Павло Тетеря, у 1682 р. — Мелетій Дзик, у 1688 р. — Йоаникій Галятовський, у 1693 р. — Лазар Баранович.

IV

«Господарі ВІТЧИЗНИ»

**«In libertate nati sumus»:
життєві стратегії української шляхти
і православних ієрархів напередодні
та в перше десятиліття козацьких воєн
(1638–1658)**

Інструкцію Луцького сеймику своїм послам на сейм 1645 року розпочинає похвала мирові: «Miedzy Bozkiemi dobrodzieystwy pokóu iest naywyssze dobrodzieystwo [...]. Gdy tedy świata chrześciańskiego wszystkie *symmetriae ardent bello*, w samey tylko oyczyznie naszej złoty kwitnie pokóu...»¹. Волинська шляхта мала на увазі Тридцятилітню війну, однак метафора «золотого миру / спокою», повторювана багатьма сучасниками волинців, уже невдовзі набуде інакшого змісту — як окреслення десятиліття між роком 1638-м, коли Речі Посполитій вдалося загасити вогонь козацьких повстань, і 1648-м, коли спалахнула козацька революція. До канону української історичної пам'яті це десятиліття увійшло не як «золотий спокій», а як наелектризована внутрішньою напругою передгрозова тиша. Цьому сприяли не лише праці істориків, а й белетризований образ минулого: досить згадати класику жанру — написаний 1894 року історичний роман «*Перед бурєю*» Михайла Старицького, письменника, що, за оцінкою пізніших критиків, «презентував собою українську культурно-громадську справу»². Остаточо «від імені науки» закріпив

¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [далі — Архив ЮЗР]. Ч. 2, т. 1. Киев, 1861. С. 284.

² Зеров М. Літературна позиція М. Старицького (в двадцять п'яти роковини смерті) // Його ж. Українське письменство / Упор. М. Сулима. К., 2003. С. 669.

таке сприйняття Михайло Грушевський: в *«Історії України-Руси»* назву відповідного розділу («Золотий спокій») узято в лапки³, а у вступі до нього описуване названо «антрактом», «затримкою в розвою ... неминучого історичного процесу»⁴.

Щодо козацького середовища, стриженого й обезголовленого сеймовою конституцією 1638 року «*Ordynacyja Wojska Zaporowskiego rejestrowego w służbie Rzeczypospolitej będącego*»⁵, то вчений мав рацію: для козацтва це справді було тільки паузою в боротьбі за самоствердження. Натомість висловлене дещо далі переконання, ніби в десятиліття перед вибухом у свідомості «всього руського народу» наростало «одно нероздільне поняття національного поневолення»⁶, потребує коментаря. Для Грушевського, як відомо, «народом» були тільки низи — «народна маса», яку він уважав за єдиного носія української етнічності на відміну від «зденационалізованої» шляхти⁷. Вона ж, за його нищівною оцінкою «глуха й німа», упродовж передвоєнного десятиліття дбала тільки про те, щоб «тривалість тої погодної тиші ... не дати нічим закаламутити»⁸. Сумлінно реєструючи рвучке прискорення ритму життя наприкінці 1630-х — упродовж 1640-х (освоєння степового прикордоння, пожвавлення в релігійній сфері, розвиток освіти)⁹, науковець не згадує, що його ініціатором була власне оця-от «глуха й німа» шляхта, — навпаки, він не проминає нагоди підкреслити сумнівну

³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 8, ч. 2: *Початки Хмельниччини (1638–1648)*. Київ; Відень, 1922. С. 3–41 (тут і далі використано за репринтним перевиданням: К., 1995).

⁴ Там само. С. 3.

⁵ *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego* / Wyd. J. Ohryzko. Т. 3. Petersburg, 1859. S. 440.

⁶ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 8, ч. 2. С. 129.

⁷ Пор.: Прицак О. *Історіософія Михайла Грушевського* // Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 1. К., 1991. С. LXV–LXIX; Масненко В. *Історична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX — перша третина XX ст.* Київ–Черкаси, 2001. С. 316–317.

⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 8, ч. 2. С. 5–6.

⁹ Там само. С. 43–50, 83–112.

вартість піднесення, бо ж воно «саме по собі ніяк не могло рушити нарід до повстання»¹⁰.

Шляхті, що й зрозуміло, про це не йшлося. Ба більше, якраз у часи «золотої спокою», коли державу не турбувала жодна ані зовнішня, ані внутрішня війна, в регіонах, що невдовзі стануть епіцентром козацького повстання, набуває уповні чітких контурів «руський патріотизм», про що детальніше піде мова далі. Натомість той (з часової перспективи мізерний) період, що проліг між початком війни і 1659-м роком Конотопської битви, яка поклала край надіям повернутися у звичний світ, увібрав у себе цілий спектр явищ, супутніх соціальному катаклізмові: політичні й соціальні переорієнтації та маневри, поляризацію позицій, пристосуванство заради виживання і т. д. Зрозуміло, що охопити всі відтінки цих флуктуацій у короткій статті неможливо, тому мої спостереження будуть вимушено схематичними. Спершу, отже, я 1) спробую коротко представити світоглядні пріоритети шляхти й церковної верхівки у переддень війни; далі 2) розгляну стратегії пристосування до нової ситуації, а також спалах надій на повернення до звичного світу, що його обіцяла Гадяцька угода; на завершення 3) окреслю лінії розламу в середовищі шляхти й вищого духовенства, контурно намічені Гадяцькою угодою й остаточно закріплені пізнішим політичним та воєнним хаосом.

«Десятиліття оптимізму»

Станом на 1647 рік самоцуття шляхти й церковної верхівки в тих українських воєводствах, що невдовзі стануть ареною війни й зоною козацьких інтересів (Брацлавському, Волинському, Київському та Чернігівському), можна кваліфікувати як «сповнене оптимізму». До такого висновку підводять опубліковані впродовж останніх років дослідження господарського та суспільного життя у цьому регіоні. Так, Петро Кулаковський на величезному матеріалі показав, наскільки масштабними були господарські (за окресленням автора, «модернізаційні») перетворення на Чернігово-Сіверщині — колишньому «глухому закутку» Московії, що був переданий Речі По-

¹⁰ Там само. С. 51.

сполитій 1618 року, а з 1635 року став Чернігівським воєводством. У монографії переконливо задокументовано рвучку колонізацію території, ріст міського населення, вдосконалення господарської інфраструктури, згущення мережі комунікацій тощо¹¹. Схожий поступ в освоєнні колишніх *loca deserta* на степових пограниччях Брацлавщини показує й праця Миколи Крикуна, де зафіксовано понад 50 поселень міського типу, що вперше згадуються у джерелах саме з кінця 1630-х років¹².

Не менш промовистими є спостереження над специфікою тутешнього суспільного (сеймикового) життя. Зокрема, Генрик Літвін, проаналізувавши склад сеймових послів від Київського воєводства та підводні течії сеймикування, що його зумовлювали, дійшов висновку, що з другої чверті XVII століття лідерами й «справжніми хазяями», як називає їх автор, київської шляхетської корпорації стали щільно переплетені між собою заможні місцеві угруповання, які провадили достатньо незалежну від магнатів політику¹³. З цим збігаються і спостереження Кароля Мазура над сеймиковим життям Волині, де локальні пріоритети домінували вже з кінця XVI століття та оприявнювались у різних сюжетах: протестах проти заміни «руської мови» латиною чи польською у документах, що надходили на Волинь із Коронної канцелярії; обороні т. зв. «волинського права», себто уживання Литовського Статуту; захисті «грецької релігії» та поборюванні церковної унії; солідарному обуренні спробою сейму 1638 року відмінити княжі титули, що їх шляхта сприймала як символ окремішності інкорпорованих до Корони в 1569 році українських воєводств¹⁴.

Показово, що корпоративна солідарність членів локальних спільнот горувала над конфесійними відмінностями. Для при-

¹¹ Кулаковський П. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої, 1618–1648*. К., 2006. С. 246–390.

¹² Крикун М. *Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII століття // Його ж. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. Статті та матеріали*. Львів, 2008. С. 186–288.

¹³ Litwin H. *Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa, 1569–1648*. Warszawa, 2009. S. 150–152.

¹⁴ Mazur K. *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*. Warszawa, 2006. S. 364–402.

кладу, серед 32 послів, які обороняли позиції волинців на сеймах 1638–1647 років (дехто неодноразово)¹⁵, православних і католиків було практично порівну — 10 та 11, протестантів п'ятеро й осіб, чиє віровизнання неясне, шестеро. У Брацлавському воєводстві, де на сеймику 1634 року, як читаємо в одному з тогочасних джерел, «голоси рахували кулями» через конфлікт між князем Стефаном Четвертенським (православним) та місцевим старостою Адамом Калиновським (католиком), у «партіях» обох лідерів були як православні, так і католики¹⁶. Те саме бачимо на київських сеймиках кінця 1630-х — 1640-х років: тут католицьку «партію» очолював воєвода Януш Тишкевич, а його головним опонентом у боротьбі за впливи був антитринітарій Юрій Немирич, якого підтримували не лише численні на Київщині протестанти, а й православні¹⁷. Не перешкоджала різниця віровизнань і шляхетській солідарності у Чернігівському воєводстві, де, за підрахунками Петра Кулаковського, щонайменше половину землевласників склали православні вихідці з українських воєводств¹⁸. Утім, коли на кону стояла не боротьба за першість, а престиж малої батьківщини, конвертити-католики теж керувалися «руським» сентиментом. Так, київські шляхтичі-русини Олександр і Ремігіян Ельці (навернені в католицтво, відповідно, у 1632 та перед 1647 роком) восени 1647 року звернулися до генерала Товариства єзуїтів Вінченцо Карафи з проханням перетворити зафундовану 1635 року Олександром єзуїтську резиденцію в Ксаверові поблизу Овруча на навчальний заклад підвищеного типу: «aby w tych państwach ruskich te *altiora studia* młodzi naszej ruskiej tłumaczył»¹⁹.

Забігаючи наперед, варто додати, що початок козацької війни ще дужче активізував понадконфесійну солідарність: у сеймиковій ухвалі київської шляхти 25 грудня 1648 року різновір-

¹⁵ Їхній поіменний перелік наведено: Там само. С. 417–419.

¹⁶ Крикун М. Як відбувся передсеймовий сеймик Брацлавського воєводства в 1634 році // Його ж. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. С. 330.

¹⁷ Litwin H. *Równi do równych*. S. 151.

¹⁸ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. С. 165.

¹⁹ Litwin H. *Równi do równych*. S. 133.

ці зобов'язувалися «pokój między sobą zachować, a dla różnej wiary greckiej i rzymskiej krwi nie rozlewać ... jako spólni i zgodni bracia»²⁰.

Подією, що підштовхнула до переростання локальної солідарності в ширшу, регіональну, стало, на думку Франка Сисина, визнання за створеним у 1635 році Чернігівським воєводством тих самих адміністративно-правничих особливостей, що їх Люблінська унія 1569 року санкціонувала на території новоприєднаних тоді до Корони Польської Волинського й Київського воєводств²¹. Слушність цього спостереження підтверджує позиція сеймових послів від Чернігово-Сіверщини, які у 1640-х роках вже узгоджували свої дії з волинцями, себто, подібно до киян та брацлав'ян, стали вважати волинський сеймик «головним» для всього регіону²².

Сформований у такий спосіб на східних околицях держави простір чотирьох воєводств, що відрізнялися від решти королівства не лише у правничому та адміністративному аспектах, а й за етнічним та конфесійним складом населення, сприяв, як констатує Сисин, розповсюдженню двох переплетених між собою почуттів — регіонального («руського») патріотизму й усвідомлення культурної окремішності, причетності до спадку «старожитного руського народу»²³.

Формуванню «історичної пам'яті», в якій «руське» минуле посіло місце власної спадщини, посприяли два чинники. З одного боку, неабияку роль відіграло бурхливе піднесення упродовж 1620-х — 1630-х років започаткованого у Києві світського

²⁰ Цит. за: Липинський В. *Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького*. Філядельфія (Пенс.): Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1980. С. 88.

²¹ Sysyn F. E. *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1982. Vol. 6, no 2. P. 172.

²² Кулаковський П. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої*. С. 146–147.

²³ Sysyn F. E. *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine*. P. 173.

та церковного письменства, де вперше оповідалася «вся історія» Русі — її столиці Києва, її володарів та її церкви²⁴. З другого боку, діяння володарів і держави потребували доповнення «персоналізованою» історією, яка б умонтувала до високих сюжетів пересічну шляхту і в такий спосіб зробила минуле Русі «своїм» на емоційно-му рівні. Власне таку роль, на мою думку, відіграв гербівник домініканця Шимона Окольського 1641–1645 років²⁵, що «наблизив» руське минуле, конвертувавши його в низку гербових легенд киян, волинців та брацлав'ян — в абсолютній більшості «прив'язаних» до руської спадщини²⁶. Це вкотре підважує традиційну тезу, згідно з якою утвердження «руськості» в тутешній історичній свідомості пов'язувалося виключно з обороною православ'я. Не заглиблюючись у це питання як стороннє для даної статті, все ж нагадаю, що «русський патріотизм» був притаманний і русинам-уніатам (як Мелетій Смотрицький²⁷), і русинам-протестантам (як канцлер проголошеного 1658 року Князівства Руського Юрій Немирич), і руси-

²⁴ Аналіз найранішого твору такого спрямування, поеми «Дніпрові камени» («*Самоенае Борыстеніде*»), див.: Яковенко Н. *Латина на службі киево-руської історії* («*Самоенае Борыстеніде*», 1620 рік) // Її ж. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* К., 2002. С. 270–295. Зміст та історіографічну специфіку Густинського літопису проаналізовано: Sysyn F. E. *The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing: 1620–1690* // *Europa Orientalis*. Vol. 5. Roma, 1986. P. 297–302; Броджі Беркофф Д. *Ренесансні історіографічні міфи в Україні // Україна XVII століття. Суспільство, філософія, культура. Збірник наукових праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик / Ред. Л. Довга, Н. Яковенко.* К., 2005. С. 426–429. Про «історичні мотиви» решти творів, написаних у київському середовищі передмогилянських і могилянських часів, див.: Яковенко Н. *Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620-ті — 1640-ві роки)* // Її ж. *Паралельний світ.* С. 314–324.

²⁵ [Okolskiej, Simonis]. *Orbis Polonus ... in quo antiqua Sarmatarum gentilitia ... specificantur et relucet.* Т. 1–3. Cracoviae: In officina Fr. Caesarii, 1641–1645. Біографію Окольського див.: Dworzaczek W., Świątochowski R. // *PSB*. Т. 23. Kraków, 1978. S. 679–681.

²⁶ Детальний аналіз цих легенд див. у цій книжці: «Внесок геральдики у творення “території з історією”: геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI — середини XVII століття».

²⁷ Поп. Frick D. A. *Meletij Smotryc'kyj*. Cambridge, Mass., 1995. P. 247–260.

нам-католикам (як домініканець Ян (Іван?) Домбровський, автор «*Samoanae Borysthenides*» — першої історичної поеми з пафосним звеличенням Києва). А щодо Шимона Окольського, то його «руський патріотизм» добре засвідчує не лише гербівник, а й наступна праця — «*Russia florida*»²⁸, де оповідь про Руську домініканську провінцію підкріплена довгою низкою інформацій про давньоруське минуле, ба для переконливості ще й процитовано піднесені славослів'я князям зі щойно згаданої поеми Домбровського²⁹.

У своїй звучній промові на сеймі 1641 року, де бурхливо дебатовалося уживання княжих титулів, що їх коронна шляхта вважала за образу шляхетській рівності, а київська та волинська — за символ власної окремішності³⁰, волинець Адам Кисіль уже абсолютно виразно відділяє «руську націю» від польської, причому під першою він має на увазі лише шляхту свого регіону, інкорпоровану до Корони актом Люблінської унії:

*Primum, że przodkowie nasi Sarmatae Rossi do w. m., do Sarmatas Polonos libere accesserunt, cum suis diis penatibus przynieśli prowincje... [...] A my non ad regionem, sed cum regione, non ad religionem, sed cum religione, nie do tytułów i honorów, ale z tytułami i honorami accessimus do tej wspólnej ojczyzny naszej*³¹.

Ідея добровільного приєднання «руських сарматів» до «польських сарматів» («не до країни, але з країною, не до релігії, але з

²⁸ [Okolskiej, Simonis]. *Russia florida rosis et liliis, hoc est sanguine, praedicatione, religione et vita ante FF. Ordinis Praedicatorum peregrinatione inchoata*. Leopoli: Typis Collegii Societatis Jesu, 1646.

²⁹ Там само. С. 62, 71.

³⁰ Ідеться про сеймові баталії 1638–1641 років довкола спроби відмінити уживання княжих титулів. Дискусію про титули обговорено в багатьох працях, у тому числі новіших: Trawicka Z. *Sejm z roku 1639* // *Studia Historyczne*. Т. 15, з. 4. Kraków, 1972. С. 551–598; Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985. Р. 104–114; Tomaszek A. *Sejm 1638 r. w obronie szlacheckiej równości* // *Czasopismo prawno-historyczne*. Т. 39, з. 2. Warszawa, 1987. С. 17–31; Mazur K. *W stronę integracji z Koroną*. С. 387–392.

³¹ Цит. за публікацією у додатку до статті Франка Сисина: *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine*. Р. 186, 189.

релігією»), що послужила стрижнем цієї промови, не була знахідкою Киселя. Уперше її висловив ще 1621 року київський ієромонах Захарія Копистенський у трактаті «Палінодія или Книга обороны»³². На доведення законності нелегально відновленої 1620 року київської православної ієрархії він підкреслює, що статус Київської митрополії було визнано польськими королями ще тоді, коли «роскїи князи доброволне за певними пактами до Крoлевства Полского прилучали»³³. У подальшій полеміці «роскїи князи» під пером людей, що бачили світ крізь призму шляхетської демократії, стануть «руським народом», себто шляхтою, яка з власної волі увійшла до Корони на гарантіях збереження своїх прав.

Мелетій Смотрицький в анонімно виданій 1623 року брошурі «*Justifikacia niewinności*» скаже про це так: «Z tą taką wolnością z wolnymi narodami Polskim i Litewskim Ruski naród złączył się w jedno ciało, o jedne się głowę spoił i oparł»³⁴ (майже дослівно ці пасажи містить і подана на сейм від імені православної шляхти 1623 року «*Supplicacja*», де «руський народ» названо «третім народом» Речі Посполитої — обіч польського й литовського³⁵).

На тлі густої тогочасної апеляції до прав скривдженої Православної Церкви³⁶ можна виділити опублікований 1632 року у Вільні трактат «*Synopsis, albo Krótkie spisanie praw*», де автор прямо цитує інкорпораційний привілей 1569 року на доказ того, що в Люблінській унії відбулося добровільне приєднання «*rownych do równych*,

³² Про роль цієї праці як свого роду «програми», на яку спиралося релігійне піднесення Києва у передмогилянський та могилянський час, див.: Яковенко Н. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки). С. 311–330.

³³ *Памятники полемической литературы в Западной Руси*. Кн. 1. СПб., 1878. Стб. 1110 (Русская историческая библиотека, т. 4).

³⁴ Цит. за публ.: *Архив ЮЗР*. Ч. 1, т. 7. Киев, 1887. С. 514.

³⁵ Опубл.: *Документы, объясняющие историю Западно-русского края и его отношение к России и Польше*. СПб., 1865. С. 230–310.

³⁶ Їх оглянуто: Chynczewska-Hennel T. «*Do praw i przywilejów swoich dawnych*». *Prawo jako argument w polemice prawosławnych w pierwszej połowie XVII w. // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Warszawa, 1993. S. 53–60.

wolnych do wolnych»³⁷. Цього ж року ухвала Луцького сеймику, проголошена напередодні елекційного сейму, постановила не приступати до обрання нового короля доти, доки «нас усіх, руський народ ... без винятку» (*totaliter*) не буде відновлено у правах, застережених привілеєм 1569 року³⁸ (принагідно підкреслю й ту деталь, що маршалком сеймику, який апробував таку різку ухвалу, був поляк-протестант Анджей Фірлей³⁹).

Надалі відкликання до Люблінського привілею повторюватимуться ледь не в кожній інструкції з різних приводів, і це показує, що зароджена ще на початку 1620-х ідея виокремлення «третього народу» в Речі Посполитій Двох Народів станом на 1640-ві обросла м'язами і що вона імпонувала як етнічно руській шляхті, так і її «братам» по регіону полякам, і то незалежно від конфесії.

Ідея «третього народу», хоч і в дещо інакшому тлумаченні, не оминула церковних ієрархів — зрештою, теж шляхтичів. Ідеться про спроби порозуміння православної та уніатської церковної верхівки, започатковані у 1620-х роках з перспективою створення спільного Руського (Київського) патріархату. Невдача Львівського поєднавчого собору 1629 року не розхолодила намірів: другу спробу було здійснено вже в часи митрополитства Петра Могили — у 1635–1638 роках, хоч і вона через опір Римської курії згасла⁴⁰. Врешті, остання хвиля перемовин припадає на 1642–1646 роки, проте раптова смерть Петра Могили відтягнула цю акцію, а поєднавчий собор, запланований на 16 липня 1648 року⁴¹, був перекреслений початком козацького повстання.

³⁷ Цит. за публ.: *Архив ЮЗР*. Ч. 1, т. 7. С. 547.

³⁸ *Архив ЮЗР*. Ч. 2, т. 1. С. 203.

³⁹ Там само. С. 207.

⁴⁰ Jobert M. *Od Lutra do Mohyły: Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa, 1517–1648* / Przełożyła E. Sękowska. Warszawa, 1994. S. 282–287; Melnyk M. *Spór o zbawienie. Zagadnienia soteriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powstałych w Rzeczypospolitej (koniec XVI — połowa XVII wieku)*. Olsztyn, 2001 (тут же див. велику літературу проблеми); Chynczewska-Hennel T. *Nuncjusz i król. Nuncjatura Maria Filonardiego w Rzeczypospolitej, 1636–1643*. Warszawa, 2006. S. 117–129.

⁴¹ Заплановану дату собору фіксує у своєму щоденнику Станіслав Освенцим: *Oświęcim S. Dyaryusz, 1643–1651*. Kraków, 1907. S. 205 (Scriptores Rerum

Головним опонентом православних ієрархів у їхніх спробах налагодити діалог з колегами-унітатами було козацтво⁴². Тому не дивно, що після стабілізації Православної Церкви, чії права поновив королівський диплом 1633 року, та після легального утвердження на митрополії Петра Могили, який уже не потребував козацької шаблі для оборони церковних інтересів, верхівка Київської митрополії дедалі прохолодніше сприймала непрогнозованих захисників. «Антикозацький курс», започаткований Могилою, засвідчується у багатьох виданих Лаврською друкарнею творах періоду його митрополитства, де раз по раз натрапляємо на випадки проти «запорозьких бунтівників» та на славослів'я героям, що відважно приборкували «козацьку ребелію» (пор.: «*Patericon*» Сильвестра Косова 1635 року, «*Teratourgheta*» Афанасія Кальнофойського 1638 року, жалобний панегірик Ігнатія Старушича на смерть князя Іллі Четвертенського 1641 року, вітальний панегірик Теодозія Баєвського на честь Адама Киселя 1646 року, репліки у посвятах до церковних видань тощо).

Помінявши стратегічні орієнтири, київські ієрархи повернулися до звичної для Церкви тактики — шукати підтримки й покровительства «людей великих». Для Петра Могили, нащадка роду молдавських господарів, такими, звісно, були не козацькі ватажки, а король Владислав IV⁴³, коронний канцлер Томаш Замоїський⁴⁴,

Polonicarum, t. 19). Про підготовку до нього див.: Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. P. 117–127; Плохий С. Н. *Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.* К., 1989. С. 148–156.

⁴² Козацькі акції, спрямовані на зрив порозуміння, обговорено: Ploky S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Oxford, 2001. P. 111–144; Drozdowski M. *Religia i Kozaczyzna w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*. Warszawa, 2008. S. 161–205.

⁴³ Див.: Hodana T. *Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów — obywateli Rzeczypospolitej (na podstawie piśmiennictwa końca XVI — połowy XVII stulecia)*. Kraków, 2008. S. 137–138 (Studia Ruthenica Cracoviensia 4).

⁴⁴ Пор. посвяту Могили Томашеві Замоїському на Цвітній Тріоді 1631 року: Тітов Хв. *Матеріали для книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків*. К., 1924. № 36.

князі Четвертенські⁴⁵, сенатор Адам Кисіль⁴⁶ та волинське й київське панство.

По смерті Петра Могили на Київську митрополію в лютому 1647 року було обрано Сильвестра Косова — найактивнішого виконавця могилянських реформ і людину, з якою Римська курія вважала за перспективне вести подальші переговори щодо православно-уніатського порозуміння⁴⁷. Супутній церковній стабілізації розквіт колегіуму, заснованого Могилою у Києві за взірцем єзуїтських колегій, активне книговидання, дисциплінуючі реформи в сфері літургійного життя — все це створювало достатньо підстав для оптимістичних прогнозів на майбутнє: як метафорично окреслив київську ситуацію цих років Ігор Шевченко, «дух підносився вгору, розум міцнішав»⁴⁸. Проте вже за рік ці прогнози, як і сподівання об'єднати «Русь із Руссю» в один «руський народ грецької релігії», перекреслила війна.

У вихорі війни

Козацьке повстання було сприйняте як удар неочікуваний. Для прикладу, якщо військові очільники й зауважували ознаки його наближення, то навіть для князя Яреми Вишневецького, людини поінформованої, війна стала несподіванкою. Князь не надав жодної ваги отриманій ще 15 лютого звістці про те, що «Chmielnicki jakiś zebrawszy trochę hultajstwa z Zaporozża spędził pułk korsuński»; у березні-квітні він безвиїзно мешкав у Лубнах, і саме звідси аж наприкінці квітня вислав слугу до ставки гетьмана на правий бе-

⁴⁵ Про зініційоване у київському церковному середовищі «уточнення» родоводу Четвертенських як нібито нащадків киево-руських князів, а отже — й покровителів православ'я, ширше див.: «Внесок геральдики у творення «території з історією»: геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти».

⁴⁶ Пор.: «Київ під шатром Свентольдичів: могилянський панегірик 1646 р. *'Tentoria venienti'*».

⁴⁷ Плохий С. *Панство и Украина*. С. 155.

⁴⁸ Ševčenko I. *The Many Worlds of Peter Mohyla* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1984. Vol. 8, no 1–2. P. 9.

рег Дніпра, аби дізнатися, що там діється⁴⁹. Шок від звістки про розгром коронного війська наприкінці травня 1648 року та наступний хаос підштовхнули київську, брацлавську, чернігівську й волинську шляхту до масових утеч із охопленого полум'ям регіону, що супроводжувалося неймовірними чутками та розповсюдженням апокаліптичних настроїв. Проте шок — на те й шок, аби не тривати довго. Життя вимагало адаптації до нових умов, тож уже в тому-таки 1648 році можемо зауважити різні стратегії пристосування.

За яскравий приклад гнучкості може послужити київське церковне середовище. Під датою 1 травня 1648 року, тобто на початку війни, коли здавалося, що черговий козацький виступ буде швидко подавлено, у Лаврській друкарні вийшов друком панегірик на честь очікуваного переїзду через Київ князя Яреми Вишневецького⁵⁰. Демонстрацією власної лояльності в контексті тривоги, оприявленої ще в лютому–березні (про яку, звісно ж, знали кияни), мав служити не лише текст, а й гравюра, яка пророкувала Яремі, найпотужнішому магнатові Наддніпрянщини, перемогу над бунтівниками: на її першому плані серед ворогів, розтоптаних колісницею «Корибута», зображено козака. Не мине й року, як 2 січня 1649 року ті самі професори Могиллянської колегії вітатимуть «ораціями й акламаціями» переможний в'їзд до Києва Богдана Хмельницького, називаючи його «Мойсеєм, спасителем і визволителем народу із лядської неволі»⁵¹.

Тим часом «визволення з лядської неволі» принесло київським ієрархам більше клопоту, ніж пожитку. Митрополит Сильвестр Косів, демонструючи силувану лояльність до нової козацької влади, писав у липні 1651 року литовському гетьманові Янушу Радзивилу,

⁴⁹ *Pamiętniki Samuela i Bogusława Maskiewiczów (wiek XVII)* / Opr. A. Sajkowski. Wrocław, 1961. S. 237–239.

⁵⁰ Див. у цій книжці: «Кого топчуть коні звитяжного Корибута: до загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. “*Maiores Wiszniewiecciorum*”».

⁵¹ «*Effusus populus, tota plebs witała go w polu, i Academia oracyami i acclamacyami, tamquam Moijsem, servatorem, salvatorem, liberatorem populi de servitute Lechica...*» (Jakuba Michałowskiego ... księga pamiętnicza / Wyd. A. Z. Helcel. Kraków, 1864. S. 377).

що прожив чотири роки в страху перед козаками⁵². Ще дужче ситуація ускладнилася після укладення Хмельницьким Переяславської угоди 1654 року про підданство московському царю. Київські ієрархи, як відомо, спершу відмовилися скласти відповідну присягу, але невдовзі таки змушені були це зробити, натомість отримати царську грамоту на підтвердження статусу Київської митрополії вдалося лише за підтримки Богдана Хмельницького, і це дозволило йому остаточно перейняти на підконтрольній козацтву території патронат над церквою, який раніше належав королю⁵³. Утім, *de facto* духівництво визнавало цей патронат від самого початку війни: остерігаючись розбоїв, воно клопотало (й отримувало) від гетьмана охоронні універсали, листи на підтвердження монастирських землеволодінь, ба навіть надання нових маєтків, що звільнилися після втечі попередніх власників⁵⁴.

Схожі мутації перекотилися й через шляхту. З певністю важко сказати, скількох з-поміж неї підхопила перша хвиля повстання. Московський посол Григорій Кунаков, доповідаючи з Варшави про розвиток подій, писав, що шляхта почала прибувати до Хмельницького ще перед виходом повстанців із Запоріжжя; він же в грудні 1649 року повідомляв, що у війську Хмельницького було 40 тис. козаків і 6 тис. шляхтичів⁵⁵. Це опосередковано підтверджує Войцех Мясковський, автор щоденника із враженнями про побачене в Україні наприкінці 1648 — на початку 1649 року: за його словами, серед козаків було чимало «зрадників з-поміж наших», себто шляхти, причому до них «*uchodzą utriusque sexus, rannu nawet*»⁵⁶. Стан джерел не дозволяє встановити точної цифри, однак немає сумні-

⁵² Про цей період у взаєминах Хмельницького та Косова див.: Plokhy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. P. 246–253.

⁵³ Там само. С. 257–260.

⁵⁴ Зокрема, вже у 1648 році Хмельницький оголосив шість таких універсалів, надалі їх число коливається від 3–4 до 7–9 щорічно: *Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657* / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. К., 1998.

⁵⁵ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, изданные Археологической комиссией* [далі — *Акты ЮЗР*]. Т. 3 (1648–1657). СПб., 1862. с. 281, 404.

⁵⁶ *Jakuba Michałowskiego ... księga pamiętnicza*. S. 383.

ву, що вона була чималою. У козацькому реєстрі, складеному восени 1649 року, В'ячеслав Липинський ідентифікував (хоч і не завжди переконливо) 1,5 тис. вихідців із 750 родин⁵⁷. Врешті, на те, що до повстання приєдналося багато шляхти, вказує повторення у Зборівській 1649 року та Білоцерківській 1651 року мирних угодах пункту про амністію особам шляхетського походження:

Szlachcie tak religii ruskiej, jako i rzymskiej, którzy podczas zamieszania tego jakimkolwiek sposobem bawili się przy Wojsku Zaporoskim, Jego Królewska Mość z pańskiej swojej łaski przebacza i występек ich pokrywa⁵⁸.

Приєднання шляхти до повстанців Липинський пояснював як остаточний та національно усвідомлений акт: за його окресленням, «rozucie narodowej jedności»⁵⁹. Насправді ситуація не була настільки однозначною. Багато шляхтичів, показаних після першої битви 15–16 квітня 1648 року під Жовтими Водами, пізніше виправдовувалися тим, що потрапили до «козацької неволі» примусом, аби врятувати себе від смерті чи татарського полону. Так це було чи ні, але практично жодне з великих збройних зіткнень не обходилося без шляхтичів-перебіжчиків, які в такий спосіб рятували життя. Для прикладу, під час облоги коронного війська в Збаражі у липні 1649 року вони тікали з голодної фортеці до Хмельницького, як пише автор щоденника, «codzień»⁶⁰, а під час нещасливої для козацької армії битви під Берестечком у липні 1651 року — на-

⁵⁷ Липинський В. *Участь шляхти у великому українському повстанні*. С. 571 (поіменний перелік: с. 557–566).

⁵⁸ *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. Польсько-українські угоди в XVII столітті* / Red. i tłum. O. Aleksejczuk. Kraków, 2002. S. 40 (Зборівська угода). У Білоцерківській угоді: «...tych wszystkich ma okrywać admistitia, przy zdrowiach, honorach, kondycjach i substancjach swoich mają być zachowani» (Там само, с. 44).

⁵⁹ Липинський В. *Участь шляхти у великому українському повстанні*. С. 94.

⁶⁰ *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651)* / Opr. M. Nagielski. Warszawa, 1999. S. 156. Те саме подеколи із зазначенням прізвищ: *Relacja ekspedycyj w roku Pańskim 1649 przeciw Chmielnickiemu rytmem polskim przez Marcina Kuczarewicza ... przełożona*. Lublin, 1650. Цит. за передруком: *Arma*

впаки⁶¹. У квітні 1649 року, тобто ще до першої амністії, натрапляємо на згадку про волинського шляхтича, який щойно повернувся «од свовольных козаков, с которимы на войну ходил»⁶². У листопаді 1649 року, після амністії, овруцький козацький полковник Іван Бруяка уже є підстаростою овруцького старости Владислава Немирича й жовніром його корогви, а під 1650 та 1652 роки знову очолює козацькі дії на Поліссі⁶³. Згадуваний 1648 року як козацький сотник шляхтич Павло Филиповський на початку 1652 року мешкає у себе в маєтку, нахваляючись убити сусіда-суперника, щойно почнеться чергова «війна з ляхами»⁶⁴.

Таке миготіння випадків і переміщень показує, що як покаяння, так і вихід із козацького війська або чергове до нього повернення були не конче справою «національного» вибору. Після першого шоку війна стала буденністю, і до неї хоч-не-хоч треба було пристосуватися залежно від обставин та ситуації. Остання ж не надто сприяла лояльності шляхти, змушеної тікати з охопленого полум'ям регіону, по відношенню до Корони Польської. Анонімний жовнір у віршованій реляції розгромної для коронного війська Пилявецької битви вересня 1648 року, змальовуючи бідування втікачів — таких, як і він сам, «chudych niebożąt», риторично запитує: «Czemuż Rzeczpospolita drogi im nie ścielie?»⁶⁵. Ці нарікання небезпідставні: коли на елекційному сеймі восени 1648 року шляхта Київщини, Брацлавщини й Чернігівщини просила надати їй родинам притулок у вакантних маєтках на королівщинах, цього не стали навіть обговорювати, а автор написаного пізніше памфлету приписав

Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej (1648–1649) / Opr. P. Borek. Kraków, 2005. S. 179, 194–196.

⁶¹ Oświęcim S. Dyaryusz, 1643–1651. S. 344–345 (запис під 3 липня 1651 року).

⁶² Архив ЮЗР. Ч. 3, т. 4. С. 121–122.

⁶³ Національно-визвольна війна в Україні, 1648–1651. Збірник за документами актових книг / Упор. Л. А. Сухих, В. В. Страшко. К., 2008. С. 115; Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні. С. 458 (прим. 247).

⁶⁴ Національно-визвольна війна в Україні, 1648–1651. С. 250.

⁶⁵ Na «Trąbę» żołnierska odpowiedź w roku 1648. [S.l., 1648] // *Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej*. S. 80.

королю таку фразу на адресу білоруських вигнанців: «Powiadano, iż wszystkich pozabijano w tym województwie i w tym powiecie — a to jeszcze ich diabeł nie wziął, że mi dokuczają»⁶⁶. Адам Кисіль, реагуючи на байдужість послів, що з'їхалися на елекційний сейм, докинув: надалі у нас немає іншого виходу, як самим дбати про себе («nielza jedno o sobie radzić»)⁶⁷. Тож не дивно, що способи розв'язання проблеми практикувалися різні, у тому числі через покаяння: станом на 1649 рік шляхта обіймала у Війську Запорозькому більшість полковницьких урядів і практично стовідсотково — штат гетьманської канцелярії⁶⁸.

Утім, це не означало розриву контактів між родичами й знайомими, що опинилися по різні боки розламу. Як оповідає анонімний автор щоденника Збараської облоги, одноденне перемир'я 24 липня 1649 року пройшло у «roznowach przyjacielskich» між облягаючими й обложеними, причому позбавлені доступу до інформації обложені розпитували противника про свої домашні новини: «O domowe rzeczy pytali się niektórzy, aż za wał wyszedłszy tabakąsmy ich częstowali»⁶⁹. Характерний пункт містить і волинська сеймикова інструкція своїм послам на сейм 1655 року: шляхта зобов'язує їх добитися заборони приватних виїздів на контрольовану Військом Запорозьким територію⁷⁰, а це означає, що такі поїздки, як і згадані в інструкції «конфіденційні контакти», мали бути частими.

⁶⁶ «Oświęcenie tępych oczu synów koronnych i W. Ks. Litewskiego w ciemnej chmurze rebeliej schizmatyckiej będących» // *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy, 1648–1668. Publicystyka — eksorbitancje — projekty — memoriały*. Т. 1: 1648–1660 / Opr. S. Ochmann-Staniszevska. Wrocław, 1989. S. 127.

⁶⁷ Цит. за: Липинський В. *Україна на переломі, 1657–1659. Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. Філадельфія: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. С. 245 (прим. 85).

⁶⁸ Пор. зіставлення персоналій: Липинський В. *Участь шляхти у великому українському повстанні*. С. 211–223.

⁶⁹ *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich*. S. 139.

⁷⁰ *Національно-визвольна війна в Україні, 1648–1651*. С. 345.

Очікування від Гадяцької угоди

Призвичаєння до війни не знімало втоми від неї: як скрушно нарікали один перед одним противники у щойно згаданих «*rozmowach przyjacielskich*» 1649 року, «*compassio*, że się krew chrześcijańska niewinnie leje»⁷¹. Звісно, політична еліта дивилася інакше на можливі умови замирення⁷², ніж пересічні люди, яких заторкнула війна: тут чутки про переговори ледь не обганяли самих переговорів. Якого змісту надавали очікуваній угоді, бачимо зі щоденникового запису православного шляхтича Йоакима Єрлича, який пересидів початкові роки бурі у Києво-Печерському монастирі, а від середини 1651 року мешкав на Волині⁷³. У записі під 10 липня 1658 року, коротко згадавши про розпочатий цього дня сейм, Єрлич відразу по тому пише, що угоду нібито вже укладено й заприсяжено, та наводить її «пункти»⁷⁴. Насправді ж ці «пункти» передають лише при-

⁷¹ *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich*. S. 139.

⁷² Про позиції вищої, зокрема придворної, еліти див.: Dąbrowski J. S. *Przed «Potopem». Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy w latach 1654–1655* // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*. Z. 130. Kraków, 2003. S. 87–102; Eiusdem. *Uгода Hadziacka na sejmie 1658 roku* // *W kręgu Hadziacza, A. D. 1658. Od historii do literatury* / Pod red. P. Borka. Kraków, 2008. S. 46–78; Kroll P. *Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*. Warszawa, 2008. S. 63–67; Drozdowski M. R. *Unia Hadziacka w opinii szlacheckiej* // *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)* / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego. Warszawa, 2008. S. 132–153.

⁷³ Уточнення біографії Єрлича, досі тлумаченої з численними помилками, див.: Тесленко І. *Родинний клан Єрличів* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 4. К, 2004. С. 135–188. Детальний аналіз твору Єрлича див.: «*Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича)*». Хроніку Єрлича в цих статтях використано за єдиним збереженням примірником верстки, підготовленої 1916 року для серії «Южнорусские летописи» Київської археографічної комісії (зберігається в Інституті історії України). Далі я посилатимуся на цей текст.

⁷⁴ Jerlicz J. *Latopisiec abo Kroyniczka rożnych spraw i dzieiow dawnych i terazniejszych czasow*. S. 214–217. Далі, після записів за лютий–березень 1659 року, наведено достовірний текст угоди за тим варіантом, що був схвалений у Гадячі (с. 219–232).

близний зміст майбутнього договору, причому він не збігається з прелімінарними умовами, що їх погодили 5 липня 1658 року на секретних перемовинах Павло Тетеря й Станіслав Беневський⁷⁵, хоча ці кількामісячні перемовини, які проходили в Дубно на Волині ще з березня, навряд чи були таємницею для місцевої шляхти. Принаймні у складеній напередодні згаданого погодження, 22 червня, інструкції на сейм кияни, брацлав'яни та чернігівці (їхній об'єднаний сеймик збирався на Волині, у Володимирі) вже вимагали, аби для обговорення умов замирення з козаками «komisarze z naszych województw naznaczeni byli»⁷⁶.

Це означає, що «Єрличева версія» угоди являла собою апокриф — щось таке, що висіло у повітрі, якийсь зітканий із чуток текст, що ходив по руках (для прикладу, Василь Гарасимчук, готуючи цей «популярний» варіант для публікації, використав не хроніку Єрлича, а дві інші копії⁷⁷).

Найпоказовішим з огляду на тогочасні настрої шляхти є перший з наведених тут «пунктів» — не амністія повстанцям (як у погодженні Тетері/Беневського) і не релігійне питання (як в остаточній версії), а декларація створення Князівства Руського: «Troie woiewodztwa zawojowane Kijowskie, Braclawskie, Czernihowskie eriguntur in Ducatum Russia, nakształt Xięstwa Litewskiego urzędnicy rozwoleni»⁷⁸. Варто нагадати, що чутка про наміри повстанців створити власне «князівство» супроводжувала війну з перших її днів. Так, уже 4 червня 1648 року Миколай Остроруг писав до канцлера Єжи Осолінського, що Хмельницький «о Kijowie myśli, książęcem ruskim tytułując się»⁷⁹; 10 червня 1648 року в анонімному листі-новині з Бродів читаємо, що козаки «ро Białą Cerkiew i Zadnieprze

⁷⁵ Опубл.: Гарасимчук В. *Матеріали до історії козаччини XVII віку*. Львів, 1994. С. 85–87 (зібрані Гарасимчуком матеріали планувалися до видання у 1933 році, однак через початок репресій проти українських істориків їх тоді опубліковано не було; надруковані з машинопису аж 1994 року).

⁷⁶ *Архив ЮЗР*. Ч. 2, т. 2. Киев, 1888. С. 34.

⁷⁷ Гарасимчук В. *Матеріали до історії козаччини XVII віку*. С. 121–123.

⁷⁸ Jerlicz J. *Latopisiec abo Kroyniczka*. S. 215.

⁷⁹ *Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku* / Wyd. Stanisław Przyłęcki. Lwów, 1842. S. 424.

wszystko chcą wziąć, aby wszystko Księstwo Ruskie mieli»⁸⁰; у 1649 році про це доносить один зі шпигунів: Хмельницький прагне осісти «przzy udzielnem Księstwie Ruskiem»⁸¹; у 1651 році автор анонімного памфлету «Dyskurs o terazniejszej wojnie kozackiej albo chłopskiej» твердить, що повстанці «sobie Rzplłą nową kozacką albo Księstwo Ruskie ... założą»⁸²; врешті, казимирський райця Мартін Голінський майже синхронно з датою найранішої королівської інструкції, виданої Беневському 13 червня 1657 року на ведення переговорів, нотує поголос про створення «Князівства Руського»⁸³. В усіх згаданих випадках, що походять з польської сторони, чутки про Князівство Руське носять осудливий характер. Натомість тональність запису в хроніці русина Єрлича інакша: наскільки палкими є його інвективи на адресу повстанців до цього, настільки ж схвально звучить коротка оповідь про запряження угоди в козацькому таборі, яка передує наведенню її тексту. Отже, така розв'язка авторові імпонувала?

У попередніх умовах договору, погоджених між Тетерею і Беневським 5 липня 1658 року, згадки про «Князівство Руське» немає. Як здається, воно ще не фігурувало й на таємних засіданнях сеймової комісії 18–25 липня 1658 року, де обговорювали згадані умови, — йшлося лише про визнання за козацькою територією «особливого статусу» (*seorsivum statum*), зближеного зі статусом Великого князівства Литовського⁸⁴. Схожу позицію висловив познанський воевода Ян Лещинський у меморіалі від 2 липня 1658 року, де він радив королю й сенаторам, «aby taka właśnie była unia, jako litewska, aby naród nad narodem nie miał praerogatiwy»⁸⁵. Врешті, якоюсь мірою це перегукувалося й з думкою короля: як повідомляв після розмови з ним 14 липня 1658 року австрійський резидент, мирну угоду,

⁸⁰ Szajnocha K. *Dwa lata dziejów naszych: 1646, 1648*. Т. 2. Warszawa, 1900. S. 548.

⁸¹ *Jakuba Michałowskiego ... księga pamiętnicza*. S. 397.

⁸² *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy*. S. 9 (у цьому виданні памфлет помилково датовано 1648 роком, хоча автор згадує князя Ярему Вишневецького, що помер у серпні 1651 року, як покійного).

⁸³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 10. С. 369.

⁸⁴ Пор.: Dąbrowski J. *S. Uгода Hadziaska na sejmie 1658 roku*. S. 72–74.

⁸⁵ Гарасимчук В. *Матеріали до історії козаччини XVII віку*. С. 77.

найімовірніше, укладуть за взірцем польсько-литовської унії: «*non ... per absolutam subiectionem, sed per quandam speciem accessionis et communionis ad instar Magni Lithuaniae Ducatus*»⁸⁶. Натомість остаточний текст договору, схвалений на козацькій раді в Гадячі⁸⁷, вже містить дефініцію «Князівство Руське», тож схоже, що її було сформульовано власне тут — на заключній стадії переговорів 16 вересня 1658 року, де козацьку сторону представляв Юрій Немирич⁸⁸. Ця обставина дозволяє припускати, що автором представлення статусу козацької держави як «Князівства Руського» міг бути саме він — симпатик федеративного державного устрою. Адже ще задовго до ради в Гадячі, 3 лютого 1658 року, Ян Лещинський писав до Богуслава Лещинського, що Немирич (варто нагадати, свояк Лещинських) «*Kozakom persuadeje być jako Holenderowie albo Szwajcarowie*»⁸⁹.

Поза політичними уподобаннями, слід думати, не останню роль у появі дефініції «Князівство Руське» зіграли амбіції Юрія Немирича — найбагатшої, найродовитішої та найосвіченішої людини в тодішній шляхетсько-козацькій верхівці. Гадяцька угода, перефразовуючи Люблінський унійний акт 1569 року, наголошувала на добровільному приєднанні до Речі Посполитої «*iako wolni do wolnych, gówni do gównych u zasni do zasnych*». З цього логічно випливало, що «руський народ», як і шляхта Великого князівства Литовського за умовами Люблінської унії, матиме власних урядовців сенаторського рангу — «*osobnych pieczętarzow, marszałkow, podskarbach cum dignitate senatoria*»⁹⁰. До маршалків та підскарбіїв, як відомо, не дійшло, але про уряд канцлера для Немирича («*o wielką pieczęć księstw ruskich*») Іван Виговський клопотався перед коронним канцлером уже в середині грудня 1658 року⁹¹, і власне в статусі канцлера Немирич брав участь у сеймі 1659 року, де затверджували угоду.

⁸⁶ Там само. С. 92.

⁸⁷ Там само. С. 112–119. Версію, затверджену (з певними змінами) на сеймі 22 травня 1659 року, див.: *Volumina Legum*. Т. 4. S. 297–300.

⁸⁸ Kroll P. *Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa*. S. 88.

⁸⁹ Цит. за: Kubala L. *Wojny duńskie a pokój oliwski, 1657–1660*. Lwów, 1922. S. 481.

⁹⁰ Гарасимчук В. *Матеріали до історії козащини XVII віку*. С. 118.

⁹¹ Tazbir J. *Polityczne meandry Jerzego Niemiryca // Przegląd Historyczny*. 1984, t. 75, z. 1. S. 33.

Що ж до шляхти, то Руське й Белзьке воєводства у своїх інструкціях на сейм 1659 року оцінили перспективу угоди схвально, не надто переймаючись її деталями⁹², причому градус прихильності зростає залежно від близькості до небезпечного регіону: як читаємо в інструкції Галицької землі, «im bliżsi jesteśmy sąsiedzi Ukrainy, tem miłsze i požądańsze musi nam być uspokojenie z nią»⁹³. Натомість волинців, киян, чернігівців та брацлав'ян деталі угоди цікавили прискіпливіше. Зокрема, у волинській інструкції висловлено незадоволення з приводу непоінформованості про зміст договору⁹⁴ (це, очевидно, було риторичною фігурою, бо на Волині мали би кружляти принаймні дві його версії — прелімінарна Тетері/Беневського та наведена вище Єрlichem, а головне — повз увагу волинців не могла пройти чутка про включення до «Князівства Руського» Волині⁹⁵). За браком джерел важко з певністю сказати, що непокоїло київську, брацлавську та чернігівську шляхту, можливо, недовірливе ставлення до стрімкої кар'єри Беневського — в очах шляхти безрідного вискочки⁹⁶. Так чи інакше, відповідна сеймикова інструкція доручала послам на сейм добитися включення до складу «комісії з козаками» представників згаданих воєводств, щоб «o kraje ukrainne obywaterle traktowali ukraïnni»⁹⁷.

Утім, поза політичними розкладами та засторogaми, настанню миру раділи всі. Василь Рудомич, професор-русин Замойської ака-

⁹² Kroll P. *Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa*. S. 188–190; Drozdowski M. R. *Unia Hadziacka w opinii szlacheckiej*. S. 148–150; Sawicki M. *Sejmiki ruski wobec ugody hadziackiej w 1658 roku // W kręgu Hadziacza*. S. 135–139.

⁹³ *Akta grodzkie i ziemskie z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie*. T. 24: *Lauda sejmikowe halickie, 1575–1695* / Wyd. Antoni Prochaska. Lwów, 1931. S. 99.

⁹⁴ *Архив ЮЗР*. Ч. 2, т. 2. С. 59.

⁹⁵ Пор. у записках Голінського: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 10. С. 369.

⁹⁶ Пор. іронічний випад Єрлича: Jerlicz J. *Latopisiec abo Kroyniczka*. S. 214. Беневський справді зробив карколомну кар'єру, отримавши 11 червня 1657 року, перед виїздом у посольство до Богдана Хмельницького, номінацію на уряд волинського каштеляна прямо зі своєї аж надто скромної попередньої посади (причому «технічної», а не почесної) — луцького гродського писаря.

⁹⁷ *Архив ЮЗР*. Ч. 2, т. 2. С. 48.

демії і католик-конвертит, у своєму щоденнику день за днем записує чутки про переговори стосовно «upragnionego pokoju», а 6 серпня 1658 року навіть починає писати твір «o miłości bratniej Polaków i Rusinów»⁹⁸. Очевидно, таку саму позицію можна припускати й перед «колег по фаху» Рудомича — професорів Києво-Могилянської колегії та київської православної верхівки у цілому. Ознаки порозуміння між нею та гетьманом Іваном Виговським стають очевидними вже наприкінці 1657 року, коли зібраний після смерті Сильвестра Косова собор обрав митрополитом луцького владика Діонісія Балабана — кандидата, підтримуваного Виговським і королем⁹⁹. На жаль, акт виборів не зберігся, тож ми не знаємо, хто зі світської шляхти та київської церковної верхівки взяв участь у цьому зібранні, що відбулося без санкції царя і московського патріарха¹⁰⁰.

Складніше визначити позицію такого ключового гравця на київській церковній арені, як чернігівський архієпископ Лазар Баранович — людина найвпливовіша серед тодішніх церковних лідерів, а разом з тим край обережна. В новітній історіографії за Барановичем закріпився стійкий образ речника московських інтересів, хоч насправді ця складна особистість до сьогодні не вивчена. Поки що є лише дві спроби поглянути на Барановича під інакшим кутом зору — Терези Хинчевської-Геннель¹⁰¹ і Девіда Фріка¹⁰². Зокрема, у статті Фріка переконливо показано, що світо-

⁹⁸ Rudomicz B. *Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672*. Cz. 1: 1656–1664 / Przekład W. Froch, opr. M. L. Klementowski. Lublin, 2002. S. 92, 96–101.

⁹⁹ Зокрема, у листі Балабанові від 13 червня 1657 року на дозвіл виїхати до Києва для участі в соборі Ян Казимир висловлював надію, що, будучи обраним, владика подбає про інтереси Речі Посполитої: *Національно-визвольна війна в Україні, 1648–1651*. С. 399.

¹⁰⁰ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 10. С. 99–100.

¹⁰¹ Chynczewska-Hennel T. *Pojednanie polsko-ukraińskie w wierszach Łazara Baranowicza // Kultura staropolska — kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Warszawa, 1997. S. 325–329.

¹⁰² Frick D. A. *Lazar Baranovych, 1680: The Union of Lech and Rus // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)* / Eds. A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn, and M. von Hagen. Edmonton; Toronto, 2003. P. 19–56.

гляд Барановича був тотожний світовідчуттю тих багатьох людей, чиє інтелектуальне становлення припало на довоєнні часи й для кого руський та польський культурні світи ще нерозривно перепліталися у спільний — річпосполитський («сарматський») — світ. Як зауважує Фрік, навіть у пізнішій поезії Барановича (передусім у збірці «*Lutnia Apollinowa*» 1671 року) «ми знаходимо образ Речі Посполитої Трьох Народів, держави трьох націй — Польщі, Литви й Русі, як віддавна наполягали, переслідуючи власну мету, руські полемісти і як планували архітектори Гадяцької угоди»¹⁰³; ба навіть у 1680 році, за чверть віку після Гадяча, Баранович у творі «*Notiŷ pięć: Ran Chrystusowych pięć*» писав: «Ruś a Lachi — cewka złota, nie trzeba w niey rozwijać złota od iedwabiu, bo to pospołu chodzić ma oboie; samym złotem nie mógłby nic zrobić, bo tęgie, nie da się użyć na szycie, trzeba do niego iedwabiu»¹⁰⁴. Тож, гадаю, саме Лазарю Барановичу можна приписати неабиякий «залаштунковий вплив» на прихильність моголянських професорів до Гадяцького акту, на що опосередковано вказує зініційований ним склад осіб, які керували колегією упродовж 1657–1659 років, коли мінялася влада, точилися переговори та потверджувалася угода¹⁰⁵.

За браком джерел важко сказати, які пункти Гадяцької угоди сприймалися українською елітою найбільш схвально. Схоже, кожен у ній шукав того, що йому ближче. Для моголянських професорів, поза сумнівом, таким сюжетом була обіцяна Гадяцькою угодою перспектива перетворення колегії на університет — найімовірніше, саме вони й «пролобіювали» цей пункт. Для Йоакима Єрлича, дрібного православного шляхтича й колишнього ченця, найважливішими видавалися сюжети, пов'язані з Церквою: саме на цих пунктах він зупиняється детальніше, оповідаючи про затвердження угоди на сеймі 1659 року, де «*religia grecka uspokojona i unija zniesiona wiecznymi czasy*»¹⁰⁶. Основна маса шляхти-біженців, звісно, мала й житейські резони для радості: вона отримувала шанс повернутися до власних

¹⁰³ Там само. С. 28.

¹⁰⁴ Там само. С. 46.

¹⁰⁵ Див. детальний огляд: «*Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди: до історії спроби перетворення Моголянської колегії на університет*».

¹⁰⁶ Jerlicz J. *Latopisiec abo Kroyniczka*. S. 233.

домівок. Не виключене й побутування якогось невловного за браком джерел сентименту, пов'язаного з довоєнною ідеєю «третього народу» Речі Посполитої. На це натякає репліка польського шляхтича-галичанина Миколая Ємьоловського: найпомітнішим у Гадацькій угоді йому видалося те, що відтепер владу на території «українних» воєводств переберуть русини: «kanclerz, podskarbi, marszałek aby także Księstwa Ruskiego był, a z tych każdy Rusin»¹⁰⁷. Врешті, у політичних деклараціях покозаченої шляхетської верхівки (як Немирич, Виговський чи Тетеря) йшлося передусім про втечу від «московської тиранії» — повернення у звичний річпосполитський світ, ототожнюваний зі шляхетськими вольностями: як пишномовно проголосить Юрій Немирич на сеймі 1659 року: «Ми народжені в свободі, виховані в свободі, і до неї ж нині, свобідні, повертаємося»¹⁰⁸.

* * *

Подальший розвиток подій, як відомо, перекреслив усі ці сподівання. Той-таки Єрлич запише, що після Конотопської битви, з початком бунту Тимофія Цецюри, знову почалося мордування шляхти, яка «już cale ufali onych przysiędze, że pokój stanoł, i do domow swych jachali z Wołynia»¹⁰⁹. Так відкривалася одна з найпохмуріших сторінок української історії XVII століття — т. зв. Руїна. Шляхта й ієрархи «королівської» України пішли своїми шляхами, дедалі більше дрейфуючи від козацтва, а київські ієрархи та могилянські професори стали демонструвати — щиро чи вимушено — дедалі виразнішу промосковську лояльність. Підстав для зміни позицій у тих і других було достатньо. Це і розчарування у спроможності переламати хід подій, і неприйняття козацьких коаліцій з «ворогами Св. Хреста» — татарами й турками, і уявлення про справедливую владу як надану лише правителю-помазанику, і врешті — моральна втома від воєнних лихоліть та кровопролиття.

¹⁰⁷ Jemiółowski M. *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)* / Opr. J. Dzięgielewski. Warszawa, 2000. S. 261.

¹⁰⁸ «In libertate nati sumus, in libertate educati, do tejsze i teraz liberi przystępujemy». Цит. за: Barłowska M. *Mowa poselska Jerzego Niemiryca // W kręgu Hadziacza*. S. 322.

¹⁰⁹ Jerlicz J. *Latopisiec abo Kroyniczka*. S. 232.

Переконуючи сенатську комісію на сеймі 1659 року схвалити Гадяцьку угоду, Станіслав Беневський нібито заспокоював сенаторів так: «Samorząd Rusi jako odrębnego księstwa także długo nie potrwa. Kozacy, co teraz myślą o tem, wymrą, a ich następcy już nie tak gorąco będą przy tem obstawać i powoli wszystko wróci do dawnego stanu»¹¹⁰. Волинський каштелян мав рацію не лише щодо козацьких лідерів, а й щодо ентузіастично настроєної шляхти. Волинська сеймикова інструкція 1661 року вже вимагала денонсації «Князівства Руського»; такої точки зору дотримувалася й київська шляхта, хоч саму ідею Гадяцької угоди тут оцінено ще досить прихильно¹¹¹. Натомість з плином часу і ця слабенька прихильність вивітрилася. Нове покоління шляхти перестало сприймати козацьких ватажків нового покоління як «заблуканих братів»: інструкція Київського воєводства своїм послам на сейм 1692 року, називаючи Семена Палія «вождем зла і майстром злочинів» («dux malorum et scelorum artifex»), звинувачує його, серед іншого, і в намірах реанімувати Гадяцьку угоду¹¹².

¹¹⁰ Цит. за: Kubala L. *Wojny duńskie a pokój oliwski*. S. 253.

¹¹¹ *Архив ЮЗР*. Ч. 2, т. 2. С. 90–91, 110–111.

¹¹² Там само. С. 497.

**«Господарі вітчизни»:
уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату
про природу, репрезентацію і обов'язки влади
(до початку XVIII століття)**

Українська політична думка, як відомо, аж до появи творів Теофана Прокоповича не запропонувала текстів, що обґрунтовували би доктрину влади на системному рівні¹. Це, звісно, не означало відсутності суджень про те, якою має бути «справедлива» влада. У розмитому вигляді — в панегіриках та полемічних трактатах на релігійні теми, у передмовах до церковних друків, у шкільній поезії, сеймових промовах, творах історіографічного змісту тощо — такі судження та уявлення фіксуються доволі виразно починаючи з останньої чверті XVI століття, тобто власне з того часу, відколи доти закритий для стороннього ока український культурний світ ступив на шлях поступової «розгерметизації». Більш того, у текстах 1620–1640-х років уже можна зауважити побутування трьох відмінних струменів у тлумаченні «правильної»

¹ До творів Теофана Прокоповича, що заклали теоретичну основу російського абсолютизму, відносять передусім: *«Слово похвальное в день рождества благороднейшаго государя царевича и великаго князя Петра Петровича»* (виголошено 1715 року, надруковано 1717 року); *«Слово о власти и чести царской, яко от самого Бога в мире учинена есть»* (виголошено й надруковано 1718 року); *«Слово в день святого благовернаго князя Александра Невскаго»* (виголошено 1718 року, надруковано 1720 року); трактат *«Правда воли монаршей»* (опублікований 1722 року); *«Слово на похвалу блаженныя и вечнодостойныя памяти Петра Великаго»* (виголошено й надруковано 1725 року). Републікацію проповідей див.: Прокопович, Феофан. *Сочинения* / Под ред. И. П. Ерёмкина. Москва–Ленинград, 1961.

влади: її ототожнюють або з традиційним авторитетом княжих родів руського походження, або з верховенством Руської Церкви та її ієрархів, або зі шляхетським народоправством річпосполитського зразка. (Показово, що в основі «національної» ідентичності тогочасних українців, як переконливо показав Сергій Плохій, також лежали три форми самоусвідомлення, котрі виразно перегукуються зі згаданими пріоритетами у сприйнятті «правильної» влади, а саме: концепція «руської нації», зіперта на княжу традицію Київської Русі; православно-церковне бачення «руського народу» як спільноти кліриків і мирян — без огляду на їх соціальну належність; врешті, модель «руської шляхетської нації» як третього рівноправного складника «народу-шляхти» Речі Посполитої Двох Народів²).

Не затримуючись на детальній характеристиці кожного зі згаданих вище варіантів сприйняття влади, пунктирно зазначу, що перший з-поміж них — «княжий» (він фіксується у джерелах найраніше і, ймовірно, являє собою питомо «руський» продукт уявлень про природу влади як такої) — впливав з традиційної для української спільноти домінації княжих родів, де безумовна першість належала родові Острозьких. Відповідно, у представниках саме цього роду вбачили носіїв божественної інвеститури, яким доручено опіку над Руссю. Право Княжого Дому Острозьких на віртуальну владу «над усією Руссю» (як висловлюються панегіристи: *potestas totius Russiae*) — від Києва по Львів — вважалося безсумнівним, бо його зумовлювали 1) сакралізований першопочаток Дому (Київську Русь як обіцяну Богом землю «шукав», «знайшов» і «збудував» Рус, засновник роду Острозьких), 2) культурний подвиг християнізації (князь Володимир, уявний предок Острозьких, подарував Русі «світло й закон»), 3) факт нібито безперервної фізичної тяглості Дому — від «прабатька Руса», князя Володимира, короля Данила Галицького і донині. Саме таку владу, пов'язану з трансцендентним, сприймали як гарантування вищої справедливості, гармонії та миру всередині спільноти³.

² Plochy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. New York, 2001. P. 153–165.

³ Див. детальніше про цю систему поглядів: Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* К., 2002. С. 174–188, 231–257, 278–287.

Другий зі згаданих вище напрямів сприйняття влади, який умовно можна назвати «теократичним», фіксується лише в пам'ятках київського церковного кола починаючи від 1620-х років. Його характерною ознакою є наголошення на керівній місії Православної Церкви у житті руської спільноти — Церкви, що височіє над багатим і бідним, знатним і простолюдином, з «князями світу цього» включно, бо, як напише київський митрополит Петро Могила у передмові до Учительного Євангелія 1637 року, «стан цесарский и королевский ест досить поважный, але [...] годность священническая над станами наизацнейшими того світа продкует»⁴. Шукаючи першоджерело цієї пропозиції, досить несподіваної з боку доти «сумирного» православ'я, варто було би, на мою думку, зіставити київські «теократичні» формулювання з доктриною потридентської Католицької Церкви, зокрема із творами Роберто Беларміно та Чезаре Бароніо: саме цих двох авторів чи не найчастіше згадують церковні інтелектуали киево-могилянського кола.

Стосовно витоків третього варіанта сприйняття «справедливої» влади, який можна узагальнено окреслити як «річпосполитський», то він у засаді своїй спирався на тривіальну для шляхетської ідеології Речі Посполитої ідею влади як контракту «вільного народу» з правителем. У світлі цієї ідеї всяке авторитарне правління, здійснюване без згоди й санкції «народу» (тобто шляхти), вважалося за «тиранію», що накидає підданам «ярмо рабства» (*jugum servitutis*)⁵. Репліки, які відбивають цей тип політичної

⁴ Тут і далі цитуватиму тексти у спрощеній транскрипції, із заміною літери *ѣ* на літеру *і*. Уривок з передмови Петра Могили цит. за: Тітов Хв. *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. Везбірка передмов до українських стародруків*. К., 1924. С. 323. Ширше про контекст і форми політичного дискурсу Православної Церкви упродовж 1620–1640-х років див.: Ševčenko I. *The Many Worlds of Peter Mohyla* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1984. Vol. VIII, no 1–2. P. 9–44; Plokhly S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. P. 162–169, 237–246; Яковенко Н. *Паралельний світ*. С. 311–324.

⁵ Див. детальніше: Augustyniak U. *Wazowie i «królowie rodacy»*. *Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*. Warszawa 1999. S. 45–66; Opaliński E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1597–1652*. Warszawa, 1995.

культури, розкидано по найрізноманітніших текстах руського походження кінця XVI — середини XVII століття: від релігійних полемічних трактатів до сеймикових інструкцій, панегіриків, різноманітних протестів, приватних листів і сеймових виступів тощо. Однею з найважливіших похідних такого тлумачення владних взаємин, поза сумнівом, стало оформлення ідеї нібито договірного об'єднання «руського народу» з польським і литовським в акті Люблінської унії 1569 року — як третього, рівноправного й самодостатнього, члена Речі Посполитої Двох Народів (у своїй сеймовій промові 1641 року Адам Кисіль скаже про це так: «Наші предки, руські сармати, добровільно прийшли до предків ваших милостей, польських сарматів [...] не до релігії, а з релігією, не до титулів і почестей, а з титулами й почестями — так ми прийшли до нашої спільної Вітчизни»⁶).

Не все з цієї, стисло окресленої, спадщини уявлень про «правильну» владу було перейняте у тому козацькому та православно-церковному середовищі, яке після воєн і катаклізмів середини XVII століття розпочало свою історію з чистого аркуша — при інакшій соціальній структурі суспільства, з новими ідейними пріоритетами та новими героями, врешті, *last but not least* — в новій державі, що за устроєм і владною системою кардинально відрізнялася від їхньої попередньої батьківщини⁷. Зокрема, вже напередодні Хмельниччини занепав «княжий» варіант сприй-

⁶ «Przodkowie nasi Sarmatae Rossi do W. M., ad Sarmatas Polonos, libere accesserunt [...] non ad religionem, sed cum religione, nie do tytułów i honorów, ale z tytułami i honorami accessimus do tej spolnej Ojczyzny naszej». Цит. за публікацією промови в додатку до статті: Sysyn F. E., *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641* // Harvard Ukrainian Studies. 1982. Vol. VI, no 2. P. 186, 189. Обговорення регіональної свідомості руської шляхти на тлі ідеї «контракту» див.: Там само. С. 171–185. Про утвердження ідеї «руського народу» як третього рівного в Речі Посполитій Двох Народів див. також: Яковенко Н. *Паралельний світ*. С. 256–257, 294–295.

⁷ Про модифікацію концепції «національного» в нових політичних та соціальних обставинах цього періоду див.: Sysyn F. E. *Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690* // Harvard Ukrainian Studies. 1986. Vol. X, no 3–4. P. 393–423.

няття влади, що зумовлювалося як вимиранням роду Острозьких, так і тим, що їхні спадкоємці — князі Заславські — від середини 1620-х років стали фактичними протекторами Унійної Церкви, тобто в очах киево-могилянських інтелектуалів віддалилися від «справжньої Русі» (втім, заслуговує на увагу, що оточення Петра Могили пробувало робити ставку на ще одних «нащадків Руса» — князів Четвертенських⁸, проте ця спроба не отримала розвитку у зв'язку зі смертю Могили та загальною переміною політичної ситуації). Стосовно ж «теократичного» варіанта сприйняття влади, то він втратив актуальність сам собою внаслідок підпорядкування київського митрополита Богданові Хмельницькому, а далі його наступникам (це детально проаналізовано у монографії Сергія Плохія⁹).

На відміну від перших двох, третій варіант уявлень про «правильну» владу, що спирався на політичну риторичку «народу шляхти» Речі Посполитої, проявив подиву гідну життєздатність, оскільки протривав *mutatis mutandis* від зародження козацької інтелектуальної активності на початку XVIII століття аж до повного згасання Гетьманату, а останньою реплікою такого погляду на владу стала «Історія Русів» — містифікована хроніка початку XIX століття¹⁰. До певної міри, саме цю модель можна вважати свого роду загальною рамкою до рефлексій, що їх далі буде розглянуто детальніше. Утім, річпосполитська шляхетська ідея народоправства обростала в козацькому суспільстві вельми специфічним конвоєм деталей, що виводять нас, як буде показано далі, на більш архаїчний пласт уявлень про природу влади, її обов'язки та очікувані форми репрезентації. Таким чином, перед нами — досить складне для розшифровки балансування поміж, з

⁸ Цю спробу обговорено у цій книжці: «Київ під шатром Свентольдиців: могилянський панегирик 1646 р. "Tentoria venienti"».

⁹ Зокрема, у розділі «Hetmans and Metropolitans» // Ploky S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Р. 236–273.

¹⁰ Про цю ідею у поглядах «малоросійських патріотів» XVIII ст. див. ширше: Когут З. *Шляхетська демократія в часи самодержавства: політичні погляди Григорія Полетики (1723/25–1784)* // Його ж. *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. К., 2004. С. 102–116.

одного боку, виразно наголошеною континуацією річпосполитського ідеалу політичної культури та відповідної риторики «золотих вольностей», а з другого — щойно зароджуваним образом нової, вже суто козацької, формули «правильної» влади, про яку власне й піде мова.

Матеріалом для моїх спостережень послужили рефлексії мешканців Гетьманату з приводу влади й правителів-гетьманів, розсіяні по тогочасних історіографічних творах, панегіриках, проповідях, віршах, окремих листах тощо. Оскільки «структури» тогочасного політичного мислення фіксуються у цих текстах лише опосередковано, то, аналізуючи їх, мусимо раз по раз вдаватися до реконструкції уявлень про *sacrum*, що санкціонує владу як таку, і про неписані, але відомі членам даного суспільства, межі волевиявлення «народу» в опозиції народ/правителі. Спираючись на ці свідчення, я спробую показати, що, попри свою фрагментарність і неповноту, вони дозволяють припускати існування певної системності в уявленнях про «свою», тобто внутрішню, владу Гетьманату — на тлі доволі аморфних уявлень про обсяг повноважень царя як верховного володаря. При цьому я свідомо залишаю поза увагою сформульовану Теофаном Прокоповичем доктрину божественного права монарха на необмежену абсолютну владу — не тільки тому, що цю доктрину було оформлено вже в післямазепинські часи, які тут не розглядаються, а й тому, що вона, схоже, так ніколи й не була органічно інтегрована в українську політичну думку.

«Розподіл влад» між володарем-помазаником і гетьманом

Варто почати з нагадування про ті незмінні постулати у сприйнятті влади, що були сформульовані християнською доктриною на підставі знаного пасажу апостола Павла з Послання до римлян: «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога. Тому той, хто противиться владі, противиться Божій постанові; а ті, хто противиться, самі візьмуть осуд на себе» (Рим. 13:1–2). Цей вислів, як відомо, увійшов до християнського вчення, перетворивши послух підданих на обов'язок перед Богом. Прецедент же Священної історії, де перших юдейських царів

Саула й Давида обрав сам Бог, наказавши пророкові помазати їх на царювання «над спадком Своїм», робив владу помазаника зняряд-дям Провидіння для охорони боговстановленого порядку.

Рефлексії українських проповідників та людей церковного кола над сакральною природою влади помазаника спираються на ці біблійні постулати. Наприклад, Йоаникій Галятовський визначає владу словами апостола Павла («ність бо власт, аще не от Бога, сущія же власти от Бога учинены суть»); за цими ж параметрами він формулює і чесноту покори «менших людей против преложоних» та обов'язки «преложоних» перед Богом «за слуг и за подданных своих»¹¹. На те саме натрапляємо у проповідях Антонія Радивиловського, де увага акцентується на боговстановленій потребі покори помазануку, оскільки той «носить на собі образ Божій, носить особу Христову» (пор., серед іншого, використане в одній із проповідей *exemplum* про «зацного венецкого сенатора», який доти не хотів схилити коліна перед своїм сином, коли того обрали князем, доки не переконався, що син «на собі особу Христову носить»¹²). За Лазарем Барановичем, цар знаходиться під прямим наглядом Бога: «Держит сердце царево Бог в своей деснице, // не выпускает з руки и царской зреници»¹³. Отримавши владу від Бога, володар-помазанник уособлює божественну присутність на землі, а отже, є запорукою благополуччя підданих:

Аще же Бог ест с нами, кая на нас трвога?
Яко тя Бог посади на том царском троні,
Сице будет пещися о твоей короні
И о всем подасть раду, и рада, не здрада,
Божія, но паче ест зашит и ограда¹⁴.

¹¹ У творі «Грѣхи розмаитїи, вкратцѣ написанные». Цит. за перевиданням: Галятовський, Йоаникій. *Ключ розуміння* / Підг. І. П. Чепіга. К., 1985. С. 380–381.

¹² Цит. за перевиданням: Кречотень В. І. *Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики XVII ст.* К., 1983. С. 381.

¹³ Баранович, Лазар. *Трубы словес проповідних.* К., 1674. Цит. за перевиданням: *Українська поезія. Середина XVII ст.* / Упор. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. К., 1992. С. 220.

¹⁴ Баранович, Лазар. *Плач о преставленіи великаго государя Алексея Михайловича (1676 р.)* // Там само. С. 227.

В очах світських осіб володар-помазаник також виступає носієм божественної санкції і зняряддям вищої справедливості, причому ці ознаки прикладаються нарівно як до колишнього володаря, короля-католика, так і до актуального правителя — православного царя. Ось характерний приклад з літопису Григорія Грабянки, який (що варто підкреслити) вирізняється особливо гострими антипольськими й антикатолицькими випадками. За Грабянкою, Богдан Хмельницький після відповідних церемоній в акті підписання Зборівської угоди 1649 року:

...ко Кролю поїде сидящому на престолі пресвітлом, его же покло-
ненієм почетши рек: «Не сим подобієм с тако собраним войском
Ваш Маестат Кролевскій иміх привітствовати, что либо прилучися
вящше случаем злобних, нежели виною мою, за что да будет ми
прощено; но исповідою, нисть милости достоин, обаче свойственно
есть яко самому Богу, тако и намістником его милостивим противу
смирненного быти: Той бо сердца сокрушенна не презирает». На то
отвіща литовскій подканцлерій: «[...] Кроль Найяснійший... своєю
милостію аки врачевством исцеленіе видит; якоже слонце благих и
злых освіщает, тако найлучший Монарха егда граждан сохраняет,
кротких и сопотивних прощаєт¹⁵.

В окресленій моделі верховної влади як санкціонованої Богом через акт консекрації (миропомазання) в ході коронаційного обряду¹⁶, або в російському випадку — через процедуру вінчання на царство¹⁷, місця для некоронованих осіб не передбачалося. Проте після появи козацької держави, в якій Богдан Хмельницький утвердив

¹⁵ Hryhorij Hrabjanka's *The Great War of Bohdan Xmel'nyč'kyj* // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Vol. IX. Cambridge, Mass., 1990. P. 338.

¹⁶ Процедурний порядок коронації польських королів див.: *Ordo coronandi Regis Poloniae* // *Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności*. T. XI. Kraków, 1909. S. 139–216.

¹⁷ Див.: Успенский Б. А. *Литургический статус царя в Русской Церкви: приобщение Св. Тайнам (Историко-литургический этюд)* // *Камень Краєжгльнь. Rhetoric of the Medieval Slavic World. Essays Presented to Edward L. Keenan on His Sixtieth Birthday by His Colleagues and Students* / Ed. by N. Shields Kollmann, D. Ostrowski, A. Pliguzov, D. Rowland // *Harvard Ukrainian Studies*. 1995. Vol. XIX. P. 686–731.

своє авторитарне правління, фіксуються (за спостереженням Сергія Плохія, уже від початку 1649 року) спроби надати гетьмануванню сакралізованого змісту за допомоги риторичних, ідеологічних та дипломатичних засобів, що перетворювало гетьманське правління, здобуте «през шаблю», на владу, даровану від Бога¹⁸. На думку Плохія, головну роль у цьому відіграли церковні ієрархи, які освячували гетьманські клейноди та поминали ім'я Хмельницького у церковних службах, хоч низку приписуваних вищому духовенству акцій (наприклад, «коронацію» гетьмана) можна вважати швидше продуктом чуток¹⁹. Поряд із церковним, натрапляємо й на світське сприйняття гетьмана у поняттях божественного обраництва, засвідчене прикладанням до гетьманського титулу формули «з ласки Божої»²⁰. Врешті, прямим свідченням цих процесів є відома урочиста зустріч Богдана Хмельницького на в'їзді до Києва на початку січня 1649 року, коли, як описує Войцех Мясковський зі слів очевидця:

Effusus populus, tota plebs witała go w polu i Academia oracjami, akklamacjami, tamquam Moijsem, servatorem, liberatorem populi de servitute Lechica, et bono omine Bohdan, od Boga dany, nazwany²¹.

Згадане в цьому епізоді «добре знамення» (*bonum omen*) у віршах осені 1649 року, доданих до Реєстру Війська Запорозького, було протлумачене як благословення Святого Духа («Не див, бо Богдана Дух Святий умудряєт»), причому саму гетьманську владу автор віршів недвозначно паралелізує з королівською²²:

Помазанець Божий кроль, а Богдан ест даний
Од Бога, сего ради Богданом названий [...]

¹⁸ Plokhly S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. P. 220–227.

¹⁹ Там само. С. 227–235.

²⁰ Аналіз прикладів див.: Там само. С. 225–227.

²¹ *Jakuba Michałowskiego... księga pamiętnicza* / Wydał A. Z. Helcel. Kraków, 1864. S. 377. Коментар до цього та інших випадків обігрування імені Хмельницького «Богдан» як від «Бога даний» див.: Plokhly S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. P. 221–222.

²² *Українська поезія. Середина XVII ст.* С. 101–102. Коментар до цих віршів див. також: Plokhly S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. P. 222–224.

IV. «ГОСПОДАРИ ВІТЧИЗНИ»

Гди кроль Казимир ест в Польщі пан,
В Русі ест гетьман Хмельницький Богдан.

Такий «розподіл влад» між гетьманом та володарем-помазанником (Сергій Плохій називає це «дуумвіратом, а точніше — його ідеєю»²³) не зникає і після смерті Богдана Хмельницького, адже про більшість гетьманувань знаходимо згадку як про акт божественного обрання. Так, згідно з апокрифічним листуванням гетьманів із Запорозькою Січчю, уміщеним до літопису Самійла Величка, навіть вибір на гетьманство нелюбого Величкові Івана Виговського приписано «премудрому смотрінію Божию», а вельми неоднозначний в авторській оцінці Петро Дорошенко визначає свій пост («кондицію») як надану йому від Бога (ясно, устами Величка, бо теж в апокрифічному листі)²⁴. «Милостію Божою гетман кошовий» — так титулує себе Іван Брюховецький ще до обрання на гетьманство²⁵; богоданим гетьманом в очах Лазаря Барановича є Іван Самойлович: ієрарх бажає йому, аби той довго керував «булавою гетманскою и строенем православноросийским, от Бога собі врученим, як небом сонечним»²⁶. У схожий спосіб звертається до Самойловича у своєму панегірику Іван Величковський: «з Бозской тобі даной благодати / покой в милой отчизні знаєш устроить. / [...] Бог во Троици единий дал тобі єдину булаву»²⁷. Гетьманом «з ласки небес» називає Івана Мазепу чернігівський панегірист Іван Орновський²⁸; про вру-

²³ Plokhy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. P. 224.

²⁴ *Летопись Самоила Величка*. Киев, 1848. Т. 1. С. 310; Т. 2. С. 296.

²⁵ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* [далі — *Акты ЮЗР*]. Т. 7 (1657–1663; 1668–1669). Санкт-Петербург, 1872. С. 97.

²⁶ З недатованого листа Лазаря Барановича до Івана Самойловича.: Іван Величковський. *Твори* / Підг. та коментарі В. П. Колосової та В. І. Крекотня. К., 1972. С. 158.

²⁷ Там само. С. 55.

²⁸ *Muza roksolańska o tryjumfalnej sławie i fortunie... Jana Mazepy, hetmana wojsk Ich Carskiego Prześwietnego Majestatu Zaporoskich*. Czerniów, 1688. Цит. за перевиданням: *Roksołański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*. Cz. 2: *Antologia / Wybrał i opracował Rostysław Radyszewski*. Kraków, 1998. S. 380.

чення Мазепі «строения сего отечества... по царю от Бога» згадує Теофан Прокопович у своїй відомій «трагедокомедії» *«Владимир»*, виставленій у Києво-Могилянській академії на честь відвідин її у 1705 році Мазепю²⁹, а в анонімному вірші на полтавському дзвоні, відлитому 1695 року, натрапляємо на таке:

За царства росских царей Петра, Іоанна,
За гетманства Мазепи, Богом дарованна³⁰.

Врешті, з передмови-посвяти Самойловичу, уміщеної до книжки Іоаникія Галятівського *«Скарбница потребная и пожитечная»* (Київ, 1676), можемо побачити, як сучасники уявляли собі «механізм розподілу» божественного права на владу між царем-помазаником та гетьманом:

...от которого [царя Алексія Михайловича. — Н. Я.] сцетрроносной руки булаву гетманскую вельможность Твоя одержалесь, вступивши на уряд гетманскій за Бозским везванієм и за Бозскою промоцією, ведлуг апостола Павла мовячого: «Нікто же собою приємлет честь, но званный от Бога»³¹.

Отже, символічну ознаку влади — булаву — гетьманові вручає помазаник, однак функція його, по суті, виглядає як «посередницька», бо гетьмана вже обрав і призначив своєю «промоцією» сам Бог. Але як у такому випадку розподіляються суто земні владні повноваження і що в них належить царю, а що гетьманові? Проаналізовані мною тексти дозволяють припускати, що існувала помітна різниця між уявленнями козацької старшини про обсяг функцій царя та поглядами на царську владу інтелектуалів церковного, киево-могилянського кола. Для останніх, чия обізнаність з традицією тлумачення верховної влади спиралась на візантійську книжну основу — наприклад, через знання Номоканону, де імператор виступає як упорядковувач і патрон Церкви (напередодні Хмельниччини Лаврська друкарня видавала Номоканон аж тричі: у 1620, 1624 і 1629 ро-

²⁹ Прокопович, Теофан. *Сочинения*. С. 152.

³⁰ Додаток до збірки: Іван Величковський. *Твори*. С. 169.

³¹ Галятівський, Іоаникій. *Ключ розуміння*. С. 348.

ках³²), або через лектуру знаменитих настанов Агапіта Диякона імператорові Юстиніану, вперше надрукованих по-слов'янському цією ж друкарнею у 1628 році³³, — персона царя передусім асоціювалася з обожествленням влади («власстю же сана, яко Бог»), покликаній здійснювати посередництво між Богом і людьми. З другого боку, постать царя, сказати би, «приземлювали» за рахунок «культурних» обов'язків, що на нього покладалися: він мав бути освіченим, моральним, сповненим турботи про добрі звичаї та викоренення несправедливості, тощо. Ці нюанси владних функцій помазаника привертали увагу українського церковного середовища впродовж усього XVII століття. Годі нагадати, що перший український переклад т. зв. «Тестаменту» імператора Василя I Македонянина — візантійської пам'ятки кінця IX століття, яка наголошує саме на таких моментах *ars regnandi*, — був здійснений Даміаном Наливайком і виданий друком в Острозі вже 1607 року³⁴, а перше й друге московські видання (бл. 1661–1663 та 1680 років) готували, уточнюючи переклад, вихованці Києво-Могилянської колегії Єпифаній Славинецький та Симеон Полоцький³⁵. «Тестаментом» (за

³² Запаско Я., Ісаєвич Я. *Каталог стародруків, виданих на Україні*. Книга перша (1574–1700). Львів, 1981. № 133, 140, 188.

³³ Там само. № 168. Детальний аналіз цього видання з оглядом літератури, дотичної функціонування латинськокомовних та слов'янських перекладів Агапіта, див.: Ševčenko Ih., *Ljubomudrějsij Kyr 'Agapit Diakon: On a Kiev Edition of a Byzantine Mirror of Princes // Eiusdem. Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*. Cambridge, Mass., 1991. P. 497–526. Тут же надруковане факсиміле київської пам'ятки: с. 527–557.

³⁴ У складі збірки напучувальних текстів «Лікарство на опалий умисл чоловічний» під назвою «Тестамент... Васыліа цесара кгрецкого... до сына своего, юж коронованого, Льва Филозофа» (опис цього видання див.: Запаско Я., Ісаєвич Я. *Каталог стародруків*. № 70). Про інші українські переклади «Тестаменту» див.: Перетц В. Н. «Тестамент царя Василя» в українских переводах: Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. Вып. 1 // Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук. 1926. Т. 101. № 2. С. 1–76 (тут же передруковано з острозького видання перший розділ «Тестаменту», с. 50–54).

³⁵ Пушкарёв Л. Н. *Общественно-политическая мысль России. Вторая половина XVII века*. Москва, 1982. С. 172. Автор згадує про лаврські видання

острозьким виданням) користувався Петро Могила, про що свідчать його власноручні помітки на книжці³⁶. Цю ж пам'ятку цитує у передмові до свого «Літописця» Дмитрій Туптало (щоправда, за Бароніо) — як таку, котра, на думку Джованні Броджі Беркофф, була суголосна його поглядам на ідеального володаря³⁷.

Обидві іпостасі царя (як сакральної істоти, що через неї реалізується небесна опіка над територією та підданими, і як особи, наділеної найвищими християнськими чеснотами) присутні в українських текстах церковних авторів другої половини XVII століття. «Яко солнце, сіал Богу и нашей потребі престол его», — пише 1676 року Лазар Баранович у жалобному панегірику на смерть Алексія Михайловича³⁸. З цього солярного символу далі виведено ознаки, що засвідчують ревність помазаника у служінні Богові та в охороні вищої справедливості на землі: він сіяє «во правді, яко солнце»; він «ставил и красил церкви» і сам «служил Богу дивно»; він носій «премногих щедрот, яже изобильно... всім расточал»; він «мудр, благ, благоговінен»; він «на подданных, яко отець, зряше милостивно»; він шанобливий у ставленні до духовенства й милосердний до калік та обездолених; він уподібнює свою поведінку до поведінки христолюбивих предків («Святому Владимиру, царю Константину, князем Глібу, Борису равен бяше»)³⁹.

Перелік нанизаних Барановичем царських чеснот, як бачимо, охоплює узвичаєний канон «професійної етики» християнського володаря, усталений численними «дзеркалами володаря» — від Агапіта Диякона до відповідних трактатів XVII століття, де в різних комбінаціях чергуються побожність, розсудливість, великодушність, ласкавість, милосердя (*pietas, prudentia, magnanimitas, clementia*,

«Тестаменту» 1636 і 1648 років (с. 171), але це непорозуміння, бо тоді Києво-Печерська друкарня цих книг не видавала.

³⁶ Цей примірник зберігається у відділі стародруків Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського під шифром Кир.795.

³⁷ Brogi Bercoff G. *The 'Letopiseč' of Dimitrij Tuptalo, the Metropolitan of Rostov, in the Context of Western European Culture // Ricerche slavistiche. 1992–1993. Vol. XXXIX–XL / 1. P. 298, 325.*

³⁸ Українська поезія. Середина XVII ст. С. 225.

³⁹ Там само. С. 224–228.

miser cordia) тощо. Натомість у текстах непанегіричного жанру, навіть коли їх було створено церковними інтелектуалами, годі шукати такої зливи царських чеснот, а тим більш «культурних» обов'язків: автори обмежуються етикетною згадкою про царя як «пресвітлого і благочестивого». Показовою під цим кутом зору є, зокрема, «Кройніка о Русі» ігумена Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича, написана на початку 1670-х. Так, якщо для польських королів тут зарезервовано бодай якісь з елементів «професійної етики» (наприклад, Владислав IV «добродливий», а Ян Казимир милосердний⁴⁰), то з Алексієм Михайловичем автор вочевидь не знає, що робити, обмежуючись лише послідовним додаванням до згадок про царя епітету «православний»⁴¹.

Ще схематичнішою виглядає постать царя у текстах світських осіб. Для прикладу, у дипломатичному листуванні Богдана Хмельницького він постає як абстракція «благочестивого царя», що покликаний узяти під опіку загрожену православному віру⁴². Після Переяславської угоди в обіг входить алегорія «крил протекції» православного царя над Військом Запорозьким і всією «Малою Руссю». Сергій Плохій, аналізуючи розбіжний зміст, який вкладали в метафору «крил» українська та російська сторони⁴³, називає її «урочистою риторикою» (*solemn rhetoric*)⁴⁴, проте не обговорює риторичного взірця, що закладав відмінний нюанс в українське розуміння цього загальника. Тим часом немає сумніву, що йшлося про узвичаєний топос патронату/клієнти, тобто моделі тих взаємин влади/підпорядкування, які були повсюдними у соціальних практиках Речі Посполитої: на риторичну патронату («дах» і «крила» протекції патрона, родинну метафору взаємин «батька — діток» між ним та клієнтами, антитезу «опіки — вірності») натрапляємо у безлічі текстів XVI–XVII століть. Коли ми візьмемо це до уваги, то набуде виразнішої семантики те,

⁴⁰ Софонович, Феодосій. *Хроніка з літописців стародавніх* / Підг. Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко. К., 1992. С. 228, 230.

⁴¹ Там само. С. 231, 236 та ін.

⁴² Ці нюанси проаналізовано: Plokhyy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Р. 306–318.

⁴³ Там само. С. 319–329.

⁴⁴ Там само. С. 321.

що мешканці Гетьманату зазвичай кваліфікують акт переходу своєї спільноти під сюзеренітет російського царя як перехід «під протекцію», а не в підданство, хоч у персональних ситуаціях старшина й називає себе «підданими» царя. Пасаж у літописі Самовидця, згідно з яким «козаки... присягу виконали на вічне подданство єго царському величеству»⁴⁵, являє собою радше виняток, бо саме поняття підданства наражалося на гострий осуд. Наприклад, лояльний Грабянка часто ототожнює його з «работним ігом», тобто рабством, а Самійло Величко в апокрифічному листі запорожців, буцімто написаному гетьманові Івану Самойловичу 4 квітня 1684 року, називає приписуваний Самойловичу намір «подати в подданство» Україну цареві злочинном, що знищить навіки:

...славу и повагу войсковую... чого каждый добрый и цнотливый з предков украинских и Войска Запорожского молодец, и вся отчизна наша Малая Украина Малороссийская на тоє призволити не хочет⁴⁶.

Протекцію, натомість, на відміну від підданства, сприймали як вільний вибір володаря — із договірно зафіксованими взаємними зобов'язаннями монарха-патрона та війська-слуги⁴⁷. Це чи не найвиразніше ілюструють аргументи з відомого листа Пилипа Орлика до Стефана Яворського 1721 року: остаточно наважившись перейти на бік Карла XII, Іван Мазепа нібито звелів Орликові:

...писать до Царского Величества благодарственный за протекцию его лист..., а наконец приложит, что мы как свободні под высокодержавную Царского Величества руку для православного восточнаго единовірія приклонилися, так, будучи свободным народом, свободні тепер отходим, и за протекцию Царскому Величеству благодарствуя,... под протекциею короля шведского совершеннаго нашего освобождения будем ожидать...⁴⁸.

⁴⁵ *Літопис Самовидця* / Підг. Я. І. Дзира. К., 1971. С. 67.

⁴⁶ *Летопись Самошла Величка*. Т. 2. С. 541.

⁴⁷ Про ідею контракту як політичну концепцію Гетьманату див. ширше: Когут З. *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830*. К., 1996. С. 61–64.

⁴⁸ Цит. за републікацією листа в додатках до праці: Субтельний О. *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.* / Перекл. В. Кулик. К., 1994. С. 181.

Мотивація Мазепи (в Орликовій редакції) тотожна мотивації, яку Самійло Величко приписує культовому вождю Богданові Хмельницькому: той у 1652 році нібито запропонував королю мир, «а если би иначе быти міло, то мусит под иншого з построних монархов пана оборону и протекцию удатися»⁴⁹. Завбачливе попередження не було сприйняте: посланці гетьмана повернулися від короля «ни ж чим», і це у Величковому концепті влади/підпорядкування відкривало дорогу до законної зміни патрона.

Для нас у згаданому протиставленні підданства / протекції найважливішим є те, що перше асоціювалося з реалізацією прямої влади над територією і населенням, а друге — з патронатом, який такої влади не передбачав, оскільки вона належала «служі» патрона на засадах старої феодалної традиції *rex in regno suo imperator est*. У такій системі уявлень владна функція помазаника зводилась до опіки («крил протекції») та спільних оборонних дій («союзу»), і власне у цих двох термінах Богдан Хмельницький, за Величком, пояснював війську свій вибір 1654 року: «быти в союзи и протекции силного в Бози православного монархи»⁵⁰. Залишається нагадати, що таке сприйняття царської влади було докорінно відмінним від уявлень про неї у тогочасній Росії, де, за спостереженням дослідників, вона виступала не лише як вища сакральна цінність (репліки цього, похідні від християнського вчення про «владі мирські», бачимо й в Україні), але й як всеприсутня та всепроникаюча сила «земного бога», котрий розпоряджається життям і смертю підвладних на тих же підставах, що й Бог⁵¹.

Повноваження реального правителя України, гетьмана, в очах підвладних теж були, як уже зазначалося, наслідком божественного обранництва, але ця деїфікація носила, сказати би, «формальний» характер: гетьмана вважали богоданим остільки, оскільки в принципі «немає влади як не від Бога». Не виключено також, що певної частки *sacrit* гетьман набував як партнер «боговінчаного» царя. На такий нюанс, зокрема, натрапляємо в панегірику 1689 року Сте-

⁴⁹ *Летопись Самоила Величка*. Т. 1. С. 120.

⁵⁰ Там само. С. 172.

⁵¹ Пор., серед іншого, ґрунтовний аналіз у праці: Лукин П. В. *Народные представления о государственной власти в России XVII века*. Москва, 2000.

фана Яворського на честь Івана Мазепи: за формулою Яворського, Мазепу освітлює «słoneczny promień... Jedynowładców Rosskich»⁵². Натомість право гетьмана на повноту реальної влади над територією і мешканцями Гетьманської України не викликало жодного сумніву, і в цих колізіях його описували за допомоги словництва суверенного володаря. Ось два суголосні приклади — з панегіриків Іванові Самойловичу (1687 рік) та його наступнику Іванові Мазепі (1688 рік):

Szlachetnej młodzi grono więc wspaniałe,
 Bo ma patrona i fundusze całe.
 Któż wżdy jest JANEM, onego mianuje,
 W Rusi panuje?⁵³
 A gdy pod mądrym rządem Twej buławy
 Rossijski naród tej się dopnie sławy...⁵⁴

Суверенну владу, проте, асоціювали не тільки з правами, а й з обов'язками — їх символом виступали чесноти, передбачені згаданою вище «професійною етикою» володаря-помазаника. На комбінацію відповідних чеснот натрапляємо раз по раз у тих характеристиках, що їх давали гетьманам сучасники. Оминаючи увагою «доблесть» і «мужність» (*virtus* та *fortitudo*) як тривіальні ознаки кожного вождя-воїна, зупинюся на гетьманських «розсудливості» (*prudencia*) та «великодушності» (*magnanimitas*) — рисах, що особливо виразно перегукуються з річпосполитською політичною традицією очікувань від королівської влади⁵⁵. Обидві ознаки (першу ототожнювали

⁵² *Echo głosu wołającego na puszcze* (Kioviae, 1689). Цит. за: Brogi Berkoff G. *Z zagadnień różnic kulturowych na ziemiach wschodniostowiańskich na przykładzie trójjęzycznych dzieł Stefana Jaworskiego // Barok w Polsce i w Europie Środkowo-Wschodniej. Drogi przemian i osnowy kultur / Pod red. S. Pelca et al. Warszawa, 2000. S. 72.*

⁵³ Paweł Barancki. *Trybut jaśnie wielmożnemu Jmci Panu Ianowi Samojłowiczowi* (Київ, 1687) // *Roksolański Parnas*. S. 321.

⁵⁴ Jan Ornowski. *Muza roksolańska o tryjumfalnej sławie i fortunie z herbowych znaków jaśnie wielmożnego Jmci Pana P. Jana Mazyepy...* (Чернівці, 1688) // *Roksolański Parnas*. S. 380.

⁵⁵ Огляд політичних текстів див.: Augustyniak U. *Wazowie i «królowie rodacy»*. S. 53–55.

зі «справедливістю», а другу з «величчю душі») передбачали служіння публічному благу як цінності, що її володар мусить ставити вище за свої приватні інтереси. Звинувачення недбалих гетьманів — не «строителей и опекунов», а «виродков отчизни», які чинять те чи те «для власних приват и амбиций, а не для ползи всенародной», «для своих приват и интересов», «з немалим отчизні ущербком... для своего властолюбия, привати и ненасищоних афектов», «изволяше сам во благих жити, а о войску не радяше ниже обиді людской»⁵⁶, «только тая привата их уводит, же за гетманством гоняются»⁵⁷ тощо, є так часто повторюваним семантичним кліше, що навряд чи випадє сумніватися у якнайширшому побутуванні погляду на гетьмана передусім як на охоронця «публічного блага». На те саме вказують і характерні нюанси присяги Івана Мазепи, нібито виконаної перед Пилипом Орликом напередодні переходу на бік Карла XII:

Пред Всеідушим Богом протестуюся и на том присягаю, что не для приватной моей ползы, не для вышших гоноров, не для большаго обогащения, ани для инных яковых-небудь прихотей, но для вас всіх, под властью и реиментом моим застаючих, для жон и дітей ваших, для общаго добра матки моей отчизны бідной Украины, всего Войска Запорожского и народу малороссийского, и для подвышшеня и разширення прав и волностей войсковых хочу тое при помочи Божой чинити...⁵⁸

Окрім відданості публічному благу, від гетьмана очікували й інших учинків та прикмет, адекватних «професійній етиці» володаря. Зокрема, він мусив демонструвати «побожність» (*pietas*), тобто шанувати людей Церкви, споруджувати храми та множити серед підвладних християнську «науку». Власне таким постає Іван Самойлович з панегірика Івана Величковського:

Тая тя [булава. — Н. Я.] побудила церкви муровати
и честними ікони благоукрашати.
Тая тя устрояет учених любити,

⁵⁶ *Летопись Самошля Величка*. Т. 2. С. 225, 296, 469 та ін.; Hryhorij Hrabjanka's *The Great War of Bohdan Xmel'nyc'ky*. P. 318 passim.

⁵⁷ Цит. за: Горобець В. *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою*. К., 2001. С. 356.

⁵⁸ Цит. за: Субтельний О. *Мазепинці*. С. 170.

14. «ГОСПОДАРИ ВІТЧИЗНИ»: УЯВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ...

а наукам патроном особливим бути,
З котрих ростет слава, оздоба, подпора
милой отчизны нашої и утіха скоро⁵⁹.

Володар має бути «щедрим»: ця риса є елементом уже згаданої *magnanimitas* («великодушності») — у сенсі відкритості на скрути й потреби кожного підданого (про «щедрість» до війська, чесноту іншого порядку, мова піде далі). За приклад похвали такій «щедрості» можна ще раз згадати панегірик «магістра граматики» Києво-Могилянської колегії Павла Баранецького «*Trybut jaśnie wielmożnemu Jmci Panu Janowi Samojułowiczowi*» (1687 рік):

Ile przeszłych wieków, ile przydzie,
Na szczodrocie wždy Janowej nie zydzie,
Aby złoty wiek i dobroć odmienił,
Sławę przemienił.
Doznali tego nietylko rossyjscy,
Ale mieszkańcy świadomi azyjscy,
Jak dobrotliwy jesteś w łaskawości,
Z własnej miłości⁶⁰.

Врешті, доброму християнському володарю мають бути властиві *liberalitas* та *simplicitas* («людяність» і «простота») в способі життя та у ставленні до підданих, а також відкритість для *consilium*, тобто вислухання порад. І на ці риси натрапляємо в рефлексіях, дотичних Івана Самойловича, щоправда — зі знаком мінус:

Ой був еси зпершу добрим всім паном,
Потом еси зостал гордим всім станом,
Принявся еси цілодушне гетмановати...
Забув еси, же тя з любови избрано
И старшим тебе паном названо,
Ради тебе стало не треба,
И мислилась, аки би изшел з неба...
А вси в тебе за ничто почтени
И зостали в подножие знижени⁶¹.

⁵⁹ Величковський, Іван. *Твори*. С. 55.

⁶⁰ *Roksolański Parnas*. S. 323.

⁶¹ Анонімний вірш на позбавлення Самойловича гетьманства 1687 року, наведений у тексті Самійла Величка: *Летопись Самошла Величка*. Т. 3. С. 16–17.

Аналогічне «псування владою» спершу «людяного», а згодом «пихатого» Самойловича змальовано у літописі Самовидця (варто додати, що ця опозиція має риторичне походження: «пихатість» [*superbia*] є антитезою до «смирненості/покірності» [*humilitas*] та «людяності» [*liberalitas*]):

Той же попович зразу барзо покорним и до людей ласкавим бил, але як юж розбогатіл, барзо гордий стал не тилко на козаков, але и на стан духовний. Прийшовши до него, старшина козацкая мусіли стояти, ніхто не сиділ... также и духовенство священници, хочай би який значний, мусіл стояти непокритою головою. А у церкві нікгда не йшол дари брати, але священник до него ношовал, также и сини его чинили⁶².

Принагідно зауважу, що описане Самовидцем «стояння перед гетьманом», найімовірніше, є алюзією до популярного й часто використовованого в ролі літературного взірця твору Светонія «Життя 12 Цезарів»: за Светонієм, один із найжорстокіших римських імператорів, Калігула, примушував сенаторів стояти у його присутності й навіть прислуговувати собі за обідом (Suet. *De vita*, IV. 26, 2). «Імператорська» паралель у змалюванні переступів Самойловича тут видається доволі промовистою з перспективи сприйняття статусу гетьманської влади. Ближчою до реальності натомість є згадка про піднесення гетьманові та його синам Святих Дарів. Не виключено, що це якась репліка чуток про урочисті літургії східних ієрархів за участі Богдана Хмельницького та його синів. Про одну з них (у Чигирині 8 XI 1650 року) згадує московський чернець Арсеній Суханов: згідно з його описом, коринфський митрополит Йоасаф та назаретський Гавриїл після заамвонної молитви виходили через царські врата до гетьмана й гетьманича (Тимоша?), а далі, поклавши їм на голови омофори, читали молитви⁶³.

⁶² Літопис Самовидця. С. 144–145.

⁶³ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы*. Т. 2. Москва, 1954. С. 187. На думку Степана Величенка, описане тут можна ототожити з консекацією гетьмана, натомість Сергій Плохій, опонуючи Величенкові, оцінює свідчення Суханова обережніше: він вважає, що коли консекація й відбулася — то раніше (Plokyh S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. P. 232).

Загалом же, як бачимо з наведених прикладів, мешканці Гетьманату, прикладаючи асортимент чеснот «боговінчаного» володаря до правителя-гетьмана, по суті, ототожнювали *ars regnandi* обох. Це означає, що за гетьманом, з одного боку, визнавали право на всю повноту владних повноважень, а з другого — обмежували їх певною «планкою очікувань» від влади як такої. Адже практично на кожному з чеснот стереотипного канону можна знайти не лише похвалу, а й негативну паралель, і власне ці опозиції «добрих/поганих» гетьманів являють собою сконцентрований зріз уявлень про «правильне» володарювання.

Гетьман і «народ»

Описуючи «елекцію» Богдана Хмельницького в Запорозькій Січі напередодні повстання, Самійло Величко вживає такого вислову: «Тогда зараз единими устами и единым сердцем все войско Хмельницкого гетманом своим назвало и постановило»⁶⁴.

Формула «єдиними устами і єдиним серцем» є прямим аналогом до славнозвісного *unanimo consensu* («за однодушною згодою») — принципу, що являв собою одну з головних засад політичного устрою Речі Посполитої. «Однодушність» асоціювали із поняттям «рівності» (*aequalitas*) народу-шляхти; окрім символічних конотацій, це мало й суто технічні параметри — обрання короля *viritim*, тобто голосами усієї шляхти, присутньої на елекції особисто, та ухвалення сеймових рішень не більшістю голосів, а шляхом *zgody spólnej*, тобто одноголосно⁶⁵.

Доволі частими у Величка є також апеляції до «народу» як суверена, котрому належить *summa potestas* у державі, що теж збігається з річесполитською доктриною влади⁶⁶, а в черговому апокрифічному листі запорожців до Івана Виговського зі схваленням його обрання на гетьманство «воля людська», з якою січовики нібито погоджуються, хоч самі участі у виборах не брали, ще й підсилена тривіальним топосом річесполитського шляхетського на-

⁶⁴ *Летопись Самоила Величка*. Т. 1. С. 51.

⁶⁵ Opaliński E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652*. S. 93–95.

⁶⁶ Там само. С. 30–31, 60 та ін.

родоправства: «Голос людський голос бывает Божий» (*Vox populi — vox Dei*)⁶⁷.

На перший погляд, отже, перед нами — козацький варіант шляхетських уявлень про «суверенітет народу», де місце «народу-шляхти» зайняла нова політична сила — козацтво (показово, що при цьому єдиної іпостасі «козацького народу» ще немає: у Величка «коренем» і «честю» козацтва виступає Запорозька Січ, у Грабянки й Самовидця — старшина городского козацтва, у *Літописці Дворецьких* — «зуполная рада» запорожців і городових козаків⁶⁸ тощо, хоч варіативність пропозицій не міняє самої моделі «народоправства»). Проте коли ми придивимось до цієї моделі уважніше, то переконаємось, що схожість козацької і річпосполитської «демократій» є швидше продуктом спільного риторичного канону описування цих речей, ніж схожістю їхньої суті.

Розпочати варто зі згаданої вище «одностайної згоди» при обранні гетьмана та вирішенні інших справ, оскільки саме це в історіографії традиційно ототожнюють з «демократичними засадами військово-політичного устрою» козацтва, виробленими на Запорозькій Січі⁶⁹, що її Михайло Грушевський називав «українською плебейською республікою»⁷⁰. Однак уже перший відомий опис січової ради 1594 року, складений очевидцем, австрійським дипломатом Еріхом Лясотою, показує не стільки «пряму демократію», організовану на засадах «одностайної згоди», скільки архаїчну вояцьку спільноту, чия «елекційна» поведінка перегукується з описаними ще в Цезаря звичаями стародавніх германців: там незгідних вва-

⁶⁷ *Летопись Самошла Величка*. Т. 1. С. 310.

⁶⁸ Цю хроніку кінця 1670-х вірогідного авторства Василя та Івана Дворецьких опублікував Юрій Мицик: Мыцък Ю. А. *Летописец Дворецких — памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. Сборник статей 1984 г.* / Отв. ред. В. И. Буганов. Москва, 1984. С. 219–234.

⁶⁹ Див.: Сас П. М. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.)*. К., 1998. С. 109–111; Щербак В. *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.* К., 2000. С. 57–60; *Історія українського козацтва. Нариси у двох томах* / Відп. ред. В. А. Смолій. Т. 1. К., 2006. С. 161–163.

⁷⁰ Грушевський М. *Байда-Вишневецький в поезії й історії* // *Записки Українського Наукового товариства в Києві*. 1909. Кн. 3. С. 139.

жали «дезертирами й зрадниками» та вбивали (Caes. *B.G.* VI, XXIII), тут їх погрожували втопити, коли вони не виявлять покори загальної⁷¹. Такий самий образ козацької ради подають і набагато пізніші пам'ятки, для прикладу — детально змальована Самовидцем «чорна» (тобто загальна) рада 1663 року, коли «много козаков значних чернь позабивала, которое забойство три дни тривало»⁷².

Стосовно ж залежності «одностайно обраних» гетьманів від «народу», що вручив їм владу, то вона теж була надто далекою від практик народоправства річпосполитського зразка. Там антикоролівські виступи вважали за норму публічного життя — на підставі принципу «вільного голосу» шляхтича (*libera vox*), проте особа короля від моменту миропомазання й коронації отримувала сакральний вимір, і її шанували як недоторканну⁷³. Гетьмана натомість, хоч його функції після створення Гетьманату практично дорівнювали функціям суверенного правителя, сприймали як постать, котру «народ», тобто Військо Запорозьке, має право усунути від влади, а то й покарати смертю за «згубне у вітчизні нашій панування». В одному з чергових апокрифічних листів Величка січовики дослівно так формулюють свої претензії до Юрія Хмельницького та погрожують:

...в посродку Чигрина... як непотребную з верши пявку преч вон викинути [...] и если з Чигрина не выйдеш, то ми вскорі до тебе прийдем и не тилко дому твоего стіни розметаєм, яко гвалтовника и разорителя отчизни нашаея, але и душі твоеї жити в тебе не оставим⁷⁴.

Аналогічні погрози січовики нібито адресують, за Величком, у 1678 році Іванові Самойловичу:

Відай запевне, же вскорі постигнет тя тое, о чом не мислиш, иже кров братии нашей власною своею или чад своих заплатиш кровию; за погубление многих братии нашей нечаянное на дом твой найдет губителство; [...] и яко чрез причину твою отчизна наша

⁷¹ Див. цей епізод у публікації фрагментів щоденника: Еріх Лясота із Стеблева. *Щоденник* // Жовтень. Львів, 1984. № 10. С. 104.

⁷² *Літопис Самовидця*. С. 91.

⁷³ Augustyniak U. *Wazowie i «królowie rodacy»*. S. 70–71.

⁷⁴ *Летопись Самоила Величка*. Т. 2. С. 32–35.

малоросийская сегабочная зостала пуста, тако возносящийся дом твой зостанет пуст, и в жилищах твоих живущаго не будет⁷⁵.

Без Величкової пишномовності, але зі схожим підтекстом провини / заслуженої кари згадують про вбивства військом «поганих» вождів інші козацькі хроністи. Зокрема, такою знаковою «поганою» постаттю в оповідах про початок війни 1648 року є черкаський полковник Барабаш, який, за переказами, утаював привілей Владислава IV Військові Запорозькому: його вбили навесні 1648 року разом з кількома іншими старшинами, що не підтримали повстання⁷⁶. Самовидець описує смерть Барабаша з незворушною нейтральністю: «А войска, которіе ишли Дніпром водою чолнами,... старшину зостаючую при них, и піхоту німецкую, в чолнах будучую, викололи и покидали в Дніпр»⁷⁷. Під пером Грабянки цей епізод набуває «патріотичної» мотивації: Богдан Хмельницький нібито через посланця звернувся до реєстрових козаків, очолюваних Барабашем, із нагадуванням, що їх, як і повстанців, «єдина породи мати Украина», а ті, «слишавше всі шесть тисящ яко єдиним сердцем и мислю воставше», убивають Барабаша, «таже всю старшину и полководци лядския с хорогвами в Дніпр потопивше»⁷⁸. Величко, своєю чергою, «легітимізує» подію волею «народу»: за його версією, Хмельницький, написавши Барабашеві від імені Війська Запорозького застережного листа, звинувачує його у байдужості «до людей наших украинских» та резюмує, що йому годилося б «не над людми, але над овечками албо свинями полковниковати»; через кілька місяців Барабаша спіткала заслужена смерть: його «забито», а спільників «виколото и нуртам Дніпровим отдано»⁷⁹.

Схожі оціночні нюанси бачимо і в згадках про ще одну смерть «поганого» гетьмана — Івана Брюховецького, розтерзаного козаць-

⁷⁵ Там само. С. 471.

⁷⁶ Зіставлення свідчень див.: Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет*. К., 1993. С. 80–81.

⁷⁷ *Літопис Самовидця*. С. 49–50.

⁷⁸ Hryhorij Hrabjanka's *The Great War of Bohdan Xmel'nyusk'kyj*. Р. 320.

⁷⁹ *Летопись Самошила Величка*. Т. 1. С. 32–33 (лист Хмельницького); С. 61 (загибель Барабаша).

ким натовпом у червні 1668 року. Самовидець нотує цю подію коротко: «Голота тиранско забили и замордовали Бруховецкого на полі и много людей значних козаков и запорожцов позабивали»⁸⁰. Грабянка цей самий епізод супроводжує короткою мораллю про невідворотність Божої помсти: «егоже таможде чернь без всякаго пощадінія боем умертви. Так Бог отмстил на Брюховецкому неповинную кров Сомкову и протчих»⁸¹. На Божу помсту «перекладає відповідальність» і Величко:

...начаша терзати и бити, и убиша его тиранским боем..., а оставши тіло мертвое и голое, отийдоша в обоз свой. [...] И так взаемне отмірилося подобно ему, Бруховецкому, же за пролияние крови Сомковой и Оникиевой... муслі свою от своих людей кровь пролияти и жизни сея лишитися⁸².

Важливою деталлю видається те, що в жодному зі згаданих описів ані прямі погрози на адресу «недбалого правителя», ані його фізичне знищення не тільки не засуджено, а навпаки, вони постають як річ цілком правомірна — зумовлена або потребами публічного блага, або справедливою помстою за невинно пролиту кров. Під цим кутом зору згадане вище «божественне обранцтво» гетьманів постає як феномен вельми амбівалентний. Адже, з одного боку, обираючи гетьмана, «народ» (Військо Запорозьке) лише реалізує Божу волю, яка вже «намітила» кандидата, а з другого — той-таки «народ» має право стратити обранця, причому це сприймають як законну дію, тотожну виконанню вироку Божого. Можна обережно припустити, що в основі цієї амбівалентності лежало архаїчне уявлення про природу й функції влади як реалізації колективної волі певної спільноти воїнів, щільно патронованих «своїм» божеством (з плином часу, звісно, християнським). Носій влади у колективі такого типу мав би сприйматися передусім як уповноважений спільнотою (отже, і її божеством!) до виконання конкретних чинностей, а при нехтуванні ними — як особа, що спровокувала волю божества й мусить бути видалена зі спільноти. На думку про те, що зв'язок

⁸⁰ *Літопис Самовидця*. С. 105.

⁸¹ Нрыгоріј Нрабјанка's *The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj*. P. 397.

⁸² *Летопись Самоила Величка*. Т. 2. С. 163–164.

колективу (війська) з вищою силою уявляли як безпосередній у сенсі замалим не буквальному, наштовкують дві відомі мені репліки часів козацької війни, причому обидві записано з уст рядових козаків, а не «зіпсованої» знанням літературної конвенції старшини, і це додає їм особливої переконливості. Перша з реплік — це свідчення полоненого козака, який на допиті в липні 1648 року переказав поширювані серед повстанців чутки, ніби Владислав IV не помер, а втік до козацького війська: у нашому таборі, говорив бранець, постійно стоять три намети — один для Бога, другий для короля, третій для гетьмана⁸³. Другу репліку зафіксовано у свідченнях реєстрового козака: оповідаючи про одну з «чорних» козацьких рад 1651 року, полонений вкладає в уста присутньої на раді «черні» промовисту парну формулу «Бог і військо так хоче»:

Co czerń między się rozebrawszy krzyknęli: «Panie Hetmanie! Bóg i Wojsko tak chce, abyśmy się żadnym sposobem z Królem nie jednali, bo na tośmy się odważyli i na tośmy tu przyszli,... tedy my przy dostojenstwie twojem wszyscy ginąć będziemy, i albo wszyscy zginieemy, albo wszystkich Lachów wygubimy⁸⁴.

Врешті, характерною паралеллю до сприйняття війська як цілісної одиниці, чия колективна воля дорівнює вищому вирокові, є певна фраза з жовнірського щоденника Яна Почобута Одлянницького. Сцену страти в 1662 році — іменем війська — польного литовського гетьмана Вінцента Госевського Почобут описує так: «I tak zatrzymawszy lektykę rozkazali wysiąść z wozu, powiadając krótką a straszłą oracyją, że całego wojska jest wola taka, abyś już więcej W.M. nie żył»⁸⁵. Важливо, що вжита Почобутом формула «воля цілого війська» була, слід думати, усталеним словесним кліше, бо автор щоденника особисто не бачив сцени, котру описує.

⁸³ З листа Войцеха Мясковського від 4 серпня 1648 року: Szajnocha K. *Dwa lata dziejów naszych, 1646, 1648. Opowiadanie i źródła*. Т. 2. Kraków, 1900. Nr 35.

⁸⁴ У листі королівського секретаря Бечинського з табору під Сокалем від 8 червня 1651 року: *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski / Zebr. przez A. Grabowskiego*. Т. 1. Kraków, 1845. S. 72.

⁸⁵ Poczubut Odlanicki, Jan Władysław. *Pamiętnik [1640–1684] // Oprac. A. Rachuba*. Warszawa, 1987. S. 176.

У контексті такого сприйняття влади — як тотожної волі збройного колективу — логічно очікувати, що форми її безпосередньої, сказати би наочної, репрезентації мали збігатися передусім з суто вояцькими цінностями. Їх канон нескладно відтворити за безліччю відповідних реплік, починаючи від античного письменства до текстів XVII століття: вождь має бути войовничим, справедливим у поділі здобичі, щедрим і доступним для вояків, дбайливим щодо «краси» війська — його озброєння, одягу та знамен. Перш ніж навести приклади з творів, що походять із козацького середовища, підкреслю промовисту деталь загальнішого порядку, а саме: автори змальовують чесноти «професійної етики» гетьманів та чесноти воїнського канону асиметрично — перші зазвичай лише декларовано без наведення конкретних доказів, натомість другі завжди описано як цілком конкретні, емоційно переконливі образи чи «факти». Добрим прикладом застосування такої риторичної техніки є візуальна метафора Величка, що емоційно підкреслює «невойовничість» Івана Самойловича, абсурдну з перспективи очікуваної «войовничості» гетьманів:

Гетманствовати любит, а з перин делікатних, як щур, вилізти и взятися за оружие до оборони отчизни от волков кримских не хочет; такие ли з давних времен аж по сей час на сей стороні Днепра были гетмани и вожди наши Войска Запорожского?⁸⁶

Не артикульованим чітко, але вирішальним у змаганні претендентів за прихильність Війська Запорозького був постулат, що «добрий» гетьман — це той, «кого все військо любить»⁸⁷. Акценти Самійла Величка на «фактах» справедливого поділу здобичі, жестах обдарування війська та його зовнішній пишності, здобутій завдяки «щасливому» гетьмануванню, показують, що в основі такої «любові» лежало правічне пов'язування добробуту воїнського колективу з удачливістю («щастям»⁸⁸) та щедрістю ватажка. У контексті згаданої вище асиметричності описів прикметно, що епізоди, котрі цей

⁸⁶ *Летопись Самоила Величка*. Т. 2. С. 391.

⁸⁷ Пор. використання цього топосу в політичних практиках: Горобець В. *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї*. С. 353 і далі.

⁸⁸ Про топос вояцького «щастя» (*fortuna belli*) як матеріального виміру успішної війни ширше див.: Яковенко Н. *Паралельний світ*. С. 192–208.

тип уявлень віддзеркалюють, Величко завжди підсилює «точними» цифрами. Ось, наприклад, сюжет, де Богдан Хмельницький виступає як «добрий» гетьман, що ділить відбиту у противника здобич — нагадаю, невідлучну колективну власність усього війська, яку належить згромаджувати докупи й чесно паювати:

Собі з-межи полтори тисячи татар, живцем взятих, вибрал лутших татар 500 чоловіка з одинадцятма мурзами и иними начальниками их, прочий зась ясир татарский отдал войску своему⁸⁹.

А ось два паралельні епізоди жестів «вдячності» ватажка військові: героєм першого є Хмельницький, другого — Мазепа (принагідно зауважу, що паралелізація цих двох постатей у даному контексті носить виразне знакове навантаження, оскільки маркує «добрих» гетьманів; до таких, отже, Величко відносить і Мазепу, на час завершення літопису вже анафемованого). Хмельницький після першого переможного зіткнення з коронними загонами надсилає на Запорозьку Січ:

Подарунок взаємний: за одну корогов чтири корогви добрих, за еден бунчук два бунчуки, за одну булаву дві булави вишменітих, за едни котли трое котлов изрядних, за три армати шесть штук армат виборних, за благодіяние войсковое тисечу таляров битих на войско, а на церков божественную и служителей ея зоо талярей⁹⁰.

Те саме робить Іван Мазепа, посилаючи на Січ після свого обрання:

Подарунку на всі курени січевие грошей по 100 золотих, по кухві горілки и по 10 бочок всякого борошна на каждый курень... На атаманію зась всю дал особно по кармазину, а кошовому удвое и утрое того дал сукнами и материями розними, также и старшині его⁹¹.

Виразною ілюстрацією вояцької аксіології у тексті Самійла Величка є також опис «красивого» війська після «щасливих» битв на Жовтих Водах та під Корсунем навесні 1648 року:

⁸⁹ *Летопись Самоила Величка*. Т. 1. С. 166.

⁹⁰ Там само. С. 74.

⁹¹ Там само. Т. 3. С. 59.

Доволно все войско Хмельницкого, козацкое и татарское, здобулося на коні, на ронди, на зброю и на панцери, на сайдаки, шаблі и иное оружие, на денги теж и сукні простие и дороге... [...] так иж кгда войско тое по преречоних двоих битвах на конь всіло и в далший поход з Хмельницким рушило, увидівши з сторони албо з гори яке оное, можно было сказать, же то суть ниви, красноцвітущим голендерским албо влоским маком засіянняи и проквітнувшии⁹².

Немає сумніву, що саме з воїнською специфікою очікувань від репрезентації гетьманської влади як «вождівської» належить пов'язати відомий елогіум Григорія Грабянки на честь Богдана Хмельницького, який варто процитувати повністю:

Муж поистинні имени гетманского достоин, много дерзновен в бідствия входити, множае совітен в самих бідствиях бяше, в нем же ни тіло коими либо труди изнуренно, ни благодушество противними навіт побіжденно біти можаше; мрза и зноя терпіние равно, пиши и пития не елико непотребное иждивение, но елико естеству довліяше толико вкушаше; сном ни в ноши, ни во дни побіждашеся; аще же когда от діл и упражнения воинского времени избіваше, тогда мало почиваше, и то не на многоцінних одріх, но на постели яже воинскому мужу приличествует; спящи же паки не печашеся, дабі уединенное коему місто избірати, но и между немалим воинским кличем, ничтоже о том радящи, з тихостю сиа приимаше, одіяние ничим же от прочиих разствующее; оружие точию и кони мало что от инних лучшее; мнози многажди его воиским плащем покровенна между стражия от труда изнемогоша почивающа созерцаху; первий на брань, послідний по уставшей брани искождаше⁹³.

Як уже було відзначено дослідниками, Грабянків елогіум являє собою майже дослівний переклад характеристики Ганнібала з «*Исторії*» Тита Лівія (*Ab Urbe condita*, XXI. 4, 3–10), щоправда — використаної лише в її похвальній частині, бо наступний за похвалою перелік вад полководця (жорстокість, віроломство, святотатство та ін.), які, за Лівієм, дорівнювали його чеснотам, опущено⁹⁴. Уве-

⁹² Там само. Т. 1. С. 72.

⁹³ Hryhorij Hrabjanka's *The Great War of Bohdan Xmel'nyuc'ky*. Р. 375.

⁹⁴ Антонович М. *Характеристика Б. Хмельницького у Грабянки і Лівія* // Український історик. 1995, № 32. С. 165–166; Sysyn F. E. *Recovering the Ancient*

дення в твір козацького історика саме цього пасажу з Лівія, чия праця надає більш ніж широкий простір для моделювання образу ідеального правителя, політика й патріота, не є, на мою думку, випадковим. З-поміж решти взірців Грабянку, як людину питомо козацького кореня, змолоду пов'язану з Військом Запорозьким, привабив саме «вождівський» варіант — ідеал ватажка, найдосконалішого члена вояцького колективу, котрого вивищує над «народом» лише тягар обов'язків.

* * *

Підсумовуючи, можна ствердити, що подібність обох моделей «народовладдя» — шляхетської і козацької — є такою ж поверховою, як і згадані вище збіги в російському та українському варіантах пошанування богоданої влади помазанника. І в тому, і в тому випадку обидві сторони використовують однакові риторичні штампи, але при уважнішому зіставленні контекстів стає очевидним, що за узвичаєним словництвом ховаються різні змісти. У світлі цього роздвоєння козацька *politia* постає як сповнена нерозв'язних протиріч. Адже під «правильною» владою тут мають на увазі передусім колективну волю війська, де Божі закони нерозривно переплетені з архаїчними законами вояцького братства, проте описується ця влада в готових формулах, що були вироблені цілком інакшими соціальними практиками й соціальним устроєм. Відтак, кожна з двох моделей-взірців — російська чи річпосполитська — постає як дволикий Янус: на аверсі — пієтет перед *sacrum* царя-помазанника, на реверсі — неприйняття його суті; на аверсі — гасла річпосполитського народовладдя, на реверсі — військова демократія замкнутого збройного колективу; на аверсі — апеляції до «милої матері, вітчизни нашої України» як територіального тіла, на реверсі — винесене за просторово-територіальні рамки Військо Запорозьке. На завершення залишається додати, що кожному з цих «ликів Януса» судилося *mutatis mutandis* своє продовження (чи друге народження?) у заклопотану націєтворенням добу Романтизму.

Бібліографія статей

1. Вибір імені versus вибір шляху: назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII століття

Під назвою «Choice of Name versus Choice of Path: The Names of Ukrainian Territories from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth Century» стаття публікувалася у збірнику *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography* (ed. by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. Budapest–New York: Central European University Press, 2009, p. 117–148). Дешо скорочену українську версію тексту надруковано в збірнику «Міжкультурний діалог. Том 1: Ідентичність» (ред. Олена Бетлій, Катерина Диса. К.: Дух і літера, 2009, с. 57–95). Для цієї книжки текст уточнено.

2. «Портрет» і «автопортрет» пограниччя: культурно-географічний образ «України» у XVI – на початку XVII століття

Під назвою «A 'Portrait' and 'Self-Portrait' of the Borderlands: The Cultural and Geographic Image of 'Ukraine' in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries» стаття публікувалася у часописі *Journal of Ukrainian Studies* (Vol. 33–34: Tentorium Honorum. Essays Presented to Frank E. Sysyn on His Sixtieth Birthday. 2008–2009, p. 487–502). Для цієї книжки текст уточнено й розширено.

3. Життепростір versus ідентичність руського шляхтича XVII століття (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича)

Під цією самою назвою стаття публікувалася у збірнику «Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Збірник наукових праць

пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик» (ред. Лариса Довга, Наталя Яковенко. К.: Критика, 2005, с. 475–509). Дещо скорочена версія тексту під назвою «Жизненное пространство versus идентичность руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Ерлича)» вийшла друком у часописі *Ab imperio* (Казань, 2006, № 4, с. 101–136).

4. «Погреб тілу моему вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів

Під назвою «“Погреб тілу моему вибираю с предки моєми”: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII ст.» стаття публікувалася у збірнику *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича* (Львів, 2011, с. 784–808; серія «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», вип. 20).

5. «Освоєний простір», або Де заповідали ховати себе волинські шляхтичі

Під назвою «Освоєний простір»: місця поховань волинської шляхти (середина XVI – середина XVII ст.) статтю опубліковано у збірнику *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy* (Red. Mariusz R. Drozdowski, Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszowata-Walczak. Białystok: IBNDKE, 2012, s. 137–152).

6. Внесок геральдики у творення «території з історією»: геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI – середини XVII століття

Під назвою «Внесок геральдики у творення “території з історією” (геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI – середини XVII ст.)» стаття публікувалася у часописі «Записки Наукового Товариства імені Шевченка» (Львів, 1910, т. CCLX, кн. 1, с. 274–298). Для цієї книжки текст уточнено.

7. «Європа» в українському сприйнятті: між географією та оцінковою амбівалентністю

Під назвою «“Європа” в українських текстах XVII – початку XVIII ст.: між географією та оцінковою амбівалентністю» статтю передано до друку в збірник *Ukraine and Europe: Alternatives, Encounters and Negotiations* (матеріали конференції, Гарньяно, 2011); публікуватиметься англійською мовою. Для цієї книжки текст уточнено й доповнено.

8. Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності)

Під такою самою назвою стаття публікувалася у збірнику *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича* (Львів, 2006–2007, с. 268–281; серія «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», вип. 15). Для цієї книжки текст уточнено.

9. Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів (спроба «колективного портрета»)

Під назвою «Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів у першій половині XVII ст. (спроба “колективного портрета”)» стаття публікувалася у часописі «Записки Наукового Товариства імені Шевченка (Львів, 2008, т. 256, с. 163–190); повторно передрукована в альманасу «*Noto Historicus* 2009. Гадавік антрапалагічної історії» (Ред. А. Ф. Смаленчук. Вільнюс: ЕГУ, 2010, с. 54–87). Для цієї книжки текст суттєво доповнено.

10. Київ під шатром Свентольдичів: могилянський панегірик 1646 року «*Tentoria venienti*»

Під назвою «Київ під шатром Свентольдичів (могилянський панегірик “*Tentoria venienti Kioiviam*” 1646 р.)» стаття публікувалася у збірнику *Nel mondo degli Slavi. Incontri e dialoghi tra culture. Studia in onore di Giovanna Brogi Berkoff* (A cura di Maria di Salvo, Giovanna Moracci, Giovanna Siedina. Firenze: Firenze University Press, 2008, vol. 1, p. 297–311); повторно передрукована з незначними доповненнями в часописі «Київська Академія. Випуск 7» (К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2009, с. 5–17).

11. Кого топчуть коні звитяжного Корибута: до загадки киево-могилянського панегірика 1648 року «*Maiores Wiszniewiecciorum*»

Під такою самою назвою стаття публікувалася у збірнику *Synopsis. Essays in Honor of Zenon E. Kohut* (eds. Serhii Plokhly and Frank Sysyn. Edmonton: University of Alberta, 2005, p. 191–218).

12. Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди: до історії спроби перетворення Могилянської колегії на університет

Під такою самою назвою стаття публікувалася у збірнику *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)* (pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. Warszawa: DiG, 2008, s. 305–326); повторно передрукована з деякими доповненнями у часописі «Київська Академія. Випуск 9» (К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2011, с. 5–24).

13. «*In libertate nati sumus*»: життєві стратегії української шляхти і православних ієрархів напередодні та в перше десятиліття козацьких воєн (1638–1658)

Під назвою «*In libertate nati sumus*: The Life Strategies of Ukrainian Szlachta and Orthodox Hierarchs on the Eve and in the First Decades of the Cossack Wars (1638–1658)» статтю передано до публікації у збірнику під робочою назвою *La Battaglia di Konotop nel 350 anniversario* (матеріали конференції Італійської асоціації українців, Венеція, 2010).

14. «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (до початку XVIII століття)

Під назвою «“Господарі вітчизни”: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII – початок XVIII ст.)» стаття публікувалася у збірнику *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società* (A cura di Giovanna Siedina. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004, p. 7–37). Для цієї книжки текст уточнено й розширено.

Покажчики

Показчик імен*

А–Я

- Абрамович Д.* 46
Абрек, Анджей 329, 330, 334
Августин 214
Августин Ротундус 178, 331
Авдієвич, Андрій 266
Авессалом (біблійний персонаж)
245
Авраам (біблійний персонаж) 246
Авраам (чернець) 157
Агамемнон 165
Агапіт Диякон 408, 409
Аксак, Ян 66
Аксаки 196
Аксер, Єжи 235, 303, 307
Александр Македонський 193–195
Александр Невський 397
Александрович, Володимир 113, 157,
210, 218, 344
- Александрович-Смуліковська, Малгожата* 151
о. Алексій див. Омелько Володимирович
Алексій Михайлович 362, 403, 407,
409, 410
Алфьоров О. 171, 187, 188, 190, 203
Альберт Великий 214
Амвросій Медіоланський 214
ап. Андрій 301
Андрій Корибутович 320
Андрушко В. А. 23
Анна (дружина Володимира Святославича) 187, 188
Анна з Зорева див. Любенецька, Анна
Анна Костчанка див. Острозька, Анна
Анна Ягелонка 335

* До показчика заведено імена реальних і легендарних осіб, а також літературних персонажів так, як вони фігурують у тексті. Авторів праць, згаданих у книжці, подано курсивом. Російські, білоруські і українські імена об'єднано в показчику на відповідні українські літери. Якщо ім'я трапляється і кирилицею, і латиницею, сторінки вказано під кириличним написанням.

- Ансельм Кентерберійський 214
 Антон (дяк) 117
 св. Антоній Печерський 288
Антонович В. Б. 65
Антонович М. 425
 Армащенко, Іван 317
 Арсеній (архієпископ еласонський)
 20
Атаманенко, Віктор 283
 Атила 183, 191
 Ахілеос, Емануїл 20
- Багров Л.*** 13, 34
 Баєвський, Теодозій *див.* Василе-
 вич-Баєвський, Теодозій
 Байда-Вишневецький, Дмитро 418
 Баковецький, Захаріяш 266
 Баковецький, Йосиф 278
 Баковецький, Олександр 266
 Балабан, Діонісій 24, 349, 353, 354,
 393
 Балабан Осекрівський, Василь 150
 Барабаш 420
 Баранецький, Павло 222, 413, 415
 Баранович, Георгій 358
 Баранович, Лазар 212, 221, 222, 305,
 318, 353–363, 365, 367, 393, 394,
 403, 406, 409
Баранович, Олексій 155, 259, 261, 264,
 267, 275, 280, 283, 286, 287
 Бароніо, Чезаре 78, 208, 216, 217, 399,
 409
 Бартенон де 54
Баскаков Н. А. 300
 Бачинський, Йосип 264, 278
 Бачинський Н. 278
 Бачинські 277
Бевзо О. А. 88
 Бекман, Йоган 211
 Беларміно, Роберто 208, 217, 248, 399
Белы А. 195
 Бе[н]дерман, Олександр 257
 Бе[н]дерман, Ян 257
 Беневенато, Марко 47
- Беневський, Станіслав Казимир 248,
 349, 353, 364, 389, 390, 392, 396
 Берестецький Русинович, Сасин 200
 Бечинський Н 422
 Бельський, Йоахим 78
 Бельський, Мартін 168, 190, 207, 215
Біда, Костянтин 214
Білас Л. Р. 81
 Білейовський, Єремія 329, 335
 Білицький, Ждан 60, 179, 205, 327
 Білостоцький, Олександр 260, 286
Білостоцький С. 287
 Більський, Мартин 278
 Більський, Серапіон (Серафіон) 69,
 278
 Більські 277
 Бінвільський, Ян 67
Бірюліна О. 159, 194, 260
 Блажевський, Мартін 78
 Блау, Жан 211
 Ближинський, Костянтин 160
 Блонський, Войтех 282
 Блонський, Станіслав 282
 Блонські 282
 Богдашевський, Гаврило 263, 275,
 284
 Богдашевський, Мацей 263
 Богдашевський, Сасин 263
 Богдашевський, Ян 263, 264, 267,
 284, 289
 Богдашевський Н 263
 Богдашевські 263, 267
 Боговитинівна (Чолганська), Мару-
 ша 280
 Боєцій 215
 Божські *див.* Несвіцькі
Бойцов М. А. 112, 113
 Бокії 196
 Бокша Радошовський, Богуслав 237
 Болбас, Іван Федорович 258, 284
 Болбас, Олександр Федорович 258,
 284
 Болбас-Ростоцький, Андрій Федо-
 рович 258, 284

- Болеслав Сміливий 191
 Болеслав Хоробрий 194, 300, 301
 Болеслав Юрій 25
 Болестрашицький, Олександр 160
 Болоньєті, Альберто 53
Болховітінов, Євгеній 72
 Бона Сфорца 53, 149, 174
Бонецький, Адам 257, 298
 Бонфіні, Антоніо 219
 Боплан, Гійом Ле Вассер де 34, 52, 55, 338, 343
Борек, Пьотр 32, 33, 40, 57, 65, 72, 73, 81, 87, 386, 388
 Борецький, Йов 38, 60, 337
 Борзобагатий Красенський, Ілляш 283
 св. Борис 409
Борисюк З. П. 338, 343
 Боровик, Теодозій 216
Боряк Г. В. 35, 150, 168, 184, 235, 263, 279, 300
 Босикович, Григорій 113
 Ботеро, Джованні 208, 211, 217
 Бонфіні, Антоніо 219
 Браєвич, Лазар 300
 Браєвич, Михайло Лазарович 300
 Бранкович, Ганна *див.* Сангушко, Ганна Стефанівна
 Бранкович, Марія/Магдалина *див.* Чорторійська, Марія/Магдалина
 Бранкович, Стефан 113, 117
 Братковський, Данило 37, 89
Брехуненко, Віктор 347
Броджі Беркофф, Джованна 10, 43, 168, 169, 201, 218, 223, 247, 293, 302, 360, 377, 409, 413
 Бруяка, Іван 386
 Брюховецький, Іван 29, 406, 420, 421
Буганов В. И. 418
 Будзинський, Каспер 258
 Будзинський, Ян 258, 303
 Будковські *див.* Бутковські
 Будний, Шимон 242, 244
 Буонакорсі, Філіпо 191
 Буремльські (*див.* також Курцевичі-Буремльські) 107
 Бусовинський N 237, 245
Бутич І. Л. 28, 262, 269, 352, 384
 Бутковські (Будковські) 274
 Бутовичі 66
 Бутовичівна, Олена 75
 Бутятицький, Онукій 150
 Буяльський, Криштоф 282
 Буяльський, Мартин 282
 Буяльські 282

Вайс Г. 35, 150, 184, 235
Ваксман, Ян 71, 72
 Валерій Максим 214, 217
 Вальдземюллер, Мартін 47
 св. Варлаам 156
 Василевич-Баєвський, Теодозій 22, 294, 295, 297, 302, 305, 318, 323, 339, 351, 352, 357, 363, 381
 Василевичі-Баєвські 294
 Василевичі-Стрив'язькі 294
 Василь (писар) 67
 Василь I Македонянин 408
 Василь Великий 239
 Василь Корибутович 324, 327
 Василько Романович 108
 Васьковський, Миколай 35
 Вацлав Богемчик 256, 257
Вебер, Макс 240
 Велевицький, Ян 232
Величенко, Степан 416
 Величко, Самійло 221, 406, 411, 412, 414, 415, 417-421, 423, 424
 Величковський, Іван 165, 406, 407, 414, 415
 Велінг, Готард 41
 Веловейський, Александр 86
 Венанцій Фортунат 215
 Веніамін (біблійний персонаж) 363
 Вергілій 57, 214
 Вергілій, Полідоро 219
Верстюк, В. Ф. 77

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Виговський, Іван 29, 41, 43, 89,
 342, 347, 349, 350, 351, 353, 356,
 358–362, 364, 366, 267, 364, 391,
 383, 395, 406, 417
 Виговський, Костянтин 361
Викторовский П. Г. 111, 114
 Вилежинський, Зигмунт 279
 Вилежинський, Миколай 260, 279
 Вилежинський, Ян 155, 260
Вилинбахов Г. В. 26
 Вирозембський (Вирожембський),
 Войтех 267, 287
Вирський, Дмитро 15, 195
Вислобоков, Кирило А. 35, 150, 279
 Висоцький, Шимон 217
 Витонізький, Михайло 158
 Вишенський, Йоан (Іван/Іоан) 27,
 240
 Вишневецька, Гелена Костянтинів-
 на 327
 Вишневецька (Чорторійська),
 Олександра 279
 Вишневецький, Адам Олександро-
 вич 109, 177, 332
 Вишневецький, Андрій Іванович
 108
 Вишневецький, Іван Михайлович
 108
 Вишневецький, Костянтин 58, 319,
 333, 336
 Вишневецький, Костянтин Іванович
 108, 109, 327, 328
 Вишневецький, Михайло 39, 59, 60,
 85, 98, 179, 180, 205, 327, 333, 334
 Вишневецький, Михайло Михайло-
 вич 109
 Вишневецький, Михайло Олексан-
 дрович 108
 Вишневецький, Міхал *див.* Міхал
 Корибут Вишневецький
 Вишневецький, Олександр 334
 Вишневецький, Олександр Михай-
 лович 108
 Вишневецький, Олександр Олек-
 сандрович 108
 Вишневецький, Федір Михайлович
 108
 Вишневецький, Януш 109, 325, 328
 Вишневецький, Ярема (Єремія)
 Михайлович 109, 177, 287, 295, 296,
 315, 316, 319, 320, 323–326, 328,
 329, 333, 335–338, 340, 351, 359,
 383, 390
 Вишневецькі 98, 108, 115, 176, 177,
 179, 180, 264, 265, 278, 301, 315, 319,
 321–334, 337, 351, 383
 Вишневський, Самійло 155
 Відоні, П'єтро 349
 Вієр, Йоган 219
 Вільгорський, Вацлав 161
 Вінницький, Антоній 24
 Вінцент з Бове 217
 Вісконті, П'єтро 13
 Вітенас 185, 319, 328
 Вітовт 178, 193, 196, 319–321, 324, 330,
 334
 Вітонізька, Анна *див.* Гулевич-
 Дрозденська (Вітонізька), Анна
Vitmur, Віктор 184, 187, 188, 298
 Віюк-Коялович, Войцех 297
 Владислав III Варненчик 116, 180
 Владислав IV Ваза 103, 227, 255, 259,
 319, 320, 344, 350, 361, 381, 410,
 420, 422
 Владислав Ягайло 47, 321, 329, 330,
 334
 Влевський, Ігнатій 275
 Влодек, Станіслав 36, 83
Возняк, Михайло 71, 72, 205
Войтович, Лев 111, 173, 185
 Володимир Василькович 108
 Володимир Великий 15–18, 23, 29,
 174, 187, 192, 209, 298, 299, 301, 398,
 409
 Володимир Ольгердович (Володи-
 мир Київський) 188

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Володимир Святославич *див.* Володимир Великий
 Володимир Мономах 192, 298, 299
 Волосович, Дмитро 276
 Волосович, Іван 262
 Волосович, Миколай 262, 276
 Волосович, Тимофій 276
 Волосович, Яцько 262
Вальф, Юзеф 156, 180, 261, 321, 326
 Ворона, Грицько 188, 196
 Ворона Боратинський, Олександр 88
 Воронєцька, Маруша 260
 Воронєцькі 177, 324, 331, 332
 Воронич, Миколай 75
 Воронич, Теодор 69
 Вороничі 187, 196
Ворончук, Ірина 259
 Воротницький, Миколай 266
 Восс, Гергард 219
 Вуєк, Якуб 216
Вуйцик, Збігнев 294, 379
Вуйціцький, Кароль 65, 71, 354
 Вулкан 322, 329
- Габлевич, Марія* 25, 188
 Гавриїл (назаретський митрополит) 416
 Галшка Іллівна *див.* Острозька,
 Галшка Іллівна
 Ганна Ходкевичівна *див.* Корєцька,
 Ганна
 Ганнібал 425
Гарасимчук, Василь 87, 342, 347,
 389–391
 Геєвичі-Білоцькі 187, 188
 Георгій-Змієборєць *див.* св. Юрій
 Геродот 168
 Герольт, Йоган 218
Гирич Т. Ю. 263, 300
Гіцова Л. З. 263
 св. Гліб 409
 Гнівош, Балтазар 200
- Гойський (Гостський), Вацлав (Василь) 161
 Гойський (Гостський), Роман 35, 83, 161
 Гойські 196, 243
Головащенко, Сергій 78
 Голуб, Данило 77
 Голуб, Єжи 102
Голубєв, Степан Т. 67, 93, 188, 273, 297, 301, 343
 Гольшанський, Ольгимунт 111
 Гольшанський-Дубровицький, Юрій Іванович 111
 Гольшанські-Дубровицькі 108
 Гонтер, Йоган 48
 Гонцель Мокрський, Анджей 185
 Горайн, Іван Богушович 259, 273, 286
 Горайн, Миколай Іванович 259
 Горайн, Стефан Іванович 259, 273, 284, 286, 289
 Горайни 275
Горін, Сергій 114, 117, 148–150, 154, 156, 157, 159, 163, 273, 280, 296
Горбець В. М. 77, 414, 423
 Горська, Євдокія Федорівна *див.* Долмат (Горська), Євдокія Федорівна
 Горський, Іван 275, 287
 Горський N 287
 Гостський *див.* Гойський
 Грабина, Іван 38, 83
 Грабовецький, Абрам (Абрагам) 275
 Грабовецький, Іван (Ян) 263, 275
 Грабовецький, Рафал 275
 Грабовський, Василь 266
Грачова, Софія 346
 Гржимала, Андрій Миколайович 193
 Гржимала, Миколай 193
 Грибовицький, Стефан 266
 Григорій з Вільшаної 92
 Григорій Турський 217
Гринєвич, Вацлав 239
 Гринькович (Григорович), Степан 149

- Гринькович, Михайло 149
Грушевський, Михайло 12, 13, 25, 26,
 31, 32, 40, 47, 54, 65, 72, 80, 87, 269,
 271, 342, 347, 352, 366, 372, 390, 392,
 418
 Гуйський, Криштоф 200
 Гулевич, Андрій Васильович 273,
 277, 286
 Гулевич, Василь 259
 Гулевич, Дмитро Андрійович 259,
 273, 277, 284, 286, 289
 Гулевич, Лукаш 88
 Гулевич, Філон 154
 Гулевич Н. 266
 Гулевич-Воютинський *див.* Гуле-
 вич-Долзький, Марко (Марек)
 Михайлович
 Гулевич-Воютинський, Сильвестр
 273
 Гулевич-Долзький, Марко (Марек)
 Михайлович 261, 285
 Гулевич-Долзький, Михайло Яну-
 шович 261
 Гулевич-Дрозденська (Вітонизька),
 Анна 261
 Гулевич-Дрозденський, Гнівош 261
 Гулевич-Дрозденський, Олександр
 Гнівошович 261
 Гулевич-Дрозденський, Семен Гні-
 вошович 261
 Гулевичі 261, 277, 286
 Гуляницькі 159, 187
 Гуревич А. Я. 113
 Галятовський, Йоанікій (Іоанікій)
 30, 206, 210, 212–220, 222, 317, 345,
 357, 361–363, 367, 403, 407
 Гамберіні, Карло 53
 Гастальді, Джакомо 48, 54
 Гаштольд, Ольбрихт 169, 174, 181
 Іваньїні, Алессандро 57, 168, 216
 Гедимін 177, 185, 319, 328
 Гедиміновичі 112, 171, 173, 180, 322,
 323, 326
 Геснер, Конрад 219
 Гжибовський, Ян 155, 329
 Гжицький, Стефан 328, 329, 334
 Гізель, Інокентій 25, 29, 213, 216, 221,
 239, 344, 345, 352, 353, 356, 357,
 360, 363
 Голінський, Мартін 390, 392
 Госевський, Вінцент 422
 Грабянка, Григорій 404, 414, 418,
 420, 421, 425, 426
Грімстед-Кеннеді, Патриція 35, 68
 Гродецький, Вацлав 34, 48, 49
 Гурський, Станіслав 160, 174, 256
 Давид (біблійний персонаж) 403
 Дамецький Н 236
 Данило Галицький 16, 174, 398
Дашкевич, Ярослав 34, 47, 55, 193, 300
 Дашкович, Остафій 176
 Дашук Тумашович 300
 Дворецький, Василь 418
 Дворецький, Іван 418
 Дворецький Н 245
Демчук М. О. 193
 Дениски-Матвіївські 190
 Деспотівна Ганна *див.* Сангушко,
 Ганна Деспотівна
 Джуси 196
 Дзик, Мелетій (Михайло) 318, 357,
 360, 362, 363, 367
 Дзик, Ян 360
Дзира, Ярослав 411
Дзюба О. М. 20, 218
 св. Димитрій Ростовський (*див.*
 також Туптало, Димитрій) 286
 Динятинський, Ян 181
 Дідовичі-Трипольські 203
Дінцельбахер П. 152
 Длугош, Ян 57, 181, 190, 196
Дмитрієв, Михайло 21, 239, 240
 Дмитрій Самозванець 39, 59, 85
 Дмитро-Корибут Ольгердович 178,
 319–322, 324, 325, 328–330, 334,
 337, 338, 351

- Добровольська, Ванда* 178, 233, 331, 332
Довбищенко М. В. 97, 118, 148, 153–163, 194, 258, 260, 278
Довга, Лариса 213, 239, 360, 377
 Довгерд-Заблоцький, Олександр 267
 Довгерд-Заблоцький, Ольбрахт 267
 Довгерд-Заблоцький, Самійло 267
 Довгерд-Заблоцький N 267
 Довгерд-Заблоцькі 267
 Долмат (Горська), Євдокія Федорівна 261
 Долмат, Іван 261
 Долмат-Ісайковський, Самійло Іванович 261, 285
 Долмати 273
 Домбровський, Ян (Іван?) 201, 378
 св. Домінік 152
 Дорошенко, Петро 41, 365, 406
 Досифей (єрусалимський патріарх) 30
Драгоманов, Михайло 65
 Древинський, Лаврін 68
 Дробиш-Тушинський, Ян 65
 Дублянська, Духна 149
 Дубницька, Маруша Обухівна 156
 Дунс Скот, Йоан 218
 Дьордь I Ракоці 361
- Ерёмин И. П.* 397
Естрайхер, Кароль 295
Ефименко А. 80
Эйнгорн В. 362
- Євсевій Кесарійський 215
 о. Євфимій *див.* Гольшанський, Ольгимунт
 о. Євфимій *див.* Корецький, Богуш Федорович
 Єжи (ксьондз) 245, 246, 248
 Єлець, Дмитро 190
 Єлець, Ігнацій 188
 Єлець, Олександр 375
 Єлець, Ремігіян 375
- Єлець, Федір 190
 Єло (легендарний персонаж) 193
 Єло-Букоємський, Адам 162
 Єло-Букоємські 194
 Єло-Кунівські 194
 Єло-Малинський, Данило 260, 285
 Єло-Малинський, Казимир 260
 Єло-Малинський, Миколай 159
 Єло-Малинський, Остафій 156
 Єло-Малинські 159, 194, 260, 275, 280
 Єловицький, Захарій Савович 260
 Єловицький, Станіслав 260, 286
 Єловицькі 273
 Єловичі 193–195
 Ємьоловський, Миколай 395
 Єнич, Олександр 161
 Єрлич, Олізар 66
 Єрлич, Мартін 72
 Єрлич, Ян/Йоаким 38, 59, 60, 63–80, 90–104, 147, 155, 199, 353, 354, 388–390, 392, 394, 395
 Єрличі 66, 67, 69, 70, 72, 73, 95, 277, 278, 388
- Жабокрицький, Андрій 259
 Жабокрицький, Іван Янушович 259
 Жабокрицький, Олександр Янушович 259
 Жабокрицький, Януш 259
 Жабокрицькі 95, 273, 275, 280
 Жван-Делешкан, Стефан 264
 Жджарський, Андрій Петрович 266, 267
 Жджарський, Петро 275
 Жджарський, Петро Андрійович 266
 Жджарський, Петро Петрович 266, 267
 Желіборський, Арсеній 355, 362
 Желіборський, Афанасій/Атанасій (Адам) 25, 362
 Желіславський, Єжи 264
 Жобер, Амбруаз 234, 380
 Жоравський, Войтех 286
 Жулкевський, Станіслав 84, 100

- Журба, Олег* 72
Жухович (Зухович), Ян 345, 346
- Заблоцький *див.* Довгерд-Заблоцький
Заборовський, Лев 352
 Завальський, Олександр 345
 Загоровська (Порицька), Галшка 259
 Загоровський, Андрій Петрович 159
 Загоровський, Геронім 279
 Загоровський, Іван Богданович 148
 Загоровський, Михайло Андрійович 148, 259, 279, 286
 Загоровські 286
Задорожна, Оксана 345
Задорожний В. Б. 150
Зазуляк, Юрій 168
Зайончковський, Анджей 102, 198, 199
 Закревський, Бернард Гіацинт 277
 Закревський, Войтех 277
 Закревський, Міхал 277
 Закревський, Олександр 169, 277
 Закревський, Станіслав 277
 Закревський, Ярмола 277
 Закревські 274, 277
 Закусило, Олехно 38, 60, 85, 200
Закшевський, Ян 79
 Заленська, Гелена *див.* Кисіль, Гелена
 Заленський, Александр 153
 Заленський, Анджей 153
 Заленський, Криштоф 154
 Заленський, Ян 153
 Заленські 154, 163
 Замойська, Гризельда 329, 330, 336
 Замойський, Александр 256
 Замойський, Томаш 36, 83, 264, 325, 381
 Замойський, Ян 36, 83, 231
 Замойські 83, 182, 238, 267, 322, 332, 336
Замятин Д. Н. 45
Запаско, Яким 294, 295, 316, 408
- Заславська, Олександра Романівна (Сангушківна) 233, 241
 Заславська, Софія Янушівна 169
 Заславський, Василь Олександрович 237
 Заславський, Владислав Домінік 97, 267, 278, 287
 Заславський, Кароль Олександрович 236
 Заславський, Костянтин Янушович 232, 234, 235
 Заславський, Кузьма 172
 Заславський, Олександр Янушович 227–248, 256
 Заславський, Януш Янушович 232, 233, 241
 Заславські 16, 98, 104, 170, 172, 173, 175, 235, 241, 249, 266, 267, 278, 401
 Збаразька Ганна *див.* Сангушко, Ганна Деспотівна
 Збаразький, Єжи 177, 178, 180, 233, 247, 328, 331, 332
 Збаразький, Криштоф 178, 233, 325, 328, 331, 332
 Збаразький, Миколай Андрійович 109, 115
 Збаразький (Корибутович), Петро Владиславович 332
 Збаразький (Корибутович), Стефан 177, 178, 331, 332
 Збаразький (Корибутович), Юрій 332
 Збаразький, Януш 178, 331–333
 Збаразькі 98, 99, 108, 109, 114, 171, 177, 178, 180, 264, 278, 320, 324–328, 331, 332, 334
Зема, Валерій 214, 239, 240
Зеров, Микола 371
 Зігмунт Август 82
 Зігмунт Кейстутович 181
 Зігмунт Корибутович 178, 179, 319, 320, 324, 325, 327–330, 334, 336
 Зігмунт III Ваза 22, 83, 84, 97
 Зизаній, Лаврентій 114

- Златоуст *див.* Йоан Златоуст
 Зонара 215
 Зорка 88
 Зоря (Зорка), Миколай 268
 Зоря (Зорка), Петрусь 268
- Іван Корибутович 321
 Іоан Алексійович (цар) 407
 Іванович, Кирило 39, 59, 85
 Ізопович, Григорій 83
Іконіков В. С. 72
 Ілля, гравер 338, 339
 Ісаак (біблійний персонаж) 245, 246
Ісаєвич, Ярослав 158, 168, 210, 266,
 294, 295, 316, 339, 408
- Йоаким I (антіохійський патріарх)
 20
 Йоан III Васильович (цар) 172
 Йоан VI Кантакузин 25
 Йоан XII (папа Римський) 50
 Йоан Верденський 218
 Йоан Златоуст 175, 239, 333
 Йоан Мосх 215
 Йоасаф (коринфський митрополит)
 416
 Йона (жидичинський архімандрит)
 150
 Йосиф (біблійний персонаж) 363
 Йосиф Флавій 217
- Кавецький, Абрагам 269, 275
 Казановський, Адам 102, 375
 Казанчук, *Маріуш* 168
 Казимир III 11
 Калиновський, Мартін 101, 319
 Калігарі, Джованні 53
 Калігула 416
 Калусовський, Гаврило 279
 Калусовський, Міхал 338
 Калусовські 198, 279
 Кальнофойський, Афанасій 22, 77,
 108, 109, 111, 176, 209–212, 218, 220,
 301, 333, 343, 344, 351, 381
- Каменський Н. 266
Кам'янець В. 152
 Кандиба, Станіслав 161
 Кандиби 161
 Канон, Андрій 284, 289
 Капуста, Андрій Тимофійович 109
 Капуста, Олександра Андріївна 109
 Капусти 109
 Карафа, Вінченцо 375
 Карафа, Джованні 48
 Карл XII Густав 411, 414
 Карницький, Станіслав 283
 Кароль Фердинанд 36, 84
 Каррара, Франческо 47
 Касіодор 215
 Катерина Могилянка *див.* Корецька,
 Катерина
 Кашовський, Ян 161
 Кевлич, Щасний 261, 268
 Кевличі-Бражинські 268
 Кейстут 319
Кеннеді Грімстед П. див. *Грімстед-*
Кеннеді, Патріція
Кемпа, Томаш 350, 353, 359
 Кизим (сотник) 77
 Кирило Лукаріс 20
 Киселі 190–193, 298–300
 Киселівна (Фаренсбах) Н. 270
 Кисіль, Адам 22, 32, 37, 55, 56, 77, 81,
 84, 88, 92, 104, 179, 186, 192, 202,
 270, 273, 294–300, 302–306, 318,
 323, 335, 349, 351, 358, 378, 379, 381,
 382, 387, 400
 Кисіль, Андрій 300, 301
 Кисіль, Гелена 163
 Кисіль, Микола 163
 Кисіль, Федір Андрійович 300
Кіку, Вероніка 348
 Кікін, Василь 29
 Кірдей 196
 Клісинський *див.* Клосинський
 Клірик Острозький 207
 Клосинський 256, 269
 Кльонович, Себастьян 18

- Кмітичі 188, 196
 Княгининський, Іван 159
 Ковальський, Малхер 269
Ковальський Н. П. 263
 Ковальські 274
Когут, Зенон 20, 30, 355, 393, 401, 411
 Кожуховські 273, 274
 Козинські 196
Козицький А. 287
 Козловський, Гілярій 262
 Козловський, Лаврін 262
 Козловський, Семен 262
 Козловський, Станіслав 262
 Козловські 275
 Колачковський, Миколай 149
Колосова В. П. 165, 204, 406
 Концепольський, Станіслав 56, 100, 101
 Константин Великий 172
 Константин VII Порфирогенет 11
 Контцен, Адам 218
 Копинський, Ісайя 27, 337
 Копистенський, Захарія 22, 175, 176, 208, 301, 333, 379
 Корецька, Ганна Ходкевичівна 114
 Корецька, Ганна Самійлівна 155
 Корецька, Евфрузина 115
 Корецька (Чорторийська), Ізабелла 181, 182, 279
 Корецька, Катерина Могилянка 114
 Корецька, Софія Юхимівна 114, 115
 Корецький, Богуш Федорович 110, 114
 Корецький, Кароль Юхимович 115, 155, 282, 283
 Корецький, Самійло Юхимович 70, 98, 115, 155
 Корецький, Самуель-Кароль 115
 Корецький, Федір Іванович 111
 Корецький, Юхим Богушович 114, 115
 Корецькі 98, 99, 114, 155, 176, 264, 320, 322
Корзо, Маргарита 238–242, 244, 246
- Корибут *див.* Дмитро-Корибут Ольгердович
 Корибутович, Данило Федорович 325
 Корибутовичі 178, 320, 332
 Коріятовичі 47
 Корманський, Якуб 256
 Корнелій а Ляпіде 218
 Короваї-Селецькі 282
 Корона, Марек 115, 215
 Корсак, Іван 275
 Корсак, Мартин 278
 Корсак, Рафаїл 273
 Корсак, Юрій 269, 278
 Корсаки 278
 Косинський, Криштоф 87
 Косів, Сильвестр 190–192, 212, 297–302, 351, 352, 359, 381, 382, 383, 393
Костомаров, Микола 65
 Костюшковиці-Хоболтовські 159
 Костянтин Ольгердович 182
Котенко, Антон 106, 147
Котляр М. Ф. 108
 Кохановський, Пьотр 217
 Коялович, Войтех Віюк 184–187, 190, 196, 297, 361
Коялович М. О. 49, 116, 180
Кравець З. П. 338, 343
Кравченко, Володимир 58, 364, 410
 Кранц, Альберт 219
 Красінський, Ян 174
 Красінський, Януш 331
 Крasicькі 71
 Красносельські 95
 Кратович, Гаврило Мартинович 262
 Кратович, Іван 262, 277
 Кратович, Мартин 262
 Кратович, Парфеній 277
 Кратович Н 262
 Кратовичі 277
Крекотень, Володимир 165, 176, 208, 252, 339, 343, 351, 403, 406
 Кривоніс, Максим 92

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Крикун, Микола 184, 200, 364, 366,
374, 375
Крип'якевич, Іван 28, 269, 352, 384
Кричевський, Михайло 79
Кролик, Феофіл 218
Кромер, Мартін 49, 78, 168, 190, 216
Кропивницькі 95
Крощенко Л. 157
Крупецький, Афанасій 238
Кулаковський, Петро 35, 58, 69, 200,
257, 260, 261, 263, 269, 295, 361, 372,
374–376
Кулик, Володимир 411
Куликовський, Ян 261
Кулинський М. О. 52
Кунаков, Григорій 384
Кунат 267
Кунати-Вирозембські 267
Куневська, Прасковія 150
Кунівські 95
Купчинський, Олег 60, 68, 262
Куровський, Олександр 282
Курцевич, Єзекііл 240
Кустицька Н 237
Кучковський, Томаш 282
Кучковський, Ян 282
Кучковські 282
- Лавринович, Миколай 325
Лагодовський, Ян 154
Лазовський, Андрій 276
Лазовські (Лозовські) 276
Лакиєр А. Б. 172
Лактанцій 214
Ланцкоронський, Збігнев 260
Ланцкоронський, Людвик 260
Ласко, Петроній 84
Ласький, Ольбрахт 282
Лаш, Самуїл 79, 102
Лев Філософ 408
Левицький, Орест 72, 155, 354
Левкович, Яким 266
Лежайський, Михайло 357
Ленчицький, Миколай 211
- Лескинен М. В. 14, 167
Лефевр, Анрі 106, 147
Лех (легендарний персонаж) 17, 172,
174, 175, 199, 357
Лешинський, Богуслав 391
Лешинський, Ян 87, 390, 391
Лико, Семен 22
Линевська, Анна 162
Линевська, Катерина 158
Линевський, Андрій 273
Липинський, В'ячеслав 81, 376,
385–387
Литаврин Г. Г. 11
Литвинов В. Д. 23, 204
Ліпомано, Алоїзій 48
Ліпський, Анджей 68
Лісовський, Матвій 162
Літвін, Генрик 167, 200, 232, 260,
273–375, 279
Лобода, Григорій 176
Ловейко 149
Лойовський, Самійло 38, 83
Лонцька, Катерина див. Одинцевич
Соколовська, Катерина
Лосицький, Михайло 221
Лосятинські 196
Луїтпранд 11
ап. Лука 156
Лукашевич, Ігнацій 67
Лукин П. В. 412, 422
Лупулівна, Марія 294, 318, 339
Луць В. 157
Любарт Гедимінович 186
Любенецька, Анна 161
Любенецький, Збігнев 161
Любенецький-старший, Анджей 243
Любомирський, Єжи 75
Любомирський, Станіслав 102
Людвик Угорський 47, 196
Людвик Благочестивий 11
Людовізі, кардинал 232
Лясота, Еріх 418, 419
Ляхович, Юрій 275
Ляховський (Ляхович?), Ян 263

- Мазепа, Іван 10, 23, 222, 307, 367, 406,
407, 411–414, 424
Мазур, Кароль 58, 179, 200, 285, 290,
295, 307, 374, 378
Майолоус, Симон 219
Макаревич-Івашенцевич, Криштоф
96, 242
Макаревичі-Івашенцевичі 187
Макарій (київський митрополит) 111
Маковський, Томаш 51
Марія Немирянка *див.* Чорторий-
ська, Марія
Маркович, Яків 211
Марковичі 264
Марс 306, 313, 319
Марцишевська, Олена 163
Марцишевський, Ян 163
Маршан, Жак 218
Масальський, Василь 261
Масальський, Іван 261
Масальський, Кирик Юрійович 261
Масальський N 261
Масальські 275
Маскевич, Богуш (Богуслав) 316, 383
Маслов, Сергій 211, 218, 220, 240
Маслюк В. П. 305
Масненко, Віталій 372
Матвієнко А. М. 150
Матискевич N 245
Матяш Корвин 191
Мелетій Пігас 26, 27
Мельникова Е. А. 11
Менглі Герей 33, 45
Мендзибож N 239, 240
Меркатор, Гергард 211
мч. Мефодій 78
Мефрет 218
Мещерин, Іван 360
Мещерський/Мещерин, Йосиф (Ян
Юзеф) 349, 360, 361, 367
Меховський, Мацей 15, 52, 57, 167,
204, 324
Меховський, Юстин 216
Микитась В. Л. 27
св. Миколай 113, 157
Миколай з Вільковецька 216
Микулинські 95
Миронова В. М. 13
Михайло Омелькович *див.* Омелько-
вич (Слуцький), Михайло
Михалон Литвин 15, 55, 57
Мицик, Юрій А. 29, 38, 52, 61, 67, 363,
364, 410, 418
Мицько І. З. 20, 271
Мишанич, Олекса 22, 176, 305, 317, 351
Мишинський, Федір 229
Мишка, Ремігян 261, 279
Мишка-Варковський, Миколай 159
Мишка-Холоневський, Миколай 261
Мишка-Холоневський, Михайло 261
Мишка-Холоневський, Степан 261
Мишки-Холоневські 273, 279
Міклош Олаґ 191
Мінерва 319
Міхал Корибут Вишневецький 326,
328, 366
Міхал Юдей 215
Мічинський, Себастьян 215
Млодзяновський, Станіслав 155
Млодзяновський, Томаш 155
Могила, Петро 19, 28, 67, 69, 77, 93,
187, 209, 210, 211, 234, 251, 256, 273,
278, 288, 294, 297, 301, 302, 305,
317, 318, 330, 333, 334, 337, 339, 343,
344, 350, 351, 359, 380–382, 399,
401, 409
Могили 322
Могилянка, Катерина *див.* Корецька,
Катерина
Могилянка, Раїна 333
Мойсей (біблійний персонаж) 383
Мокосії (Мокосії-Дениски) 190, 191,
193, 195
Мокосій 191
Моленда, Валентій 274, 288, 289
Молодецькі 274
Мономаховичі-Романовичі 173

- Мораховський (Мороховський),
 Йоаким 157, 238
 Морштин, Збігнев 245
 Мочигуба 228, 229
Мильников А. С. 175, 194
 Мюнстер, Себастьян 53, 211
Мянжынскі В. С. 149
 Мясковський, Анджей 84, 86
 Мясковський, Войцех 296, 343, 384,
 405, 422

 Наливайко, Даміан 172, 408
Наливайко, Дмитро 53, 54
 Нанні, Джованні 219
 Наримунт 319, 328
Недзведзь, Якуб 304, 307
 Неканда-Трепка, Валер'ян 36, 56, 84,
 85, 91, 92
 Нелюбович-Тукальський, Йосиф
 24, 364
 Немирич, Владислав 386
 Немирич, Єсиф Іванович 259
 Немирич, Олександр 259, 268, 286
 Немирич, Стефан 260
 Немирич, Юрій 97, 201, 242, 260, 273,
 280, 375, 377, 391, 395
 Немиричі 192, 193, 300
 Нерон 183
 Несвіцький, Іван 177, 326
 Несвіцькі 171, 177, 326
Несецький, Каспер 185, 187, 188, 190,
 193, 196, 198, 234, 326
 Нецішевич, Станіслав 281, 283
 Никита Хоніат 215
 Никифор Каліст 215
Николайчик Ф. 333
 Никон (московський патріарх) 356
Нічик, Валерія Михайлівна 20, 206,
 266, 360, 377
Новосильцев А. П. 11
 Ной (біблійний персонаж) 14

 Ободзинський, Самуель 326
 Обремський, Якуб 163

 Овідій 214, 230, 231
 Овлочимська, Анна 160
 Одинцевич Соколовська, Катерина
 156
 Одинцевич Соколовська (Єло-Ма-
 линська), Олександра 155, 156
 Одинцевич Соколовський, Костян-
 тин 156
 Одинцевич Соколовський, Ян 156
 Одинцевичі Соколовські (князі) 156
Однороженко, Олег 166, 171, 172, 175,
 177, 180, 185, 187, 188, 192, 196, 203,
 298
 Одривольський, Миколай 288
 Ожеховський (Оріховський), Стані-
 слав 14, 15
 Окольський, Шимон 170, 178–180,
 187, 188, 190–196, 198, 201, 274, 288,
 297–300, 306, 325, 377, 378
 Окорський, Миколай 278
 Окорський, Петро 261, 278
 Окорські 278
 Олекшич, Абрагам 252, 261, 268, 275
 Олекшич, Олександр 252
 Олекшичі 252
 Оленько Володимирович 111
 Оленькович, Андрій Володимиро-
 вич 148
 Оленькович (Слуцький), Михайло
 Оленькович 109
 Оленькович (Слуцький), Семен
 Оленькович 109, 300
 Оленьковичі (Слуцькі) 109
 Олізар, Людвик 39, 86
 Ольга (княгиня київська) 77
 Ольгерд Гедимінович 111, 181, 182,
 319, 320
 Ольгердовичі 181, 320
Олянчич, Домет 349
 Ометинський, Адам 274
 Ометинський, Мартин Петрович
 274
 Ометинський, Петро 274

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Ометинський, Себастьян Петрович 274
 Ометинський, Станіслав Петрович 274
 Ометинський, Якуб Петрович 274
 Ометинський, Ян 274
 Ометинські 273, 274
 Опалінський, Криштоф 182
 Орел, Єжи (Юрій) 282
 Орел, Лев 282, 345
 Орел N 282
 Ориген 214
 Оріховський, Станіслав *див.*
 Ожеховський (Оріховський),
 Станіслав
 Орли 282
 Орлик, Пилип 411, 414
 Орновський, Іван 222, 406
 Ортелій, Абрагам 48, 51, 211
 Освенцим, Станіслав 380, 386
 Осолінський, Єжи 319, 334, 389
 Осолінські 40, 87, 338
 Острозька, Анна Костчанка 116
 Острозька, Галшка Іллівна 110, 113
 Острозька, Анна-Алоїза Олександрівна 116, 263, 267–270, 275, 290
 Острозька, Катерина Олександрівна 238, 264
 Острозький, Адам Костянтин 317
 Острозький, Василь-Костянтин 26, 66, 68, 113, 115, 153, 172, 173, 237, 267, 268, 275, 282
 Острозький, Василь Федорович Красний 110, 111
 Острозький, Ілля Костянтинович 110, 111, 264
 Острозький, Костянтин Іванович 110, 172–174
 Острозький, Костянтин-молодший Васильович 110, 235
 Острозький, Олександр Васильович 110, 116, 235, 263
 Острозький, Федір Данилович 111
 Острозький, Януш Васильович 116, 154, 155, 172, 231, 238, 241, 263, 264, 267
 Острозький, Януш Павло 275, 317
 Острозькі 16, 17, 66, 95, 98, 99, 104, 115, 156, 170–176, 182, 235, 249, 263–269, 273–275, 278, 282, 284, 301, 322, 324, 330, 331, 398, 401
 Остроруг, Ян 229, 389
 Острянин, Яцько 338
 Офярович, Войцех 216
 Ощовський, Миколай 163
 Ощовські 163
 ап. Павло 402, 403, 407
 Павло V (папа римський) 243
 Павлович, Іван 264
 Павлович, Костянтин Прокопович 278
 Павлович, Михайло Іванович 264
 Павлович, Самійло 259, 264, 278
 Павлович, Ярош Дем'янович 259, 264
 Павловичі 264, 275, 277
 Павловський, Андрій 279
 Павловський, Данило 273, 279, 280, 284, 289
 Павловський, Петро 280
 Павловський, Степан 280
 Паїсій (єрусалимський патріарх) 28
 Палемон (легендарний персонаж) 183–185
 Палій, Семен 396
 Пальчик, Онисько 351
 Пальчовський, Криштоф 51
 Папроцький, Бартош 165–168, 170–174, 178, 180, 182, 185, 187, 190, 196, 198, 324–327, 329, 331
Паранько, Ростислав 250
 Пашковський, Адам 283
 Пашковський, Олександр 283
 Пашковський, Юзеф 283
 Пашковський, Ян 283
 Пашковські 283

- Пекулицький, Іван 269
 Пекулицький, Ілляш 269
 Пекулицький, Яків 269
 Пекулицький N 269
Пеленський, Ярослав 81, 184
 Перекладовський, Ян 161
Перетц, Володимир 408
 Перетяткович, Криштоф 89
Перналь А. Б. 52
 Петрицій, Себастьян 215
 Петро I 397, 407
Петрухин В. Я. 11
Петрушевич А. С. 115
Пещак М. М. 11, 46
Пилип'юк, Наталія 317
Піддубняк, Олексій 184
 Піеріо, Валер'яно 219
 Пісоцькі 280
 Пісочинський, Лаврін 35
 Пісочинський, Стефан 86, 202
 Пліній Старший 12, 214
Плохій, Сергій 10, 18, 21, 23, 26–28, 31, 38, 55, 56, 61, 92, 104, 337, 339, 346, 349–351, 381, 382, 384, 398, 399, 401, 405, 406, 410, 416
 Плутарх 214, 217
Погорілий, Олександр 240
 Пограбка, Анджей 51
 Подгорецький, Андрій 160
 Подгорський, Павло 266
 Позняки 196
 Покривницький, Ян 155
 Полетика, Григорій 401
 Полоцький, Симеон 354, 356, 363, 408
 Полумеркович, Степан 265
 Помпей 183
 Поплавський, Еразм 265
 Поплавський, Станіслав 265
 Поплавський, Ян 265
 Поплавські 265, 280
Попов П. 339
Попова Л. А. 150
 Порванецькі 159
 Порицька, Галшка *див.* Загоровська (Порицька), Галшка
 Порицький (Корибутович), Стефан 332
 Порицькі 177, 324
 Потій, Іпатій 207, 238, 266
 Потоцький, Анджей 86
 Потоцький, Миколай (гетьман) 65, 101
 Потоцький, Миколай (син Павла) 275, 276
 Потоцький, Миколай (син Якуба) 276
 Потоцький, Павел 276
 Потоцький, Станіслав 101
 Потоцький, Францишек 275
 Потоцький, Якуб 276
 Потоцькі (герба «Любич») 275
 Потоцькі 322
 Почаський, Софроній 209, 343
 Почобут-Одлянницький, Ян Владислав 250, 422
 Претвич, Бернард 34, 54, 82, 101
 Пригоцькі 274
Пріцак, Омелян 372
 Прокопович, Теофан 211, 218, 220, 397, 402, 407
 Проскури 187
 Прусиновський, Адам 259
 Прусиновський, Олександр Адамович 259, 265
 Прусиновський, Ян Олександрович 259
 Прусиновські 276
 Птолемей 34, 54, 55
Пузина, Юзеф 169
 Пузина, Юрій 70
Пушкар'єв Л. Н. 408
 Пясецький, Єжи 159

 Радзивил, Альбрехт 115, 285, 335
 Радзивил, Богуслав 363
 Радзивил, Миколай Криштоф «Сирітка» 51, 53, 216, 255

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Радзивил, Януш 70, 77, 294, 318, 339, 383
 Радивилівський, Антоній 318, 363, 403
Радишевський, Ростислав 208, 294, 295, 305, 315, 355, 406
 Ракоці *див.* Дьордь I Ракоці
 Рафаїл (чернець) 352
 Рей, Миколай 166
 Рикалов, Іван 353
 Рогоза, Михайло 21, 205
 Рогуська (Єрлич), Мар'яна 70
Рожко, Володимир 117, 157, 158
Розов, Віктор 148
 Ройснер, Еліа 211
 Рокицький, Войтех 276, 282
 Рокицький, Миколай 283
 Рокицький, Петро 283
 Рокицький, Станіслав 264, 282
 Рокицькі 280, 282
 Роксана (легендарний персонаж) 193
 Ростислав Мстиславич 110
Роте, Ганс 20
 Руджієрі, Джуліо 48
Рудницький Я.-Б. 31–33, 44
 Рудницький, Пшемислав 234, 235
 Рудомич, Василь 24, 25, 353, 354, 392, 393
 Ружинський, Роман 61, 83
 Ружинські 107, 176
Руліковський, Вацлав 171, 187, 192, 298
Руліковський, Едвард 96, 154, 203, 242
 Рус (легендарний персонаж) 16, 17, 104, 172, 174, 175, 357, 398, 400
 Русиновичі-Берестецькі 159
 Русіяни 276
 Рутка, Теофіл 280–282, 284, 289, 345
 Руткович, Андрій 280
 Руткович, Савостян Андрійович 280
 Рутський, Йосиф Велямін 232, 234, 273, 278
 Рюйсбрюк 12
 Рюрик 331
 Рюриковичі 112, 174–177, 326
 Сабатай Цві 215
Саверчанка І. В. 244
 Сагайданний, Петро 22, 99, 176, 207, 338
Сайд, Едвард 45, 50
 Сакович, Андрій 256, 257
 Сакович, Касіян 22, 104, 207, 302
 Саковичі 277
 Самовидець 411, 416, 418–421
Самойлова Т. Е 112
 Самойлович, Іван 29, 222, 406, 407, 411, 413–416, 419, 423
 Самуель Рабин 215
 Сангушки 98, 108, 113, 114, 174, 185, 186, 227, 320, 322
 Сангушко, Адам 280
 Сангушко, Андрій Федорович 173
 Сангушко, Ганна Деспотівна (Бранкович) 113, 114
 Сангушко, Геронім 185, 186
 Сангушко, Йоаким 111, 113
 Сангушко, Олександра Романівна *див.* Заславська, Олександра Романівна (уродж. Сангушко)
 Сангушко, Роман Федорович 108, 153, 173
 Сангушко, Роман-Федір Романович 114, 233
 Сангушко, Семен Самуель 185
 Сангушко, Федір Андрійович 108, 111, 113, 114
 Сангушко-Кошерський, Андрій Михайлович 108
 Сангушко-Кошерський, Олександр Андрійович 108
 Санта Кроче, Антоніо 232
 Сарбевський, Мацей Казимир 304, 305
 Сарніцький, Станіслав 54, 194, 195
Сас, Петро 32, 81, 104, 418
 Сатановський, Арсеній 318
 Саул (біблійний персонаж) 403

- Свентольд (легендарний персонаж) 187, 192, 298–301, 304
 Свентольдичі 192, 293, 297, 323, 351, 382, 401
 Светоній 416
 Свідерська, Анна 162
 Свідзинський, Владислав 72
 Свідзинський, Костянтин 71
Свяжынскі У. 33
 Святополк 299, 301
 Святополки-Четвертенські *див.* Четвертенські
 Святослав Всеволодович 110
 Селецький, Лаврін 263
 Селецький, Олександр 263
 Селява, Антоній 55
 Семашки 187, 195, 196
 Семашко, Василь 150
 Семашко, Миколай 154
 Семен Олелькович *див.* Олелькович (Слуцький), Семен Олелькович
 Сендушко/Сангушко, Йоаким *див.* Сангушко, Йоаким
 Серафима (черниця) *див.* Корецька, Софія Юхимівна
 Сербин Хорохоринський, Федір 149, 150
Сергійчук, Галина 150
Серчик, Владислав 81
 Сигізмунд III Ваза *див.* Зигмунт III Ваза
 Сильвіо Пікколоміні, Енеа 219
 Симеон Метафраст 215
 Сиреніус, Шимон 215
Сисин, Франк 10, 18, 20, 21, 23, 31, 32, 56, 58, 59, 81, 92, 94, 104, 179, 164, 186, 201, 202, 270, 294–296, 298, 299, 301, 306, 323, 335, 334, 349, 355, 376–378, 381, 393, 400, 425
 Сігоні, Карло 219
Сінкевич, Наталія 153
 Скарєвський (Шкарєвський), Костянтин 268, 288
 Скарєвський, Миколай 269, 288
 Скарєвський, Остафій 269
 Скарєвський (Шкарєвський), Томаш 268, 288
 Скарєвський, Ян 269, 288
 Скарґа, Петро 216
 Скіндер Корибутович 320
 Скоробагатий, Олександр 250
 Скринський, Андрій 261
 Скулимовський, Ян 263, 285
 Славинецький, Єпифаній 318, 408
 Слуцькі (*див.* також Олельковичі) 320, 322
 Сльозка, Михайло 297
 Смиковська, Катерина 162
 Смиковські 162
Смилянская Е. Б. 248
 Смогоржевський, Якуб 283
Смолий В. А. 418, 420
 Сморецький, Матей 264
 Смотрицький, Герасим 173
 Смотрицький, Мелетій 37, 58, 88, 104, 201, 208, 210, 212, 232, 233, 236, 243, 272, 333, 377, 379
 Смялкович, Станіслав 346
 Спитек з Мельштина 47
 Собєський, Якуб 327, 328, 334
Соболев, Леонід 174, 324, 331
 Сobotкевич (Сobotкович), Лукаш 263, 281
Собчук, Володимир 161, 177, 190
Соджа, Едвард 106, 147
 Созомен 215
 Сокольські 107
 Сократ Схоластик 215
Соловьев А. В. 12
 Соломинський (Солома), Войтех 267
 Солтан N 196
 Сомко, Яким 421
 Софія (царівна) 24
 Софонович, Теодосій 352, 356, 363, 364, 410
 Софроній (візантійський агіограф) 215
 Станішевська N 154

- Станішевський, Войцех 154
Старицький, Михайло 371
 Старовольський, Шимон 176, 180, 190, 216
Старченко, Наталя 68, 200, 262, 282
 Старуха, Лаврін 263
 Старуський, Ян 263
 Старушич, Ігнатій Оксентович 176, 339, 351, 381
 Статоріус, Пьотр 243
 Стемпковський, Габріель 260
 Стемпковський, Даніель 259, 286, 286
 Стемпковський, Мацей 260
Степанков В. С. 420
Степовик Д. В. 339
 Стефан Баторій 34, 39, 60, 82, 85, 205, 327
 Стефан Святогорець 215
 Стоїнський, Криштоф 243
Стороженко А. В. 39, 60, 85, 205, 327
Стратий Я. М. 23
Страшко В. В. 148, 386
 Стрибилі 251, 276
 Стрибиль, Данило 251
 Стрибиль, Миколай Данилович 251, 252, 260, 268, 274
 Стрибиль, Павло 252
 Стрибиль, Петро 260
 Стрибиль, Стефан Павлович 75, 252
 Стрибиль, Філон 260
 Стрийковський, Мацей 168, 192, 205, 216, 299, 320, 321, 324
 Струмиловські (Струмили) 274
 Струсь, Єжи 101
Субтельний, Орест 414
 Суликовський, Миколай 183, 184
Сулима, Микола 209, 343, 371, 403
Сумцов М. Ф. 355
 Сурій, Лоренцо 215
Суторіус, Костянтин 295
 Суханов, Арсеній 416
Сухих Л. А. 148, 386
Сухов А. Д. 20, 206, 266
- Сухорембський, Бернард 229–231, 248
 Суша, Яків 216, 243
 Сцібор Мархоцький, Миколай 61, 84
- Таїрова-Яковлева, Тетяна* 347
 Тамерлан (Темір-Кутлуй) 320
 Тареквізій (легендарний персонаж) 196
 Тарновські 116
 Тассо, Торквато 217
 Твардовський, Каспер 231–234
 Твардовський, Самуель 325, 335
 Теве, Андре 53
 Темберський, Станіслав 182, 183, 326
 Темір-Кутлуй див. Тамерлан
Тенговський, Ян 326
 Теофан (патріарх ерусалимський) 27
 Тертуліан 214
Тесленко, Ігор 65–67, 69–73, 95, 113, 149, 160–162, 181, 246, 249, 277, 278, 388
 Тетеря, Павло 25, 269, 349, 365, 367, 389, 390, 392, 395
 Тит Лівій 425
 Тиша-Биковська (Єрличівна) Тетяна 70
 Тиша-Биковський, Ярема 70
 Тишкевич, Януш 97, 102, 344, 375
Тітов, Федір 176, 330, 333, 334, 381, 399
Толочко, Олексій 77
Толочко, Петро 19
 Тома Аквінський 214
 Томанович, Валентій 277
 Томанович, Стефан 277
 Томанович, Францишек 277, 281
 Томановичі 257, 277
 Томківна Посяговецька, Марія 150
Томчак, Анджей 34, 54, 82
 Тохтамиш 320
 Транквілон Ставровецький, Кирило 205, 239, 240, 333
 Третяк, Бенедикт 263, 269

- Третяк, Олександр 263, 269
 Тризна, Йосиф 70, 352
 Тризни 322
 Трипольська, Раїна 162
 Трипольські *див.* Дідовичі-Трипольські
 Трітемій, Йоган 219
 Тройден 328
 Трофимук, Мирослав 60
 Туптало, Димитрій (св. Димитрій Ростовський) 210, 211, 218, 409
 Туровський, Кирило 165, 167, 288, 324
 Туровський N (священик) 243
 Туроці, Янош 191
 Турський, Семен 277
 Турський, Федір 277
 Турські 277
 Тшецький, Анджей 181
- Улановський, Миколай 283
 Улановський, Павло 263, 276, 283
 Улановські 283
 Улащик Н. Н. 183
 Улісес (Одісей) 165
 Ульяновський, Василь 39, 59, 85, 110
 Успенский Б. А. 404
- Файславський, Войцех 162
 Фальчевська (Чорторийська), Ядвіга 91
 Фаренсбах, Вальдемар 269
 Фаренсбах, Габріель 270
 Фаренсбах, Йоган Кароль 269, 270, 286
 Фаренсбах, Рафал 270
 Фатович, Миколай 325
 Федір Іванович (цар) 26
 Федір Корибутівич 178, 179, 321, 324, 325, 327, 329, 330, 334
 Федір Любартович 111, 185
 Федорук, Ярослав 342
 Феодосій *див.* Острозький, Федір Данилович
- св. Феодосій Печерський 288
 Филімонович, Мефодій 356, 361
 Филиповський, Павло 386
 Фірлей, Анджей 96, 164, 380
 Філонарді, Маріо 14, 257, 380
 Франко, Іван 65, 102
 Фрис В. Я. 218
 Фріз, Лоренцо 48
 Фрік, Девід 104, 201, 232, 243, 272, 302, 355, 356, 377, 393, 394
- Хам (біблійний персонаж) 14
 Ханенко, Михайло 366
 Харлампович, Костянтин 67, 205, 214
 Харленський, Ян 154
 Хачатурян Н. А. 112
 Хибовський, Федюшко 266
 Хижняк, Зоя 294, 355
 Хинчевська-Геннель, Тереза 14, 32, 81, 104, 257, 349, 355, 379, 380, 388, 393, 393
 Хлевінський, Здислав 63
 Хлодвіг 203
 Хмелевська Потієва, Катерина 158
 Хмелецький, Лукаш 100
 Хмелецький, Стефан 99, 100
 Хмельницький, Богдан 28, 40, 65, 84, 87, 269, 296, 343, 346, 350–353, 359–361, 376, 382–385, 389, 390, 392, 401, 404–406, 410, 412, 414, 416, 417, 420, 424, 425
 Хмельницький, Тиміш 416
 Хмельницький, Юрій 29, 356, 419
 Ходкевич, Ганна *див.* Корецька, Ганна Ходкевичівна
 Ходкевич, Софія 181
 Ходкевич, Ян Кароль 269, 270
 Ходоровський, Михайло 261
 Хомутецька З. С. 150
 Хомяк, Маско 150
 Хорошкевич А. Л. 26, 33, 81
 Хребтович-Богуринський, Костянтин 260, 268
 Хребтовичі-Богуринські 280

- Хуан з Картагени 218
- Цвінгер, Теодор 219
- Цезар 12, 183, 418
- Цезарин Колумна 185, 186
- Цезарій Гейстербахський 217
- Цельтіс, Конрад 52
- Цецилія Рената Габсбуржанка 227
- Цецюра, Тимофій 395
- Цицерон 214
- Цітов (Цітоу), Анатоль* 192, 298
- Ціховський, Миколай 216, 345
- Цяновський N 236
- Чамярыцкі В. А.* 46
- Чаплич, Криштоф 162
- Чаплич, Марціян 203
- Чапличі 162, 196, 203
- Чарнецький, Стефан 80, 99, 100
- Чарлінський, Бонавентура 328, 329, 334
- Чарлінський, Мартін 328
- Чарноцький, Войцех 325, 326
- Чарнота, Станіслав 56
- Чарторійські див. Чорторійські
- Чепіга І. П.* 30, 214, 362, 403
- Черкас Висоцький, Діонісій 67
- Чермак, Віктор* 49, 73
- Черминський, Андрій 287
- Черминський, Станіслав 276
- Черминський N 287
- Черневський, Андрій 161, 163
- Черневський, Павло 150
- Черниківна, Олена див. Марцишевська, Олена
- Чернчицький, Андрій 200
- Черторижський див. Чорторійський
- Четвертенський, Григорій 279
- Четвертенський, Ілля 176, 333, 339, 351, 381
- Четвертенський, Стефан 175, 333, 375
- Четвертенські 175, 176, 184, 299, 333, 382, 401
- Чех (легендарний персонаж) 17, 172, 174
- Чижевський, Войтех 288
- Чижевський, Дмитро* 251
- Чолганський, Адам 280
- Чолганський, Андрій 260
- Чолганський, Ян (Януш) Адамович 260, 276, 280, 286
- Чорторійська, Катерина Іванівна 117
- Чорторійська, Марія/Магдалина Деспотівна 117
- Чорторійська, Олена Іванівна 117
- Чорторійська, Петронелла Юріївна 117
- Чорторійський, Андрій Юрійович 118
- Чорторійський, Іван Федорович 116, 180, 181
- Чорторійський, Іван/Януш Іванович 116, 117
- Чорторійський, Казимир Флоріан 182–184, 258, 279, 284
- Чорторійський, Миколай-Єжи 117, 181, 182, 238, 258, 279, 284
- Чорторійський, Михайло Васильович 116, 180
- Чорторійський, Михайло Олександрович 117, 181
- Чорторійський, Олександр Федорович 117, 180
- Чорторійський, Федір Михайлович 116, 117
- Чорторійський, Юрій Іванович 91, 115–117, 258, 279
- Чорторійський, Юрій Михайлович 117, 118
- Чорторійський, Ян Кароль 258, 260, 279, 286
- Чорторійський (Черторижський) N 181
- Чорторійські 116, 117, 118, 175, 180–182, 184–186, 257, 258, 264, 279, 320, 322, 324

- Чунтулова В. Д. 150
 Чурило-Оленський, Войтех 274
 Чурило-Оленський, Криштоф 264, 274
 Чурило-Оленський, Миколай 264, 274, 287
 Чурило-Оленські 274
 Чухліб, Тарас 366
- Шашкевич**, Тихон 66, 68
 Шашкевичі 95
 Шашкевичівна Сосницька, Катерина Григорівна 66
Шевельов, Юрій 31
Шевченко, Ігор 25, 188, 305, 382, 399, 408
Шевченко С. 217
Шевченко, Тетяна 155, 249, 251, 252, 255, 257, 258, 268, 282, 344, 345, 382
Шевченко Ф. П. 47, 52
Шевчук, Валерій 294
 Шедель, Гартман 52, 78
Шелухін, Сергій 31, 44, 81
Шестаков С. Д. 55
 Шибенський, Никодим 273, 283
Шиманський, Юзеф 166
 Шимонович, Шимон 49
Шинкарук В. І. 20, 206, 266
 Шкаревський *див.* Скаревський (Шкаревський)
 Шлюбич-Заленський, Анджей 153
 Шлюбичі-Заленські *див.* Заленські
Шляпкин И. А. 211
Шовкун, Віктор 45
 Шумлянський, Йосиф 24
- Щербак, Віталій* 418
 Щербацький, Тимофій 218
 Щуцький, Адам 267
 Щуцький, Войтех 267
 Щуцький, Станіслав 267
 Щуцькі 267
- Юліана** Тверська 320
- Юпітер 306
 Юрій II Юрійович 109
 Юрій III Юрійович 109
 св. Юрій-Зміборець 172, 173, 175, 176
 Юрлов, Іван (Єрля) 95
 Юстин Філософ 214, 217
 Юстиніан 408
- Яворський, Стефан** 211, 218, 220, 272, 411, 413
 Ягодинські 276
 Ягайло *див.* Владислав Ягайло
 Ягеллони 52, 181
Яковенко, Наталія 16, 30, 39, 59, 60, 68, 78, 85, 104, 113, 115, 168, 170, 173–175, 179, 193, 201, 205, 229, 238, 247, 249, 262–264, 266, 272–274, 279, 299–301, 307, 316, 317, 322, 324, 327, 330, 332, 340, 358, 360, 377, 379, 398–400, 423
 Якопо з Ворачо 217
 св. Якуб (ап. Яків) 162
 св. Ян з Дуклі 243
 Ян Казимир Ваза 79, 348–350, 361, 364, 285, 387, 390, 393, 406, 410
 Ян Скала з Дубравки (Дубравіус) 219
 Ян III Собеський 29, 101, 366
 Янішовська, Марина 163
 Янус 426
 Янчинський, Ілляш 286
 Янчинський, Павло 263
 Янчинський, Стефан 276
 Ярмоген, Василь 266
 Ярмоген, Іван 266
 Ярмоген, Федір 266
 Ясинський, Варлаам 218, 357, 363, 367
 Ястковський, Олександр 276
 Ястковський, Самуель 275
 Ястрембський, Анджей 283
 Ястрембський, Петро 283
 Ястрембський, Ян 283
 Ястрембські 283
 Яфет (біблійний персонаж) 14

A-Z

- Abrek, Andrzej *див.* Абрек, Анжей
 Agapit Diakon *див.* Агапіт Диякон
 Alberti, Alberto 10, 223, 247, 293
 Albertus Regulus 183
Aleksandrowicz-Smulikowska,
Małgorzata див. Александрович-
 Смулікowska, Малгожата
Aleksandrowiç V. див. Александрo-
 вич, Володимир
- Aleksejczyk O.* 246, 385
 Alexander z Ostroga x. Zasławski *див.*
 Заславський, Олександр
 Alexander de Ostrog dux in Zaslav
див. Заславський, Олександр
 Alexic, Abrahamus *див.* Олексич,
 Абрагам
Antanavičius, Darius 33, 45
Anużyte, Lina 46
Augustyniak, Urszula 167, 307, 399, 413,
 419
Axer, Georgius див. Аксер, Єжи
- Baczewski S.* 198, 203
Bagrov L. A. див. Багров Л.
 Baranowych (Baranowicz) Lazar *див.*
 Баранович, Лазар
Bardach, Juliusz 33, 82, 151, 349
Baroniusz див. Бароніо, Чезаре
Baliolis, Algirdas 33, 45, 46
Banionis, Egidijus 33, 44
 Baraniecki, Paweł *див.* Баранецький,
 Павло
Barłowska M. 395
 Bartenon de *див.* Бартенон де
 Bądziński *див.* Будзинський, Ян
 Bątkowski *див.* Бутковські
 Beauplan G. le Vasseur *див.* Боплан,
 Гійом Ле Вассер де
 Westmann *див.* Бекман, Йоган
Bednarz M. 346
Bem-Wisniewska E. 306
- Biechowski, Wojciech Prusak 95
Biedrzycka, Agnieszka 56
 Bielejowski H. *див.* Білейовський,
 Єремія
 Bielski, Joachim *див.* Бельський,
 Йоахим
 Bielski, Marcin *див.* Бельський,
 Мартін
Biłous N. 149
 Blaeu/Blavius *див.* Блау, Жан
Blażejovskij D. 234
Bober A. 346
Bobrowicz, Jan Nepomucen 185, 234, 326
Bogucka M. 159, 273
 Bonfinius, Antonius *див.* Бонфіні,
 Антоніо
Boniecki A. 149, 192, 259–261, 270, 273,
 298
Borek, Piotr див. Борек, Пьотр
Borkowska M. 151
 Bratkowski D. *див.* Братковський,
 Данило
Bruchnalski W. 166, 327
 Budzyński *див.* Будзинський, Ян
 Burkacki, Jan (Jan z Beresteczka) 92
Byliński J. 207
- Caesarii Franciscus (Franciszek
 Cesary) 170, 182, 183, 287, 297, 377
 Caesarinus Columna *див.* Цезарин
 Колумна
 Caesarius Heisterbacensis *див.* Цеза-
 рій Гейстербахський
Cedrowski, Jan 65
Cetwiński M. 175, 184, 324
Chemperk D. 198
Chlewiński, Zdzisław див. Хлевін-
 ський, Здислав
Chłapowski K. 100
Chmiel A. 276
 Chmielnicki, Bohdan *див.* Хмель-
 ницький, Богдан 40, 84, 87, 382

- Chynczewska-Hennel, Theresia* див. Хинчевська-Геннель, Тереза
- Ciara S.* 100
- Ciccarini M.* 302
- Cichovius, Nicolaus* див. Ціховський, Миколай
- Constantinus Ostrogii* див. Острозький, Адам Костянтин
- Constanty Xiąże Wiśniowieckie* див. Вишневецький, Костянтин
- Cornelius a Lapide* див. Корнелій а Ляпіде
- Crantius, Albertus* див. Кранц, Альберт
- Cromerus, Martinus* 49
- Cynarski S.* 14
- Czamańska, Ilona* 114, 177
- Czarliński B.* див. Чарлінський, Бонавентура
- Czarnocki W.* див. Чарноцький, Войцех
- Czartoryjscy* див. Чорторийські
- Czartoryjski, Kazimierz Florian* (Czartoryski Casimirus Florianus) див. Чорторийський, Казимир Флоріан
- Czartoryjski, Mikołaj Jerzy* див. Чорторийський, Миколай-Єжи
- Czartoryski, Carol* див. Чорторийський, Ян Кароль
- Czermak, Wiktor* див. Чермак, Віктор
- Czerwiejowski (z Ostroga w Rusi)* 92
- Czetwertynscy* див. Четвертенські
- Czubek, Jan* 50
- Czuczynski, Aleksander* 49, 83
- Dacka-Górzyńska I. M.* 190, 212
- Dawid* (біблійний персонаж) 196
- Dąbrowski J. S.* 388, 390
- Deluga, Waldemar* 294, 339
- Długosz, Jan* 207
- Długosz, Jan* (хроніст) див. Длугош, Ян
- Dobrowolska W.* див. Добровольська, Ванда
- Drobysz Tuszyński, Jan Florian* див. Дробиш-Тушинський, Ян
- Drozdowski M. R.* 381, 388, 392
- Dubiecki (z Dubna)* 92
- Dubiecki M.* 96, 154, 203, 242
- Dworzaczek W.* 170, 184, 377
- Dyniatyński, Jan* 182
- Dziadulewicz, Stanisław* 184, 187, 298
- Dzięgielewski, Jan* 395
- Dzyk, Meletii* див. Дзик, Мелетій
- Fatowicz, Mikołaj* див. Фатович, Миколай
- Ferenc, Marek* 39, 40, 86, 202
- Filonardi, Marius* див. Філонарді, Маріо
- Vaiewski, Theodosius* див. Василевич-Баєвський. Теодозій
- Frick D. A.* див. Фрік, Девід
- Froch, Władysław* 24, 354, 393
- Fylymonovych, Metodij* див. Филимонович, Мефодій
- Galatowski, Joanicusz* див. Гялятовський, Йоаникій (Іоаникій)
- Galazy* (священик) 238
- Gapski, Henryk* 196
- Garzaniti M.* 293
- Garzonio S.* 293
- Gedymin* див. Гедимін
- Gesnerus, Conradus* див. Геснер, Конрад
- Girzycki, Stefan* див. Гіжицький, Стефан
- Gisel, Innocentius* див. Гізель, Інокентій
- Głębicka E. J.* 169
- Gmiterek, Henryk* 252, 258, 275
- Goliat* (біблійний персонаж) 196
- Gorczyn, Jan Aleksander* 326
- Grabowski A.* 422
- Gradowski M.* 198
- Gregorius Turonensis* див. Григорій Турський

- Grzebień, Ludwik* 185, 234, 345
Grzeszczuk S. 229
Grzybowski, Stanisław 275
Guczy, Jan 287
Gurski, Stanisław 96
- Hagen, Mark von** 20, 355, 393
Hańczel Mokrski, Andrzej див. Гонцель Мокрський, Анджей
Helcel, Antoni Zygmunt 86, 296, 343, 383, 405
Herbst S. 269
Heroltus, Ioannes див. Герольт, Йоган
Hieremias Michael Korybuth див. Вишневецький, Ярема (Єремія) Михайлович
Hlavaček I. 165
Hodana, Tomasz 381
Horin S. див. Горін, Сергій
Hrabjanka, Hryhorij див. Грабянка, Григорій
Hryniewicz, Wacław див. Гриневич, Вацлав
- Iacobus de Voragine* див. Якопо з Вораццо
 Іоан (священик) 238
Ioannes de Cartagena див. Хуан з Картагени
Ioannes de Verdena див. Йоган Верденський
Isaievych Ia. див. Ісаєвич, Ярослав
Iwańczak W. 52
- Jabłonowski, Aleksander* 80, 366
Jakovenko N. див. Яковенко, Наталя
 Іан III див. Ян III Собеський
Jan Kazimierz Waza див. Ян Казимир Ваза
Janas, Eugeniusz 99, 227, 259
Janussius Paulus Dux in Ostrog див. Острозький, Януш Павло
Jasyns'kyj, Varlaam див. Ясинський, Варлаам
- Jekiel W.* 169
 Jeło Maliński див. Єло-Малинський, Данило
Jemiołowski див. Ємьоловський, Миколай
Jeremias Michael Korybut Dux de Wisniewiec (Jeremi Michał Korybuth Xiąże na Wiśniowcu) див. Вишневецький, Ярема (Єремія) Михайлович
Joannes Annius Viterbiensis див. Нанні, Джованні
Joannes Dubravius див. Ян Скала з Дубравки
Jobert A. див. Жобер, Амбруаз
 Joncre J. 235
- Kalnofojski, Athanasius (Kal'nofojskiy, Afanasij)* див. Кальнофойський, Афанасій
Kamieński A. 154
Kappeler, Andreas 20, 32, 81, 355, 393
Karpiński A. 159
Kašpar J. 165
Kazanczuk M. 168
Kądziała Ł. 100
Keenan, Edward L. 404
Kiersnowski R. 196
Kisiel, Adam див. Кисіль, Адам
Klementowski, Marian Lech 24, 354, 393
Klonowic S. F. див. Кльонович, Себастьян
Kłaczewski, Witold 99, 227, 259
Kłoczowski, Jerzy 152, 184, 196
Koczerska, Maria 168, 169
Kohut, Zenon E. див. Когут, Зенон
Kojałowicz W. W. див. Коялович, Войтех Віюк
Konaszewicz Sahaydaczny, Piotr див. Сарайдачний, Петро
Konieczpolscy 389
Konieczpolski, Stanisław див. Конєцьпольський, Станіслав

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Kontzen, Adam *див.* Контцен, Адам
 Korecсу *див.* Корецькі
 Korecka, Izabela *див.* Корецька, Іза-
 белла
 Korecki, Karol *див.* Корецький,
 Кароль
 Korona, Marek *див.* Корона, Марек
 Korybutowie *див.* Корибутовичі
 Korzeniowski, Ióseph 15
 Kossow, Silvestr *див.* Косів, Силь-
 вестр
 Kozerska H. 71
 Krasinócy 71
 Krechowski, Stefan 354
 Krokowski J. 181
 Kroll, Piotr 348, 349, 362, 363, 366, 388,
 391, 392
 Kromer M. *див.* Кромер, Мартін
 Krzysztof Philalet 207
 Kubala, Ludwik 334, 391, 396
 Kuchowicz, Zbigniew 231
 Kuczwarewicz, Marcin 385
 Kukliński, Leszek 53
 Kurtyka, Janusz 47
 Kysil, Adam *див.* Кисіль, Адам
- Latacz E.* 258
Lefebvre, Henri див. Лефевр, Анрі
 Lepiecki, Florianus M. 182
Leszczyński, Rafał 36, 56, 84
Leśniak F. 275
Lewin, Paulina 209, 351
 Lipnicus, Andreas M. 182
 Lippomano, Aloisius *див.* Ліпомано,
 Алоїзій
Litak, Stanisław 152, 160
Litwin, Henryk (Litwin, Henricus) див.
 Літвін, Генрик
 Lubartowicz Sanguszko, Symeon
 Samuel *див.* Сангушко, Семен
 Самуель
- Łukasiewicz I. див.* Лукасевич, Ігнацій
- Maciszko J. T.* 247, 248
 Maiolus, Simon *див.* Майолюс,
 СИМОН
Malicki, Jan 168
 Malinowski, Mikołaj 321
 Mamonicz, Leon 182
 Marchanus, Iacobus *див.* Маршан, Жак
 Marcin (ксьондз) 236
 Maskiewicz, Bohusław *див.* Маскевич,
 (Богуш) Богуслав
 Maskiewicz, Samuel 316, 383
 Mazera, Jan *див.* Мазера, Іван
Mazur, Karol див. Мазур, Кароль
Mecherzyński K. 181
 Meffrethus *див.* Мефрет
Mejer, Mieczysław 18
Melnyk, Marek 380
 Methodiusz *див.* мч Мефодій
 Michael Alberti *див.* Закревський,
 Міхал
 Michael Judeus *див.* Міхал Юдей
 Michalon Litvanus *див.* Михалон
 Литвін
 Michał Korybut *див.* Вишневецький,
 Міхал
 Michałowski, Jakub 86, 296, 343, 346,
 383, 384, 390, 405
 Miechovita, Justinus *див.* Мехов-
 ський, Юстин
 Miechovita, Masej *див.* Меховський,
 Мацей
Milewska-Ważbińska B. 190
Mironowicz, Antoni 348, 349, 359
Misiurek J. 242
 Moczygęba, Walenty *див.* Мочигуба
 Mohyla, Piotr *див.* Могила, Петро
 Morsztyn, Zbigniew *див.* Морштин,
 Збігнев
- Nagielski, Mirosław* 84, 361, 385, 388
 Nekanda Treпка *див.* Неканда-Треп-
 ка, Валер'ян
Nieć J. 258

- Niedźwiedz, Jakub* див. Недзведзь, Якуб
Niemirycz, Jerzy див. Немирич, Юрій
Niesiecki K. див. Несецький, Каспер
Nieświeccy див. Несвіцькі
Nieświecki, Fedko 171
Nieświecki, Iwan див. Несвіцький, Іван
Nieświecki, Fiodor 326
Niewodniczański, Tomasz 48
Nieznanowski, Stefan 198
Nový R. 165
Nowakowski T. 100
Nykiel, Beata 227
- Obirek, Stanisław* 290
Ochmann-Staniszevska S. 285, 286, 348, 387
Ohryzko J. 342, 372
Okolscius, Simon див. Окольський, Шимон
Opaliński, Edward 100, 103, 167, 272, 399, 417
Opaliński, Krzysztof див. Опалінський, Криштоф
Opaliński, Łukasz 182
Orlic N. див. Орел
Ornowski, Jan 413
Orzechowski, Stanisław див. Оріховський (Ожеховський), Станіслав
Ossoliński, Jerzy див. Осолінський, Єжи
Ostrowski D. 404
Ostrożscy див. Острозькі
Oświęcim, Stanisław див. Освенцим, Станіслав
Ovidius див. Овідій
- Palczowski, Krzysztof* 51
Paprocki B. див. Папроцький, Бартош
Partyka, Joanna 190, 212
Pelc, Janusz 245
Pelc, Paulina 245
Pelc S. 413
- Pelenski, Jaroslav* див. Пеленський, Ярослав
Pelczyński M. 182
Petrauskas R. 169
Piekosiński F. 186, 361
Pierius Valerianus див. Піеріо, Валер'яно
Piowski K. 258
Pliguzov A. 404
Pliszcz Jurłow, Jwon Тимотієвич 95
Plochy S. див. Плохий, Сергій
Pociej, Hipacy див. Потій, Іпатій
Poczobut Odlanicki, Jan Владислав див. Почобут-Одланицький, Ян
Podhorodecki, Leszek 270
Polacki, Simiaon див. Полоцький, Симеон
Poryscy див. Пориські
Potocki, Mikołaj див. Потоцький, Миколай
Prochaska, Antoni 392
Prokopowyc, Teofan 10, 21, 23, 31
Przyboś, Adam 65, 115, 285, 335
Przyboś, Kazimierz 39, 40, 86, 202
Pułaski F. 71
Puszkarenko 89
Puzyna, Józef 171
Przyłęcki, Stanisław 389
- Rachuba, Andrzej* 250, 422
Radivil, Nikolaus Christophorus (Radziwiłł, Mikołaj) див. Радзивил, Миколай Криштоф
Radyszewski, Rostysław див. Радішевський, Ростислав
Radyvylows'kyi, Antonij див. Радивилівський, Антоній
Radziwiłł A. S. див. Радзивил, Альбрехт
Radziwiłłówny 151
Racki, Ioannes M. 182
Raszba N. 270
Rawita-Gawroński, Franciszek 81

- Rej, Mikołaj *див.* Рей, Миколай
 Reusnerus *див.* Ройснер, Еліа
 Rolland, Peter A. 318, 363
 Rothe, Hans 20, 173, 209, 256, 317, 343
 Rudomicz B. *див.* Рудомич, Василь
 Rulikowski, Edward *див.* Руліков-
 ський, Едвард
 Rulikowski, Wacław *див.* Руліков-
 ський, Вацлав
 Rutkowska G. 100
 Rużyński, Roman *див.* Ружинський,
 Роман
 Rowland D. 404
 Ryba R. 325

 Sajakowski, Aloizu 316, 383
 Sakovuč, Kasian 18, 104, 302
 Samojułowicz, Jan *див.* Самойлович,
 Іван
 Samsonowicz, Henryk 199
 Samuel ze Skrzypny Twardowski *див.*
 Твардовський, Самуель
 Sanguszkowie *див.* Сангушки
 Sarnicius S. *див.* Сарніцький, Ста-
 ніслав
 Sawicki M. 392
 Schedelius, Christophorus 182
 Scibor-Marchocki, Mikołaj *див.* Сці-
 бор Мархоцький, Миколай
 Serczyk, Władysław 81
 Semiński, Józef 231
 Sękowska, Elżbieta 234, 380
 Shevelov G. Y. 31, 44
 Shields Kollmann N. 404
 Siedina, Giovanna 10, 307
 Sienkiewicz, Henryk 303
 Sigismundus I 174
 Sigonius, Carlus *див.* Сіроні, Карло
 Skorobohaty A. D. *див.* Скоробагатий,
 Олександр
 Smotryc'kyi, Meletij *див.* Смотриць-
 кий, Мелетій
 Soja, Edward *див.* Соджа, Едвард
 Staniszewski Z. 285, 348

 Starovolscius, Simon *див.* Староволь-
 ський, Шимон
 Stecki J. T. 258
 Stefanus Coributovicz Dux a Zbaraz
див. Збаразький, Стефан
 Strybuł, Paulus Teodori *див.* Стри-
 биль, Павло
 Strykowski, Maciej *див.* Стрийков-
 ський, Мацей
 Sucheni-Grabowska A. 167
 Sulikowski, Nicolaus 182, 183
 Sylvius, Aeneas *див.* Сильвіо Пікко-
 ломіні, Енеа
 Sysyn, Frank E. *див.* Сисин, Франк
 Szajnocha, Karol 37, 84, 88, 390, 422
 Szczapow J. 349
 Szczawielewa N. J. 349
 Szczygiel, Ryszard 258
 Szeliga, Jan 232
 Szymański, Józef 165–167, 169

 Świętochowski R. 170, 377

 Ševčenko I. *див.* Шевченко, Ігор

 Tazbir, Janusz 14, 355, 391, 393
 Temberski, Stanisław *див.* Тембер-
 ський, Станіслав
 Tereškinas A. 171, 183, 184
 Tęgowski J. *див.* Тенговський, Ян
 Theiner, August 51
 Thevet *див.* Теве, Андре
 Tomaszek A. 179, 334, 378
 Tomkiewicz, Władysław 319, 320, 334,
 336, 338
 Trawicka Z. 179, 334, 378
 Trithemius Iohannes *див.* Тритемій,
 Йоган
 Trzciniński, Jan 183
 Trzeciecki, Andrzej 181
 Tuptalo, Dmitrij *див.* Туптало, Ди-
 митрій
 Turowski K. J. *див.* Туровський,
 Кирило

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Twardowski, Kasper *див.* Твардовський, Каспер
 Twardowski, Samuel *див.* Твардовський, Самуель
 Tyszkiewicz, Janusz *див.* Тишкевич, Януш
- Llewicz, Tadeusz* 14
- Vergilius, Polidorus *див.* Вергілій, Полідоро
 Vierus, Johannes *див.* Вієр, Йоган
 Vincentius Bellovacensis *див.* Вінцент з Бове
 Vossius, Gerhardus *див.* Восс, Гергард
- Wagh, Daniel Clarke 216
 Wasilewicz Baiewski, Theodosius *див.* Василевич-Баєвський, Теодозій
Wasilewski T. 250
 Ważyński, Andrzej Prusak 96
 Welykyj, Athanasius G. 48
 Wielewicki, Jan *див.* Велевицький, Ян
 Williams G. H. 243
 Wiśniowiecscy *див.* Вишневецькі
 Wiśniowiecki, Janusz *див.* Вишневецький, Януш
 Wiśniowiecki, Jeremi *див.* Вишневецький, Ярема (Єремія) Михайлович
 Witulł *див.* Вітовт
 Władisław Dominik *див.* Заславський, Владислав Домінік
 Władysław IV *див.* Владислав IV Ваза
 Włodzimierz Wielki *див.* Володимир Великий
 Wojtyska, Henricus Damianus 48
 Wolański, Filip 212
 Wolff, Józef *див.* Вольф, Юзеф
 Woliński J. 366
 Wolosowicz, Demetrius Thimothei *див.* Волосович, Дмитро
 Wolski, Marian 153, 258
- Woronieccy *див.* Воронецькі
Wójcicki K. W. *див.* Вуйціцький, Кароль
Wójcicki Z. 81, 184
Wójcik, Zbigniew *див.* Вуйцик, Збігнев
 Wyhowski *див.* Виговський, Іван
- Xmel'nyс'kyj, Bohdan *див.* Хмельницький, Богдан
- Zajączkowski, Andrzej* *див.* Зайончковський, Анджей
 Zakrzewski A. *див.* Закревський, Олександр
Załęski, Stanisław 258
 Zamojski, Jan *див.* Замойський, Ян
 Zamoyscy *див.* Замойські
 Zamoyski, Thomasz *див.* Замойський, Томаш
 Zamoyska, Konstancja 326
 Zasławscy *див.* Заславські
 Zasławski, Bazylisusz *див.* Заславський, Василь Олександрович
 Zbaraski, Janusz *див.* Збараський, Януш
 Zbaraski, Jerzy *див.* Збараський, Єжи
 Zbaraski, Krzysztof *див.* Збараський, Криштоф
 Zbarazcy *див.* Збараські
Zielińska, Zofja 100
 Zuchowicz *див.* Жухович (Зухович), Ян
 Zwingerus, Theodor *див.* Цвінгер, Теодор
 Zygmunt Korybutowicz *див.* Зигмунт Корибутович
- Żaboklicki K.* 302
Żaryn M. 167
Żelewski R. 115, 285, 335
 Żółkiewski, Stanisław *див.* Жулківський, Станіслав
 Żygulski Z. (jun.) 198

Показчик географічних назв*

А–Я

- Азія 205, 209, 211, 221
Антверпен 48
Арагон 220
Афон 27, 215
Африка 209, 211
Аугсбург 52, 215
- Баварія 220
Базель 34, 48, 52, 215
Бар 15, 49, 76, 79, 88
Белжчина 269
Белз 196
Белзька земля 46
Белзьке воєводство 392
Бендери 29
Березова Лука 267
Берестечко 159, 163, 265, 385
Берестя 21
Берлін 87, 317
Биків 70, 74
Битень 237
Біла Церква 49, 79, 88, 92, 389
- Білгород 298
Білий Камінь 336
Білички 86
Білорусь 30, 55, 80, 149, 184, 192, 282, 298, 345, 352, 358
Білосток 261
Бог *див.* Буг Південний
Богдашів 263
Болонья 14, 220
Болячів 70
Бористен *див.* Дніпро
Бранденбург 220
Брацлавське воєводство 32, 35, 36, 39, 40, 59, 69, 83, 87, 94, 150, 184, 200, 235, 261, 265, 373–375, 389
Брацлавщина 37, 40, 82, 86, 87, 90, 92, 95, 103, 374, 386
Бретань 220
Британія 220
Броди 56
Бубнів 265
Буг, р. 34

* До показчика заведено всі топоніми, гідроніми і політоніми з їх історичними і орфографічними варіаціями. Якщо назва трапляється і кирилицею, і латиницею, сторінки вказано під кириличним написанням.

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Буг Південний, р. 36, 51, 54, 55
 Бугаївка 279
 Буда 47
 Будераж 267
 Букойма 194, 162
 Бугарія 220
 Бургундія 220
 Бутягичі 161
 Бухарест 213
 Буша 73
- Варшава 14, 18, 32–35, 48, 52–54,
 63, 69, 71, 74, 75, 78, 80–84, 96,
 102, 103, 115, 149, 151, 154, 156,
 159, 165–168, 178–180, 190, 192,
 198–200, 203, 204, 210, 212, 231,
 232, 234, 242, 245, 247, 250, 252,
 259–261, 269, 272, 273, 285, 295,
 298, 302, 303, 305, 306, 307, 319,
 321, 334, 335, 348, 349, 355, 357, 361,
 366, 372, 374, 378–381, 384, 388,
 390, 393, 395, 399, 413, 414, 422
- Велике князівство Литовське *див.*
 Литва
- Велике Руське князівство 201
- Венеція («Венецьке панство») 48, 51,
 52, 220
- Верхи 280
- Верхів, городище 241
- Вишневець 76, 109
- Відень 14, 48, 220, 372
- Вільно 33, 44, 50, 56, 92, 149, 169, 171,
 182, 185, 186, 250, 272, 379
- Вінниця 88, 90, 92, 178, 184, 324
- Вінніпег 31, 44
- Вісла, р. 41, 75, 76, 93, 93
- Віттенберг 14
- Україна *див.* Україна
- Влоська земля *див.* Італія
- Войськ 109
- Волга, р. 191
- Волинська земля 33
- Волинське воєводство 35, 36, 59, 69,
 83, 84, 89, 94, 150, 155, 184, 200,
 259, 261, 265, 286, 295, 373, 376
- Волинь (Волинське панство) 15, 17,
 18, 31, 37, 39, 45–50, 55, 57–59, 65,
 67, 68, 70, 74–76, 83, 85, 87–93,
 95–98, 100, 101, 103, 108, 111, 113,
 117, 148, 151, 153, 154, 156–158, 160,
 163, 164, 171–173, 175, 177, 179, 180,
 184, 185, 190, 194, 196, 198, 200,
 235, 252, 256, 262, 268, 269, 273,
 275, 276, 278, 280, 282, 283, 285,
 289, 295, 296, 326, 345, 358, 374,
 388, 389, 392, 395
- Волинь Західна 114, 148, 149, 154, 157,
 296
- Волинь Нижня 52
- Волиця 287
- Володимир 37, 41, 46, 76, 85–87, 154,
 238, 282, 296, 389
- Володимирська земля 46
- Володимирський повіт 87, 153, 259,
 264, 265, 280, 283
- Ворсин 261
- Ворскла, р. 320, 321
- Гадяч 342, 347, 355, 365, 388, 391, 394
- Гайсин 88
- Галицька земля 392
- Галицький повіт 13, 276
- Галич 36, 41, 75, 76, 83, 91, 100
- Галичина 18, 76, 92, 190
- Гетьманат 28–30, 40–42, 365, 397,
 401, 402, 411, 413, 417, 419
- Гишпанское королевство *див.* Іспанія
- Глинськ 97
- Горинь, р. 76
- Горки 263
- Городельський повіт 276
- Городище 261
- Гоща 37, 88, 161, 242, 243, 268
- Греція 220
- Гуляники 159

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Галац 213
Гданськ 52, 199
- Деражанка 283
Дермань 156, 157
Дике Поле (Поле, Пустельні поля)
51, 54, 55
Дніпро (Бористен), р. 34, 40, 41,
47–51, 53, 54, 56, 57, 60, 79, 86, 90,
191, 194, 209, 316, 383, 420, 423
Дніпропетровськ 263
Дністер, р. 34, 47, 50, 55, 76, 90
Дністровсько-Дніпровське межи-
річчя 48, 50, 54
Дон, р. 52, 53, 191
Дрогобич 159, 194, 260
Дунай, р. 194
Дубенська волость 267
Дубно 70, 76, 92, 236, 240, 246, 389
- Європа 9, 52–55, 61, 112, 191, 196,
204–212, 220–223, 307
Європа Західна (Захід) 10, 25, 59, 94,
188, 204, 205, 208, 210, 211, 221,
223, 234, 251, 355
Європа Східна 25, 33, 82, 111, 175, 185,
379
Єловичі 261
Єрусалим 217, 301, 305
- Жванець 76, 86
Жировичі 216
Житомир 95, 184, 229, 268
Жмудь 95
Жовква 76, 84
Жовті Води, р. 385, 424
- Загорівська Воля 286
Задніпров'я 79, 389
Залозці 109, 336
Замостя 24, 75, 76, 91, 317, 325, 330,
354, 393
Запоріжжя 382, 384
- Заслав 37, 76, 88, 229, 230, 235, 236,
239, 240, 243, 245, 287
Заславська волость 266
Заушська волость (Заушшя) 358
Захід див. Європа Західна
Збараж 76, 109, 178, 324, 328, 332, 385
Звягольська волость 263, 267
«Земля Руса» див. Русь
Зимно 117, 156
- Імперія скіфів 53
Іспанія («Гишпанське кроле-
ство») 220
Італія (Влоська земля) 220
- Казань 67, 205, 214
Каліш 359
Камінь-Каширський 154
Кам'янець див. Кам'янець-
Подільський
Кам'янець-Подільський 18, 47, 49,
74, 76, 92, 170, 338
Канів 46, 49, 88
Канівське староство 319
Кастилія 220
Каталонія 220
Качин 283
Кельн 20, 49, 127, 215
Київ 12, 15–20, 22–25, 27–30, 32, 38,
45–49, 52, 53, 55, 57–60, 65, 67–70,
72–81, 85, 86, 88, 90, 93, 96, 97,
107–116, 148–150, 153–155, 156, 158,
165, 173, 175, 176, 184, 188, 192, 193,
195, 196, 200, 201, 204–214, 218,
221, 229, 235, 238–240, 242, 247,
251, 252, 259, 262, 263, 265, 266,
269, 271–273, 275, 277–279, 283,
293–302, 305, 306, 308, 316–318,
320, 323, 326, 327, 330, 333, 336, 337,
339, 340, 342–347, 349, 351–355,
358, 360–362, 364–366, 371, 372,
374, 476–378, 381–383, 386, 388,
389, 398, 399, 401, 403, 405–407,
410, 413, 418

- Київська держава 11
 Київська земля 33, 46
 Київське воєводство 32, 35, 36, 39, 40, 49, 59, 66, 69, 87, 94, 150, 184, 200, 235, 261, 265, 266, 268, 270, 286, 295, 346, 373, 374, 376, 389
 Київське князівство 38, 61, 85, 200
 Київський повіт 39, 40, 76, 84, 87–89, 91, 96, 99, 149, 154, 203, 227, 252, 259, 260
 Київщина 15, 17, 18, 37, 38, 40, 45, 47, 49, 59, 60, 65, 66, 74, 75, 79, 82, 85–87, 90, 92, 95–98, 103, 147, 151, 156, 160, 192, 193, 252, 269, 270, 275, 278, 279, 375, 386
 Киселин 161
 Кишенці 269
 Клевань 116, 117
 Книшин 34, 82
 Ковель 75, 76
 Колим'є (Колимлі) 66
 Константинополь 11
 Копиль 286
 Корець 37, 76, 88, 114, 155
 Корецька волость 283
 Корона *див.* Польща
 Корсунь 79, 90, 193, 194, 364, 424
 Корчів 268
 Котельня 86
 Кочерів 70, 73
 Краків 14, 15, 32, 37, 39, 47, 49–52, 53, 56, 57, 60, 65, 73, 75, 78, 81, 83, 85, 86, 89, 100, 166–168, 170, 176, 179, 181–186, 190, 194, 202, 204, 205, 208, 210, 215, 227, 229, 232, 234, 256, 257, 258, 270, 274–276, 287, 288, 290, 294, 296–298, 304, 315, 324, 325–327, 233, 334, 339, 345–347, 355, 357, 361, 366, 377, 378, 380, 381, 383, 385, 386, 388, 404–406, 422
 Красилівська волость 267, 287
 Кременець 46, 75, 76, 82, 149, 191
 Кременецький повіт 190, 278, 283
 Кременеччина 179, 327
 Кремона 11
 Крем'янець *див.* Кременець
 Крим 12, 37, 89
 Ксаверів 375
 Кунів 194
 Курмань 263
 Куруків 288
 Кучкорівець 283
 Лейпциг 185, 211, 234, 326
 Ленінград 168, 397
 Летичівський повіт 83
 Лешно 161
 Литва (Литовське князівство) 10, 11, 18, 23, 27, 30, 33, 34, 37, 44–47, 50, 51, 55, 57, 58, 67, 75, 79, 82, 88, 108, 109, 111, 116, 149, 169, 171, 178, 180, 183, 184, 186, 184, 194, 196, 223, 234, 247, 268, 274, 293, 297, 322–324, 320, 331, 335, 342, 345, 355, 361, 387, 389–391, 394
 Лівонія 269
 Ліон 216
 Лісівці 266
 Лович 48
 Лондон 220
 Лубни 316, 382
 Луків 286
 Луцьк 18, 37, 46, 47, 57, 70, 75, 76, 88–90, 92, 113, 117, 150, 154, 157, 160, 162, 199, 229, 255–257, 260, 261, 265–267, 275, 280, 281, 283, 289, 320
 Луцька земля 46
 Луцький повіт 261, 282, 286
 Львів 17–19, 24, 25, 29, 32, 34–37, 38, 52, 57, 58, 60, 65, 68, 69, 71, 74–76, 80, 83, 84, 87, 91, 92, 100, 101, 110, 111, 114, 115, 148, 155, 157, 168, 169, 171, 173, 175, 184, 185, 187, 188, 190, 193, 200, 201, 205, 206, 210, 213, 214, 229, 232, 233, 243, 249, 250, 255–257, 262, 263, 272, 274, 279, 287, 294, 296, 300, 316, 317, 326, 336,

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- 342, 344, 348, 362, 378, 389, 391,
392, 398, 408
- Львівська округа, Львівщина 13, 269
- Люблін 24, 71, 75, 81, 91, 152, 184, 196,
198, 236, 238, 239, 242, 272, 273,
328, 354, 385, 393
- Лядська земля 27
- Мазовія 269, 275, 279, 282, 283
- Майнц 220
- Макотерти 161
- Мала Осниця 117
- Мала Солпа 155
- Малин 194
- Малопольща *див.* Польща Мала
- Малоросія 362, 411
- Меджибіж 79, 84
- Милостів 152
- Михайлівці 245
- Міланське герцогство 53
- Мінськ 33, 46, 149, 192, 195, 244, 298
- Могилів 75, 209, 214
- Молдова (Молдавське князівство)
109, 114, 171, 213
- Монастирище 269, 288
- Москва 10, 11, 12, 14, 15, 21, 26–28, 34,
55, 68, 72, 80, 111–113, 172, 174, 181,
183, 193, 223, 238, 239, 241, 247, 248,
269, 296, 300, 318, 320, 350, 352,
356, 360–362, 383, 387, 397, 408,
412, 414, 416, 418
- Московія 12, 26, 28, 42, 55, 57, 167, 172,
194, 196, 199, 367, 343, 373
- Навіз 286
- Наддніпрянина 31, 49, 51, 60, 65,
68, 80, 90, 91, 195, 262, 326, 340,
383
- Наддніпрянина Середня 82
- Немирів 336
- Нижня Білка 179, 327
- Низкиничі 296
- Нідерланди 234
- Німан, р. 75
- Німецька земля 220
- Новгород-Сіверський 30, 214, 251,
268
- Нью-Йорк 18, 55, 104, 283, 346
- Нюрнберг 52, 215
- Обеніж 237
- Овадно 264
- Овлочим 160
- Овруч 79, 358, 375
- Олексів 200
- Оринин 287
- Османська імперія 221
- Остріг 35, 48, 58, 66, 69, 76, 92, 110,
113, 115, 116, 154, 172, 200, 207,
235, 255, 257, 258, 260, 261, 265,
267–269, 275–277, 280, 281, 283, 287,
289, 290, 361, 408
- Острозька волость 66, 97
- Остунь 53
- Ощів 163
- Падуя 14
- Париж 53, 54, 220, 221
- Перекладовичі 161
- Перемишль 18, 27, 41, 76, 100, 178,
233, 331
- Перемишльська округа, Пере-
мишльщина 13, 269
- Переяслав 209, 346, 350
- Пилиповичі 252
- Південь 210
- Північ 210
- Підгір'я 88, 345
- Підгороденці 160
- Пляшова, р. 76
- Поділля 15, 17, 18, 30, 34, 36–38,
45–50, 52, 55–58, 75, 76, 82–85, 87,
88, 90–92, 98, 100
- Поділля Східне 68, 195, 196, 262
- Подільська земля (Пониззя) 33, 46,
47, 49
- Подільське воєводство 35, 36, 83, 84
- Подільське князівство 47

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Подніпров'я 48, 50, 51, 80, 203
 Подніпров'я середнє 32
 Подриж 161
 Подтелич 256
 Познань 61, 67, 84, 114, 174, 175, 177, 183, 272
 Покуття 101
 Поле *див.* Дике Поле
 Полісся 49, 86, 117, 157, 158, 386
 Полісся Київське 33, 35, 79, 149
 Полонне 37, 88, 236, 241
 Польсько-литовська держава 12, 52
 Польща (Польська Корона, Польське королівство) 9, 11, 13–19, 22, 23, 27, 29, 30, 32, 34, 35, 37–42, 48, 49, 51–56, 58, 59, 61, 67, 69, 75, 81, 82, 84, 89, 91–94, 98, 99, 100, 101, 104, 116, 166–169, 171, 174, 176, 179, 180, 184, 191, 194, 196, 198–200, 204, 212, 216, 221, 223, 227, 234, 242, 247, 257, 258, 269, 270, 274, 285, 290, 293–299, 301, 302, 306, 307, 327, 329, 331, 334, 335, 342, 343, 345, 348, 349, 355, 361, 362, 364, 371–376, 378, 379, 381, 386, 388, 391, 393, 394, 399, 401, 406, 410, 413, 422
 Польща Велика 18, 51, 276, 359
 Польща Мала 36, 51, 61, 84, 276, 283
 Пониззя *див.* Подільська земля
 Порванче 159
 Португалія 220
 Прага 31, 44, 81, 165, 321
 Привередів 70
 Прилука 92
 Прип'ять, р. 111
 Причорномор'я 54
 Проскурів 76
 Пруссія 220
 Псков 116
 Пустельні поля *див.* Дике Поле
 Путивль 338
 Решоцьк 264
 Рильськ 338
 Рим, Римська земля 21, 47, 48, 51, 68, 201, 208, 214, 220, 221, 234, 235, 239, 240, 302, 345, 346, 349, 360, 377
 Рівне 75, 160
 Рівненська волость 263, 264
 Річиця 34, 82
 Річ Посполита 102, 103, 202, 323, 348, 380, 398, 400, 417
 Рогачів 34, 82
 Роксоланія 10, 11–15, 18, 19, 21, 22, 41–43, 194, 195, 223, 247, 293, 307
 Роменщина 335
 Ромни 335
 Російська імперія 77
 Росія 10–13, 15, 17, 19, 21–28, 30, 31, 42, 55, 77, 168, 206, 214, 223, 247, 248, 307, 323, 349, 379, 408, 412, 416
 Росія Західна 26, 67, 117
 Росія Велика 26, 27–29
 Росія Мала 25–30, 32, 41, 42
 Росія Південна 67, 117
 Ростов-на-Дону 71
 Рось, р. 288
 Русо-Валахія *див.* Молдова
 Русь (Земля Руса; Руська земля) 9, 11–15, 17–19, 21, 24, 25, 28, 32, 35, 37, 41–43, 45–47, 52, 58, 76, 78, 89, 91–93, 97, 100, 116, 175, 191, 194, 201, 205, 209, 221, 223, 247, 293, 302, 306, 321, 323, 345, 335, 350, 351, 355, 366, 377, 382, 394, 396, 398, 401, 406, 410, 413
 Русь Біла 18, 28, 93, 195
 Русь Велика 28
 Русь Верхня 195
 Русь Галицька 13, 15–17, 30, 36, 41, 42, 168
 Русь Західна 22, 208, 379
 Русь Київська 15, 17, 19, 33, 398
 Русь Литовська 16, 35, 151
 Русь Мала 19, 25, 410
 Русь Нижня 195

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Русь Південно-Західна 217
 Русь Польська (Галицька) 16
 Русь-Україна 104
 Руська домініканська провінція 153,
 170, 201, 378
 Руська земля *див.* Русь
 Руське воєводство 35, 36, 75, 83–85,
 91, 267, 275, 389, 392
 Руське князівство 40, 41, 377, 390–
 392, 395, 396; *див. також:* Велике
 Руське князівство
 Руське королівство 171, 196
 Руські воєводства 93
 Руські повіти 90
- Самбір 36, 84, 99
 Сандомирське воєводство 184
 Санкт-Петербург 22, 26, 29, 45, 49,
 65, 67, 80, 116, 175, 180, 208, 211,
 221, 295, 342, 353, 372, 379, 384, 406
 Сарматія 15, 52, 53
 Сарматія Азійська 52, 204, 221
 Сарматія Європейська 52, 204, 221
 Сарни 118
 Саська земля 220
 Севськ 338
 Селець 282
 Сенява 36, 83
 Сербія 220
 Сині Води, р. 320
 Сицилія 220
 Сівер *див.* Сіверщина
 Сіверська земля 46
 Сіверщина 55, 345
 Сіон 305, 306
 Слободище 361
 Слуцьк 34, 82, 109
 Случ, р. 76
 Сокаль 154, 262, 328, 422
 Солонка 263
 Стамбул 115, 155
 Старосільці 268
 Степ 31, 33
 Стир, р. 76, 79
- Страклів 70
 Страсбург 48
 Суразька волость 267
 Суськ 286
 Сучава 113
 Схід 10, 25, 50, 61, 62, 188, 204, 210,
 222, 355, 379
 Сяноцька округа 13
- Тайкури 159, 236
 Тарасконь 220
 Тербовля 36, 75, 76, 83
 Теслугів 283
 Трестенець 283
 Трипілля 203
 Триполі 203
 Тулини 153
 Турійськ 46, 237, 238, 248
 Турів 79, 88
- Угорщина 34, 198
 Україна 9, 10, 13, 16, 18, 20, 21, 25–28,
 30–45, 49–52, 54–61, 65, 68, 72, 73,
 77–92, 94, 99, 100, 103, 104, 115, 148,
 155, 158, 160–163, 170, 179, 184, 186,
 188, 195, 196, 199, 201, 202, 205–207,
 218, 223, 238, 240, 243, 247, 251, 256,
 259, 261, 263–267, 270, 272, 275, 279,
 280, 283, 285, 286, 287, 293–296,
 298, 299, 301, 302, 306, 307, 316,
 330, 333, 334, 338, 343, 349, 350,
 360, 362, 365, 366, 374, 377, 381, 384,
 386–388, 392, 323, 334, 337, 339, 346,
 376, 378, 381393, 395, 398–401, 405,
 406, 408, 410–412, 414, 416, 420,
 423, 426
 Україна брацлавська 35, 36, 82, 84
 Україна брацлавсько-подільська
 (руські повіти) 90
 Україна волинська 35, 82
 Україна задніпровська *див.* Україна
 Наддніпрянська
 Україна київська 35, 36, 82–84
 Україна козацька 86

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Україна Лівобережна 333	Холмщина 54, 269
Україна Малоруська 29	Холонів 261
Україна надбужанська 36	
Україна Наддніпрянська (Україна
подніпрська, Україна придні-
провська) 36, 39, 40, 60, 83–85, 89	Царгород 21, 207, 239, 240
Україна побузька 84	Цецора 73
Україна подільська 35, 36, 82, 83	Ченстохова 107
Україна Правобережна 168, 263, 364	Чепелівка 287
Україна руська 35, 82	Черкаси 48, 49, 51, 79, 85, 88, 90 269,
372
Україна Східна 32, 80	Чернігів 212, 214, 221, 345, 354, 356,
406, 413
Україна Центральна 113, 173, 358	Чернігівське воеводство 35, 36, 39,
40, 59, 69, 84, 87, 89, 91, 94, 99, 150,
184, 227, 235, 259–261, 265, 295,
373–376, 389
Україна-Русь 12, 13, 25, 26, 32, 40, 43,
47, 54, 65, 72, 80, 87, 220, 251, 269,
271, 342, 346, 347, 352, 353, 355, 366,
372, 390, 393	Чернігівщина 40, 86, 90, 386
	Чернігово-Сіверщина 200, 295,
373–376
Фастів 344	Чеське королівство 17, 321, 327
Філадельфія 81, 376, 387	Чигирин 41, 364, 416, 419
Фландрія 220	Чорне море 221
Флоренція (Флорентійське панство)
220	Чорторийськ 117
Франція 220, 234	
	Шаргород 38, 88
Хабне 162	Шклень 237, 245
Харків 166, 171, 298, 355	
Херсонес 193	Ямпіль 76
Хмільник 49	Яричів 36, 83
Хоболтів 159	Яровиця 162
Ходорківська волость 70	Ярослав 41, 76, 116, 251
Холм 232	Ясси 360
Холмська земля 46	

A–Z

Alba Russia <i>див.</i> Білорусь	Basilea <i>див.</i> Базель
Alessandria 10, 307	Belarus <i>див.</i> Білорусь
Ameryka 209	Beresteczko <i>див.</i> Берестечко
Azja <i>див.</i> Азія	Berlin <i>див.</i> Берлін
Azyjskie kraje <i>див.</i> Азія	Biała Cerkiew <i>див.</i> Біла Церква
	Białogus <i>див.</i> Білорусь
Valina 88	Białystok 348, 359
Var <i>див.</i> Вар	Borystenes <i>див.</i> Дніпро

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Braclaw 90
 Braclawski powiat 92, 227
 Braclawskie województwo 39, 40, 84,
 87–89, 91, 227
 Brusilów 76
- Campestres regiones *див.* Дике Поле
 Campi deserti *див.* Дике Поле
 Canovia *див.* Канів
 Circassi *див.* Черкаси
 Chodorków 76, 96
 Chorwacja 169
 Cologne, Colonia *див.* Кельн
 Cracovia *див.* Краків
 Cudnów 348, 349, 363, 366, 388, 391
 Czechy *див.* Чеське королівство
 Czerkasy *див.* Черкаси
 Czernihowskie województwo *див.*
 Чернігівське воєводство
 Czernihów *див.* Чернігів
 Czerwona Rus 18
 Czyrkassy *див.* Черкаси
- Dalmacja 169
 Dniepr *див.* Дніпро
 Dniestr *див.* Дністер
 Dubno *див.* Дубно
 Dzikie Pole *див.* Дике Поле
- East *див.* Схід
 Edmonton 20, 25, 158, 355, 393
 Egipt 53
 Europa *див.* Європа
 Europa Środkowo-Wschodnia 10, 223,
 247, 293, 413
 Europe Central 184, 234
 Europe Western *див.* Європа Західна
- Galatia *див.* Галац
 Gdańsk *див.* Гданськ
 Giessen 173, 209, 256, 343
 Grodek 75
- Halicciensis distr. *див.* Галицький повіт
- Halicz *див.* Галич
 Horodlensis distr. *див.* Городельський
 повіт
 Huszcza *див.* Гоща
 Humań 90
 Hungaria *див.* Угорщина
- Imperium Scythas *див.* Імперія скіфів
 Izabelin 169
- Jarosławicze 75
- Kaniów *див.* Канів
 Katowice 168, 325
 Kiovia, Kiiovia, Kijovia *див.* Київ
 Kijowski powiat *див.* Київський повіт
 Kijowskie województwo *див.* Київське
 воєводство
 Kijowszczyzna *див.* Київщина
 Kijów *див.* Київ
 Kiouiensis distr. *див.* Київський повіт
 Korona, Korona Polska *див.* Польща
 Korosteszów 96
 Korsuń *див.* Корсунь
 Korzec *див.* Корець
 Kowel *див.* Ковель
 Kórnik 99, 100, 153, 227, 258, 259
 Kraków *див.* Краків
 Krym *див.* Крим
 Krzemieniec *див.* Кременець
- Lechia *див.* Польща
 Leopoldis *див.* Львів
 Leszno 325
 Lipsk *див.* Лейпциг
 Lithuania, Litwa *див.* Литва
 Ljubljana 293
 London 106, 147
 Lublin *див.* Люблін
 Luczica *див.* Луцьк
 Lwów *див.* Львів
- Łódź 231
 Łuck *див.* Луцьк

- Łybid, Łybedź, p. 77, 209
- Magnus Ducatus Lituainae *див.* Литва
 Miedzyborz *див.* Меджибіж
 Mohylów *див.* Могилів
 Morawa 327
 Moscovia *див.* Московія
 Moskwa *див.* Москва
 Mstyszyn 92
 München 31, 32, 44, 81
- Niemen *див.* Німан
 Norymberg *див.* Нюрнберг
- Olsztyn 380
 Ołyka 75
 Ontario 13
 Ostróg *див.* Остріг
 Oxford 104, 106, 147, 337, 381
- Periasław *див.* Переяслав
 Petersburg *див.* Санкт-Петербург
 Pisa 10, 223, 247, 293
 Płoskirów 75
 Podgórze *див.* Підгір'я
 Podole, Podolia *див.* Поділля
 Podolie ducatus *див.* Подільське князівство
 Podolie terra *див.* Подільська земля
 Podolskie województwo *див.* Подільське воєводство
 Podolskie ziemie *див.* Подільська земля
 Poland *див.* Польща
 Polesie Kijowskie *див.* Полісся Київське
 Polisie *див.* Полісся
 Pologne, Polonia, Polska, Polszcza *див.* Польща
 Połonna *див.* Полонне
 Powiat latyczowski 83
 Poznania, Poznań *див.* Познань
 Praga, Praha *див.* Прага
 Przemyśl *див.* Перемишль
- Roksolania, Roxolania *див.* Роксоланія
 Roma *див.* Рим
 Rosja, Rossia *див.* Росія
 Rouen 343
 Równie *див.* Рівне
 Ruska ziemia, Ruskie kraje *див.* Руська земля
 Ruskie księstwo *див.* Руське князівство
 Russia, Ruś *див.* Русь
 Russiae Ducatus *див.* Руське князівство
 Russia Inferior *див.* Русь Нижня
 Russia Alba *див.* Білорусь
 Russia Minor *див.* Русь Мала
 Ruthenia *див.* Русь
 Rzeczpospolita Polska *див.* Річ Посполита
 Rzym *див.* Рим
 Rżyszczów 79, 96
- Sambor *див.* Самбір
 Sarmatia *див.* Сарматія
 Sievier *див.* Сіверщина
 Słubice 153
 Słucz *див.* Случ
 Smoleńsk 75
 Styr *див.* Стир
 Submontania *див.* Підгір'я
 Syria 53
 Święta Ziemia 53
- Tanais *див.* Дон
 Tarnów 287
 Toronto 20, 355, 393
 Transilvania 343
 Trembowla *див.* Тереховля
- Ucraina, Ukraina, Ukrajina *див.* Україна
 Ukraina Bohowa *див.* Україна побузька

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Ukraina braclawska *див.* Україна брацлавська
Ukraina kijowska *див.* Україна київська
Ukraina Poddnieprska (Pzydnieprska, zadnieprzańska) *див.* Україна Наддніпрянська
Ukraina podolska *див.* Україна подільська
Ukraina guska *див.* Україна руська
Ukraina wołyńska *див.* Україна волинська
- Varsavia *див.* Варшава
Vilna, Vilnius *див.* Вільно
Volhinia *див.* Волинь
Volynia Ulterior *див.* Волинь Нижня
- Warszawa *див.* Варшава
Wąka 320
Weixel *див.* Вісла
West *див.* Захід
- Wielkie Księstwo Litewskie *див.* Литва
Wilno *див.* Вільно
Winnica *див.* Вінниця
Winnicki powiat 227
Wisła *див.* Вісла
Włodzimierz *див.* Володимир
Wołyń *див.* Волинь
Wołyńskie województwo *див.* Волинське воєводство
Wrocław (Wratislavia) 36, 56, 65, 81, 168, 175, 181, 182, 235, 285, 294, 316, 361, 383, 387
Wschód *див.* Схід
- Zachód *див.* Захід
Zadnieprze *див.* Задніпров'я
Zamoscia, Zamość *див.* Замостя
Zaporoże *див.* Запоріжжя
Zasław *див.* Заслав
Zbaraż *див.* Збараж
Zwinogrodzki powiat 227

Наукове видання

Серія «Золоті ворота»

Випуск 2

Наталя Яковенко

Дзеркала ідентичності

**Дослідження з історії уявлень та ідей
в Україні XVI – початку XVIII століття**

Редактор *Світлана Гайдук*

Показчики склав *Богдан Цимбал*

Відповідальний за випуск *Микола Климчук*

Обкладинку оформлено
у творчій майстерні «Аграфка»

Підписано до друку 01. 10. 2012. Формат 60х90/16.
Гарнітура PT Serif Pro. Папір офсетний. Друк офсетний.

Видавництво «Laurus»
Свідоцтво ДК № 4240 від 23. 12. 2011
www.laurus.me
laurus.info@yahoo.com

Livejournal: laurus_books
Facebook: laurus
Інші книжки видавництва —
www.issuu.com/laurus_press

Віддруковано ПАТ «ВІПОЛ». 03151, Київ, вул. Волинська, 60
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 4404 від 31.08.2012 р.
Зам. 12-879.

Наталія Яковенко – випускниця кафедри класичної філології Львівського університету, багатолітня завідувачка, а нині професор кафедри історії Києво-Могилянської академії, головний редактор часописів «Український гуманітарний огляд» та «Київська Академія». Авторка численних статей і книжок, зокрема «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття» (1993, 2008); «Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII століття» (2002; польський переклад – 2010); «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України» (1998, 2005, 2006, 2009; польський переклад – 2011, російський – 2012); «Вступ до історії» (2007). Досліджує соціокультурну історію України XVI–XVII століття, серед іншого політичні, просторові й ціннісні уявлення її жителів, їхні життєві стратегії, релігійну свідомість і творчу адаптацію західних взірців шкільництва та письменства до українських реалій.

Кожна людина має характерні індикатори «членства в групі». Ці індикатори надзвичайно мінливі і ніколи не бувають остаточними й непорушними. На них впливають множинні персональні ідентичності, обумовлені зв'язками індивіда з соціальним, фаховим чи локальним середовищем, освітою, походженням, статтю тощо. Причому ієрархія цих ідентичностей так само мінлива, як і життєві колізії, в які потрапляє людина. Колективна ідентичність химерно і безмежно варіативно переплітається з ідентичністю персонального чи групового типу. В результаті свідомість людини постає як складний пасьянс, рівняння, перевантажене різного роду невідомими і змінними. Істориків важко дати раду з цим калейдоскопом ідентичностей, адже, на відміну від соціолога, він не може запропонувати своїм піддослідним анкету з питаннями. Ми приречені вести діалог лише з текстом джерела, який, крім зрозумілої неповноти, ще й обтяжений умовностями писемної та освітньої комунікації.

ISBN 978-966-2449-20-4

www.laurus.me